

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 16

На пошану професора А.О.Копилова

Кам'янець-Подільський
2006

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3 (4 Укр.)

Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **І.С.Винокур**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор; **А.О.Копилов**, академік УАІН, професор; **С.А.Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанінов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул.Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ресент О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16: На пошану професора А.О.Копилова. – 496 с.
ISBN 978-966-7975-81-4

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету*

ISBN 978-966-7975-81-4

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Степанков В.С., Красуцький М.І.</i> Професор А.О. Копилов – вчений-педагог	9
--	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Ващук Д.П.</i> Загальні принципи судочинства Великого князівства Литовського в другій половині XV – першій третині XVI ст. (на прикладі Київської землі)	20
<i>Блануца А.В.</i> Зміни в структурі шляхетського землеволодіння на Волині у XVI ст.	30
<i>Мицик Ю.А.</i> Чому Богдан Хмельницький обрав столицею України Чигирин?	40
<i>Завальнюк О.М.</i> Ідея університету та університетські проекти українців у 60-х рр. XVII ст. – 80-х рр. XVIII ст.	46
<i>Нечитайло В.В.</i> Формування підприємницької форми господарювання в аграрному секторі України в умовах кризи кріпосництва (початок – середина XIX ст.)	61

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Лозовий В.С.</i> Продовольче становище в Україні в період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): політика влади та реакція селянства	69
<i>Комарницький О.Б.</i> Національна свідомість правобережного селянства в добу Директорії УНР (на матеріалах містечок)	83
<i>Трубчанинов С.В.</i> Історико-географічне вивчення повстанського руху в Наддніпрянській Україні: постановка проблеми	94
<i>Соловйова В.</i> Торговельно-економічна діяльність українських дипломатичних представництв (1917–1920 рр.)	102
<i>Мельничук О.А.</i> Становлення радянської системи соціального страхування (1917–1920 рр.)	111

<i>Олійник С.В.</i> Відступ Української Галицької армії за Збруч та її прибуття в Наддніпрянську Україну в липні 1919 р.	121
<i>Будовіцький А.М.</i> Підривна діяльність фашистської Німеччини в передвоєнний період та в роки окупації України німецько-фашистськими загарбниками	129
<i>Кравчук С.Й.</i> Діяльність спецпідрозділів органів державної безпеки в роки Великої Вітчизняної війни: історичний та оперативний аспекти	134
<i>Веденєєв Д.В.</i> З історії діяльності зафронтових опрєгруп органів державної безпеки під час визволення України від нацистських загарбників	139
<i>Григоренко О.П.</i> Сільська молодь України другої половини ХХ століття	148
<i>Мельников Д.О.</i> Молодь України в управлінні державними справами: ілюзії та реальність (80-ті рр. ХХ ст.)	157
<i>Кабачинський М.І.</i> Прикордонні війська України у протидії контрабандній діяльності (1991–2003 роки)	164

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Скоциляс І.Я.</i> Барський унійний крилос на Поділлі та його інституційний розвиток в 1747–1795 роках	175
<i>Петров М.Б.</i> Сільськогосподарські заняття мешканців Кам'янецького замку та найближчих сіл його староства в XV – XVII ст.	190
<i>Задорожнюк А.Б.</i> Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.	205
<i>Зибачинський І.В.</i> Церковнопарафіальні школи Північної Бессарабії другої половини XIX – початку ХХ ст.	220
<i>Богачик Т.С.</i> Адміністративний устрій та органи управління Північної Бессарабії в дореформенний період	232
<i>Стецюк В.Б.</i> Професійні спілки земських працівників Поділля в період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.)	240
<i>Зінченко А.Л.</i> Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині у 1921–1922 рр.	246
<i>Посвістак О. А.</i> Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту.	254
<i>Хоптяр Ю.А.</i> Селянський опір на Поділлі у 1929–1930 рр.	262
<i>Нагорнюк О.М.</i> Російська візія суспільно-політичного життя Кременеччини (1920-ті – 1930-ті рр.)	271

<i>Олійник Ю.В.</i> Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941–1944 роках	281
--	-----

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Артамонов В.А.</i> Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII–XVIII вв.	291
<i>Санин Г.А.</i> Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648–1702 гг.)	305
<i>Газін В.В.</i> Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках другої половини 50-х рр. XVII ст.	323
<i>Макарова О.В.</i> Політика російського царизму щодо аграрних міграцій в перші післяреформені десятиліття (1861–1893 рр.)	328
<i>Козій О.І.</i> Участь Великої Британії у західноукраїнсько-антантівських переговорах у Ходорові (22 лютого 1919 р.)	335
<i>Тучинський В.А.</i> “Бессарабське питання” в радянсько-румунських відносинах та утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (1917–1924 рр.)	342
<i>Жукова О.О.</i> Економічна стратегія фінансування соціальних програм уряду Е.Блера протягом 1997–2000 років	350
<i>Христюк Т.А.</i> Політична опозиція в Росії та її перспективи в другій половині 1999 – на початку 2000 року	356

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Копилов С.А.</i> Головні етапи розвитку української історичної славістики нового часу	365
<i>Тарасенко І.Ю.</i> Твори С.Твардовського як джерело до історії України XVII ст.	378
<i>Чайка Г.В.</i> Історіографія буковинської еміграції кінця XIX – початку XX ст.	385
<i>Телячий Ю.В.</i> З історії створення “Біографічного словника діячів української землі” (1918–1920 рр.)	399
<i>Мушинка М.І.</i> Володимир Січинський – дослідник народної архітектури українців Карпатського регіону	406
<i>Завальнюк О.М., Прокончук В.С.</i> Академік М.М.Тихомиров і дискусія про час заснування Кам’янця-Подільського	421

<i>Трембіцький А.М.</i> Наукова і громадсько-просвітницька діяльність Євфимія Сіцінського: історіографія проблеми	434
<i>Николаєць Ю.О.</i> Вплив Великої Вітчизняної війни на суспільно-політичне життя в Україні у повоєнний період у вітчизняній історіографії	452
<i>Васильчук Г.М.</i> Радянська політична система 20-х рр. в інтерпретації російської історіографії 90-х рр. XX – початку XXI ст.	464

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Баженов Л.В.</i> ОЛУЙКО В.М., СЛОБОДЯНЮК П.Я., БАЮК М.І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія і сучасність. Монографія. – Хмельницький, 2005. – 400 с.477	475
<i>Блануца А.В.</i> ЧЕРКАС Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 248 с.	477
<i>Філіпчук А.Г.</i> БАЖЕНОВ Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть): Наукове видання. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.	480
Коротко про авторів	492

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

В.С.Степанков, М.І.Красуцький

ПРОФЕСОР А.О. КОПИЛОВ – ВЧЕНИЙ-ПЕДАГОГ

Китайська мудрість вчить: якщо ви розраховуєте щось здійснити за один рік – вирощуйте рис; якщо за двадцять років – посадить дерево; якщо за століття – виплекайте людину, дайте їй необхідні знання і навчіть користуватися ними. Саме цьому – плекати нову, сучасну людину, озброєну знаннями і умінням застосовувати їх у важливих сферах життєдіяльності суспільства, присвятив усе своє життя, творчий пошук, наукову і педагогічну діяльність відомий учений-історик, академік Української академії історичних наук, член-кореспондент Міжнародної Кадрової Академії, професор Анатолій Олексійович Копилов, котрий майже 25 років очолював Кам'янець-Подільський пединститут й педуніверситет (нині університет).

40 років наполегливої, плідної праці віддав він розвитку історичної науки. “Щоб упевнено долати нелегкі, а почасти і вельми тернисті дороги до кращого, цивілізованого життя, необхідно відтворити справжню об’єктивну картину минулого, потрібен широкий підхід і ретельний аналіз. Але найголовніше – історична правда, проти якої безсилі будь-які інсинуації, нездорові амбіції”, – то його слова, життєве і наукове кредо, якого вчений суворо дотримується усе своє творче життя. Правдивість, справедливність, суворота вимогливості до себе й інших, моральна чистота й постійне прагнення до досконалості в усьому – ось ті якості, які характеризують Анатолія Олексійовича як щедро обдаровану особистість, дослідника і організатора науки, талановитого педагога й наставника студентської молоді, молодих викладачів.

Будучи керівником навчального закладу, він створив в університеті атмосферу принциповості, взаємної вимогливості, демократичності у стосунках, відкритого виявлення недоліків та упущень. Саме за це, а ще за чуйність, намагання допомогти людині у скрутний час поважали і поважають викладачі, співробітники й студенти свого ректора та наставника.

Для відомого історика-славіста характерні широта світогляду, високий інтелект, уміння критично, з позицій доскіпливого аналітика, оцінювати процеси та явища минулого й сьогодення. В науці він ставить понад усе і найбільше поцінує істину, прагнення завжди й в усьому вміти вирізняти її. Відзначаючись талантом дослідника, багатою ерудицією і надзвичайною працездатністю, він, попри складні й нелегкі для виконання (особливо у 90-х рр. XX – початку XXI ст. – час політичних та економічних перемін) багатогранні обов'язки керівника вузу, які вимагали постійного зосередження усіх фізичних і моральних зусиль для розв'язання широкого спектру проблем, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності складного організму, в якому задіяні 4–5 тисяч осіб, він все ж знаходив у собі сили і можливості для наукової роботи, якої не полишає й нині, незважаючи на важку хворобу. Свідченням тому є нові публікації, доповіді на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, симпозіумах тощо. Праці професора А.О. Копилова присвячені переважно з'ясуванню складних політичних процесів у Болгарії впродовж 1944–1948 рр., добре відомі науковому загалу не лише України, але і в країнах близького і дальнього зарубіжжя.

А починалося все з мальовничого волинського міста Шепетівки, де Анатолій Олексійович Копилов народився 14 липня 1936 року. У 1941 р. сім'я переїхала до м. Ізяслава. Там, на тлі чудової природи, серед зелених барв лісів, пройшло його далеко не безхмарне, війною обпалене дитинство, гартувалася юність. Батьки – Олексій Іванович і Олена Карпівна – усе своє свідоме життя трудилися і свою любов до праці, сумління й високу мораль зуміли прищепити синам Анатолієві і Валентину, виховували їх чесними, працьовитими, наполегливими у досягненні наміченої мети. 1944 р., щойно події Другої світової війни відкотилася далі на захід, Анатолій Копилов пішов до школи, а в 1954 р. закінчив Ізяславську середню школу, одержавши атестат зрілості. Одразу ж по її закінченню його, як особливо обдарованого випускника, направили працювати вчителем у Радосівську семирічку, де протягом навчального року зробив свої перші кроки на педагогічній ниві. Звідси у 1955 р. призваний на військову службу, яку проходив у Північно-Кавказькому військовому окрузі. Служив сержант Копилов сумлінно, зарекомендував себе дисциплінованим воїном, неодноразово відзначався командуванням.

У 1958-му, щойно звільнившись у запас, після успішно складених іспитів вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету, оскільки мріяв стати істориком. Брав активну участь у діяльності студентського наукового гуртка з історії слов'ян, проявивши при цьому здібності до науково-дослідницької роботи. Враховуючи його творчі здобутки, у

жовтні 1962 р. направили на наукове стажування до Болгарії, де він перебував до червня наступного року. У стінах Софійського університету наполегливо студіював новітню історію Болгарії, збираючи матеріал до дипломної роботи. У 1963 р. після її блискучого захисту одержав диплом з відзнакою і направлення на посаду асистента кафедри історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Наполегливість, постійна наполегливість на пошуки молодого фахівця заслуговують всілякої похвали. Поєднуючи викладацьку роботу з науковою склав кандидатський мінімум і завершив написання кандидатської дисертації на тему "Створення Вітчизняного фронту Болгарії і його роль у встановленні в країні народно-демократичної влади", яку успішно захистив у 1967 р. у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. У цьому ж році він обирається старшим викладачем й призначається заступником декана історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Він проявив себе здібним викладачем, який досконало оволодів методикою роботи у вузі, енергійним організатором. Блискуче читав лекційні курси, вміло проводив семінарські заняття, керував педагогічною практикою студентів, написанням ними курсових та дипломних робіт. Як енергійного викладача з яскраво вираженими організаторськими здібностями 1968 року його обрали на посаду декана історико-філологічного факультету, а після організаційного розмежування у тому ж році він став деканом історичного факультету. На новій посаді проявив себе вимогливим керівником, організатором викладацького колективу. Його велика заслуга полягала у тому, що разом з проф. Л.А. Коваленком започаткував процес формування демократичної атмосфери стосунків як між викладачами, так і між викладачами та студентами. Велика увага приділялася пошуку здібних викладачів, при цьому ставка робилася на поєднання досвіду й молодості. Створювалися сприятливі умови для занять ними науковою роботою.

Як засвідчують різноманітні характеристики того часу, А.О. Кошилов докладав чимало зусиль для зміцнення трудової і навчальної дисципліни студентів, функціонуванню студентських наукових гуртків, розвитку художньої самодіяльності, брав активну участь в громадському житті інституту й міста. Водночас наполегливо і цілеспрямовано продовжував досліджувати проблеми створення Вітчизняного фронту в Болгарії. Як уже знаний у широких наукових колах історик-болгарист, брав участь у роботі міжвузівських наукових конференцій і симпозіумів славістів у Чернівцях, Києві, Воронежі та Мінську.

У січні 1970 р. вища атестаційна комісія затвердила А.О. Кошилова у вченому званні доцента по кафедрі загальної історії. Зважаючи на те, що

досліджувана ним тема отримала визнання у наукових колах, а автор володів високим творчим потенціалом, кафедра загальної історії порушила клопотання про відрядження А.О. Копилова для наукового стажування до Софійського державного університету. Отож, з лютого по грудень 1972 р. він знову перебував у Болгарії. Відвідував лекції провідних науковців з новітньої історії Болгарії, одержував необхідні консультації з теми дослідження, а головне наполегливо працював у бібліотеках і архівах, збираючи джерельний матеріал для монографії.

Враховуючи творчі здобутки А.Копилова як вченого і педагога у березні 1975-го його призначають на посаду проректора інституту з наукової роботи. На другу половину 70-х рр. припала особливо творча активність науковця. Він займався з'ясуванням кола проблем створення Вітчизняного фронту та його ролі в утвердженій народно-демократичного ладу (вересень 1944–1947 рр.) у Болгарії. При цьому висвітлювалися питання участі Вітчизняного фронту у підготовці збройного повстання і встановленні в країні народно-демократичної влади, створення місцевих комітетів – фактичних органів влади та їх участь у боротьбі за утворення нових органів влади, основних напрямів діяльності тощо. Логічним завершенням наукового пошуку стало написання ним ґрунтовної монографії “Вітчизняний фронт і народно-демократична революція у Болгарії” обсягом 15 др. арк., що вийшла друком у 1985 р. (Львів, видавництво “Вища школа”).

У ній А.О. Копилов глибоко проаналізував політичну ситуацію, яка склалася у 1944–1947 рр. у Болгарії, її основні причини, зробив переконливі висновки, суть яких зводиться до того, що утворення Вітчизняного фронту мало важливе значення для утвердження народно-демократичного ладу в країні. При цьому, всупереч усталеній у болгарській історіографії думці, що перетворення у Болгарії, починаючи з 1944 р., носили соціалістичний характер, він переконливо показав, що відбувався процес встановлення ладу народної демократії. У дискусії, що зав'язалась, як показали наступні події, правда виявилася на боці українського вченого. Окрім цього, він відмовився від традиційного дня тогочасної радянської історіографії розділу, в якому б критикувалися “буржуазні й ревізіоністські фальсифікації”, що засвідчувало неабияку наукову сміливість автора та його принциповість.

Праця відразу ж викликала підвищений інтерес у наукових колах, привернула увагу фахівців. На неї з'явилося ряд рецензій у центральних, республіканських та зарубіжних виданнях. Ось що писав у своїй рецензії, вміщеній у журналі Академії наук СРСР “Новая и новейшая история” №1 за 1988 р., А.К. Мартиненко: “Останнім часом, у зв'язку з 40-річчям революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, помітно

розширилось дослідження цієї проблеми. До праць, у яких розробляється ця тема, відноситься і монографія А.О. Копилова, присвячена виникненню Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії, його участі у народно-демократичній революції і зміцненні в країні народної демократії. Монографія написана на солідній джерельній базі... У ній детально аналізуються соціально-економічні і політичні передумови утворення ВФ. Значний інтерес представляють сторінки книги, де розкривається антифашистська, масово-політична діяльність ВФ”. Рецензент не обійшов увагою і “слабких” сторін книги, підкреслюючи, що “до недоробок автора слід віднести відсутність у монографії ґрунтовної критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій... проблеми”. Схвальну оцінку праці українського історика дав О. Александра (журнал “Суспільні науки в СРСР. Історія” №1, 1986 р.) Автор зокрема зазначає: “Книга, яка складається зі вступу, трьох розділів і висновків, досліджує перший період історії Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії – від його утворення до перемоги збройного народного повстання, ролі його комітетів як фактичних органів місцевої влади у перші місяці після перемоги народно-демократичної революції. Праця базується на широкому колі джерел, в основному з болгарських архівів...”.

Неабияку зацікавленість викликала книга у болгарських вчених. У багатьох тамтешніх виданнях з’являються рецензії й відгуки. “Монографія Анатолія Копилова розкриває спільні ідеї і боротьбу... за розгром фашизму. Вона допоможе виробити справедливий погляд у молодого покоління на фашизм, війну і необхідність боротьби за її попередження в сучасних умовах”, – писав болгарський історіограф Йордан Тончев у журналі “Исторически прегляди” №12, що вийшов друком у видавництві Болгарської Академії Наук 1987 р. Або ще: “На основі багатого фактичного матеріалу, переважно з болгарських архівів, досліджуються історичні передумови виникнення Вітчизняного фронту в Болгарії”, – підкреслюють автори Марія Матакієва і Міхаїл Лазіров у публікації “България в нуждата историография”, надрукованій в журналі “Векове” №3, 1986 р. Позитивну оцінку праці А.О. Копилова дано у рецензіях професора М. Кукурудзяка “Переконливим словом про братню країну” (газета “Радянське Поділля”. – 1985. – 14 червня), В. Кукова “Издание с научен принос” (“Силистринска трибуна” – 1985. – 1 октомври) та ін. Монографія “Вітчизняний фронт і народно-демократична революція у Болгарії” засвідчила: на Україні (та й обширах тодішнього СРСР) з’явився талановитий дослідник-болгарист.

Тим часом Анатолій Олексійович продовжував плідно працювати на посаді проректора вузу, на високому науково-теоретичному і методичному рівні читав лекції, проводив практичні заняття з новітньої історії країни

Європи і Америки, постійно працював над підвищенням своєї кваліфікації. 21 липня 1977 р. – важлива віха у біографії А.О. Копилова – наказом Міністра освіти СРСР його призначили ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, одного з найстаріших вузів України. Анатолієві Олексійовичу на той час виповнилося лише сорок років. Але до нього вже прийшли зрілість й життєва мудрість, а за плечима був солідний досвід дослідницької та педагогічної діяльності.

Відкривалися нові горизонти для подальшої плідної праці, наукових пошуків. Життя-бо дедалі наполегливіше вимагало повороту вузівських колективів до потреб освіти, суспільства в цілому, покращення викладання історичних дисциплін тощо. Перед ним, як ректором постала ціла низка відповідальних завдань, і, до його честі, він докладав максимуму зусиль для їх вирішення. І водночас, попри усі організаційно-господарські проблеми і фінансово-економічні негаразди, не припиняв наукової роботи. Свідченням цього стали його праці, статті й розвідки, що з'являлися у цей період: “Хотинське повстання” (Київ: Політвидав України, 1989 (у співавторстві)); “Репресоване краєзнавство (20–30 роки)” (Київ: Рідний край, 1991 (у співавторстві)); “Посилення руху Опору в Болгарії під впливом перемог Радянської армії”, “Антифашистський рух Опору у країнах Західної Європи у роки Другої світової війни” та багато інших. Неабиякою популярністю користуються праці “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, над окремими статтями якої плідно працював А.О. Копилов, а також “Новітня історія країн Європи та Америки (1945–1994)” (Кам'янець-Подільський, 1995. – 267 с.); “Новітня історія країн Європи та Америки. Навчальний посібник для студентів вузів. 1918–1945 рр.” (Кам'янець-Подільський, 1997. – 367 с.); “Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2000” (Кам'янець-Подільський. – 473 с.), науковим редактором яких він був. А.О. Копилов брав активну участь у підготовці та редагуванні збірників наукових праць історичного факультету, матеріалів Подільських історико-краєзнавчих конференцій тощо. Всього ним написано понад 100 праць, включаючи 2 монографії, а також редактовано понад 20 монографій, збірників наукових праць і навчальних посібників.

Поряд з цим А.О. Копилов продовжував читати лекції, керувати науковими семінарами, підвищував фаховий рівень на семінарах ректорів з проблем вищої школи. Брав участь у Першому міжнародному конгресі з болгаристики у Софії (1981 р.), у ІХ та ХІ конференціях істориків-славистів, плідно працював у галузі українського краєзнавства. В одній із характеристик цього періоду говориться: “Копилов А.О., працюючи ректором, багато уваги приділяє добору і вихованню висококваліфікованих педагогічних кадрів, покращенню наукової і виховної роботи у вузі, завдяки чому

Кам'янець-Подільський педагогічний інститут у 1981 р. вийшов переможцем серед педвузів СРСР. Бере активну участь у громадському та політичному житті міста, області. Неодноразово обирався депутатом міської та Хмельницької обласної рад, головою правління товариства “Знання”, членом правління обласного педагогічного товариства та ін.”.

Це – далеко не повний перелік того, чим займався, над чим працював ректор, учений, педагог. Коло обов'язків, діапазон наукових пошуків і практичних діянь був набагато ширшим і об'ємнішим. Зростав творчий потенціал, підвищував фаховий рівень. 26 грудня 1991 р. постановою Державного комітету СРСР у справах освіти за №13/880п А.О. Копилова присвоюється звання професора по кафедрі всесвітньої історії. 10 березня 1999 р. Анатолія Олексійовича обрано академіком Української академії історичних наук. За вагомий внесок у розвиток вітчизняної і, зокрема, історичної науки, підготовку педагогічних кадрів його нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора, “Знак Пошани”, медалями А.С. Макаренка, К.Д. Ушинського. Йому присвоюється також почесне звання “Заслужений працівник народної освіти України”.

У грудні 2000 р. міжнародна громадська організація “Міжнародна Кадрова Академія” за особистий внесок і значні досягнення в галузі освітянської діяльності нагородила ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, професора А.О. Копилова золотою медаллю “За заслуги в освіті”. Серед українців, які отримали таку ж відзнаку – перший-президент України Л. Кравчук, нинішній президент України В. Ющенко, экс-міністр освіти та науки України В. Кремень. У листі, адресованому ректорові, відзначено: “Враховуючи Ваш особистий внесок і значні досягнення у галузі освітянської діяльності, генеральна дирекція МКА рекомендує Вашу кандидатуру для нагородження медаллю “За заслуги в освіті” – за досягнення у сфері освіти, виховання підростаючого покоління, розроблення і втілення у педагогічну практику нових концепцій і методик, сприяння процесові управління освітою, а також особистий внесок у розвиток науки України”.

А зроблено-таки було справді багато. З часу проголошення незалежної Української держави з ініціативи ректора створено 1 факультет, відкрито 11 нових спеціальностей, усі факультети переведено на державну мову навчання, спільно з Національною Академією Наук створено Центри дослідження історії Поділля, мовознавчих студій, організовано навчально-наукову лабораторію етнології, відновлено випуск наукових праць факультетів. А.О. Копилов виступав активним організатором і ініціатором проведення на базі університету наукових форумів різних рівнів – тільки наприкінці 90-х рр. ХХ і на початку ХХІ ст. було проведено ряд міжна-

родних, всеукраїнських, регіональних, міжвузівських наукових конференцій, які сприяли утвердженню незалежності України, відродженню національної духовної культури й освіти. 1997 р., після атестації інституту за найвищим, четвертим рівнем акредитації, постановою Кабінету Міністрів вуз здобув статус педагогічного університету. У 2001 р. тут навчалося уже понад 5 тисяч студентів, які здобували фах з 20 спеціальностей та спеціалізацій. Серед 323 штатних викладачів вузу – 5 академіків і 2 членкореспонденти трьох академій України, лауреати Державної премії з науки і техніки професори Ю.В. Теплінський і В.С. Степанков, 9 заслужених працівників освіти, 2 заслужених працівники культури, 1 заслужений тренер, 1 заслужений художник, 41 відмінник освіти України. За підсумками роботи вузів України, у 1999 р. університет посів перше місце серед вищих педагогічних навчальних закладів за кількістю викладачів з ученими ступенями і званнями. Плідно працювали аспірантура і магістратура. Кожен факультет видавав томи наукових праць, монографії, підручники та навчальні посібники. Наявність такого наукового потенціалу дозволяла проводити на базі університету спільно з академічними установами України регіональні, міжвузівські, всеукраїнські, міжнародні наукові конференції та симпозиуми. Лише у 2000 р. їх було проведено п'ять.

Успішно функціонували 6 народних колективів художньої самодіяльності. Бібліотека університету нараховувала понад 800 тисяч томів. Відкрито нові лабораторії, навчальні кабінети, комп'ютерні класи. Троє студентів факультету фізичного виховання брали участь в Олімпіаді у Сіднеї.

Ім'я професора Анатолія Олексійовича Копилова – визначного дослідника-болгариста – знане не тільки в Україні, а й наукових колах Європи й світу. Статті про нього друкувалися у довідниках: “Історики-слависти СРСР. Бібліографічний словник-довідник” (М.: Наука, 1981. – С.92); “Слов'язознавство у СРСР. Вивчення південних і західних слов'ян. Бібліографічний словник” (New York: Norman Ross publishing, 1994. – С.243) тощо.

Нагороди, грамоти, дипломи... Скільки їх? І не перерахувати. Може, декілька сотень. То – відзнака за невтомну, наполегливу працю науковця, ректора, громадського діяча. Серед них – Почесні грамоти Міністерств вищої і середньої освіти СРСР і України, обласної ради. Не може не привернути уваги Почесна грамота Президії Верховної Ради Північної Осетії, датована ще 1957 р. Тоді, під час стихійного лиха – паводку, сержант Радянської армії Анатолій Копилов врятував людину, що тонула, подарував їй життя. Або Почесна грамота Міністерства освіти Узбекистану, якою ректор педагогічного інституту А.О. Копилов був нагороджений за велику допомогу у підготовці вчительських кадрів для шкіл Узбекистану (1981 р.). Як дорогу реліквію, зберігає Почесну грамоту

Загальнонародного комітету болгаро-радянської дружби за плідне співробітництво у галузі науки (1983 р.). Пишається він і золотою медаллю ЦК ВЛКСМ, якою його було нагороджено за організацію та самовіддану працю вихованців вузу у студентських будівельних загонах, що працювали на новобудовах Тюмені, у тій же Болгарії...

Зберігається у сімейному архіві і два звичайнісінькі, на перший погляд, листи. Один – на адресу його батьків: “Ми раді повідомити Вам, що Ваш син Анатолій здоровий, чесно служить Батьківщині. За короткий час перебування у частині Анатолій показав себе дисциплінованим, сумлінним у навчанні воїном, за що заслужено користується повагою товаришів. За старання в службі має 2 подяки. Ми пишаємося Вашим сином. Командування висловлює Вам подяку за те, що виростили відданого і надійного захисника Вітчизни. Командир підрозділу Поздняков”.

У другому листі генеральний консул Болгарії А. Тончев звертається до ректора Кам’янець-Подільського педагогічного інституту з такими словами: “Хочу висловити Вам сердечну подяку за велику роботу, яка проводиться Кам’янець-Подільським державним педагогічним інститутом по зміцненню і подальшому розвитку дружби між нашими народами, дружніх зв’язків Хмельницької області і Силістринського округу Болгарії. Спасибі Вам і за цікаві заходи, які проводите... У зв’язку з цим хотів би попросити вислати мені кілька примірників брошури, підготовленої Вами і доцентом М.Г. Кукурудзяком...”.

Між цими двома листами – відстань у чверть століття...

Пише він, пишуть йому. Пишуть про нього, про Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, нині університет, який він очолював майже чверть століття. У 2001 р. Міжрегіональна Академія управління персоналом випустила черговий номер журналу “Персонал”. У цьому престижному виданні на чільному місці вміщені довідки про педуніверситет та інтерв’ю з його ректором А.О. Кошиловим під заголовком “За досвідом ефективного менеджменту в освіті... на периферію”, у якому розкривається досвід вузу з підготовки висококваліфікованих фахівців. На запитання кореспондента: “Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним із перших у країні? Поділіться секретом успіху” професор А. Кошилов відповідав: “Центри науки і освіти не обов’язково повинні знаходитись в адміністративній столиці держави. Давайте подивимось на досвід інших країн. Кембридж, Оксфорд, Бостон... Всі ці імениті вузи знаходяться у провінції. Позитивний досвід у цьому питанні нагромаджує і Україна. Прикладом може слугувати наш університет чи Острозька академія. А секрет успіху в освіті базується на трьох китах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає. Розв’язавши ці три завдання, керівник

будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх” (“Персонал”. – №2. – 2001).

Саме за досягнуті успіхи в роботі з кадрами та їх підготовку 15 січня 2001 р. Міжнародна Кадрова Академія обрала Анатолія Олексійовича Копилова своїм членом-кореспондентом, а Кам’янець-Подільський університет був прийнятий колективним членом цієї престижної в науковому світі установи.

...У лютому 2001 р. в м. Києві відбулася міжнародна науково-практична конференція на тему “Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі”. У роботі престижного, представницького форуму брав участь і виступав з доповіддю “Болгарська соціал-демократія у період народно-демократичного ладу (вересень 1944 – серпень 1948 рр.)” ректор Кам’янець-Подільського педагогічного університету, професор, академік, член президії Академії наук вищої школи України, заслужений працівник народної освіти України, професор А.О. Копилов. Його доповідь, глибоко аргументована й аналітична, викликала широкий резонанс, її жваво обговорювали науковці і дослідники з багатьох країн.

8 червня 2001 р. в Палаці Мистецтв у м. Києві президентом Всеукраїнського рейтингу вищих навчальних закладів “Софія Київська” народним депутатом України Л.М. Кравчуком ректору педуніверситету А.О. Копилову було вручено диплом, який засвідчував, що педагогічний вуз з Кам’янця-Подільського увійшов у десятку кращих педагогічних та гуманітарних вузів України. 28 серпня 2001 року у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської Лаври митрополит УПЦ Володимир нагородив А.О. Копилова Орденом “Святий Дмитро Солунський” IV ступеня.

А. Копилов завжди гордився і гордиться своїми учнями, завжди допомагав і допомагає їм у процесі їхнього становлення як професіоналів самого високого рівня. Один із самих обдарованих з-поміж них декан історичного факультету професор О.М. Завальнюк в кінці 2001 р. змінив його на посаді ректора вузу, оскільки, відповідно до вікових обмежень передбачених законодавством, він уже не мав права працювати на цій посаді на наступний термін. Перебуваючи радником ректора, А. Копилов продовжує енергійно працювати на благо рідного вузу. Не без його зусиль весною 2002 р. він отримав статус класичного університету. Надає всебічну допомогу проф. В.С. Степанкову у керівництві кафедрою всесвітньої історії.

Незважаючи на хворобу, А.О. Копилов проводить заняття, керує написанням бакалаврських, дипломних та магістерських робіт студентами, займається наукою. Впродовж 2002–2006 рр. опублікував 15 статей у престижних наукових виданнях України. Переробляє, відповідно до

зауважень рецензентів рукопис монографії (450 с.) “Політичні процеси у Болгарії 1944–1948 рр.”, яка у найближчий час побачить світ.

Історична наука не стоїть на місці, вона розвивається, крокує вперед у контексті кардинальних змін у світі. Відживають, як такі, що не витримали випробування часом, старі стереотипи, судження та міфи, на зміну їм приходять нові ідеї і концепції, виправляються допущені раніше помилки. І впродовж наступних десятиліть залишатимуться актуальними праці тих дослідників, які мають і нині самодостатню духовну й історичну цінність, слугують розвиткові суспільства, становленню і утворенню Української держави. Праці А.О. Копилова, його творчий доробок, безумовно, серед таких, а відтак їм належатиме довготривале наукове життя.

Одержано 20 квітня 2006 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477.4)“14-15”:347.994

Д.П.Ващук

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст. (на прикладі Київської землі)

В статті на прикладі Київської землі зроблено спробу дослідити загальні принципи судочинства Великого князівства Литовського в другій половині XV – першій третині XVI ст.

Ключові слова: судочинство, Велике князівство Литовське, привілей, грамота.

Загальновідомо, що з другої половини XV ст. у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) шляхта почала отримувати значні пільги. Найяскравіше це проявилось, на наш погляд, у судовій сфері. У достатутівний період регулятором внутрішньополітичних відносин у землях ВКЛ стали обласні привілеї (або уставні земські грамоти); саме у них і були закріплені права шляхти кожного регіону. Київщина в різні часи отримала декілька грамот. На жаль, до нашого часу не зберігся їхній протограф¹, а тому маємо лише три підтверджувальних привілеї: 8 грудня 1507 р., 1 вересня 1529 р., 24 жовтня 1529 р. Серед багаточисельних артикулів Київських грамот, що стосувалися практично будь-якої сфери життя суспільства, найбільш повно і змістовно представлені норми, пов'язані із системою судочинства та судовим процесом.

Дана проблема в історіографії частково вже досліджувалась. Так, особливості судового процесу, зокрема право видачі на поруки, висвітлені у працях М.Ясінського, М.Володимирського-Буданова, Є.Маховенко². Роль сеймів у вирішенні судових справ показали М.Максимейко та М.Любавський³. Інститути судових виконавців (“діцькі”) і свідків дослідили Ю.Бардах та В.Поліщук⁴. Практика укладання “зарук” в адміністративній практиці ВКЛ відображена в артикулі В.Кулісевіча⁵. Функцію київського воєводи у судових процесах відтворив П.Клепатський⁶. І.Старостіна по-

казала зв'язок колективної відповідальності Судебника Казимира 1468 р. з окремими уставними грамотами⁷. М.Довнар-Запольський та С.Бершадський торкалися питання судового імунітету митників⁸. Генезу окремих звичаїв старочеського права до права українського литовської доби, зокрема “видачки”, прослідкував А.Яковлів⁹. Однак, вченими не здійснювався системний аналіз норм обласних привілеїв, зокрема тих, які мають відношення до функціонування судової системи. Ми зосередили увагу на тих артикулах привілеїв, що стосувались загальних принципів судочинства. Метою дослідження було, по-перше, здійснити порівняльний аналіз визначених статей трьох привілеїв для з'ясування їх генезису, а по-друге – показати функціонування конкретних норм в повсякденному житті. Оскільки в привілеях статті не систематизовані, то для зручності ми зробили умовний розподіл по статтям. Відповідно до цього, судовий процес відбувався за такими загальним принципом:

8 грудня 1507 р.	1 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
<p>Ст.2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.</p> <p>Ст.3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.</p>	<p>Ст.2. А без права людеи намъ не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.</p> <p>Ст.3. А коли которыи завинить што, ино, осадив, право што вкажет, виноватого того по его вине казнити.</p>	<p>Ст.2. А без права людеи намъ не казнити ани губити, а именеи не отнимати.</p> <p>Ст.3. А коли который завинить што, ино, осадив, право што въкажет, виноватого по его вине казнити.</p>
<p>Ст.5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпигь.</p>	<p>Ст.5. А хто будетъ какъ заслужиль, тотъ тое и вътерпигь.</p>	<p>Ст.5. А хто будетъ какъ заслужыль, тотъ тое и вътерпигь.</p>
<p>Ст.14. А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в той вине взятии и отпустити.</p>	<p>Ст.14. А коли проступить боярынъ, ино воеводе нашому осудив и за паруку дати, до нас отъложити, мы пакъ будемъ волни в той вине взяти и отъпустити.</p>	<p>Ст.14. А коли проступить боярин, ино воеводе нашому, осудив и за паруку дати до нас отложыти, мы пакъ будемъ волни в той вине взяти и отпустити.</p>
<p>Ст.37. А хто бы не вступая у право перед нашим воеводою и отозвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а призвавши их обоюх сутяжцовъ перед собою и дати</p>	<p>Ст.37. А хто бы не уступая в право перед нашим воеводою и отозваль ся до нас, господара, того пустити перед нас, а призвавши ихъ обоюхъ сутяжикх перед себе и дати</p>	<p>Ст.37. А хто бы, не вступая въ право перед нашим воеводою, отзвал ся до нас, господаря, того пустити перед нас, а призвавши ихъ, обоюх сутяжыкхъ, перед себе, и дати</p>

<p>имъ рок подобный перед нами имъ стати.</p> <p>А которыи бы з них на тот рок перед нами къ праву не стал, выменяя службы наше або, Боже уховаи, немощы, а отволокая правомъ, тогды воевода нашъ маеть мощно перед собою его къ праву поставити без каждаго отзвывая перед насъ, и справедливост тому вчинити на обе стороне¹⁰.</p>	<p>имъ рок подобный перед нами стати. А которыи бы с них на тот рокъ перед нами не сталъ выменяя службы наше алобо, Боже вховаи, немощы, а отволокая правомъ, тогды воевода нашъ маеть мощно его перед собою ку праву поставити без кождого отъзыванья перед насъ, и справедливость маеть тому вчинити на конецъ.</p>	<p>имъ рок подобный перед нами стати. А который бы з них на тот рокъ перед нами не сталъ, вымяняя службы наше алобо, въховай Боже, немощы, отволокая правомъ, тогды воевода нашъ маеть мощно его перед собою ку праву поставити без кождого отъзыванья передъ насъ и справедливость тому маеть въчынити наконецъ.</p>
	<p>Ст.48 А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи – Д.В.) судити ани радити, судити тыхъ людей господ-дарем ихъ, хто кому служить¹¹.</p>	<p>Ст.48 А людей их, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи – Д.В.) судити ани радити, судити тыхъ людей господ-дарем их, хто кому служить¹².</p>

Як бачимо, статті 2, 3, 5, 14¹³, 37 майже повністю ідентичні, за виключенням окремих текстологічних правок. Привілей забороняв без суду (“права”) ув’язнювати, страчувати та конфісковувати маєтки. Наведемо декілька прикладів.

Саме необґрунтованість ув’язнення дала підстави архімандриту Києво-Печерського монастиря Вассіану подати чолобитну королеві Сигізмунду I Старому зі скаргою на київського воеводу Юрія Монтовтовича¹⁴. “...Какъ мя твоей милости господарю моему (Сигізмунду – Д.В.) *обливили некоторые мои неприятели, не по моим делом*¹⁵ (курсив наш – Д.В.), – читаємо в документі, – и твоя милость послалъ дворянина Янчинского Вольница до пана Юрья Монтовтовича, воеводы Киевского; и пан Юрьи, воевода Киевский, с тым дворянином твоей милости Янчинскимъ *мене поимали, и въ двои же-лиза поймавши всадили, и ограбили вси мои статки въ монастыри и въ горде* (курсив наш – Д.В.)”. Тому архімандрит, “сидячи въ нятстве” послав до короля свого слугу. Сигізмунд I наказав його “выпустить Якубу Монтовтовичу, и ... грабежи поотдавати”. Вассіана звільнили з ув’язнення. Однак цим справа не завершилася. “А пани Юрьевая, – повідомляє далі у чолобитній архімандрит, – побравши мои статки и поехала до Виьни, а мне моихъ статковъ ничего не отдала; а панъ Якубъ Монтовтовичъ пограбиль у слуги моего коробью, а въ коробыи было річей на тридцять копъ

грошей”. Чолобитник поїхав до Вільно до володаря, де його “... поймалъ Янь Скиндеръ и посадилъ въ нятство у двои желіза; и што былъ есми привезъ твоей милости господарю моему, и Янь Скиндеръ все тое собі побрал и мои статочки”. Вассіан просив: “И твоя бы милость, господарь нашъ милостивый, змиловался, Бога ради веліл мене передъ собою поставити, свого богомольца, што быхъ болшей того не сгинул”¹⁶.

Стосовно конфіскації маєтків, то важливою є справа дворянина Холецького Михайловича із намісником Мозирським Михайлом Сасиним (25 лютого 1504 р.). Перший повідомив Олександра Ягелончика, що отримав від нього корчму в Мозирі терміном на один рік, а намісник “...кривды ему чинилъ и две корчмы своихъ маєтъ въ Мозыри безъ нашего дозволенья”. Господар наказав розглянути позов маршалку, наміснику Мерецькому і Утенському князю Михайлу Львовичу (Глинському). Після завершення справи останній повідомив великого князя литовського (далі – в.к.л) про її зміст й рішення: “...Михайло созналъ ся, ижъ тые корчмы мель въ городе въ Мозыре для гостей, слугъ своихъ. Ино мы Михайлу Сасину приказали *подъ виною нашою, под сту рубли грошей* (курсив наш – Д.В.), аж бы вжо через то въ Мозыре корчмъ своїхъ не мель, нижли Холецкій один маєтъ корчму свою держати въ Мозыре подлугъ данины и листу нашего”¹⁷. Тобто, намісник отримав попередження і в разі не дотримання рішення суду повинен був сплатити штраф 100 руб. Легкість покарання, на наш погляд, пояснюється посадою Михайла Сасина. В іншому випадку все могло б закінчитись конфіскацією нерухомості, у даному випадку “корчмъ”.

Міра покарання встановлювалась судом і залежала від міри вини обвинувачуваного. У цьому відношенні цікавим є рішення короля Сигізмунда I від 10 серпня 1520 р. стосовно скарги панів Стефана, Івана та інших братів Гриневичів-Яцьковських на київського воєводу Андрія Немировича (в документі Niemirycz). Пани скаржились, що він силою (gwałtowne) забрав їхні землі, млин на р.Горинь та здійснив наїзд на маєтки Петковський та Бартна поблизу Овруча і забрав їхнє рухоме майно, “ktorzy na pięć tysięcy kop pieniędzy litewskich sobie szacowali, iako ten pozew szerzey w sobie obmawia”¹⁸. Станіслав Ростовський, представляючи на суді воєводу, повідомив “ze ten grunt krolewszczyna, a *niemiał czym dowodzić*” (курсив наш – Д.В.), а Стефан та Іван “*pokazali* (курсив наш – Д.В.), że to dobra ziemie dziedziczne”¹⁹. Справа закінчилась на користь панів Гриневичів-Яцьковських, оскільки “dowiedli, ze te grunta y młyn własność ich iest”²⁰. А.Немирович, “iako nienależycie wpierającego się w te grunta, *winnym bydz uznajemy* (курсив наш – Д.В.) y nakazujemy, aby pan Niemirycz żadney przeszkody panom Hryniewiczom Jackowskim, iako w ich własnyh dziedzietwie, nie czynil; co się zaś dotyczye poczynienia szkod, co sobie mienią bydz na pięć

tysięc kop pieniędzy litewskich panowie Hryniewiczowie Jackowscy, wolne im prawo w sądzie należnym zostawijemu niniejszym dekretem naszym...”²¹. Тобто, воеводі було заборонено втручатися в маєтки панів, а стосовно грошової компенсації в п’ять тис. кіп грошей, то Гриневичі-Яцковські отримали даним декретом право додатково звернутися до суду для вирішення цього питання. Таким чином, незважаючи на вину А.Немировича, сплата штрафу відкладалась на невизначений термін. Пояснити це можна, на наш погляд, великою сумою відшкодування.

Інший приклад. 27 листопада 1528 р. у великокнязівській канцелярії вирішувався позов татарина Банко Кенкевича на марківського вйта Куноша. Він його звинуватив у тому, “ижь онъ, пришедши на реку, где они перед тым рыбу на себе ловивали, двухъ сынов его збил из реки выгналь, и их поймал, и ограбил, с которог жъ, дей, бою один сынъ мой вмеръ”. Вйт відповів, що діяв згідно наказу марківського намісника, “а ...ихъ не биль, а сын, дей, его не с того бою вмеръ, нижли съ форобы свое, съ черленое немocy”. На доказ своєї правоти татарин пред’явив свідків, котрі в суді заявили: “И мы, дей, пришли з нимъ до того войта и видели есмо, иж в него седягъ два сына Кенковича зъбиты а зранены, и Банко Кенкевич пыгаль: “За што еси сынов моих поймаешь и так збиль, и змордовалъ”. И он поведил: “Ям их казал поймати и збити за тую причину, иж в реце рыбу ловили”, – ино один сын Банковъ с того бою вмер”. В зв’язку з цим король присудив Куношу штраф за убитого в розмірі сто кіп грошей, “какъ которому шляхтичу, а за другого сына его ранного дванадцат рублевъ грошей безчестья...”²². Таким чином, татарину вдалося через суд отримати грошову компенсацію за убитого сина. Також наведений приклад показує суму, яку сплачував злочинець: в разі вбивства шляхтича – 100 кіп грошей, а при нанесенні тілесних ушкоджень (так зване “безчестья”) – 12 руб.

Були випадки, коли справа закінчувалась без судового засідання. Так, 23 лютого 1529 р. чечерський староста Федір Вишневецький та ксьондз Мартин, “не вступуючы в право, згодилися добровольне, а то тым обычаемъ: маеть князь Мартинъ, плебан вишневский, вернути князя Федору Вишневъскому кони его, которыи былъ побрал вранникъ его Громачъка, сивого а валаха рижого, льсого со всеми тыми гарабурдами, с которыми кони его тыи побрано, отдати. А князь Федор маеть князю Мартину, плебану, тры чоловіки его отдати, которые былъ поймалъ со всеми тыми речами, с чымъ тыхъ людей поймал”²³. Даний принцип розв’язання суперечок (jednanije) був притаманний і Короні Польській, бо сприяв уникненню високих витрат на судовий процес та швидшому вирішенню справи²⁴.

Стаття 14 дозволяла наміснику (воеводі) ще до ухвалення і виконання вироку віддати підсудного на поруки і повідомити про це великого князя²⁵,

а вже від останнього залежало стягувати чи не стягувати штраф²⁶. Подібну ситуацію знаходимо у кримінальній справі 7 липня 1528 р. між бояринею господарською Богданою Янушковою із Семеном Жабою. У позові вказувалось: “Жто жъ ми кривды и кгвальты, и грабежы великие от его самого (С.Жаби. – Д.В.) и от людей его деють... К тому теж человекъ его Дацухъ приказаль ми человека, абых я его у домъ к пашни упустила, и по нем поручьм (курсив наш. – Д.В.), и за шкоду слюбиль. И ямъ на его слово того человека у свой домъ упустила къ готовой пашни, ино тотъ человекъ домъ тот мой весь распродалъ и головъщины почыниль: такъ ми много шкоды учыниль, якъ на 30 копь грошей, и с того дому втекъ за порукою того Дацуха (курсив наш. – Д.В.)”²⁷. Очевидно, “чоловек Дацуха” був причетний до злочинів, які перелічуються Богданою на початку скарги, але був відданий “на поруку” Дацуху, особі Семена, як це видно із джерела.

Дана стаття тісно пов’язана із так званим “вищим правом”, тобто переведенням судової справи безпосередньо до великокнязівської канцелярії²⁸, що фактично означало обмеження судової діяльності воевод²⁹. Для цього воевода зобов’язаний був особисто встановити кожній із сторін у своїй резиденції термін (“рок подобный”) з’явлення до в.к.л. У разі, коли б хтось із сторін не зміг вчасно з’явитись (виняток складали земська служба або хвороба, при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто київський воевода. Правда, процедура задекларованого механізму “переведення” не завжди дотримувалась. 24 квітня 1494 р. київський боярин Іван Петрович подав позов до великокнязівської канцелярії на двоюрідного брата Кузьму Івашковича, вказуючи, що “...они стояли у праве о тые два имения и о трете имение (Тоганче, Товаров і Григорів. – Д.В.)..., передъ паном Мартиномъ Гаштолтовичомъ, какъ от отца нашего, короля е.м. (Казимира Ягелончика – Д.В.), Киев держал (курсив наш – Д.В.)”³⁰. Очевидно, приводом до перегляду справи стало не виконання вироку винесеного М.Гаштольдом. Олександр Ягелончик суперечку розв’язав відповідно до першого “судового листа”³¹.

В іншій судовій справі знаходимо підтвердження про встановлення терміну розгляду. Так, Олександр Ягелончик повідомляв 23 березня 1499 р. воеводу Дмитра Путятича, що йому скаржились Михайло Павшич і чоловік його сестри Іван Семенович на князів Івана та Льва Полубенських “о имения, о отчину материзны ихъ, о Варевцы, а Уберновъ, а о Конотовъ”. Далі володар зазначає: “И мы перво сего о томъ неоднократно писывали до князя Ивана, а до князя Льва Полубенских, абы они передъ нами къ праву стали и о том с ними расправили ся (курсив наш – Д.В.)”³². И они на листы и приказане наше передъ нами къ праву не хотели стати съ ними очевисто”. В зв’язку з цим Олександр Ягелончик розпорядився: “Ино коли они

передь нами къ праву стати не хотели (курсив наш – Д.В.) и ты бы (Д.Путятич – Д.В.) Михайлу Павшицу а Ивашку Семеновичу въ тым имена и отчизну материзны ихъ ...увязане даль. А если бы князю Ивану и князю Льву Полубенскимъ о том было до нихъ которое дело, и они нехай ихъ правомъ спирають, а о том со ими передь нами очевисто мовятъ”³³.

П.Клепатський наводить ще одну цікаву справу, пов’язану із переведенням судової справи до господаря, і ролі в цьому процесі воеводи. Близько 1521 р. віленський воевода О.Гаштольд доручив своєму слугі Ленку продати в Орді деякі “речи”. Повертаючись додому із товаром, боярина Зубрикова в Черкасах “загамовала” всю його купівлю. Незабаром Ленко помер і його вдова розпочала судовий процес перед київським воеводою. В присутності відповідачки вона сказала: “Ты загамовала товаръ п. воеводинъ, а я его ни у-въ очи не видала; а п. воевода теперь на мене того смотрить и у-въ ыменье мое хочеть увязатися”. В цьому відізвилися до панів-ради. У відповідності з побажанням обох сторін (головним чином Зубрикової), воевода встановив рок на день св. Іллі, під загрозою втрати права і під зарукою³⁴ 1000 кіп грошей на господаря і 500 кіп на воеводу. В назначений день обвинувачувана не з’явилася, тому їй був винесений заочний вирок на користь позивача, згідно з яким київський воевода мав “ошецовавши товаръ, тую суму пенязей моцне на той Зубруковой правити и Леньковой отдати”³⁵.

Дана норма залишалась в силі і після введення у дію Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС). 2 лютого 1536 р. маршалок Олександр Солтанович подав скаргу у великокнязівську канцелярію на старосту черкаського і канівського Василя Тишкевича “штож дей он его власной земли хоромы мощно, гвалтом пожон і людей побил і к тому тивун его з людьми двох человеков пана Олександра поймавши у Гоцове, збил и змучил и в нягство посажал безправно”. Дивним чином, як для періоду дії ПЛС, відбувся суд: людям старости “*присудила копа (!)* (курсив наш – Д.В.) тры копы грошей на людех его Гоцовских и он дей людям своим того платити не кажет”. Це стало причиною подання позову: “А так пан Олександр короля Его Милости просил, жебы тая жалоба его была записана. Ино король Его Милость розказал то для пришлого часу записати”³⁶. Варто зауважити, що відповідно до Р.6 §2 ПЛС “перевід” справи на “вище право” загалом заборонявся і дозволявся лише у випадку порушення письмового законодавства: “...А если бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не podle права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будутъ ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оними судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых суде вказати”³⁷.

Стаття 48 була дописана при підтвердженні привілею Сигізмундом I Старим у 1529 р.: київська шляхта отримала право судити власних слуг (аналогічна норма присутня і у Волинському привілеї, але вписана до привілею була ще у середині XV ст.³⁸). Незрозумілим, як на наш погляд, є питання, чому дану норму король вписав тільки у 1529 р., а не в 1507 р. – при першому підтвердженні привілею? Адже, як свідчать джерела, відозви до неї знаходимо вже в кінці XV ст. Так, 25 липня 1495 р. Олександр Ягелончик видав грамоту наміснику черкаському Кміті Олександровичу. У ній вказувалась скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, “шгож тои слуги и люди его в Черкассах живут, и ты (Кміта – Д.В.) дей тые слуги и люди его судишь а радишь, и выны и пересуды на них берешь: ино ведь мы на то вам право наше дали, всей земли Киевской, што врядник ниш не мает слуг и людей князьских и панских и боярских ни судити, ни ради-ти, а ни вин и ни пересудов на них брати (курсив наш – Д.В.); нижли, коли з нашим человеком пригодиться князскому або панскому чоловіку, а любо боярскому право мети, ино тогда вряднику нашому судити его человека з его судьею: а коли будет наш человек виновен, ино з него нам вина; а коли князській або панській чоловік, а любо боярській чоловік будет виновен, ино вина тому чій чоловік. Про то прикажем тебе, аж-бы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, *подлуг права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской* (курсив наш – Д.В.)”³⁹. Ймовірно, в.к.л. сплутав “право землі Волинської”⁴⁰ із “*правами всей земли Киевской*” (курсив наш – Д.В.), або грамота промовляє про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягелончика. Проте з іншого боку, у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказується, що ст.48 (як і ще 11, котрі Сигізмунд додавав у порівнянні з привілеєм 1507 р.) надана “зъ щедрободливости нашею господарьское”⁴¹. Отже, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки. *По-перше*, порівняльний аналіз обласних привілеїв трьох редакцій показав, що вони практично повністю ідентичні. Тільки, у Ст.14 замість намісника вказаний воєвода, а в грамотах 1529 р. додано Ст.48. Дописування нових статей свідчить про розширення прав київської шляхти. *По-друге*, окремі положення обласних привілеїв Київщини перегукуються із уставними грамотами інших земель, зокрема, “переведенням справи на вище право” дозволялось Жмудським привілеєм 1529 р. *По-третє*, суперечки не завжди закінчувались судовим засіданням, а могли вирішуватись “полюбовно”. *По-четверте*, практично всі розглянуті артикули уставних грамот мали практичне застосування, не дивлячись на те, що у джерелах майже завжди відсутні відповідні поклики до їхнього змісту.

Примітки

1. У одній із передніх публікацій нами була зроблена спроба відновити архетипну грамоту та датувати її другою половиною 1440 р. (*Ващук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.90-101).

2. *Ясинский М.* Уставные земския грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С.99-200; *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія по истории Русского права. – СПб., 1901. – Вып.2. – Изд.4. – С.53-61; *Machovenko J.* Nelietuvišku žemiu teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.). – Vilnius, 1999. – 262 p.

3. *Максимейко М.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – 205 с.; *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – 884 с.

4. *Bardach J.* Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988. – S.145-159; *Полщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. – К., 2000. – С.134-142.

5. *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – T.XXXVII. – Z.2. – S.123-137.

6. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – Т.І: Литовський періодъ. – Одеса, 1912. – С.69-115.

7. *Старостина И.* Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 годы. – М., 1991. – С.243-279.

8. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.І. – С.531-558; *Бершадский С.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388–1569 гг. – СПб., 1883. – С.254-256.

9. *Яковлев А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929. – С.63-67.

10. Lietuvos Metrika (далі – LM) (1499–1514). – Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – P.240-242.

11. LM (1387–1546). – Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998. – P.188-190.

12. LM (1522–1530). – 4-oji Teismu byly knyga. – Vilnius, 1997. – P.325-327.

13. Дані статі були присутні ще у Казимирівському привілеї.

14. Прізвище воеводи дає підстави датувати чолобитну 1507–1508 рр. (Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihwińskiego XV–XVII wieku. Spisy. – Kórnik, 2002. – S.66).

15. Як бачимо, ніякого судового засідання не було.

16. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЗР). – СПб., 1848. – Т.ІІ. – С.58-59.

17. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф.Леонтовичем (далі – АЛМ). – Т.І. – Вып.ІІ (1499–1507). – Варшава, 1897. – С.143.

18. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В.Ангоновича и К.Козловского (далі – Грамоты). – К., 1868. – С.53.
19. Там само. – С.54.
20. Там само. У грамоті не вказується як позивачі довели, що то їхня власність.
21. Там само.
22. LM. – 4-oji Teismu byly knyga. – P.272.
23. LM (1528–1547). – 6-oji Teismu byly knyga. – Vilnius, 1995. – P.73.
24. *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Wyd.IV. – Warszawa, 1998. – S.175.
25. Є.Маховенко висловив припущення, що ця норма була вписана у привілей на прохання шляхти, яка “не довіряла суду воеводи і боялась корупції” (*Machovenko J.* Op. cit. – P.56.).
26. М.Ясінський вважав, що це положення стосувалось виключно кримінальних справ і підтверджувало правило про не проведення суду за межами землі (*Ясинський М.* Уставные земские грамоты – С.132, прим. 126). На використання цієї норми у кримінальних справах вказував і М.Володимирський-Буданов (*Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія – С.56.).
27. LM. – 6-oji Teismu byly knyga. – P.46.
28. Часто розгляд судових справ великим князем відбувався під час сеймів. Це давало змогу шляхті, на думку М.Максимейка, уникнути зайвих трат на поїздки до в.к.л. спеціально заради суду, а позовники мали більше шансів на те, що їхня справа не буде відкладена за недостатньою кількістю радників у в.к. У той же час, розгляд судових справ на сеймах вимагав додаткового часу – доводилося чекати, поки закінчаться судові справи, щоб потім перейти до тих питань, заради яких збирався сейм (*Максимейко М.* Сеймы Литовско-Русскаго государства... – С.116, 124).
29. *Любавский М.* Областное деление... – М., 1892. – С.810.
30. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф.Леонтовичем (далі – АЛМ). – Варшава, 1896. – Т.I. – Вып.I (1413–1498). – С.42.
31. Право переведення судового засідання на так зване “вище право” не було лише прерогативою київської чи волинської шляхти. Такі приклади зустрічаємо і поза українськими територіями, які також були у складі ВКЛ.
32. Як бачимо, виклик на суд здійснював особисто великий князь, а не воевода. Можливо, попередній розгляд справи уже здійснив Д.Путятич, однак за браком джерел нам це невідомо.
33. АЛМ. – Варшава, 1897. – Т.I. – Вып.II (1499–1507). – С.12.
34. Зарука могла носити як охоронний характер, так і зобов’язуючий (*Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S.123.).
35. *Кленатский П.* Очерки по истории Киевской земли... – С.92-93.
36. Arhiwum ksiąg Sanguszków w Sławuciu, wydane przez Bronisława Gorczaка, konserwatora tegoż archiwum. – Т.IV (1535–1547). – Lwow, 1890. – S.21.

37. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К.Яблонска. – Минск, 1960. – С.70.

38. Ст.5: “ Старосте и наместьникомъ нашымъ винь и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати каждому зъ своего человека (LM. – Užrašymu knyga 25. – P.102.).

39. АЗР. – Спб.,1846. – Т.І. – С.152.

40. Див. 29 посилання.

41. LM – Užrašymu knyga 25. – P.190.

Резюме

В статье на примере Киевской земли раскрыты общице принципы судопроизводства Великого княжества Литовского во второй половине XV – первой трети XVI в.

Ключевые слова: судопроизводство, Великое княжество Литовское, привилей, грамота.

Одержано 24 квітня 2006 р.

УДК 94(477.8)“15”:332.3

А.В.Блануца

ЗМІНИ В СТРУКТУРІ ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ВОЛИНІ У XVI ст.

Автор статті вивчає зміни в структурі землеволодіння привілейованої верстви на Волині за даними Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. і Податкового реєстру Волинського воєводства 1570 р.

Ключові слова: Волинь, землеволодіння, шляхта, князі, пани, зем'яни.

Для вивчення історії землеволодіння привілейованої верстви періоду раннього Нового часу особливе значення мають джерела, які дозволяють висвітлити цю проблему в масштабах як всієї держави (в даному випадку Волинь входила до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а після Люблінської унії – Речі Посполитої), так і її регіонів. Для ВКЛ таким джерелом є пописи війська ВКЛ 1528, 1567 рр., а Речі Посполитої – поборові реєстри, що для Волинського воєводства XVI ст. проводились в 1570, 1577, 1583 та 1589 рр.

Попис війська ВКЛ 1528 р. є найдавнішим джерелом, що збереглося до наших днів, яке надає можливість детально охарактеризувати структуру шляхетського землеволодіння не лише в князівстві, а й в окремих його регіонах. Фрагментарні дані цього попису для вивчення даної теми використовувалися дослідниками XIX – початку XX ст. М.Довнар-Запольським¹ та М.Любавським². У радянській історіографії до цього джерела зверталися В.Пічета³ та автори першого тому “Истории Белорусской ССР”⁴. Статистичне опрацювання даних попису здійснив Г.Ловмянський⁵ у зв’язку з дослідженням історико-демографічних процесів у ВКЛ. А.Грицкевич залучив дані цього джерела для визначення величини шляхетських володінь та етнічної приналежності їх власників на території Білорусі XVI ст.⁶, а М.Спірідонов – у зв’язку з розглядом передумов і причин закріпачення селян Білорусі XV–XVI ст.⁷. Матеріали попису для визначення структури шляхетського землеволодіння на всій території ВКЛ в оригіналі використав В.Менжинський⁸.

Щодо видань матеріалів Попису війська ВКЛ 1528 р., то його фрагмент, що стосувався Волині, був опублікований у 80-х рр. XIX ст.⁹. Вперше повністю попис був опублікований С.Пташицьким в 1915 р. у черговому томі серійної публікації книг метрики ВКЛ¹⁰. 2003 р. співробітники Інституту історії НАН Білорусі здійснили нову публікацію попису¹¹ на високому фаховому рівні, матеріали якого і використав автор даного дослідження.

Поборові реєстри другої половини XVI ст. вперше були опубліковані польським істориком-аматором О.Яблоновським і ним же використані для історико-географічного дослідження Волині і Поділля XVI ст.¹². На жаль, до цього часу не здійснено комплексного дослідження з використанням поборових реєстрів Волині другої половини XVI ст. Лише матеріали поборового реєстру Луцького повіту Волинського воєводства 1570 р. були використані автором при написанні кандидатської дисертації¹³.

Для з’ясування змін у структурі шляхетського землеволодіння XVI ст., на думку автора, варто використати дані Попису війська ВКЛ 1528 р. та Поборового реєстру Волинського воєводства 1570 р. Таке рішення обгрунтоване тим, що попис є першим документом, в якому зафіксовано дані про шляхетську землевласність у ВКЛ (хоча відомо, що пописи війська ВКЛ проводилися і раніше, однак вони до нашого часу не збереглися¹⁴). Поборовий реєстр 1570 р. дає змогу оцінити зміни, які відбулися в структурі шляхетського землеволодіння, що могли статися як наслідок результату судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. у ВКЛ і Люблінської унії.

Визначити наближену до дійсності величину земельних володінь шляхти можна на основі даних попису про “коней”, тобто кінних воїнів, споряджених ними пропорційно чисельності належних їм селянських “служб”

(одиниць обкладання повинностей), а для реєстру – про кількість “димів” (селянських господарств). Так, попис 1528 р. складений на основі кількості коней, які виставлялися на службу тим чи іншим власником в залежності від розміру його земельних володінь, а в поборовому реєстрі фігурують “дими”, рідше зустрічаються волюки та “служби”. Тому для більш точного переведення коней, димів та служб у волюки землі, розглянемо як подібні переведення робилися в історіографії, а також оберемо найоптимальніше співвідношення між зазначеними одиницями.

Згідно з рішеннями сеймів, в 1528 р. шляхта споряджала у військо одного коня з восьми селянських служб, а в 1567 р. – з десяти служб або волюк¹⁵. На думку Г.Ловмянського, в “службу” входило два дима, однак вже він визнавав, що “служба” в “руських землях” мала більші розміри, ніж в етнічній Литві¹⁶. М.Довнар-Запольський стверджував, що “служба” складалася з трьох-чотирьох димів¹⁷. М.Спірідонов у своїй монографії використовує співвідношення служби до диму як 1:2¹⁸. В.Менжинський прийняв службу в середньому із трьох димів¹⁹.

Щодо співвідношення диму до волюки, то маємо лише дані Є.Охманського. Згідно з його підрахунками, на один дим в першій половині XVI ст. у ВКЛ припадало три чверті волюки (1 дим = 0,75 волюки)²⁰. Волюка, як одиниця виміру земельних площ, набрала поширення в шляхетських та великокнязівських маєтностях після її офіційного узаконення Сигізмундом II Августом в “Уставі на волюки” 1557 р. У значенні поземельної міри застосовувалася т.зв. литовська волюка, яка складалася з 30 моргів (близько 21,36 га), старопольська волюка мала 25 моргів (близько 17,95 га), новохоломська – 24,5 моргів (17,36 га). Волючний наділ також не був сталою величиною і мав регіональні відмінності: 30-моргова волюка трапляється здебільшого в Жемайтії, а найбільш побутувала 33-моргова (близько 23 га). В Україні, зокрема в Кременецькому повіті Волинського воєводства, переважала 36-моргова волюка (близько 25 га)²¹. Зважаючи на неусталене співвідношення волюки до сучасної одиниці площі земельного виміру – гектару (га), структура шляхетського землеволодіння в даній роботі буде визначатися у волюках землі. Так, для переведення коней у волюки за даними попису 1528 р. будемо застосовувати наступне співвідношення: 1 кінь = 8 служб, служба = 3 дими, 1 дим = 0,75 волюки. Наприклад, кн. Федір Четвертинський, згідно з Пописом війська ВКЛ 1528 р., виставляв зі своїх володінь у військо 6 коней²². Спочатку число коней помножимо на 8 служб, потім на 3 дими і 0,75 волюки. В результаті отримаємо, що земельні володіння кн. Ф.Четвертинського станом на 1528 р. склалися з 48 селянських служб, 144 димів і близько 108 волюк землі. Як вже зазначалося вище, у Поборовому реєстрі 1570 р. земельні володіння шляхти обраховані

в основному в димах, рідше – у волоках та дворищах. Тому тут переведення димів у волоки здійснюватиметься за схемою: 1 дим = 0,75 волоки. А якщо шляхетське володіння подане у дворищах, то щоб отримати величину земельного володіння у волоках спочатку потрібно дворище перевести в дими, а потім дими у волоки. Прийmemo, що в одне дворище в середньому входило 3,5 дими²³, тоді схема переведення дворищ у волоки буде така: 1 дворище = 3,5 дими x 0,75 і отримаємо 2,6 волоки. Наприклад, володіння кн. Олександра Порицького у Володимирському повіті склалися з 10 дворищ²⁴ і, відповідно до нашої схеми, 26 волок землі.

Вже зазначалося, що вперше реконструкцію шляхетського землеволодіння у ВКЛ на основі матеріалів Попису війська ВКЛ 1528 р., в якому фігурують і волинські сюжети, зробив В.Менжинський²⁵. За даними дослідника, згідно з матеріалами попису, Волинська земля була регіоном найсильнішої поляризації шляхетського землеволодіння у князівстві. Насамперед звертає на себе увагу висока питома вага середнього і крупного землеволодіння. На 44,1% шляхтичів цієї групи припадало 81,4% всієї землі. Для наочності В.Менжинський подав таблицю про стан землеволодіння у Волинській землі. Згідно з нею, групу власників, які мали 36 і більше волок землі, розбито на три категорії – середніх, крупних і найкрупніших шляхтичів.

Таблиця 1. Структура шляхетського землеволодіння у Волинській землі²⁶

<i>Групи</i>	<i>власників</i>		<i>у них землі</i>	
	<i>кількість</i>	<i>%</i>	<i>волок</i>	<i>%</i>
найдрібніші (>18 волок)	5	1,8	90	0,6
дрібні (18 волок)	148	54	2664	18,1
середні (36-90 волок)	95	34,7	4914	33,3
крупні (108-162 волок)	13	4,7	1764	12
найкрупніші (180 і більше)	13	4,7	4914	36,1
всього	274	100	14760	100

За даними таблиці 1 простежується глибока майнова нерівність серед шляхтичів-землевласників і концентрація їхнього землеволодіння. Найдрібніші і дрібні землевласники склали 55,8 % всієї шляхти, однак їм належало лише 18,7% землі. Проте крупні і найкрупніші, чисельність яких складала 9,4%, володіли майже половиною всієї землі (48,1%). Значною була група середньої шляхти, 34,7% якої володіла 33,3% землі²⁷.

Потрібно також зазначити, що дані по Волині були подібні до загальної ситуації у ВКЛ, в якому структура шляхетського землеволодіння у другій

чверті XVI ст. характеризувалася глибокою поляризацією (хоча неоднаковою у різних регіонах), а також поділом на невелику групу середніх і крупних власників, котрі володіли лівовою часткою всієї землі, й численних дрібних і найдрібніших шляхтичів-землевласників, у яких було не більше 18 волок землі. У більшості з них зовсім не було селян і, відповідно, джерел прибутків²⁸.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре, однак поділ, що виступав всередині стану, був досить строкатим. Він залежав від маєткового статусу, традиції і престижу роду. Безсумнівно, що такий поділ був тісно пов'язаний із матеріальним станом всієї родини. У польській історіографії приймаються різні критерії поділу шляхетського стану на його внутрішні групи та прошарки. Найчастіше таким критерієм виступає кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому або воєводському рівні. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану автор прийняв класифікацію структури груп і прошарків привілейованого стану Волині і Центральної України середини XV – першої половини XVII ст., розроблену українською дослідницею Н.Яковенко. Ця класифікація включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр²⁹. Важливим аспектом нашого дослідження є з'ясування співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян. Відповідно до нашої класифікації, структура шляхетського землеволодіння на Волині станом на 1528 р. відображена у таблиці 2.

*Таблиця 2. Структура шляхетського землеволодіння на Волині за матеріалами Попису війська ВКЛ 1528 р.*³⁰

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	38 ³¹	13	6390	44
пани	77	27	4446	30
шляхта-зем'яни	173	60	3834	26
всього	288 ³²	100	14670	100

Як бачимо, у руках князів, які становили найменший відсоток всіх землевласників на Волині (13%), сконцентрувалася найбільша кількість волок (44%). 77 представників панського прошарку (27% від загальної кількості шляхтичів-землевласників Волині) володіли 30% землі. Найчисельнішу групу землевласників регіону склали шляхтичі-зем'яни (60%), однак у їхньо-

му розпорядженні знаходилося лише 26% землі. Відзначимо, що при значній перевазі князівського землеволодіння представники панського прошарку і групи шляхти-зем'ян володіли майже однаковою кількістю землі.

На нашу думку, це вказує на те, що в цей період пани ще не мали значної переваги економічного характеру над шляхтою-зем'янами. Хоча якщо порахувати скільки в середньому землі припадало на одного пана, то побачимо, що їхні економічні позиції набагато сильніші від шляхти-зем'ян. Так, один представник панського прошарку володів 57 волоками землі, а шляхти-зем'ян – лише 22 волоками. Натомість 1 представник князівської групи в своїх руках концентрував аж 168 волок землі.

Таблиця 3. Структура шляхетського землеволодіння у Волинському воєводстві за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.³³

<i>Групи</i>	<i>власників</i>		<i>у них землі</i>	
	<i>кількість</i>	<i>%</i>	<i>волок</i>	<i>%</i>
князі	42	11	7337,5	45
пани	99	27	7018	42
шляхта-зем'яни	230	62	2151	13
всього	371	100	16506,5	100

Станом на 1570 р. у структурі шляхетського землеволодіння на Волині відбулися суттєві зміни. По-перше, зросла кількість шляхтичів-землевласників і, відповідно, площа їх земельних володінь (див. таблицю 3). По-друге, набирають економічної потуги представники панського прошарку. Вони, при сталому процентному співвідношенні до інших двох шляхетських груп, нарощують свої земельні володіння, які майже зрівнюються з князівським (42,2% припадає на панське землеволодіння та 44,4 – князівське). По-третє, при кількісному і процентному зростанні групи шляхти-зем'ян частка їхнього землеволодіння зменшується в два рази порівняно з 1528 р. (з 26% до 13,4%).

У порівнянні з 1528 р. змінюється і середній показник кількості волок, що припадали на одного представника кожної з груп шляхти. Так, в середньому на одного князя в 1570 р. припадало 157 волок землі, на одного пана – 69, а на одного шляхтича-зем'яна – лише 7. Як бачимо, ступінь концентрації землі зберігся і навіть збільшився лише в панів, натомість в князів та шляхти-зем'ян – зменшився.

Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р., на відміну від Попису війська ВКЛ 1528 р., надає можливість розглянути структуру шляхетського землеволодіння не лише по всій Волині, а й по трьох її повітах. Особливості концентрації землі серед трьох зазначених шляхетських груп наочно продемонстровано в таблицях 4, 5 та 6.

Таблиця 4. Структура шляхетського землеволодіння у Луцькому повіті Волинського воєводства за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.³⁴

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	19	9	3654	40
пани	79	37	4597	51
шляхта-зем'яни	118	54	856	9
всього	216	100	9108	100

Таблиця 5. Структура шляхетського землеволодіння у Кременецькому повіті Волинського воєводства за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.³⁵

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	11	13	2075,5	44
пани	15	17	1818	39
шляхта-зем'яни	62	70	780	17
всього	88	100	4673,5	100

Таблиця 6. Структура шляхетського землеволодіння у Володимирському повіті Волинського воєводства за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.³⁶

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	18	21	1608	60
пани	19	22	603	22
шляхта-зем'яни	50	57	515	18
всього	87	100	2798	100

Не вдаючись до детального аналізу, звернемо увагу на те, що концентрація князівського землеволодіння переважала над панським у Володимирському та Кременецькому повітах (відповідно тут князі володіли 60% і 44% землі проти 22% і 39%). У Луцькому повіті, навпаки, пани володіли 51% землі, натомість князі – 40%, а шляхта-зем'яни – 9%. У Володимирському і Кременецькому повітах представники групи шляхти-зем'ян володіли відповідно 18% і 17% землі.

Досить різним був і середній показник ступеня концентрації землі в розрахунку на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, найбільше землі припадало на одного князя у Луцькому та Кременецькому

повітах (відповідно 192 та 189 волок), а у Володимирському повіті один князь в середньому володів 89 волоками землі. Звернемо увагу, що у Володимирському повіті був найнижчий середній показник ступеня концентрації землі в розрахунку на одного пана (32 волоки проти 58 та 121 волюки відповідно у Луцькому та Кременецькому повітах).

Найменша площа земель з розрахунку на одного представника припадала на групу шляхти-зем'ян. Так, у Кременецькому повіті один шляхтич-зем'янин в середньому володів 13 волоками землі, у Володимирському – 10, а в Луцькому – лише 7.

Таким чином, аналіз двох неоднотипних джерел реєстрово-фіскального характеру дає підстави робити певні висновки щодо змін у структурі шляхетського землеволодіння на Волині протягом 1528–1570 рр. Ці зміни полягали в тому, що саме на цей час припадає зміцнення економічних позицій волинських панів, представники яких завдяки не в останню чергу економічному фактору посідають важливі державні уряди та відіграють значну роль в політичному житті Волині та ВКЛ. Землевласницькі позиції князів зберігаються на такому ж високому рівні і в 30-ті та 70-ті рр. XVI ст. Доля ж шляхти-зем'ян в економічному плані все більше стає залежною від традиційно могутніх князів та поступово міцніючих панів.

Примітки

1. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.670.

2. *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.830-831.

3. *Пичета В.И.* История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии (до конца XVI в.). – Ч.1. – Минск, 1927. – С.59-60.

4. *Гісторыя Беларускай ССР.* – Т.1. – Минск, 1972. – С.194.

5. *Lowmiański H.* Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // *Medievalia.* W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S.426-434.

6. *Грицкевич А.П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // *Вопросы истории.* Межведомственный сборник. – Вып.5. – Минск, 1979. – С.94-105.

7. *Спиридонов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). – Минск, 1993. – С.30-32.; Праця М.Спіридонова позитивно оцінена в українській історіографії (див. рецензію: *Гурбик А.О.* М.Ф.Спиридонов. Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). – Минск: “Наука і техника”. – 1993. – 223 с. // *Український історичний журнал.* – 1998. – №1. – С.147).

8. *Менжинский В.С.* Структура феодального землевладения в Великом княжес-

тве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – №3. – С.164-178.

9. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – СПб., 1886. – Т.13: Акты Главного Литовского трибунала. – С.18-21; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т.3: 1432–1534 / Wyd. Przez B.Gorczaaka. – S.323-325.

10. Литовская Метрика. Отдел первый-второй. Часть третья: Книги Публичных дел // Русская историческая Библиотека. – Т.1. – Петроград, 1915. – Т.XXXIII. – С.7-232 (материалы по Волині див. С.183-188).

11. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. – Мінск, 2003.

12. *Jablonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VIII: Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. – T.XIX. – Warszawa, 1889.

13. *Блануца А.* Обіг земельних володінь волинської шляхти в другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566–1599 рр.): Дис. канд. іст. наук. – К., Інститут історії України. – 2005. – С.42-43.

14. *Любавський М.К.* Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – С.16-17.

15. Див.: *Спиридонов М.Ф.* Указ. соч. – С.30.

16. *Łowmiański H.* Op. cit. – S.431.

17. *Доўнар-Запольскі М.В.* Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII стагоддзях // Гістарычна-археалёгічны зборнік. – Менск, 1927. – №1. – С.18.

18. *Спиридонов М.Ф.* Указ. соч. – С.30.

19. *Менжинский В.С.* Указ. соч. – С.168; Співідношення димів до служби, застосоване у роботі В.Менжинського, прийняла і Н.Яковенко (*Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С.98).

20. *Ohmański J.* La grande réforme agraire en Lithuanie et Ruthenie Blanche en XVI siècle, Ergon. – T.II. – Warszawa, 1960. – S.33.

21. Детально про волоку див.: *Гурбик А.* Волока // Енциклопедія історії України. – Т.1 (А-В). – К., 2003. – С.623.; Його ж. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С.9-19.; Його ж. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.49-61.; Починаючи з другої половини XVII ст. волока, як одиниця виміру земельних площ, була перейнята за польським зразком у Лівобережній Україні. Тут, враховуючи регіональні відмінності волюки та різницю величин мір і наділу, її площу Н.Герасименко обчислює від 19 до 22 га. // Див.: *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1998. – С.81, 133.

22. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... – С.151.

23. Зазначимо, що співвідношення дворища до диму в історіографії є умовним і неусталеним. Вперше співвідношення дворища до диму як 1:3,5 запропонував

А.Гурбик. Воно було виведене ним на основі опрацювання масиву документів аграрного характеру стосовно Волині другої половини XVI ст. (*Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сярбринна спілка)*. – К., 1998. – С.211-212, 225-226).

24. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Sygn. 31. – Nr. mikr. 32745 (далі – AGAD. – ASK). – К.271.

25. *Менжинский В.С.* Указ. соч. – С.164-178.

26. Там же. – С.178.

27. Там же. – С.177.

28. Там же. – С.178.

29. *Яковенко Н.* Українська шляхта – С.70-71.

30. Таблиця складена за матеріалами: Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... – С.148-151. Дані наших підрахунків кількості шляхтичів-землевласників і волок землі, якими вони володіли, відрізняються від підрахунків В.Менжинського. В.Менжинський обрахував число шляхти виходячи з числа позицій власників землі (враховуючи і Мренського владика, якого ми не зарахували до числа шляхти), поданого в пописі. У нашому дослідженні враховані фактичні шляхтичі-землевласники. Наприклад, у пописі під однією позицією числяться кн. Василь та Богдан Романовичі Любецькі, однак фактично вони спільно виставляли із своїх маєтків 7 коней, тому у даному випадку ми маємо і двох землевласників.

31. Тут подано 38 князів-власників без врахування принаймні 1 власника, бо в пописі подано кн. Вороницьких без зазначення їхніх імен (Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага... – С.150).

32. Загалом в межах Волині у пописі зафіксовано 289 власників, однак ми не зарахували до жодної групи власників Мренського владика, так як він є духовною особою. Згідно з пописом, він виставляв зі своїх володінь 1 коня (тобто володів 18 волоками землі) (Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага... – С.150).

33. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. – ASK. – К.202-274 зв.

34. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. – ASK. – К.202-236, 264-270.

35. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. – ASK. – К.249-263, 273-274 зв.

36. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. – ASK. – К.237-248, 271-272 зв.

Резюме

В статье рассмотрены изменения в структуре землевладения привилегированного сословия на Волини за данными Пописи войска ВКЛ 1528 г. и Налогового реестра Волинского воеводства 1570 г.

Ключевые слова: Волинь, землевладение, шляхта, князья, паны, земьяне.

Одержано 27 квітня 2006 р.

ЧОМУ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБРАВ СТОЛИЦЕЮ УКРАЇНИ ЧИГИРИН?

Автор статті намагається з'ясувати та проаналізувати причини, які схилили Богдана Хмельницького зробити місто Чигирин столицею незалежної Української Держави – Гетьманщини.

Ключові слова: Чигирин, Богдан Хмельницький, Гетьманщина, козацтво.

Про те, що вождь Національної революції українського народу Богдан Хмельницький зробив Чигирин¹ столицею відродженої Української держави – Гетьманщини, згадується практично у кожній розвідці, що стосується вітчизняної історії XVII ст. Про причини вибору говорилося зазвичай дуже лаконічно. Навіть М.С.Грушевський згадав про це побіжно. М.Н.Петровський, розповідаючи про події після переможних битв на Жовтих Водах та під Корсунем, фактично процитував Грушевського, коли зазначив, що на порядок денний стало тоді питання про те, щоб козаки “по Білу Церкву мали окрему й відмежену державу”, окреме “князівство Руське”, але потім додав, що виникло питання й “про оголошення Києва столицею України”², але зовсім не розвинув цю думку. Наявність столиці – це одна з ознак суверенної держави, а в радянській історіографії тема Української держави козацької доби була замовчуваною. Тому про причини вибору Хмельницьким столиці в Чигирині писали переважно в українській еміграційній історіографії і лише в наші дні дана проблема стала вивчатися належним чином. Над нею працювали С.Плохій, О.Солодар, В.Смолій, В.Степанков, Т.Яковлева та ін. вчені.

Отже, коли була здобута Корсунська перемога, повстання стало швидко поширюватись по всіх етнічних українських землях. Виславши з Білої Церкви на Правобережну Україну військо під командуванням Максима Кривоноса, Богдан Хмельницький прибуває до Чигирина, з якого втік з-під арешту на Низ Дніпра наприкінці 1647 р. За деякими даними, він мав прибути в Чигирин 27 червня 1648 р. за новим стилем, бо на цей день там було скликано велику козацьку раду. Як свідчив єврейський хроніст Натан Ганновер, гетьман під'їхав до Чигирина з боку Білої Церкви у супроводі козаків та кількох тисяч татар під барабанний грім і звуки сурм. Коли він наблизився до міста, то всі жителі Чигирина з великою радістю вийшли йому назустріч під звуки своїх барабанів і присягли на вірну службу гетьману з своїми дітьми. Вони сказали йому при цьому: “З милості Божої ти

є нашим князем, ти є нашим спасителем, котрий визволив нас із рук польських панів, котрі нас утискували тяжкою працею!»³. В'їзд у Чигирин був надзвичайно урочистим і це було не випадковим. З цього моменту місто стало гетьманською столицею, а отже – і столицею всієї незалежної Української Держави – Гетьманщини.

Над причинами і доцільністю вибору столиці ламали голови ще сучасники Богдана Хмельницького. Так, перебуваючи у Чигирині влітку 1656 р., антиохійський патріарх Макарій та його син мемуарист Павло Халєбський не могли зрозуміти, навіщо гетьман поселився серед голих пісків, і запитали про це у когось з високопоставлених чигиринців. Їм відповіли, що “гетьман обрав його своєю резиденцією тому, що воно лежить на кордоні з татарами, між котрими і країною козаків відстань у п'ять-шість днів шляху безлюдними та пустельними місцями. Це – центр (козацької країни – Ю.М.), а Дніпро від нього тільки у двох милях”. Приблизно ту ж думку висловила й генеральна старшина разом з гетьманом Павлом Тетерею у 1664 р. у своїй дипломатичній інструкції послам на сейм: Чигирин є містом, “яке відкриває і закриває Україну від поля й Запорожжя”, тут Богдан Хмельницький поставив своє мешкання задля татарської приязні, покладаючись на їх союз і братерство, на шкоду Речі Посполитій”⁴.

С.Плохій, О.І.Солодар та інші теж вважають, що вибір Чигирини в якості столиці був пов'язаний з його близькістю до татар, на допомогу яких небезпідставно розраховував Хмельницький, а також з необхідністю централізації державної влади в руках гетьмана⁵. С.Плохій слушно вказав також на ще одну причину рішення гетьмана. Справа в тому, що у Києві були відносно слабкі позиції козацтва, яке беззаперечно домінувало в Чигирині та в сусідніх центрах регіону (Корсунь, Канів, Черкаси, Біла Церква, Переяслав, Умань та ін.). Чигиринський полк дав десять добірних козацьких сотень, в той час коли Київ – тільки сім. Вагому роль відіграло й те, що в Києві дуже сильними були позиції міщанства і особливо православного духовенства з митрополитом Сильвестром (Косовим) на чолі, яке притримувалося дещо інших поглядів щодо українсько-польських взаємовідносин, займало не такі радикальні позиції і взагалі конкурувало з козацтвом щодо впливу на українське суспільство. Як вірно підмітив С.Плохій, складалася ситуація, аналогічна до польської (з 1601 р.), коли королів Польщі коронували у Кракові, а реальну столицю вони мали у Варшаві. На практиці ж Хмельницький схилився до Чигирини. Рішення гетьмана про призначення своєї столиці у відносно молодому і невеликому Чигирині, а не у древньому Києві, більшість істориків вважає непродуманим. За думкою Плохія, це було не правильно, тому що в такому разі Київ ставав одним з центрів королівського впливу, там сидів королівський воевода Кисіль, а

Чигирин – гетьманською резиденцією. Це розривало попередню українську традицію і поклало початок новій: виникнення ряду центрів-резиденцій у відносно менших містах України (Переяслав, Глухів, Батурин). Розрив традиції державної спадковості теж мав “негативні наслідки для козацтва”⁶.

Питання про вибір Києва в якості столиці було досить гострим. Древній Київ, за яким небезпідставно й міцно закріпилася слава “Другого Єрусалиму”, був резиденцією київського митрополита і, таким чином, місцем легітимації гетьманської влади Православною Церквою. Природно, що Хмельницький шанував Київ і навіть розглядав можливість перенесення туди своєї столиці. Зокрема, відомий дипломат Речі Посполитої, православний шляхтич з Волині Адам Кисіль свідчив, що Хмельницький проголосив Київ своєю столицею і навіть наказав міщанам приготуватися до відповідної зустрічі. Доречно згадати, що вже наприкінці 1648 р. Хмельницький звелів титулувати себе великим князем руським (як володарі Київської держави князівських часів!), та ще й молдавським!

І все ж, перевага була віддана тоді Чигирину. Тільки Виговський спробував реально зробити Київ столицею Великого князівства Руського у 1658 р. Однак умови Гадяцького договору залишилися на папері, а спроби гетьмана вибити московський гарнізон з Києва у 1658–1659 рр. не вдалися.

Сприймаючи ці положення, ми вважаємо необхідним їх доповнити й уточнити. По-перше, ординська допомога була набагато ближчою до Чигирини, ніж звичайно вважають, вимірюючи дистанцію від цього міста до Перекопу. З одного боку, Павлу Халебському козаки не брехали, вказуючи у днях відстань між Чигирином та Кримом, з другого – треба враховувати, що у безпосередній близькості від Чигирини, всього у кількох милях, знаходився знаменитий Чорний ліс, який у ті часи був улюбленим місцем ординських кочовиць (тут були не тільки добрі пасовиська, але й природне паливо – дерево). Чорний ліс був звичним місцем концентрації орд перед їх виступом у похід. Таким чином, гетьман міг розраховувати хоча б на мінімальну, але дуже оперативну ординську допомогу, яка могла підійти буквально за день.

По-друге, однією з причин виникнення Чигирини (як і сусіднього Крилова) було те, що поряд були вигідні переправи через р.Тясмин, було близько й до інших річкових переправ, у першу чергу через Дніпро (Бужин стояв неподалік від Чигирини).

По-третє, Чигирин явно вигравав у Києва у фортифікаційному відношенні. Знаменита Чигиринська гора створювала потужне природне укріплення. Важко було дістатися і до історичного центру Чигирини біля підніжжя гори, бо тут протікав Тясмин, а його заболочені береги теж були

значною перепорою для ворога. Певною мірою заважали швидкому підходу до стін міста і піски, яких було вдосталь. Згадаймо, що за гетьманату Богдана Хмельницького Чигирин ніколи не був у серйозній небезпеці. Та й в часи Руїни він тільки раз був взятий силою зброї (1678 р.) і то внаслідок двох потужних наступів Османської імперії з її союзниками та васалами (Молдавія, Валахія, Кримське ханство та ногайські орди). В той же час, Київ відносно швидко упав під ударами карателів Януша Радзивіла у 1651 р. і тоді ж був частково спалений. Київ стояв надто близько до тодішніх московських кордонів і саме на нього одразу поклала око Москва в погоні за славою “третього Риму”. Для легалізації своїх анексій в Україні та Білорусі московський уряд вже у 1654 р. поставив в Києві свій гарнізон.

По-четверте, Чигирин лежав у серці традиційних центрів реєстрового козацтва, що теж суттєво впливало на рішення Богдана Хмельницького. Тут він почував себе у повній безпеці, звідси легше було керувати козаками – провідною верствою Гетьманщини. Дуже важливим є те, що Чигирин краще, ніж Київ, сприймали в якості столиці січовики (вони, власне, воліли б, щоб столицею була саме Січ!).

По-п'яте, були й особисті мотиви перенесення столиці до Чигирина, оскільки саме з нього чи його околиць походив гетьман. Принаймні, під цим містом знаходилися його маєтності (Суботів і Новоселиця), які в принципі могли відігравати роль домену, подібного як Париж в часи Капетингів. Як свідчать деякі тогочасні джерела, резиденція гетьмана Війська Запорізького традиційно була у його рідному місті.

Отже, Хмельницький у виборі столиці мусив виходити з тогочасних політичних реалій і приймати дійсно нелегке та неоднозначне рішення. Воно, з нашої точки зору, мало як беззаперечні тактичні переваги, так і стратегічні недоліки. Якби Хмельницькому вдалося ще за свого життя міцно ствердити українську державну незалежність, було б менше шансів вибуху по його кончині кривавої Руїни. Цілком ймовірно, що в одній державі співіснувало б тоді два столичних центри, подібно як у Польщі – Краків і Варшава, у Росії – Москва й Петербург, у США – Нью-Йорк і Вашингтон і т.д. Але історія не знає умовного часу і тому з вибором столиці Гетьманщини сталося так, як сталося...

З перших днів свого гетьманату Хмельницький постійно дбав про Чигирин, який тут же став дипломатичною столицею України. Місто швидко перетворилось у потужний військово-адміністративний, торговельно-економічний і духовний центр України. Красномовним свідченням цього стали шляхи, котрі з'єднували столицю з рядом важливих міст Наддніпрянщини і іншими дорогами. Їх детально описав І.П.Крип'якевич, тому тут подаємо траси шляхів у скороченому вигляді: 1) Чигирин–Суботів–

Жаботин...–Умань; 2) Чигирин–Тарасівка...–Умань; 3) Чигирин–Суботів–Медведівка–Капітанівка–Мліїв–Корсунь–Богуслав...–Біла Церква; 4) Чигирин–Білоозеро–Мліїв; 5) Чигирин–Капітанівка...–Корсунь...–Київ; 6) Чигирин–Боровиця...–Черкаси...–Домонтів...–Переяслав...–Київ; 7) Чигирин–Боровиця...–Черкаси–Золотоноша–Піщане; 8) Чигирин–Бужин...–Лубни...–Путивль–Москва; 9) Чигирин–Бужин...–Лукомль; 10) Чигирин–Жовнин...–Пирятин–Прилуки...–Кропивна...–Путивль; 11) Чигирин–Іркліїв–Кропивна–Пирятин–Прилуки. Історик вирахував також середню тривалість подорожі від Чигирина до найважливіших центрів України та зарубіжних країн, як от: до Варшави (24 дні), Києва (7 днів), Корсуня (4-5), Лисянки (3-5), Луцька (13), Любліна (19), Москви (13-24), Переяслава (4-7), Путивля (5-8), Умані (6-8), Ясс (18), Стамбулу (38).

У Чигирині зберігався державний скарб Гетьманщини, сюди ж гетьман наказав привезти гармати з Білої Церкви, також із взятого влітку 1648 р. Бару, а 1 жовтня 1648 р. – і з Кодака. Чотири величезні гармати з Бару були німецького виробництва, а з гербів на них було видно, що вони колись належали магдебурзькому та гальберштадтському єпископам, що були родом з бранденбурзького дому. Про фортечні гармати Чигирина писав також і Павло Халєбський, який відзначив, що деякі з них надзвичайно гарні і “так блищать, наче золото. Всі вони були привезені гетьманом з країни ляхів, на їх усіх є написи, герби та інші знаки”. Ці гармати були на озброєнні Чигирина навіть у 1678 р.

Гетьман сприяв також будівництву православних церков, яких до 1677 р. було як мінімум п'ять. Виріс палац Хмельницького, у котрому навіть був своєрідний музей, де були представлені польські прапори та інші трофеї, взяті під Жовтими Водами, Корсунем, потім Пилявцями та в ході інших переможних битв. Швидко зростало населення Чигирина (до 50 тисяч!), саме тоді виникло своєрідне укріплення. Це було передмістя, яке займало плато на північний схід від фортеці. У забудові центру виділялися палаци гетьмана й козацької старшини, посольська вулиця (вона пролягала по сучасній вул. Б.Хмельницького), будинок ратуші на головній площі тощо. Загальний вигляд Чигирина нагадував тоді Київ з Подолом. Щоправда, Павлу Халєбському, який побував у Чигирині влітку 1656 р., гетьманська столиця із потужною фортецею, рівної якій не було, на його думку, в Україні, нагадувала йому рідний Халєб (Алєшпо) у Сирії. Роль Чигирина як столиці постійно зростала, особливо в останні роки життя гетьмана. Богдан Хмельницький постійно дбав про зростання міста і його значення як військового та торгівельно-адміністративного центру. Це забезпечило Чигирину провідне місце у Наддніпрянській Україні аж до його падіння у 1678 році.

Примітки

1. Варто вказати на походження самої назви “Чигирин”. Безсумнівним є тільки те, що назва населеного пункту походить від однойменного урочища, на якому місто засноване. Складніше визначити, від чого ж походить назва самого урочища. Не вдаючись у деталі, відзначимо, що дане слово походить від “чигир”, що в тюркських мовах означає рослину, чагарник. Отже, топонім “чигирин” походить від слова “чигир” (“чагар”) і виник очевидно тому, що у цьому урочищі в давнину буяли чагарники.

2. *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – Вип.ІV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С.71-72.

3. *Rawita- Gawroński F.* Sprawy a rzeczy ukraińskie. – Lwów, 1914. – S.25.

4. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1898. – Вып.4. – С.193; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. – Львів, 2000. – №4-5. – С.386-387, 392-393, 406-407; Акты ЮЗР. – СПб, 188 – Т.6. – С.211, 215.

5. *Плохий С.Н.* Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С.125-144; Див. також: *Plokhyy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001.

6. Там же. – С.133.

Резюме

Автор статті старается выяснит и проанализировать причины, которые убедили Богдана Хмельницкого сделать город Чигирин столицей независимого Украинского государства – Гетманщины.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, Гетманщина, казачество.

Одержано 20 квітня 2006 р.

ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ ТА УНІВЕРСИТЕТСЬКІ ПРОЕКТИ УКРАЇНЦІВ У 60-х рр. XVII ст. – 80-х рр. XVIII ст.

У статті аналізуються питання, пов'язані із виробленням та довготривалими спробами реалізації в українському суспільстві XVII–XVIII ст. університетських ідей та проєктів, які були покликані в разі здійснення формувати нові покоління національної політичної і культурної еліти.

Ключові слова: ідея університету, університетські проєкти, національна вища школа, університет, національний розвиток.

Нинішня університетська освіта в Україні має модерні риси і активно інтегрується у європейський освітній простір. На цьому шляху їй належить вирішити цілий ряд непростих завдань, які покликані вивести її на вищий цивілізаційний рівень. В ході розпочатої трансформації слід враховувати історичні умови формування і розвитку національної вищої школи. Ігнорування їх може негативно позначитися як на темпах просування до Європи, так і досягненні поставленої мети.

Появі у XIX ст. в Україні перших університетів передував тривалий період вироблення університетської ідеї, матеріалізації її у відповідних проєктах і, нарешті, неодноразових спроб втілити їх в життя.

На перші потуги добитися заснування національних вищих навчальних закладів європейського рівня в часи гетьманування І.Виговського і П.Дорошенка звернули увагу сучасні українські дослідники В.Смолій, В.Степанков¹, М.Крикун², Т.Чухліб³. Спроби закласти українські університети у Батурині, Чернігові та інших містах більш-менш розлого з'ясували В.Різниченко⁴, Л.Миловидов⁵, О.Чернова⁶. Ці зусилля віддзеркалені також у працях, присвячених історії української культури⁷. Однак цілісного розуміння процесу формування задуму і проєктів заснування університетів в Україні, починаючи з 60-х рр. XVII ст. і завершуючи 70-ми рр. XVIII ст., на жаль, ще немає. Саме це і послужило мотивацією дослідити зазначений науковий сюжет.

У добу нової європейської історії українці вирізнялися, з-поміж іншого, своєю освіченістю. Вже з кінця XVI ст. в українських землях виникають початкові навчальні заклади і школи вищого типу (Київська, Здолбунівська, Уневська, Красноставська та ін.), організаторами яких стали братства⁸. Широко відомою була діяльність Острозької школи (її ще називають академією, колегією, триязичним ліцеєм). Вона перевищувала програму “вільних” наук і забезпечувала підготовку богословів на найвищому рівні. Тривалий час дослідники (П.Лук'янович⁹, К.Харлампович¹⁰, І.Огієнко¹¹,

І.Крип'якевич¹², З.Хижняк¹³, І.Пасічник¹⁴ та ін.) вважали Острозьку академію вищим навчальним закладом. Три останніх автори висловили свої міркування вже після того, як 1907 року М.С.Грушевський в “Історії України-Руси” (Т.6) переконливо роз’яснив: “... Фундатори й провідники Острозької школи хотіли ... зробити з неї школу вищого академічного типу. Се не вдалося за браком наукових сил – в них все відчувалася недостача, хоч при величезних засобах (коштах. – Авт.), якими розпоряджувався [князь] Острозький, він, безперечно, міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи. Але тут на перешкоді, видно, ставав страх перед введенням неправомірних елементів в школу, і ще більше, мабуть, – брак енергії й щедрости зі сторони старого князя”¹⁵. Згодом М.С.Грушевський повторив цю думку в монографії “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці”¹⁶.

Сучасний історик І.З.Мицько, не зважаючи на те, що у названому закладі окремі навчальні дисципліни певний час викладались на зразок європейських академій, враховуючи інші дані, переконливо довів, що Острозька школа була фактично середнім навчальним закладом¹⁷. В.І.Червінський, не даючи чіткої відповіді на це питання, вважає академію прототипом вищої школи в Україні, важливим осередком європейської науки¹⁸.

І все ж, Україна мала свою вищу школу. Ще 1616 року при Київському богоявленому братстві відкрили навчальний заклад, який у 1632 р. митрополит Петро Могила реформував в колегію на зразок західно-європейських університетів. Викладання тут велося переважно латиною. У вжитку були також польська і українська мови. 1694 року колегія дістала титул академії. Навчали у ній, в основному, грецькою і латиною¹⁹. Відома дослідниця З.І.Хижняк, з’ясувавши організацію і зміст навчального процесу у Києво-Могилянській академії, наполягає, що вивчення польської і латинської мови не є підставою, щоб вважати ... [її] закладом латино-польського характеру... Досить сильною і переважаючою в ній була слов’яно-руська, тобто народна основа”²⁰.

КМА, у якій навчалися вихідці з усіх частин України, мала загальноукраїнський, всестановий характер, згуртувала навколо себе найвідоміших культурно-освітніх діячів, вчених і літераторів. Її високо оцінювали іноземці, називаючи університетом²¹. У 1715–1717 рр. тут навчалася 1000 осіб, у т.ч. діти гетьманів, генеральних старшин, простих козаків, міщан і селян. Серед них були представлені українці з Польщі, а також серби, чорногорці, болгар, греки, молдавани²².

1783 р. російський уряд запровадив в академії навчання російською мовою. З того часу вона перетворилася на становий заклад, де готувалося вище духовенство, зокрема для російщення України. Значну частину студентів становили вихідці з Росії²³.

Попри існування КМА, здобути вищу освіту в Україні могли далеко не всі бажаючі. “Вікно у Європу” чимало здібних українців “прорубали” ще задовго до появи своєї національної вищої школи. Так, у Краківському університеті, заснованому 1364 року, впродовж XV–XVI ст. навчался 800 українців²⁴. Українська молодь вступала також до Сорбони, Болонського, Віденського, Падуанського, Лейпцігського, Гейдельбергського, Каннігсбергського, Оксфордського, Кембріджського, Гетингенського, Лейденського та інших університетів²⁵. Європейську освіту тут здобули майбутні українські діячі Мелетій Смотрицький, Касіан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Ісає Трофінович, Ігнатій Старушин, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович та багато інших²⁶.

Гетьманська козацька держава, починаючи з 50-х рр. XVII ст., прагнула мати національну вищу школу, яка б служила потребам культурного розвитку народу. Вже у Гадяцькому трактаті, укладеному гетьманом України І.Виговським і польським урядом 16 вересня 1658 р., було зафіксовано права Київської академії на рівні з Краківською академією²⁷. Однак угода не набрала чинності. У червні 1669 р. у Чигирині під керівництвом Гетьмана П.Дорошенка на адресу Варшавського елекційного сейму було вироблено супліку, у якій висловлювалося прохання про заснування академії у Києві²⁸. У травні 1670 р. П.Дорошенко видав генеральному військовому писареві Михайлу Вуяхевичу та колишньому генеральному військовому судді Герману Гапоновичу, іншим представникам Війська Запорозького інструкцію, стаття 5 якої наставляла добиватися, аби Київська академія мала права, рівні з академією у Кракові, і викладання у ній проводилося грецькою, латинською і руською мовами²⁹. Крім того, у ст.9 йшлося про необхідність заснування у Києві ще однієї академії, яка б нічим не поступалася у правах Краківській академії³⁰. Такі ж умови містилися в інструкції П.Дорошенка послам Війська Запорозького на коронний сейм, датованій жовтнем 1670 р.³¹ У грудні 1670 р. універсалом польського короля Міхала Вишневецького Київську школу було визнано академією³².

Після встановлення російського контролю над Україною, 11 січня 1694 р. ректор колегії І.Краковський, побувавши у Москві, отримав від царського уряду грамоту, яка підтверджувала давні привілеї Києво-Могилянської колегії. Крім того, дозволялося викладати богослов'я, мати власний суд. Це були права європейських вищих шкіл. Власне, їх підтвердила царська грамота від 26 листопада 1701 р.: “Академії їх Києво-Могилянській, що від початку свого заснування насправді має рівні привілеї з іншими Академіями у всіх чужоземних державах, право свободи мати підтверджується”³³.

КМА дала світові таких видатних діячів науки і культури, як Ф.Прокопович, Є.Плетенецький, Г.Сковорода, М.Ломоносов, Г.Полетика, С.Явор-

ський, П.Заводовський, О.Безбородько та багато інших, які гідно продовжували справу академії у Москві та Петербурзі. Першими професорами та викладачами у Московському та Санкт-Петербурзькому університетах були випускники КМА, а Ф.Прокопович став засновником всеросійської Академії наук. Незважаючи на такі досягнення, царський уряд позбавив академію статусу світського навчального закладу, перетворивши її спочатку на духовну академію, а згодом – на семінарію.

У часи гетьмана К.Г.Розумовського – 1750–1764 рр. – було зроблено спроби заснувати в гетьманській державі свій власний університет. Як зазначав Д.Дорошенко, за наказом К.Г.Розумовського у 1760 р. виробили два проекти: 1) заснувати університет у Батурині і 2) перетворити КМА у Київський університет³⁴. Батуринський університет планувався як український (офіційна назва – малоросійський) і мав обслуговувати освітні потреби українців³⁵. На думку В.Різниченка, висловлену ще на початку ХХ ст., “потреба українського університету була давно назрілою потребою, що давала відчувати себе українському громадянству тим гостріше, чим яскравіш сознавало воно всю схоластичність і непристосованість до нових вимог реального життя старої Могилянської Академії (а також заснованих на її взір – Чернігівського, Переяславського, Білгородського Колегіумів), уже виконавші свою високу місію і тепер доживавші свої останні дні – з року на рік все менше виносило число її учеників, все невідложнійшою ставала справа з заснування університету і, нарешті, ставши в першу чергу культурно-національних і політичних домагань українців, вона довго потім не сходе з порядку денного культурних потреб України”³⁶.

У підготовленій за дорученням К.Розумовського “Записці про заснування Університету Малоросійського Батуринського” (її творцями, на думку дослідниці О.Чернової (1936 р.), “є гетьман Кирило Розумовський та Григорій Теплов”)³⁷, обґрунтувалася потреба заснування названого закладу. Проект складався із вступу та 4-х частин, кожна з яких присвячувалася окремим питанням життя закладу (наприклад, доходи, університетські закони, семінарія, спеціальності). Основний аргумент на користь заснування університету полягав у тому, що “школи Малоросійські, які прийняли назви Академії, ... дають знання в вищих науках вельми мале, або справедливо кажучи, ще ніяке, тому що, крім безпосереднього навчання латинської мови і старих шкільних Арістотелівських переказів, “вони не мають жодного розуміння вищих наук...”; професорів “знатних і гідних” української школи теж не мають, а ті, що викладають, тільки “ім’я мають професорів, хоча при цьому жодної професії не мають”³⁸.

Виходячи з того, а також враховуючи малу кількість освічених людей в Україні, К.Розумовський висловлював “твердий і добродійний намір на

майбутні віки і на честь свого імені в місті Батурині, за своєї власної проєкції, заснувати, встановити і затвердити університет”. Пропонувались нові і досі ще не знані в Україні науки: гуманіора, чиста латина, вся класика, новофілософія, юриспруденція, історія, географія, теоретична і експериментальна фізика, всі математичні науки, геодезія, астрономія, анатомія, хімія, ботаніка³⁹.

Проект зафіксував джерела фінансування майбутнього закладу (вони мали бути як одноразові, так і постійні). Одноразово передбачалось зібрати 20 тис. руб. для університетської бібліотеки, ботанічного саду, академічного театру та інших структурних підрозділів закладу. Зазначену суму можна було зібрати через: 1) обов'язкові відрахування української шляхти пропорційно до їх маєтностей (бездітним належало надавати благодійну допомогу), 2) обкладання млинів річним податком, 3) відрахування з доходів міських магістратів (в університеті могли навчатись вихідці з католицьких сімей), 4) полкові підписні книги для перерахування коштів на університет. Посильну участь у зборі сум мали взяти гетьман і генеральна старшина⁴⁰.

Складніше виглядала справа із формуванням постійного грошового фонду Батуринського університету, який мав забезпечити функціонування структурних підрозділів, виплату студентам стипендії, заробітної плати професурі, утримання лікарні, ботанічного саду, директорії (тобто університетського суду, який розглядав усі справи, крім кримінальних). Суми на вказані цілі потрібно було значно збільшити, і їх можна було отримати з 1) військових вільних сіл, 2) маєтностей Батуринського монастиря, 3) виморочних сіл, 4) частково з митного збору (з дозволу імператриці), 5) податку з циган, 6) ввізного мита на коси, 7) прибутку, який матимуть університетські друкарня і книгарня. Для використання коштів належало створити відповідну контору на чолі із комісаром. Один раз на рік вона обов'язково звітувалась гетьману про надходження і витрати⁴¹.

Розділ “Про університетські закони” складався із 26 пунктів, перший з яких встановлював, що гетьман К.Розумовський є “Фундатором і Протектором Університету Малоросійського Батуринського”. Після його смерті за ним зберігалося звання “фундатора”, а “протектором” ставав наступний гетьман. Інавгурація Батуринського університету відповідала аналогічній процедурі європейських університетів. Ректор із титулом “магніфікус” отримував всі права, обов'язки та привілеї його колег з країн Європи, зокрема під час публічних актів вдягати пурпурний одяг. Засновувався університетський директоріум. Діловодство переводили з латини на російську мову при умові, що професорсько-викладацька корпорація складатиметься із “російських членів”. Студентами могли стати випускники

чотирьох колегій (Київської, Білгородської, Чернігівської, Переяславської), а також польських шкіл з свідоцтвами про закінчення риторичного класу. Абітурієнти зобов'язувались представити свідоцтво школи “про чесний стан і поступки”, витримати іспити, скласти присягу, знати латину, аби розуміти лекції. Кріпаки на навчання не приймалися, доки не отримували “вольную”. Всім зарахованим юнакам, навіть тим, що походили з нешляхетного роду, дозволялося носити шпагу. Навчання тривало 3 роки, після чого випускники публічно захищали дисертації і отримували відповідні свідоцтва⁴².

Ректор, що обирався раз на один рік з-поміж професорів університету, платні не отримував (за це йому належала надбавка до пенсії). Він присвоював ступені магістра і доктора, звання професора (останні мали академічне навантаження, що не перевищувало 8 тижневих годин лекційних занять – по дві години щодня чотирьохденного тижня). Ніхто не мав права втручатися у навчальний процес. Розпорядження ректора були обов'язковими для кожного члена колективу⁴³.

Наступна частина проекту – “Про університетську семінарію” – передбачала створення при закладі середнього навчального закладу (40 осіб), у якому б за університетські кошти навчалися діти із бідних родин, шляхти і різночинців, вдягнуті в український національний одяг. Семінаристів зобов'язували студіювати латину (мову і класиків римської літератури), коротку історію і географію, арифметику, геометрію, французьку і грецьку мови⁴⁴. Випускники семінарії, за задумом, мали поповнити студентський загал і, при успішному навчанні, могли отримати наукові ступені, а також залишитися для викладацької праці в університеті. Як зазначалося в проекті, “виразна потреба є в тому, аби з часом ставали Вчителями, Докторами, Магістрами і Професорами природні малоросійські люди...”⁴⁵. Крім “вчених людей, [університету] будуть потрібні і служителі ... при Архіві, Друкарні, Кореспонденції, Бібліотеці і Книжковій лавці”⁴⁶.

Професори з числа колишніх семінаристів повинні були відпрацювати в університеті цілих 10 років, після чого могли або продовжити роботу, або ж звільнитись.

У завершальному розділі (“Про університет і його професії”) вміщено 8 загальних пунктів та 11 підрозділів, що відповідають різним структурним установам. Тут, власне, розкривається сутність названого навчального закладу. “Університет представляє збори Професорів, які навчають високим наукам студентів”. Лекції читаються з предметів, поділених на наступні групи: 1) латинське красномовство з глумаченням класичних авторів; 2) логіку, метафізику і практичну філософію; 3) звичайне право і юриспруденцію; 4) старожитність, історію, генеалогію; 5) теоретичну і

практичну фізику; 6) експериментальну фізику і весь комплекс математичних наук; 7) анатомію, хімію і 8) ботаніку та історію природи. Кожен навчальний рік мав розпочинатися зборами, під час яких ректор виступав з похвальним словом “їх Імператорській Величності, Всемиловитивішій Самодержавці” і вдячністю “Протектору Університету”, який “під покровом своєї Всемиловитивішої Государині” “піклувався про користь і добробут Університету”, повинен був подати йому рапорт про всі якісні зміни, що відбувалися впродовж минулого року, при цьому зазначити недоліки та роботу із їх усунення, вказати досягнення кожного професора і кращих студентів⁴⁷.

В “Проекті” передбачалась посада директора економічної контори університету. Її заміщував хтось “із малоросійських вчених людей”. До обов’язків директора належали: ведення будівництва, виплата зарплатні, придбання різних припасів, управління селами, організація роботи друкарні, створення і розвиток бібліотеки, утримання ботанічного саду, анатомічного театру і хімічної лабораторії, будівель і служителів, придбання фізичних інструментів. Він мав право брати участь у “вчених зборах Директорії, ... уступаючи праве місце Ректору”, і наглядати за ходом роботи та доповідати про це “Його Ясновельможності”⁴⁸.

Друкарня забезпечувала випуск однієї частини продукції (дисертації, програми, диспутації, панегірики, промови, нова навчальна література) латиною, іншої (цивільні справи, похвальні промови, переклади, новини країни) – російською мовою⁴⁹.

На перших порах бібліотека мала формуватися “із найпотрібніших книг, які відповідали професіям (наукам. – Авт.), ... [що] оголошувались під університет і... викладалися в семінарії”. Частину видань належало закупляти на аукціонах в німецьких землях. Взагалі література мала бути латинською, французько- і російськомовною. О. Чернова у зв’язку з цим зауважує, що в зазначеному переліку відсутні німецькомовні книги. І це при тому, що один із авторів “Проекту” – Г.М. Теплов – здобував освіту в Німеччині і до роботи з студентами передбачалося запросити німецьку професуру⁵⁰. Для забезпечення роботи книгарні, палітурної і лікарні планували залучити фахівців з Німеччини.

Карцер передбачався для відбування покарання правопорушників. Постійне релігійне виховання покладалося на вченого ієромонаха. “...Крім проведення божественної служби, його обов’язком є щонедільне тлумачення, по закінченні служби Божої, ... катехізиса систематичним чином...”⁵¹.

Завершується “Проект” переліком витрат із тимчасових коштів на будівництво університету, а саме таких об’єктів: 1) літньої і зимової церков, 2) квартир для 10 професорів, двох лікарів, 3) 9 малих лекційних лабо-

раторій, у т.ч. фізичної і оптичної камер, 4) анатомічного театру, 5) великої аудиторії “для диспутацій і промоцій вчених”, 6) житла для 40 семінаристів, 7) житла для 20 студентів, 8) їдальні, 9) будівлі для дирекції і її архіву, 10) приміщення для директорської контори і архіву, 11) бібліотеки, 12) книгарні, 13) житла для духівника з причтом, вчителів та інспектора семінарії, 14) приміщень для палітурної майстерні, карцера, лікарні, гауптвахти та ін. Передбачалося збудувати “запасний двір для живності і ставок при університеті для риби”, слободу для служителів, оранжерею для ботаничних трав, баню для семінаристів. Неподалік університету передбачалося “закласти вільний і на засадах порядності і чесних правил трактирний дім, який утримуватиметься бажаними...”⁵².

Як стверджує В.Різниченко, перший склад всіх учителів, магістрів, докторів і професорів мали запросити з Німеччини, з тим розрахунком, що у недалекому майбутньому їх мали замінити підготовлені українці⁵³.

Порівнюючи проєкт Батуринського університету з устроєм Московського університету, відкритого у 1755 р., О.Чернова вбачає у них велику схожість. Разом з тим, основна відмінність між ними, на її думку, полягає у тому, що проєктований навчальний заклад мав “своєрідний український характер”, більші демократизм і цивільність (у гімназії Московського університету учні вивчали військову архітектуру, військові вправи, початки політики). Відсутність загальних дисциплін в переліку, який адресувався семінаристам Батуринського університету, “мала обмежити кар’єру її вихованців, скеровуючи їх або на шлях наукової діяльності, або урядової, включаючи можливість кар’єри військової й дипломатичної”⁵⁴.

Незважаючи на те, що у навчальному плані не було конкретно нічого, пов’язаного з історією, економікою, правом і культурою України, Батуринський університет міг стати першою українською світською вищою школою, яка б сприяла росту кадрів інтелігенції, забезпечувала культурно-освітній розвій Гетьманщини. Очевидно, К.Розумовський готувався до реалізації проєкту (не випадково, у 1761 р., по дорозі до Петербургу, де помирала Єлизавета Петрівна, він зупинився у Москві і відвідав університет)⁵⁵. Гетьман добре розумів значення вищої школи для України і, при його певних можливостях впливати на урядові кола Росії й саму імператрицю, можна вважати, що він зміг би довести розпочату справу до кінця. Однак несподівано на заваді стала смерть Єлизавети Петрівни у 1761 р. В.Різниченко вважав, що питання про відкриття українського університету в Батурині не було особистою ініціативою гетьмана, а справою “цілої освіченої України. Розумовський тільки йшов навістрічу давно назрілим пекучим потребам українського громадянства, щиро співчуваючи йому і бажуючи чим-небудь прислужитися відданий в його правліні Україні”⁵⁶.

1762 року престол в Росії посіла Катерина II. Невідомо, чи потрапив проект заснування Батуриного університету їй на очі. Однак встановлено, що у 1764 р. професор Московського університету Г. Дільтей підтримав думку про необхідність відкриття університету в Батурині (крім нього, пропонувався ще один подібний навчальний заклад – у Дерпті для Лівонії) у своєму проекті системи освіти в Росії⁵⁷.

У 1764 р. з'являється також ідея заснувати університет у Києві. Її висловили у “Прошенні малоросійського шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии”⁵⁸ на ім'я Катерини II. У розділі XIX йшлося про запровадження в Україні університетів, гімназій, друкарень. На зразок європейських, пропонували відкрити два університети, один з яких (у складі 4-х факультетів) міг би бути у Києві, “на тому ж місці, де нині Києво-Братський училищний монастир...”, а інший – в Батурині (в складі 3-х факультетів)⁵⁹. Прохачі просили, аби обидва заклади “на вічні часи були під всемілостейшою вашої імператорської величності протекцією, а непримінними кураторами київського університету щоб був першим гетьман, а іншим – митрополит київський для богословського факультету, до якого він у згоді з гетьманом повинен призначити професорів із монахів або із білих священників..., а батуриного і гімназій щоб куратором був гетьман”⁶⁰. При університетах пропонувалось заснувати друкарні для виготовлення з дозволу церковних і світських книг. На утримання навчальних закладів пропонувалось залучити податки з духовних маєтків, рештки майбутніх українських зборів, що, ймовірно, залишаться після забезпечення військових потреб. Крім того, після виведення грузинів, утримання яких потребувало певних коштів, фінансування університетів могли підсилити деякі вільні військові поселення⁶¹.

Ліквідація Гетьманщини на основі царського указу від 10 листопада 1764 р. дала, по суті, негативну відповідь на питання і про заснування українських університетів. Але домагання своєї вищої школи, висловлене українською шляхтою і старшиною, не могло відразу зійти з порядку денного культурно-освітнього розвитку України. Це добре розумів П.О.Рум'янець, якого Катерина II призначила президентом другої Малоросійської колегії і генерал-губернатором Малоросії. Побувавши в Україні, він з'ясував настрої і побажання населення, зокрема шляхетства, і вже 18 травня 1765 р. подав імператриці доповідну записку про місцеві українські порядки і запроєктував у зв'язку з цим свою майбутню діяльність. Відзначаючи кепський стан освіти в Україні, він, як прогресивний російський діяч, висловив міркування про необхідність заснування тут двох університетів – у Києві і Чернігові (про Батурину мова більше не йшла, оскільки він, як колишня столиця Гетьманщини, нагадував про українську державність і, зрозуміло, викликав певне

роздратування імператриці). П.О.Рум'янцев дещо запозичив в “університетському питанні” з “Прохання” 1764 р. Зокрема, йшлося про передачу Києво-Братського монастиря майбутньому Київському університету і використання Єлецького монастиря під Чернігівський університет⁶².

У листі від 9 липня 1765 р. Катерини II до П.О.Рум'янцева питання університету обійдено увагою, оскільки воно, на її думку, було пов'язане із секуляризацією церковних маєтностей⁶³, а отже – було не на часі. Російські верхи відверто ігнорували потребу передового українства мати свої університети, даючи йому зрозуміти, що “малоросіяни” повинні здобувати вищу освіту в університетах Росії. Таким чином, завдавали удару потенційним вогнищам вільнодумства і забезпечували, зокрема, умови для реалізації довгострокового плану російщення України.

Українське шляхетство не до кінця розуміло задум царизму щодо культурного розвитку України, тому у 1767 р., коли уряд Катерини II організував вибори депутатів до комісії із складання нового уложення замість застарілого від 1649 р., у своїх наказах продовжувало висувати вимоги заснувати в Україні університетські заклади. Так, у прийнятому 21 травня 1767 р. наказі глухівського шляхетства зокрема зазначалось, що українці мають нахил до наук, однак вищі школи (університети) розташовані від них далеко, що створює великі незручності. Ті шляхтичі, які посилали своїх дітей в іноземні університети, зазнавали від цього відчутних матеріальних втрат, навіть бідні ли. Через це представники Глухівщини просили імператрицю розпорядитися, аби в Україні заснували університет і надали йому царські привілеї. Оволодівши науками на батьківщині, місцеве юнацтво зможе якнайкраще прислужитися державі⁶⁴.

У свою чергу, чернігівське шляхетство скаржилось на те, що через відсутність на батьківщині необхідних і доступних навчальних закладів, змушене відправляти своїх дітей на навчання до Москви і Санкт-Петербургу, у чужі краї. Але так могли чинити лише заможні українці. Більшість же не мала змоги дати своїм дітям належне виховання. Для осягнення вищих наук і виховання чернігівська шляхта пропонувала “заснувати в пристойному місці університет або академію”⁶⁵.

Ці питання не обійшло у своєму наказі і переяславське шляхетство. Наголосивши на значенні оволодіння науками, воно поскаржилось на велику затратність навчання своїх дітей в університетах Москви, Санкт-Петербургу, зарубіжних країн і запропонувало відкрити державний університетський заклад з утриманням його за рахунок “малоросійських митних доходів” у Переяславі – місті, де було зафіксовано перехід України у підданство Росії і дано обітницю на вірність російським монархам. Шэфом університету просили затвердити П.О.Рум'янцева⁶⁶.

Київське шляхетство просило відкрити університет у Києві або іншому місті, на яке вкаже П.О.Рум'янцев. У шляхетських наказах Слобожанщини йшлося, зокрема, про необхідність заснувати університетський заклад у Сумах⁶⁷.

Таким чином, ідея університету, чітко зафіксована в ряді наказів українського шляхетства різних регіонів, свідчить про велику тягу українського народу до вищої освіти, яка відкривала шлях до піднесення його культурного життя, активнішого формування національної інтелектуальної еліти. На жаль, Катерина II не прислухалася до голосу українців, відверто проігнорувала їхні бажання мати університетські заклади. Комісія із складання нового уложення так і не запрацювала, отже накази українського шляхетства залишилися без розгляду.

29 січня 1786 р. Катерина II видала указ, яким передбачалось створення Чернігівського університету. Матеріальною базою для нього мав послужити місцевий Троїцький монастир (в указі до синоду від 10 квітня 1786 р. пропонувалося секуляризувати монастирську власність під названий університет). Майно монастиря описали, документи передали Казенній палаті. Але наступного кроку зроблено не було – указ про заснування Чернігівського університету так і не вийшов. 1790 року монастир було ресекуляризовано⁶⁸.

У 1786 р. Україна, нарешті, могла отримати університет у Катеринославі. Затверджуючи поданий “ясновельможним князем Таврійським” Г.О.Потьомкіним план міста, імператриця тим самим дала дозвіл на передбачений в документі університет, при якому мала функціонувати Академія мистецтв і музики. На дарованій нею князю землі на Озерках у Катеринославі вона дозволила збудувати приміщення грецької гімназії та інших шкіл, які повинні були підпорядковуватись університету⁶⁹. Але і цей план російських “верхів”, на жаль, реалізованим не був. Пояснюючи таку нещасливу долю українських проєктів щодо України часів Катерини II, С.Сіропалко зазначив, що “централістична політика її (імператриці – Авт.) і російського уряду взагалі була спрямована на те, щоб не допустити в “Україні існування університету”, – може бути, з тих міркувань, що саме український народ має особливу “склонність к наукам”⁷⁰. Подібне пояснення трохи раніше висловив Л.Миловидов. “Причиною нездійснення проєктів 1786 р., – наголошував він, – почасти була друга турецька війна (1787–1791 рр. – Авт.), а, крім того, й бажання здійснити освітні плани не було в російського уряду... Централістична політика [його]... взагалі була скерована на те, щоб не допустити на Україні існування університету”⁷¹. Останні слова співзвучні з думкою Д.І.Дорошенка, висловленою у “Нарисі історії України”⁷².

Аналізуючи неодноразові прагнення українців заснувати у себе університети, М.С.Грушевський вбачав у них “часто певні практичні, момен-

тальні мотиви”, хоча вирізняв у тій чи іншій мірі усвідомлення “потреби національної вищої школи для повного й здорового національного розвою”, того, що громадськість не хоче відчувати себе приниженою у цьому питанні у порівнянні з іншими народами. Університети М.С.Грушевський називав “підвалиною культурного розвою”, які мали забезпечити “почуття культурної вартості своєї національності”, “рівнорядності його (українця – Авт.) національності з культурними націями світу”, бути “могутньою підйомною суспільної діяльності культурного чоловіка і його заходів коло прилучення до національного поступу найширших верств свого народу”⁷³.

Таким чином, впродовж 60-х рр. XVII ст. – 80-х рр. XVIII ст. українська еліта і громадськість усвідомили значення для розвитку українства університетської ідеї, висловили її у ряді задумів, інструкцій і проєктів, однак, через відсутність першочергових умов, перш за все – незалежної української держави, матеріалізувати їх не вдалося. Російське самодержавство не бажало вільного розвитку української культури, і тому в умовах гетьманської автономії всіляко зривало наміри українців відкрити свої університети.

Примітки

1. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. – 1992. – №7-8. – С.84-102; *Степанков В.* Петро Дорошенко // Визначні особистості в історії України: у 2-х ч. / Упорядн. Т. Ковтунович. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – Ч.І. – С.89-114.

2. *Крихун М.* Інструкції послам Війська Запорозького та елекційні і коронаційні сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.189-214.

3. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Вид. 2, доопр. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.

4. *Різниченко В.* Проєкт Українського університету в Батурині. – К.: Друкарня Ії Київ. друк. спілки, 1916. – 16 с.

5. *Миловидов Л.* Проєкти університету в Києві в 2-й половині XVIII ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва: 36.І. – К., 1930. – С.296-306; *Хроніка – 2000: Український культурологічний альманах.* – К., 2002. – Вип.49-50. – С.623-636 (Передрук).

6. *Чернова О.* Перший український університет в м.Батурині 1760-го р. // Наша культура: Науково-літературний місячник / Редактор і видавець Іван Огієнко. – Варшава, 1936. – №3(12). – С.161-170.

7. *Огієнко І.* Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в Українським народнім університеті. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського, 1918. – 272 с.; *Історія української культури: У п'яти томах.* – Т.3 / Ред. кол.: Смолій В.А. (гол.ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – С.481-482.

8. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси. – К.: Рад. школа, 1991. – С.35.

9. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе // Вольские епархиальные ведомости. – Житомир, 1881. – №1. – С.767-781; №2. – С.813-906.

10. Харламович К. Острожская православная школа // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. – Киев, 1897. – Май. – Т.LVI. – С.166-207; 1897. – Июнь. – Т.LVII. – С.363-388.

11. Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: Історична монографія. – Вінніпег: Видання Укр. правосл. Громади в Тенора (Онгаріо), 1958. – С.110.

12. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С.138.

13. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1970. – С.15.

14. Пасічник І. Князь Василь-Костянтин Острозький // Острозькі просвітителі XVI–XX ст./Університет “Острозька академія”; Укр. істор. тов-во. – Острогож, 2000. – С.7, 14; Його ж. Острозька академія в історії української освіти та культури // Плав'юк Микола. Україна – Моє життя. – Т.3: “Та долю іншу він обрав – душі неспокій” / На пошану Миколи Плав'юка. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – С.444.

15. Грушевський М. Історія України-Русі в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – К.: Наук. думка, 1995. – С.484.

16. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Духовна Україна: Збірник творів. – К.: Либідь, 1994. – С.181-182.

17. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К.: Наук. думка, 1990. – 191 с.; Його ж. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Ч.I. – С.13-23; Його ж. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури: У п'яти томах. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Александрович В.С., Балушок В.Г., Боянівська М.Б. та ін. – К.: Наук.думка, 2001. – С.542.

18. Червінський В.І. Костянтин-Василь Острозький // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. видання / Гусев В.І., Дрожжин В.П., Калінцев Ю.О., Сокирко О.Г., Червінський В.І. – К.: Вища школа, 2002. – С.99.

19. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. – Т.П (від половини XVII століття). – Мюнхен: Дніпрова хвиля; К.: Глобус, 1991. – С.130-131; Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія в суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.) – Тернопіль: Збруч, 1999. – С.8.

20. Хижняк З.І. Назв. праця. – С.53.

21. Історія української культури: У п'яти томах. – Т.2. – С.568.

22. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.207-208.

23. Там же. – С.209.

24. *Хижняк З.І.* Назв. праця. – С.14.
25. *Огієнко І.* Українська культура... – С.37; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. – С.132; *Хижняк З.І.* Назв. праця. – С.14; Історія української культури: У п'яти томах. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / *Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М.* та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С.522-534.
26. *Огієнко І.* Українська культура... – С.35.
27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Ін-т укр. археограф. та джерелозн. ім. М.С.Грушевського; НТШ; Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – К.; Львів, 2004. – С.41.
28. *Смолай В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.95; *Степанков В.С.* Назв. праця. – С.109; *Крикун М.* Назв. праця. – С.204.
29. *Крикун М.* Назв. праця. – С.385.
30. *Чухліб Т.* Назв. праця. – С.168.
31. *Крикун М.* Назв. праця. – С.392.
32. *Онопрієнко В.* Історія української науки XIX–XX століть. – К.: Либідь, 1998. – С.36.
33. *Хижняк З.І.* Назв. праця. – С.51.
34. *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.209.
35. *Різниченко В.* Назв. праця. – С.5.
36. Там же. – С.6-7.
37. *Чернова О.* Назв. праця. – С.163.
38. Проект к учреждению университета Батуринаго 1760 года // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете: Повременное издание. 1863. Апрель-июнь. – Кн.П. – М.: В ун-й типограф., 1863. – С.67-68.
39. Там же. – С.68.
40. Там же. – С.70-71.
41. Там же. – С.71-72.
42. Там же. – С.73-75.
43. Там же. – С.77.
44. Там же.
45. Там же.
46. Там же. – С.79.
47. Там же. – С.80-81.
48. Там же. – С.81-82.
49. Там же. – С.82.
50. *Чернова О.* Назв. праця. – С.168.
51. Проект к учреждению университета Батуринаго 1760 года. – С.84.

52. Там же. – С.85.
53. *Різниченко В.* Назв. праця. – С.15.
54. *Чернова О.* Назв. праця. – С.169.
55. *Різниченко В.* Назв. праця. – С.10.
56. Там же. – С.7.
57. *Миловидов А.* Назв. праця. – С.299; *Сіропалко С.* Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С.61.
58. В.В.Станіславський датує цей документ 1763 р. (Див.: Історія української культури: У п'яти томах. – Т.3. – С.481).
59. Лев Миловидов вважав, що йдеться про філософський, юридичний і медичний факультети (Див.: *Миловидов А.* Назв. праця. – С.63).
60. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с Гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. – Киев, 1883. – Июнь. – Т.VI. – С.344.
61. Там же. – С.344-345.
62. Сборник русского исторического общества. Т.X. – Б.м., б.р. – С.18.
63. Сочинения Екатерины II. – Т.III. – Б.м.: Изд. Смирдина, б.р. – С.189-190.
64. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – К.: Изд. “Киевской старины”; типограф. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1889. – С.6-7.
65. Там же. – С.13-14.
66. Там же. – С.40.
67. *Миловидов А.* Назв. праця. – С.632.
68. Там же. – С.633.
69. *Сіропалко С.* Назв. праця. – С.65.
70. Там же.
71. *Миловидов А.* Назв. праця. – С.633-635.
72. *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.209.
73. *Грушевський М.* Українсько-руські наукові курси // Твори у 50 т. – Т.I / Ред. кол.: П.Сохань (гол. ред.), І.Гирич, О.Тодійчук. – Львів: Світ, 2003. – С.247-248.

Summary

The article deals with the issues on creating and long-lasting attempts to bring about in the Ukrainian society of the XVII–XVIII centuries the ideas and projects aimed (in case they are realized) to form the new generations of national, political and cultural elite.

Одержано 20 квітня 2006 р.

ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ КРІПОСНИЦТВА (ПОЧАТОК – СЕРЕДИНА ХІХ ст.)

У статті досліджується процес становлення і розвитку підприємницьких господарств державних селян України напередодні аграрної реформи 1861 р.

Ключові слова: підприємництво, фермерство, сільське господарство, трансформація сільського господарства.

Останнім часом у вітчизняній історіографії зростає зацікавлення проблемами трансформації сільського господарства в умовах загальної кризи кріпосництва напередодні аграрної реформи 1861 р.¹ Зумовлено це різними причинами. По-перше, без детального вивчення прогресивних форм господарювання, що виникали і функціонували на попередніх історичних етапах, неможливо відтворити об'єктивну картину соціально-економічного життя українського селянства; по-друге, актуальною цю проблему робить те, що тривалий час становлення на українських землях господарств підприємницького, фермерського типу замовчувалось. А це спотворювало відображення цілого ряду важливих соціально-економічних аспектів аграрних відносин.

Метою статті є з'ясування соціальної бази, шляхів і результатів формування підприємницького укладу господарювання в Україні напередодні аграрної реформи 1861 р.

Проведені дослідження дають підставу стверджувати, що соціальною базою для формування господарств фермерського типу були державні селяни, зокрема та їх частина, що мала громадянські права і не відбувала панщини. За своїм складом група державних селян була досить різноманітною. Сюди входили: селяни, поселені на казенних землях; козаки Полтавської і Чернігівської губерній; селяни-однодвірці; селяни-колоністи, прирівнювані до державних селян; вільні хлібороби, що господарювали на власних і казенних землях; колоністи, які перебували на особливому становищі тощо². Для нас особливий інтерес становлять селяни і козаки, що мали власну землю або орендували її у землевласників.

Намагаючись пристосувати, у прийнятих межах, наявну систему господарства до нових умов економічного розвитку, царський уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селян. Указом від 12 грудня 1801 р. державним селянам надавалося право нарівні з купцями і міськими жителями купувати землю, незаселену кріпаками³. Заохочені владою, заможні селяни почали скуповувати земельні наділи розорених селян і козаків, а також

поміщицькі землі, виставлені на торги. Статистичний опис Харківського повіту, складений 1857 р., констатував, що в цьому повіті окремі селяни мали по сто десятин землі “з угіддями й лісами, придбаними ... з дворянських рук”⁴.

За даними В.Вишнякова, у 30-х рр. ХІХ ст. в Полтавській губернії налічувалось 20 тис. селян-власників, які купили 45 тис. дес. землі. У Харківській і Катеринославській губерніях таких селян було трохи більше тисячі. Всього ж в Україні напередодні аграрної реформи власною землею володіли 34,5 тис. державних селян (83,4% з них мали власну землю і водночас користувалися казенною землею). Найбільша кількість селян-власників припадала на Полтавську губернію (63,7% від загального числа), за нею йшли Харківська (18,9%), Чернігівська (15,9%) і Катеринославська (1,5%). Причому півтора відсотка селян-власників останньої губернії зосереджували у своїх руках 19% загальної площі приватної землі⁵.

Володіння значними земельними наділами відкривало перед селянами сприятливі перспективи для розширення і спеціалізації виробництва відповідно до вимог ринку. Не можна не погодитись з думкою М.Лещенка, В.Маркіної та Ф.Стебля про те, що саме завдяки зрівнянню прав міщан, селян і купців на купівлю землі в Україні почали відроджуватись “підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці та новітній техніці”⁶.

В інтересах верхівки заможного селянства був прийнятий і царський указ 1818 р., за яким селянам надавалося право засновувати, за згодою місцевого начальства, власні фабрики і заводи. Звичайно, відкрити власне підприємство, нехай навіть невеличке, міг не кожен селянин. Однак найзаможніші, найпідприємливіші господарі скористалися такою нагодою. Прикладом можуть слугувати відомі в Україні промислові підприємці Смиренки і Яхненки. Свого часу Степан Смиренко подався на Січ і відкозакував там двадцять років. Не присягнувши Катерині ІІ, позбувся козацьких вольностей, чумакував. Після наглої смерті Степана його дружину записали в кріпаки. Та з часом їхній син Федір, маючи меткий розум до господарювання і торгівлі, домігся немалих статків, викупив і матір, і всіх інших членів сім'ї з кріпацтва. Затим разом із братами своєї дружини – Степаном, Кіндратом і Корнієм Яхненками – започаткували виробничу фірму⁷.

Підприємці на ділі довели справедливність передбачення цукрозаводчика Лялина, який 1838 р. переконував своїх земляків в Україні, що сільськогосподарську працю українця може пожвавити цукрова промисловість. Фірма “Брати Яхненки і Смиренко” мала у Черкаському повіті Київської губернії три цукроварних заводи разом з великими земельними масивами. Найбільший із заводів, Городищинський, губернська влада

характеризувала так: “За відмінним влаштуванням самого будинку, за чудовими використаними тут знаряддями і апаратами, за обширністю приміщення і виробництва, за правильністю та зручністю розташування всіх відділень завод шп. Яхненків і Симиренка не тільки посідає перше місце в Росії серед буряко-цукрових (рафінадних заводів), але й мало є і за кордоном таких, які могли б з ним змагатися”⁸. Щороку завод виробляв у середньому 70 тис. пудів цукрового піску, що в той час не мало аналогів у жодному іншому підприємстві Російської імперії.

Керівництво фірми дбало не тільки про власне виробництво, а й про ефективність селянських господарств, які за контрактом виробляли для заводу сировину: їм видалялися кредити під майбутній урожай, надавалася допомога в купівлі сільськогосподарської техніки. Чимало уваги приділялося підвищенню добробуту робітників. С.Подолінський – різкий критик капіталістичної системи – позитивно відгукувався про умови праці і побут (громадське харчування, охорону здоров’я) робітників фірми. У 1859 р. підприємства у Млієві та Городищі відвідав Т.Шевченко. Поет, як свідчать мемуарні публікації, “обняв Кіндрата Михайловича, розридався, як дитина, і сказав: “Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут наробив!” – і побажав від душі власнику всіляких благ і здоров’я”. Як зауважує В.Сарбей, “фірма “братів Яхненків-Симиренка” залишила значний позитивний слід в історичному процесі XIX ст.”⁹. Досвід цих двох родин свідчить: якщо кріпацька праця відбирає можливість у бідного вийти з бідноти, у талановитого розвинути свій талант, то вільна праця робить здібну і тямущу людину творцем власної долі, примножувачем свого і народного добробуту.

Елементи нової організації сільськогосподарського виробництва, за спостереженням П.Лященка, “в найбільшій мірі починають зароджуватися на півдні, де кріпосні відносини взагалі були поширені слабо і де близькість міжнародного ринку і широко поставлене товарне експортне виробництво найраніше почали вимагати застосування вільнонайманої праці і капіталістичної техніки”¹⁰. Величезні степові простори наприкінці XIX – на початку XX ст. за сприяння уряду почали заселяти переселенці з густонаселених губерній Росії, українських, білоруських земель, а відтак і народи з інших країн – болгар, чехи, німці, серби тощо. В умовах багатоземельної окраїни колоністи створювали власні дрібнотоварні господарства, відстоювали у протистоянні з місцевими поміщиками і чиновниками право на підприємницьку діяльність. Дослідник колонізації Півдня України А.Скальковський, названий сучасниками “Геродотом Новоросійського краю”, зазначав, що прибулі нові господарі з часом перетворили напівдикі степи і байраки в “квітучі землеробські садиби”, облаштували “прекрасні, збудовані за голландським зразком села”¹¹.

В.Ленін, вивчаючи процес розвитку капіталізму в Росії, звертав увагу на переважання еволюції аграрного типу на степових окраїнах країни. Саме у південних районах, писав він, “де кріпосне право найслабше, де селяни найменше терплять від малоземелля, відробітків, тягара податей, там найбільше розвинувся капіталізм у землеробстві”. При цьому він слушно зауважував, що чим дешевше одержали б селяни землю, “тим швидше і вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії,... тим більше, одним словом, подібний був би економічний розвиток Росії до економічного розвитку Америки...”¹². З таким судженням не можна не погодитись. Історія дала шанс українським землям прилучитися до світового господарського процесу.

Зауважимо, що на початку ХІХ ст., коли особливо активно відбувалася колонізація південних районів України, ця територія вже в основному сформувалася, причому в складі її поселенців помітну перевагу мали українці¹³. У перші роки господарювання на нових землях іноземні колоністи переважали українських і російських селян за рівнем економічного розвитку ферм. Це було зумовлено об'єктивними факторами. По-перше, іноземні виробники одержали більші державні пільги, що підвищувало можливості господарювання. По-друге, серед них уже на той час була значна частина заможних селян, що привезли з собою чималий первинний капітал, необхідний реманент тощо. Та з часом господарства колоністів уже перестали виділятися так різко на фоні українського і російського села¹⁴.

У південні райони швидкими темпами проникає іноземна сільськогосподарська техніка (жниварки, молотарки), а також перші вітчизняні сільськогосподарські машини і знаряддя праці. На заселених землях робляться успішні спроби вдосконалити місцеві агрокультури, запроваджуються ефективні технології, збільшується площа посіву сільськогосподарських культур (протягом першої половини ХІХ ст. у Південній Україні вона зростає більше, ніж у 25 разів)¹⁵. На початку 50-х рр. ХІХ ст. тут щороку збирали 14–15 млн. чвертей зерна¹⁶. Один із тогочасних знавців сільського господарства М.Муравйов називав господарства такого спрямування фабриками, на яких “замість сукна та інших товарів виробляється хліб”¹⁷.

Дослідники колонізації південноукраїнських земель звертають увагу на наявність необхідних умов для швидкого розвитку тут капіталістичних відносин. За даними Х-ї ревізії (1858 р.), у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях нараховувалось 1,4 тис. державних селян, котрі господарювали на власних землях, і 200 сімей вільних хліборобів. Крім того, тут було 97 тис. колоністів, що вели господарство на державних землях, і 888 – на власних. Формуванню приватновласницького селянського укладу сприяла урядова політика колонізації південних губерній. Місцева влада відводила прибулим селянам у нових селах 30–60 дес., а в хуторах –

25–40 дес. землі у спадкове користування. Їм видавалася певна сума грошей і виділявся лісоматеріал для влаштування власного господарства. Особливо щедрі пілги надавалися іноземним колоністам: вони одержували найродючіші землі, чималі грошові позички, звільнялися від рекрутчини¹⁸. Як зауважує І.Гуржій, російський уряд, “всупереч своїм фіскальним прагненням зберегти якнайбільше спроможних платників податку, змушений був своїм законодавством не тільки констатувати, а й закріплювати зростаюче розшарування селян”¹⁹. Саме вільні заможні селяни з часом стануть головною соціальною силою, що найактивніше підтримуватиме буржуазне реформування аграрних відносин у державі.

Переважна більшість колоністів спеціалізувалася на вирощуванні товарного зерна. Катеринославський губернатор Логінов у своєму звіті за 1833 р. писав, що саме хліборобство було головним джерелом добробуту селян-колоністів губернії. На його думку, такий вибір не був випадковим. По-перше, близькість торгових портів робила збут хліба на зовнішній ринок досить вигідним. По-друге, переважна більшість переселенців прибувала в цей регіон з хліборобських районів. “Основна маса населення, – зазначала дослідниця цієї проблеми О.Дружиніна, – складалася із запорожців, котрі жили тут здавна, але ще більшою мірою українських переселенців, що хлинули в Причорномор’є після переможних для Росії війн проти Туреччини кінця XVIII ст.”²⁰.

Закріплення за господарствами поселенців значного, хоч і суворо обмеженого, земельного простору стимулювало перехід цих господарств на шлях раціонального хліборобства. Кращі з них поступово стали використовувати чотирипілну сівозміну, нову техніку. В найбагатших хазяїв з’являються сівалки, віялки, жниварки, соломорізки. У звіті катеринославського губернатора за 1860 р., зазначалося, що в багатьох селянських господарствах губернії використовуються “удосконалені знаряддя, як зарубіжні, так і місцеві. Потреби сільських господарів щодо цього задовольняють депо зарубіжних землеробських знарядь у Катеринославі та Олександрівську”²¹.

Застосування новітніх технічних засобів сприяло зростанню прибутковості господарств. А це, своєю чергою, давало змогу купувати додаткові землі, створювати рентабельні підприємства, де використовувалася праця не лише селянської родини, а також і найманих робітників. Так, німецькі колоністи Бердянського округу Таврійської губернії, ефективно використовуючи сільськогосподарську техніку, найману робочу силу, щорічно збільшували посіви пшениці, одержували велику кількість товарного хліба. 1843 року вони посіяли пшениці на 1547 дес. більше, ніж у 1842 р., і продали з нового врожаю 18 тис. чвертей зерна. Крім того, у них у запасі залишилося ще біля 12 тис. чвертей жита. Наступного року збір товарної пшениці зріс

до 48 тис. чвертей²². Сучасники називали господарства німецьких колоністів “зразковими фермами”²³.

Як свідчать підрахунки тодішніх економістів, господарства колоністів розвивались ефективніше за господарства залежних селян. У колоністів Таврійської губернії середні врожаї протягом 1848–1852 рр., незважаючи на три неврожайні роки (1848, 1849, 1850), були досить високими: жито і ячмінь – сам-8,2, пшениця – сам-7, овес – сам-6, у той час як поміщицькі селяни ледве повернули посіяне зерно²⁴. У 1853–1857 рр. середній збір зернових хлібів у колоністів Маріупольського округу становив сам-5 (ярі культури) і сам-7,5 (озимі культури), хоча один із років цього періоду – 1855 – був украй несприятливим²⁵.

Окрім зернових, колоністи досить успішно вирощували й технічні культури – льон, коноплі, тютюн, виноград тощо. Це було зумовлено не лише об’єктивними факторами (насамперед сприятливими природними умовами), а й суб’єктивними – наявністю таких засад, за яких людина може працювати творчо, вільно, а не з-під палки. До названих галузей слід додати ще й шовківництво, яке вимагало від працівників, крім професійних навичок, особливої старанності та неабиякої любові до цієї справи, особливого стану душі. Можливо, саме тому плантації шовківниць найчастіше траплялись у господарствах вільних селян. Примусове ж запровадження цієї галузі на землях поміщицьких селян і на військових поселеннях позитивних результатів не давало²⁶.

Важливою галуззю господарств колоністів було тваринництво. Причому, якщо в Катеринославській і Херсонській губерніях спостерігалася певна перевага землеробства над тваринництвом, то про Таврійську губернію сказати цього не можна. Навпаки, тут ключову роль відігравало вівчарство, яке у звіті місцевого губернатора за 1858 р. виставлялось як “найголовніша галузь сільського господарства”²⁷. На відміну від поміщицьких селян, котрі обмежувались утриманням лише найнеобхіднішої для господарства худоби і збували її тільки після того, як вона ставала нездатною для роботи, колоністи розводили худобу з торговою метою. Їм належали кращі молочні тварини в краї, значна частина тонкорунних овець. Оскільки розведення останніх мало неабияке значення для розвитку економіки держави, уряд всіляко заохочував до цієї діяльності найзаможніших поселенців: їм безкоштовно виділялися великі земельні ділянки з умовою, що на кожній десятині через десять років пастиметься одна тонкорунна вівця (частину вівцематок фермер зобов’язувався привезти з-за кордону). При виконанні цих зобов’язань земля відразу ж переходила у користування талановитого підприємця. З часом умова виділення, а відтак передання землі у власність фермерів була дещо змінена: за вівцями уже не треба було обов’язково їха-

ти за кордон, їх можна було купити на місці, оскільки іноземцям надавалося право торгувати в Росії всякою худобою, в тому числі й мериносами, не записуючись до купецької гільдії.

Поряд із землевласниками-дворянами, які володіли великими земельними угіддями і значною кількістю поголів'я худоби, використовували працю залежних селян і найманих сезонних робітників, успішно господарювали підприємці-фермери, котрі своєю торгово-виробничою діяльністю мало чим поступались, а то й переважали перших. Широко використовуючи передову техніку, налагоджуючи зв'язок з відомими західними фірмами, вони створили сучасні високопродуктивні господарства буржуазного типу.

Отже, незалежно від розмірів, місця знаходження і галузевої спеціалізації інтенсивні господарства підприємницького типу, що виникали і функціонували в різних регіонах України в середині XIX ст., свідчили про подолання багаторічної інерції позаекономічного примусу, прилучення українського селянства до європейського досвіду аграрних перетворень, про живучість вікової хліборобської традиції вільного господарювання, започаткованого ще в козацьку добу.

Примітки

1. *Довжук І.В.* Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. // Укр. селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С.100-102; *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999; *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.166-196.
2. *Гуржій І.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.28.
3. ПСЗРИ. – Т.ХХVI. – СПб., 1830. – №20074.
4. *Гуржій І.* Названа праця. – С.290.
5. *Вешняков В.* Крестьяне-собственники в России. – СПб., 1858. – С.7-8.
6. Селянський рух на Україні. 1926-1849 рр.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1985. – С.7.
7. *Чередниченко В.* В одну громаду скуті // Родовід. – 1994. – №10. – С.40-41.
8. *Сарбей В.Г.* Українські промислові підприємці Яхненки-Симиренки // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.68-69.
9. Там же. – С.71, 77.
10. *Лященко П.І.* Історія народного господарства СРСР. – Т.І. – С.490-491.
11. *Скальковскій А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. –

Ч.1. – Одесса, 1850. – С.227, 260.

12. *Ленін В.І.* Некритична критика // ПЗТ. – Т.3. – С.593.

13. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.3.

14. Там же. – С.19.

15. *Огоновский Н.* Закономерность аграрной эволюции. – Ч.2. – Саратов, 1911. – С.264.

16. *Сташевський Є.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. – К., 1929. – С.106.

17. *Мороховець Е.А.* Указ соч. – С.23.

18. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М., 1981. – С.19, 60.

19. *Гуржій І.* Названа праця. – С.304.

20. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. – С.63, 32.

21. Там же. – С.54.

22. *Гуржій І.* Названа праця. – С.232-233.

23. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. – С.61.

24. Там же. – С.85.

25. *Нифонтов А.С.* Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974. – С.180.

26. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. – С.63.

27. Там же. – С.75.

Резюме

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с формированием предпринимательской формы хозяйствования в аграрном секторе экономики Украины накануне аграрной реформы 1861 г.

Ключевые слова: предпринимательство, фермерство, сельское хозяйство, трансформация сельского хозяйства.

Одержано 11 травня 2006 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 94(477)“1917-1918”

В. С. Лозовий

ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ПОЛІТИКА ВЛАДИ І РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА

Досліджується становище з постачанням продуктів харчування в Україні, висвітлюється продовольча політика Тимчасового уряду та Центральної Ради, з'ясовується ставлення селянства до її практичного втілення.

Ключові слова: Центральна Рада, політика, влада, селянство, продовольство.

Одним з визначальних чинників, які впливають на підтримку населенням існуючої державної влади, є рівень забезпеченості продовольством. У екстремальних умовах вирішення продовольчого питання стає надзвичайно важливою політичною проблемою і боротьба за хліб тісно пов'язана з боротьбою за владу й утвердження стабільного державного режиму. Оскільки селяни домінували у соціальній структурі українського суспільства, їх господарства постачали значну кількість сільськогосподарської продукції, тому реакція хліборобів на заходи влади по заготівлі харчів багато в чому й визначала успіх чи невдачу продовольчої кампанії.

У даній статті автор ставить завдання дослідити становище з постачанням продуктів харчування населенню та армії, висвітлити продовольчу політику Тимчасового уряду та Центральної Ради, з'ясувати ставлення селянства до практичного її втілення. В історіографії зроблено певний крок у висвітленні продовольчої ситуації в період Центральної Ради. Деякі аспекти зазначеної теми було розглянуто у відповідних розділах узагальнюючих праць та монографій¹. Однак, кількість праць, у яких питання продовольчої політики періоду Центральної Ради є безпосереднім предметом вивчення, досить незначна. З'ясуванню даної проблеми присвячено статтю І.В.Шпекторенка². Дослідження форм і методів розв'язання продовольчого питання в Україні революційної доби 1917–1920 рр. здійснено у низці праць В.І.Борисова³. Але ставлення селян до продовольчої політики різних режимів в період Центральної Ради спеціально не висвітлювалося.

Під час I світової війни загострилася суспільна та економічна ситуація в Російській імперії. Утворилася продовольча криза, яка й призвела до лютневої революції 1917 р. та повалення царизму. На початку березня 1917 р. продовольча ситуація у країні залишалася напруженою. У регіони надходили розпорядження “екстрено посилити закупки хліба”, а при потребі вдаватися до реквізицій. Щоб поліпшити становище в продовольчій сфері, 25 березня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив рішення про запровадження державної хлібної монополії, що передбачало підвищення твердих закупівельних цін. Воно, за повідомленням з місць, “здивувало всіх” і сприймалося селянами “нагородою тим, хто затримав хліб”⁴. Водночас із представників земств та органів місцевого самоврядування утворено продовольчі комітети (губернські, повітові, міські, волосні). У сільській місцевості з селян та кооператорів обиралися волосні продкомітети, яким надавалося право здійснювати заготівлю збіжжя.

Спочатку селянство позитивно поставилося до хлібної монополії, бачачи у ній стримуючий чинник щодо зростання цін і спекуляції, припинення наживи на продовольстві. Так, селянський з'їзд Волинської губернії своєю резолюцією підтримав хлібну монополію, визнавши її “корисною і правдивою”, водночас вимагаючи “завести тверді ціни на інші предмети”. Селяни очікували, що наступним кроком уряду буде встановлення твердих цін на товари промислового виробництва. Але цього не сталося. Через різницю цін на промислову і сільгосппродукцію хлібна монополія надалі сприймалася як пограбування селянства. Тому, посиляючись на зазначену причину, деякі волосні продовольчі комітети ухвалювали постанови не постачати хліб державі. Інші – просто саботували поставки без будь-яких офіційних рішень. З введенням хлібної монополії обсяги надходження продовольства значно зменшилися, а в окремих регіонах звелися до мінімуму⁵.

У травні 1917 р. констатувалося, що продовольче становище армії близьке до катастрофічного. Лунали заклики до волосних та сільських продовольчих управ усі зусилля спрямувати на забезпечення війська продуктами харчування. Але слабка організація та недостатність фінансування перешкоджали справі. Бувало, уповноважені органи констатували, що у селян хліб для армії є, але у продуправ немає коштів на його закупівлю⁶.

Водночас, поміщики та заможні селяни, які мали значні приховані запаси хліба, продавали їх за спекулятивними цінами, чим підривали хлібну монополію. Так, у Липовецькому повіті на Київщині фіксувалась вільна торгівля хлібом за високими цінами. Селян закликали не допускати антизаконних дій, не продавати спекулянтам хліб.

Діяльність Тимчасового уряду по налагодженню постачання сільськогосподарської продукції виявилася неефективною. Центральна Рада

використовувала недоліки в організації продовольчої справи у боротьбі за автономію України і вимагала незалежності від центру у вирішенні продовольчого питання. У червні 1917 р. створено своєрідний український уряд – Генеральний Секретаріат, у складі якого мав бути Секретаріат харчових справ. Генеральний Секретаріат опублікував декларацію, де зазначив, що ставить собі за мету утворити Всеукраїнський центральний продовольчий комітет, який повинен забезпечити автономію України в справі заготівлі та розподілу харчів, об'єднати роботу продовольчих органів і внести в неї планомірність, а також відновити постачання українським хліборобам потрібних їм продуктів та знаряддя⁷. Ця декларація підтримувалася широким загалом селянства, однак у Генерального Секретаріату у той час не було ні повноважень, ні структур, щоб втілити її в життя. Центральна Рада, не маючи державно-правових важелів впливу на село, намагалася через своїх прихильників у повітових та волосних структурах сприяти акумуляції продовольства та його поставкам армії та населенню. Але часто прибічникам Ради доводилося не так втілювати її лінію, як підлаштовуватися під настрої селянських мас.

Політика твердих цін на сільгосппродукцію викликала невдоволення селянства. Особлива увага зверталася на те, що в селян хліб забирають досить дешево, а фабрично-промисловою продукцію їм купувати дорого. Хлібороби вимагали встановлення твердих цін і на промислові товари. Свої сподівання щодо наведення порядку у продовольчій сфері селяни пов'язували з створенням Всеукраїнського продовольчого комітету та Генерального секретарства харчових справ. Останній фактично не функціонував аж до листопада 1917 р. Селяни просили Центральну Раду та Генеральний Секретаріат переглянути справу, що стосувалася монополії хлібної торгівлі, не розуміючи, що рівень компетенції цих українських органів не давав їм права змінювати законодавство Росії⁸.

Ситуація навколо вирішення продовольчого питання загострилася під час жнив влітку 1917 р. При зборі урожаю селяни бажали оплати натурою, а уряд наполягав на грошових розрахунках. Населення деяких повітів Чернігівської і Полтавської губерній вимагало, аби при збиранні хліба розрахунок проводився не грошима, а натурою за 3-й сніп (хоч раніш збирали за 8–9-й сніп). Селянськими з'їздами та комітетами ухвалювалися рішення збирати урожай на поміщицьких полях за третій сніп, в окремих місцевостях взагалі за три четвертих усього зібраного хліба. При встановленні норм розрахунку за працю на полях хлібороби виходили з засад селянської “моральної економіки”, наріжним каменем якої є забезпечення засобів до існування, а також свого розуміння соціальної справедливості⁹. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії було вирішено, що

малоземельні та безземельні селяни отримують плату за зібраний хліб натурою, за копну чи за сніп, а ті, що мають землю – за гроші, оскільки останні, отримуючи плату натурою, використовують зерно не для свого споживання, а на продаж, тобто для отримання прибутку. Тут слід зазначити, що селяни чітко відрізняли хлібороба-трударя від куркуля (хоч і він працював) тим, чи він працює “для власного споживання”, чи “на продаж”. Полтавський губернський земельний комітет своєю постановою надав право волосним земельним комітетам вимагати від землевласників збирати хліб зі снопа з однієї четвертої усїєї посівної площі. Допускати до роботи за сніп лише тих, хто має власної землі не більш 1,5 десятини, а інші повинні отримувати грошима¹⁰.

За селянськими стереотипами, виключне право на обробіток землі поміщика, маєток якого перебував у даному селі, повинно належати саме землеробам даного села, тому працівників, найнятих поміщиками навіть з сусідніх сіл, селяни не допускали на поля. Також до роботи не допускали військовополонених. Щоб взяти більшу плату за роботу, забороняли збирати урожай машинами, застосовувати “молотілки”. Таким чином, відстоюючи власні інтереси, вважаючи особливо цінною лише фізичну працю, селяни відкидали здобутки цивілізації, повергалися до доіндустріальної техніки збирання урожаю, архаїзували процес отримання сільськогосподарської продукції. Великі вимоги селян щодо оплати призводили до незацікавленості землевласників у зборі урожаю. Фіксувалися випадки, коли поміщики не звозили в економії та не молотили зерно, заявляючи, що селяни за роботу просять дорого, а тверді ціни незначні і не покривають видатків¹¹.

Центральна Рада звернулася до хліборобів з закликом зібрати весь урожай. Для цього прийти до згоди з поміщиками, а де такого порозуміння не досягнуто, збір хліба повинні взяти на себе продовольчі та земельні комітети. Селян просили не забороняти збирати урожай машинами та допускати на роботи мешканців інших сіл. Працедавцям пропонувалося при наймі на роботу надавати пріоритет малоземельним селянам та солдаткам, щоб забезпечити їх засобами до існування.

Селяни констатували різне ставлення владних структур до себе і до представників заможних класів, кваліфікували це як атавізми старорежимного мислення та заявляли, що “від селян вимагають хліба, а поміщики навіть не молотять”. Тобто у селян хліб хочуть відібрати одразу, а поміщикам дають можливість притримати. Класові суперечності на селі заважали вирішенню продовольчої проблеми.

Діячі Центральної Ради відзначали складне становище, що склалося у містах з продуктами харчування, та закликали селянство “давати хліб городянам”. На численних регіональних з'їздах селяни, обурені непаритет-

ністю цін на хліб та мануфактуру, наголошували, що хліб дадуть лише тоді, коли ціна на продовольчі та промислові товари буде співмірною. На з'їзді селянських депутатів Змієвського повіту на Харківщині делегати одногосно проголосували за вимогу “або введення твердих цін на все, або відміну хлібної монополії”¹². Тенденція пов'язування еквівалентного обміну продовольства на промтовари прослідковується повсюдно. Так, у серпні 1917 р. селяни Волині констатували: “хліба хватає – краму бракує”. Цим і пояснювалися затримки поставок збіжжя. І ось парадокс – під час збирання нового врожаю газети відзначали тривожне становище з постачанням продовольства у міста: “мало хліба, а новий з сіл не йде”. Селяни казали: “дайте нам крам, залізо по твердій ціні і тоді беріть хліб”, підкріплюючи свої домагання “залізними” аргументами. Хлібороби запитували, з чого утримувати господарство, якщо 100 пудів хліба продається за 150 крб., кінь коштує 500 крб., чоботи – 40 крб. Нерівнозначність цін здавалася селянам своєрідною формою визиску містом села. Вони не розуміли: “Чому хлібороб докладає свої кілька мільярдів карбованців, а решта громадянства таких жертв не несе. Через те, що з нас легше взять?”¹³.

Проблема продовольчого і товарного забезпечення загострила притаманну Україні етносоціокультурну проблему “місто-село”. Селяни і раніш вважали більшість міських мешканців “неробами”, а в ситуації, коли хлібороб, продавши хліб за встановленими цінами, не міг на ті гроші придбати необхідні речі “міського виробництва”, це здавалося йому верхом несправедливості, посилювало антиміські настрої. В умовах хлібної монополії село, не отримуючи за свою працю еквівалентної винагороди, втрачало стимул до виробництва і постачання сільгосппродукції. Місто, як виробник товарів, за таких обставин стало селянству “нецікавим”, продукти харчування приховувалися, зменшився їх випуск, селяни прагнули відгородитися від міста, як від “споживача-дармоїда”. Вони так і заявляли – “армії хліб дамо, а місту не дамо”: “там пани заздяться на селянську дармову працю”. Висловлюючи думку сільського населення, селянська преса писала: “В місті голод. Село не дає хліба, але й місто нічого селу не дає”¹⁴.

Відтак, вважаючи, що робота продовольчих комітетів проводиться в інтересах “міста”, селяни висловлювалися за припинення їх діяльності. Проти продкомітетів велася шалена агітація, розпускалися чутки, нібито вони мають за мету “у людей весь хліб відібрати, а потім видавати на душу стільки, скільки земство захоче”, тобто вилучити у селян все продовольство і повністю підпорядкувати їх земству, яке мало серед хліборобів репутацію класово-чужого “буржуазно-поміщицького” органу. Для “моральної економіки” селян, у свідомості яких “хліб” був синонімом “життя”, відчуження усього збіжжя, яким би розпоряджалося “земство”, а саме – “пани”, оз-

начало, що вони потрапляють під повну залежність “чужих”, що їх життя буде під контролем “класових ворогів”.

Такі чутки надзвичайно негативно впливали на свідомість та поведінку селянських мас. Спеціально збудені агітаторами, вони часто зривали продовольчі заходи влади. На селі помічалася ворожість до продкомітетів, небажання продавати їм сільськогосподарську продукцію. З окремих місцевостей повідомляли, що селяни незадоволені роботою продовольчих управ, а саме – оплатою, яку вони пропонують за харчі. Так, у Васильківському повіті на Київщині продуправа за м'ясопродукти платила мало, а коли селяни обурювалися, їм погрожували застосуванням збройної сили. Відтак представників земських продкомітетів виганяли з економії та господарств, фіксувалися випадки розгромів їх місцевих структур. Це пояснювалося тим, що тверді ціни на сільськогосподарську продукцію, без твердих цін на промислові товари, “усією вагою падають на трудяще селянство” і створюють у нього враження, що новий лад нічим не відрізняється від старого, що суспільство, як і раніш, свої проблеми вирішує за рахунок селянства. Пропонувалося негайно ввести “монополію на фабричні товари”¹⁵.

Селянська преса під час збору урожаю в серпні 1917 р. писала: “ніщо так не впливає на одностайний революційний вибух, як продовольча справа”. Констатувалося безладдя у продовольчій сфері та зазначалося, що на місцях немає виконавчих органів, які б навели порядок: “Селяни, самі боячись голоду, самі не йдуть назустріч упорядкуванню хлібної справи”¹⁶. Незважаючи на те, що Тимчасовий уряд вирішення продовольчого питання передав до рук самого населення, створивши з діячів самоврядувань продовольчі управи різних рівнів, загалом становище погіршилося, оскільки селяни, відстоюючи власні інтереси, бойкотували хлібні поставки.

Реагуючи на складне продовольче становище в Україні, на фактичний зрив поставок в армію, Центральна Рада на своєму засіданні 27 серпня 1917 р. констатувала, що причиною такої ситуації є хлібна монополія та невідповідність цін. Селяни припинили постачати продовольство, коли побачили, що вартість товарів, які вони споживають, втричі більша, ніж на хліб. До того ж, спекулянти платили за пуд хліба 15 крб., в той час як уряд – 3 крб., що призводило до приховування продовольства. Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду з вимогою встановити тверді ціни на промислову продукцію, оскільки лише за такої умови селянин дасть хліб для армії та населення¹⁷. Пропозиція про рівноправний товарообмін між селом та містом мала широку народну підтримку.

Однак Тимчасовий уряд пішов іншим шляхом. 27 серпня ухвалюється постанова про подвійне підвищення твердих цін. Фахівці продкомітетів попереджували, що поміщики і селяни, в очікуванні подальших зростань

ціни, притримують своє збіжжя. Загалом селянство негативно поставилося до підвищення хлібних цін, оскільки це болісно відбивалося на продовольчому становищі незаможних верств. Виходячи з таких рис хліборобської свідомості, як “все та всіх рівняти” і “передбачуваність”, на своїх зібраннях селяни ухвалювали резолюції домагатися через Центральну Раду, щоб ціни на продовольство були зменшені або відновлено старі, натомість встановлено тверді ціни на потрібні селянам промислові товари¹⁸. У вересні Генеральний Секретаріат закликав селян здати хліб за підвищеними цінами.

“Ножиці цін” спонукали до бартеру та натуралізації економічних відносин. Селяни самі знаходили вихід із ситуації. Так, на з’їзді селянських депутатів декількох волостей Куп’янського повіту на Харківщині було ухвалено рішення про взаємний обмін: волості, багаті хлібом, обмінюються з волостями, у яких є вугілля та ліс. Причому, обумовлено, що “за гроші не бажають, а лише натурою”¹⁹.

Підвищення цін не спонукало виробників здавати хліб державі. Волості продкомітети ухвалювали рішення про самовивіз хліба, розподіляти значні обсяги продовольства між селянами. У зв’язку з цим, міністерство продовольства Тимчасового уряду наголосило, що весь хліб перебуває у виключному розпорядженні губернських продовольчих комітетів. З України поширювався самовільний вивіз хліба солдатами та перекупниками з голодних губерній, що викликало хвилювання місцевого населення. Так, на Полтавщині регіональна влада не могла нічого з цим вдіяти і просила “захисту” у армійського командування та Центральної Ради.

Держава намагалась поставити продовольчі запаси нового урожаю під свій контроль. По селах почали обліковувати хліб. “Хлібні переписи”, які селянство зрозуміло, як підготовку до вилучення продовольства, викликали інциденти і навіть заколоти. Селяни не давали переписувати хліб, залишали у себе значні обсяги харчових продуктів. Для одних весняний і літній прецеденти з підвищеннями цін вселяли надію, що хліб знову подорожчає, для інших не було сенсу реалізовувати продовольство, оскільки за виручені гроші мало що можна було придбати. Відтак, газети констатували: “і хліб є, і хліба немає, і немає де купити”²⁰.

Але в окремих регіонах, вживаючи жорстких заходів, продовольство вилучити вдалося і там почалися продовольчі труднощі: “Хліб так повивозили в деяких місцях, що само населення зачинає голодувати”²¹. Це викликало масові безпорядки, особливо у прифронтових губерніях. Цікаво, що селяни пограбування лавок та порубку лісів пояснювали дорожнечою всіх продуктів та палива, і відповідно їх неправильним розподілом.

Українська громадськість, констатувавши велике безладдя в продовольчій сфері, висувала вимогу, щоб харчова справа перейшла до рук Ге-

нерального секретаріату. З утворенням Української Народної Республіки у листопаді 1917 р. розпочав активну роботу Секретаріат продовольства на чолі з М.Ковалевським.

У листопаді 1917 р. в окремих місцевостях хліба не вистачало не лише містам, але й незаможним селянам. Ця проблема стала об'єктом розгляду на регіональних форумах. Так, Золотоноський селянський з'їзд Полтавської губернії 26 листопада 1917 р., з огляду на те, що хліб відмовляються продавати, утворив комісію з повноваженням реквізувати збіжжя до спільчанської лавки²². Полтавська повітова земська управа 28 листопада ухвалила заснувати при волосних земських управах продовольчі комісії, яким й передати усі харчові справи. Комісіям наказувалося облікувати хлібні запаси волостей, і визначивши, де хліба мало, вивіз його припинити, а там, де достатньо, лишки негайно постачати споживачам. Прихований хліб реквізувати по нищій на 50% ціні. Проти хазяїв, які забороняли вивозити хліб, наказувалося вживати заходів аж до застосування збройної сили.

Скасування III Універсалом приватної власності на землю селяни деяких сіл зрозуміли, як скасування приватної власності взагалі. Перебування млинів та мукомелень у приватній власності хлібороби вважали несправедливим. Сільські сходи ухвалювали постанови, забирали млини у власників у спільне користування²³.

В Україні ширилася анархія. Центральна влада втрачала важелі впливу на периферію. В умовах безвладдя селянські органи влади заправляли на місцях, як хотіли. Деякі волосні управи затримували навіть тих господарів, які везли здати продовольство земствам. Представник Баляннівської волосної управи на Полтавщині заявив, що волость хліба випускати не буде, оскільки відомо, що селяни, які везуть його у місто, продають хліб перекупникам за високими цінами. Селяни вимагали, щоб приватні скупники "були скасовані", хоча вони й так були поза законом. У Байракській волості ухвалено постанову, що до вияснення лишків з великих господарств вивезти лише третину хлібних запасів.

Селянські владні структури та представницькі органи апелювали тепер вже до уряду УНР, щоб той вжив заходів для "встановлення твердих цін на мануфактуру і постачання її населенню"²⁴. На губернському з'їзді Селянських Спілок Полтавщини 5–7 грудня 1917 р. у резолюції по продовольчій справі зазначено, щоб селяни за хліб, який йде за межі України, отримували за встановленим коефіцієнтом виробу фабрично-заводської промисловості. Також висувалася вимога, аби Центральна Рада видала закон, яким продовольча справа переходила до відання новообраних Народних Управ. І врешті, ставалося питання, щоб в межах України тверді ціни на хліб поступово знижувалися. З одного боку, остання вимога нібито алогіч-

на, оскільки зниження цін на продовольство призвело б до зменшення грошових надходжень, але, з іншого боку, селянам вигідніше було, коли б і на промислові товари встановлювалися тверді ціни, а ще краще, якби за сільськогосподарську продукцію їм на бартерній основі, згідно справедливих еквівалентних цін, поставлялися б промислові вироби. Тим більш, що гроші швидко втрачали свою купівельну спроможність, а бартерний обмін забезпечував від інфляції. Уряд УНР та вищі продовольчі структури вимагали від волосних управ всебічних звітів про кількість зібраного хліба, продовольчі запаси, про посіви. Селянські органи, розуміючи, що облік загрожує їм вилученням продовольства без відповідного відшкодування затрат праці, не надавали свідчень взагалі, або надавали неправильні дані²⁵.

У грудні 1917 р. ситуація з продовольством у багатьох губерніях надзвичайно загострилась. У деяких волостях управи ухвалювали рішення затримувати хліб для власного населення, оскільки йому загрожував голод. Відмічалось, що селяни і сільські органи влади тих місцевостей, де певні надлишки хліба були, забороняли їх вивозити, оскільки, з одного боку, це їм було невигідно, з іншого – самі боялися потрапити у скрутну продовольчу ситуацію. Регіональні продовольчі структури сигналізували Секретарству продовольчих справ, що заборона вивозу хліба, втручання земельних комітетів та інших органів “паралізують заходи продовольчих установ по боротьбі з продовольчою руїною”²⁶. Під впливом розпоряджень різних сільських структур селяни не лише самі не здавали продукти харчування й чинили перепони при вивезенні хліба з поміщицьких економій, а навіть, бувало, захоплювали продовольство, вже закуплене для відправки в армію.

Продовольча проблема перейшла в сферу політичної боротьби між Україною та більшовицькою Росією. У першій половині грудня 1917 р. по волостях розповсюдили розпорядження Центральної Ради “категорично припинити постачання продовольства поза межі України на інші фронти”²⁷. Продкоми деяких губерній відмовлялися відправляти хліб російським губерніям. У стосунках з Росією хліб вийшов на одне з перших місць. Однак, 30 грудня Генеральний Секретаріат з огляду на голод, що розпочався на фронті та в північних губерніях Росії, дозволив вивіз хліба.

19 грудня 1917 р. у регіони надійшов циркуляр, у якому секретар продовольства УНР М.Ковалевський, констатує, що заготівля хліба у повітах майже припинилася, а населення та армія голодують, закликав докласти героїчних зусиль для збільшення поставок, не зупиняючись перед примусовим вилученням хліба та фуражу²⁸.

Після повернення до Києва, уряд УНР наголосив на державній хлібній монополії та відмінив розпорядження більшовицької влади у продовольчій сфері. У березні 1918 р. у волостях створювалися комісії по реквізиції

продуктів харчування, у які входили представник волосної управи та по два представника від кожного села. Так, на засіданні Вендичанської волосної управи Могилів-Подільського повіту ухвалено сповістити населення про реквізицію лишків зерна для бідних. Якщо протягом 7 днів селянство добровільно не здасть хліб за твердими цінами, то надалі воно буде змушене під тиском військової сили здати зерно за меншу плату²⁹.

За Брестським миром, Центральна Рада мала експортувати значні обсяги продовольства у Німеччину та Австрію. Зацікавленість цих держав у поставках справила значний вплив на продовольчу політику українського уряду.

Селянські господарства мали здебільшого споживчий характер, а значні обсяги товарного хліба продукувалися у великих поміщицьких економіях. Маючи на меті отримати якнайбільше продовольства, німецько-австрійське командування підтримувало відновлення діяльності поміщицьких господарств. Утворилась колізія, коли, з одного боку діяв закон Центральної Ради про соціалізацію, з іншого – поміщики за допомогою окупантів намагалися поновити свої права на землю та майно. Поповзли чутки, що все повернеться назад, поля засіяні хліборобами знову стануть приватновласницькими і, відповідно, урожай дістанеться поміщикам. Селяни, прогнозуючи, що їх працею можуть скористатися “пани та німці”, заявляли: “Ми своє сіяти будемо, а поміщицьке – хто хоче, хай сіє”³⁰.

Питання засіву набувало соціально-психологічного виміру, а саме: чи зможе уряд переконати селян, що засіяний ними урожай їм і дістанеться. На численні запити уряд відповідав: “той, хто засіяв, повинен зібрати хліб”. У відозві “Брати селяни!” міністр земельних справ запевняв селян: “Не вірте ворогам, що хтось забере ваш урожай”, і закликав засівати всі землі. Все ж, розвіяти сумніви значної частини селянства не вдалося. З регіонів доповідали, що селянство хоче сіяти, але невиразність політики уряду УНР та поточного становища, вселяє боязнь “чи варто сіяти?”. Селяни, не зацікавлені у виробництві сільськогосподарської продукції, скорочували посівні площі, часто засівали лише у кількості, потрібній для власного споживання. Відтак, на Полтавщині було засіяно 25% площ озимини та до 80% ярини. Повідомлялося, що у Бахмутівському та Словожаносербському повітах на Катеринославщині не буде засіяно 10–12% площ проти торішнього засіву. Хоча на Чернігівщині не засіяно було лише 4% посівної площі, однак в губернії багато економічних посівів постраждало від потрав (14%).

Для вирішення продовольчої проблеми та засіву селянських і поміщицьких земель при міністерстві земельних справ був створений спеціальний орган – “Посівплоща”. Її інструктори-комісари, призначені з місцевих агрономів, мали здійснювати керівництво земельними комітетами в організації посівів. Місцеві комісії “Посівплощі” мали не допустити зменшення засі-

ву полів зерновими, цукровими буряками і кормовими культурами. Місцеві держструктури і самоврядування вживали заходів для засіву усіх полів. Селяни лякали: якщо не засіють вони, то “засіють інші”, тобто землю у них заберуть та передадуть іншим користувачам³¹.

Німецьке командування, стурбоване зривом посівної кампанії, 6 квітня 1918 р. видало наказ, щоб селяни засіяли всі поля. Якщо вони не зможуть цього зробити, то повинні засіяти поміщики за допомогою земельних комітетів. Знищення посівів суворо каратиметься³². Цей наказ викликав негативну реакцію в уряді УНР та серед селянства.

Значною проблемою для уряду УНР було забезпечення засіву цукрових буряків. Селяни, розуміючи, що площі бурякових плантацій не будуть розподілятися при проведенні земельної реформи, замість буряків масово засівали поля яровими. Під тиском державних земельних і продовольчих органів у березні 1918 р. селянські зібрання ухвалювали рішення про зобов'язання доставити на цукрові заводи буряк по встановленій урядом ціні і за виконання угоди “ручалися крутовою порукою”. У сіл, які засіяли бурякові плантації яровими, вимагали, щоб вони пересіяли площі буряками, що викликало невдоволення у селян. Так, загальні збори с.Ігнатівки Гайсинського повіту на Поділлі ухвалили, що “пересів ярового засіву буряками неможливий”³³.

Тим часом, продовольче становище у містах погіршувалося, особливо через перешкоди селянських структур вивезенню продуктів. Так, представник міністерства продовольчих справ у Полтавській губернії звертався до волосних управ та Селянських спілок, щоб вони не перешкоджали постачанню хліба, оскільки місто Полтава буде голодувати. Селян застерігали, що якщо й надалі будуть перешкоди з вивозом харчів, то у повіт призначать реквізиційну комісію.

З огляду на неефективність роботи продорганів, уряд УНР вирішив реорганізувати продовольчу справу і утворив “Державне хлібне бюро”, яке мало своїм завданням заготівлю, транспортування, переробку та зберігання сільськогосподарської продукції. Також воно мало займатися експортом та імпортом хліба. Йому надавалося право у разі необхідності реквізувати харчові продукти, торговельні та промислові заклади, склади та ін. Державне хлібне бюро було фактичним монополістом у продовольчій справі в Україні, оскільки більш ніхто не мав права займатися закупівлею та перевезенням хлібопродуктів, а також перемолом зерна з метою комерційної діяльності. Але ще 19 квітня 1918 р. законопроект про Державне хлібне бюро не був затверджений Центральною Радою, хоча на прохання міністра продовольчих справ уряд дав дозвіл хлібному бюро на заготівлю хліба для центральних регіонів. Також ухвалено надати кредити для закупівлі продовольства³⁴.

Напружена продовольча ситуація всередині країни та значні зобов'язання по поставкам харчів у країни німецько-австрійського альянсу змушували Центральну Раду вживати негайних заходів по вилученню у селянства харчових продуктів. У квітні 1918 р. наказом міністерства продовольства створювалися особливі комісії по відчуженню лишків хлібопродуктів. Щоб не викликати широкого невдоволення селянства, у наказі стверджувалося, що в першу чергу заходи проводяться в селах, найбільш забезпечених хлібом, де селяни взяли збіжжя з маєтків. На комісії поклали завдання забезпечити бідне населення хлібом для харчування й засіву по твердим цінам. Відчужені продукти повинні здаватися місцевим продорганам або самоврядуванням для розподілу серед незаможних і зберігання. За продовольство, здане добровільно та своєчасно, виплачуються гроші або ордера на кредитні установи. За несвоечасну здачу ціна зменшується на 30%, при виявленні схованого хліба – на 50%. Весь хліб, що залишився після забезпечення місцевих потреб, надходить в розпорядження міністерства продовольчих справ УНР³⁵. Загалом, цей наказ йшов у руслі розпоряджень ще Тимчасового уряду і мав такі ж наслідки. Більшість селянства його проігнорувала.

По губерніях, як і раніш, проводили свої незаконні операції скупники збіжжя, які підвищували ціну та заважали роботі продорганів. Влада давала вказівку знешкоджувати хлібних спекулянтів. Але в умовах, коли селянам вигідно було збувати останнім сільськогосподарську продукцію, боротьба з спекуляцією мала незначні успіхи.

Регіональні державні органи влади звинувачували волосні управи у тому, що вони байдуже ставляться до продовольчої справи і не допомагають реквізиційним комісіям у заготівлі харчів. І дійсно, сільські владні структури перебували під тиском селянських мас і здебільшого представляли їх інтереси, а не державні. В умовах, коли у влади УНР майже не було силових органів, які б втілювали її розпорядження на місцях, вирішити продовольче питання було неможливо.

Отже, після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд та Центральна Рада при розв'язанні продовольчої проблеми зробили ставку на продовольчі комітети з представників самоврядувань, але поставлені завдання по забезпеченню населення та армії продуктами харчування вони реалізувати не змогли. Політику твердих цін на сільгосппродукцію, за умови продажу промтоварів за ринковими цінами, селянство сприймало як пограбування містом села і часто бойкотувало продовольчі поставки. “Ножиці цін”, зростання інфляції, селянське розуміння соціальної справедливості призводили до того, що при намаганні забезпечити себе продуктами харчування під час збору урожаю, селяни обмежували застосування машин, вимагали оплати праці виключно натурою, що мало наслідком архаїзацію

економічних відносин у сільському господарстві. Після проголошення УНР, Центральна Рада фактично продовжувала продовольчу політику Тимчасового уряду, однак з більш широким використанням “класової” риторики щодо соціального захисту незаможних верств. Але потреби значних поставок харчів у Німеччину та Австрію і забезпечення продовольством населення змусили уряд УНР ще більш централізувати продовольчу справу і утворити у квітні 1918 р. монопольний орган “Державне хлібне бюро”. Значними негативними чинниками щодо засіву полів і заготівлі продовольства навесні 1918 р. була присутність німецько-австрійських окупаційних військ та невирішеність питання аграрної реформи.

Примітки

1. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – К., 1967. – Т.1; Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.5; Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т.2; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
2. *Шпектофенко І.В.* До історії продовольчої політики Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1996. – №11. – С.18-23.
3. *Борисов В.І.* Продовольча політика на Україні (1917–1920 рр.). – Луганськ, 1991; З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій). – К, 1993; *Борисов В.І., Чернобаев А.А.* Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918). – М., Луганск, 1997.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2196. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.2; Ф.2117. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.8 зв.; Ф.1677. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.26.
5. Громадянин. – 1917. – 20 липня (Ч.3-4); 27 липня (Ч.5-6); Харьковський вестник. – 1917. – 26 августа (№34).
6. ЦДАВО України. – Ф.1385. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.115; Ф.1677. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.62, 63; Ф.1116. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.13, 27.
7. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К, 1997. – С.101; Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – червень (№10).
8. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1, 4, 10; Вісти комітету Ради селянських депутатів. – 1917. – 24 серпня (№2).
9. Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1992. – №5. – С.7.
10. ЦДАВО України. – Ф.1116. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.72, 76; Ф.2117. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.22, 59.
11. Там же. – Ф.1060. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.9, 16; Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.15; Ф.2117. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1.

12. Там же. – Ф.1060. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.21; Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.13 зв., 14 зв., 21.

13. Харьковський вестник. – 1917. – 20 июля (№3); Громадянин. – 1917. – 13 серпня (Ч.8); Вісти комітету Ради селянських депутатів. – 1917. – 17 серпня (№1).

14. Громадянин. – 1917. – 27 липня (Ч.5-6); 13 серпня (Ч.8); Харьковський вестник. – 1917. – 26 августа (№34); Селянська Спілка. – 1917. – 21 вересня (№5-6).

15. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.20, 23; Селянська Спілка. – 1917. – 7 вересня (№4).

16. Там же. – Ф.1116. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.81 зв.; Селянська Спілка. – 1917. – 31 серпня (№2).

17. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Грудень (№24); ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.132; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К, 2003. – С.835.

18. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.16 зв., 20 зв.; Харьковський вестник. – 1917. – 2 сентября (№37).

19. Харьковський вестник. – 1917. – 30 сентября (№59); Київські губерніальні вісти. – 1917. – 30 вересня (№11).

20. ЦДАВО України. – Ф.2117. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.99; Вільне слово. – 1917. – 21 жовтня (№33); 28 жовтня (№35).

21. ЦДАВО України. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.53; Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.23 зв., 28; Ф.1116. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.83.

22. Вільне слово. – 1917. – 29 листопада (№42).

23. ЦДАВО України. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.14; Ф.1390. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.24, 54-54 зв.

24. Там же. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.12, 30-30 зв.; Ф.1751. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.24 зв.

25. Там же. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.161; Ф.1405. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

26. Там же. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.26, 28, 47 зв.; Ф.1060. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3-3 зв.

27. Там же. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.19; Ф.1063. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.40-40 зв.

28. Там же. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.28, 35.

29. Там же. – Ф.2196. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.2; Ф.1514. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18; Спр.1. – Арк.30.

30. Там же. – Ф.1060. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.65, 69-71, 77, 79; Ф.1326. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.470; Ф.1064. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.44; Ф.1493. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.29-30; Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.29, 47.

31. Там же. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.24; Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.52.

32. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К, 2002. – С.15.

33. ЦДАВО України. – Ф.1390. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.4, 14-14 зв., 54.
34. Там же. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.112; Ф.1064. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.84-85.
35. Там же. – Ф.2196. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.4; Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.71, 84.

Резюме

Исследуется ситуация с поставками продуктов питания в Украине, анализируется продовольственная политика Временного правительства и Центральной Рады, выясняется отношение крестьянства к ее практическому осуществлению.

Ключевые слова: Центральная Рада, политика, власть, крестьяне, продовольствие.

Одержано 11 травня 2006 р.

УДК 94(477.4)“1918-1920”-058.244

О.Б.Комарницький

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ПРАВОБЕРЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧОК)

У статті йдеться про підтримку містечковим селянством державотворчих починань Директорії УНР, його участь у заходах з мобілізації, збору податків, харчів, одягу, взаємини з УГА.

Ключові слова: селяни, містечко, Директорія УНР.

Серед широкого спектру маловивчених сторінок Української революції 1917–1920 рр. важливим є питання національної свідомості, ставлення населення до реалізації ідеї української державності. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у працях істориків М.Білгородського, В.Верстюка, О.Ганжи, П.Губи, П.Захарченка, Н.Земзюліної, О.Нестерова, Б.Кравченка, О.Завальнюка, С.Олійника, Д.Розовика та ін.¹ Пропонована стаття має на меті охарактеризувати стан національної свідомості містечкових селян Правобережної України.

На середину грудня 1918 р., коли до влади прийшла Директорія, в Україні склалася загрозлива криміногенна ситуація, зумовлена важким еконо-

мічним становищем народу, згоранням виробництва і трудової зайнятості в умовах воєнних дій, слабкістю центральної і місцевої влади, нігілістичним ставленням до законодавчих приписів влади, наявністю у населення великої кількості зброї, активізацією злочинних елементів. Повстання, підняте Директорією, швидко розповсюджувалося. Цьому сприяли, на переконання Р.Васковського, і деморалізація та занепад бойового духу австро-угорських та німецьких військ в Україні внаслідок революції в їхніх країнах, і відсутність у гетьманського уряду міцної і боєздатної армії, і його підтримка широкими масами населення України, насамперед незаможними². На останній причині акцентував увагу І.Мазепа. Він стверджував, що “боротьба за українське національне визволення в своїй основі мала глибокий соціальний зміст і значіння... Українські селяни і робітники на заклик Директорії безоглядно кинулися до боротьби проти ненависної гетьманщини”³. Вагома роль у революційних подіях листопада-грудня 1918 р. містечок безперечна. З Білої Церкви, яка ще до травня 1917 р. була містечком⁴, власне розпочалося антигетьманське повстання⁵. Важливим його осередком стало містечко Фастів⁶. Саме тут 1 грудня 1918 р., в умовах підготовки наступу на Київ, члени Директорії і повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР підписали Передвступний договір про майбутнє об’єднання двох республік⁷. П.Полянський взагалі вважає, що в історію цей акт має ввійти не інакше, як Фастівський договір⁸. Директорія в той час розташовувалася у спеціальному ешелоні на коліях фастівського вокзалу⁹. Саме з Фастова Голова Директорії В.Винниченко розіслав губернським і повітовим комісарам телеграму з вимогою “негайно припинити всяку порубку лісів і розгром фабрик та заводів Республіки”¹⁰.

Директорія відразу завоювала великий авторитет. З багатьох містечок їй надходили всілякі вітання. Зокрема, селяни Христинівки привітали Директорію, “яко свого визволителя та оборонця”. На станції було утворено революційний комітет¹¹. У Ружині урочисто відправили молебень “про спасіння УНР, по павших борцях за волю України”¹². 15 грудня 1918 р. у Трипіллі було влаштовано свято відновлення УНР. При співу “Вічная пам’ять” всі присутні “опустилися навколішки і в багатьох було видно сльози на очах”¹³. Подібні святкові події відбулися у Жванці, Волочиську і Лянцкоруні¹⁴. Підтримали Директорію і військові частини у Козятині і Коростені¹⁵. Крім того, у містечках планувалося провести урочисте читання земельного і лісового законів, які були затверджені 3 січня 1919 р.¹⁶.

Містечкове населення взяло участь у виборах депутатів Трудового Конгресу України, що проводилися за куріями: робітничій, селянській, “трудової інтелігенції”¹⁷. Київщина мала делегувати 50 селян, 12 робітників, 5 осіб від трудової інтелігенції, Поділля, відповідно, – 47, 8 і 4, Волинь – 46, 10

і 4¹⁸. Делегати від селян обиралися на повітових селянських з'їздах, які складалися з представників трудових селян за квотою (село (містечко), яке налічувало від 500 до 2 тис. жителів делегувало 1 представника, більше 2 тис. – 2)¹⁹. Архівні документи свідчать, що один із таких з'їздів відбувся у містечку Томашпіль Ямпільського повіту²⁰. Представники від трудової інтелігенції і робітництва обиралися на губернських з'їздах. У тому ж Томашполі зібрався з'їзд повітової учительської спілки з метою делегувати своїх представників на одне з таких зібрань²¹. На Подільський з'їзд робітництва прибули 82 делегати, у т.ч. 47 з містечок краю²², 8 із них були обраними до Трудового Конгресу²³.

У багатьох містечках проводилися інші організаційні заходи. Так, 31 грудня 1918 р. у Фастові пройшов з'їзд Білоцерківської і Васильківської філій УНС, у якому взяли участь і представники інших демократичних організацій повіту²⁴. Там же відбулися збори “Просвіти”, які обрали раду, ревізійну і просвітню комісію, делегатів на окружний з'їзд просвітніх спілок, що мав відбутися у м-ку Козятин²⁵. 27 грудня у Левкові зібралися члени волосного самоврядування і депутати селянської спілки. Зібрання надіслало вітальну телеграму Директорії, де, зокрема, висловлювалася впевненість, що, “піднявши прапор повстання і скинувши з наших плечей нагаї, доведете діло закріплення волі, наділення нас, селян – людей землі – землею до кінця при нашій щирій допомозі”²⁶. Про це ж йшлося і в одному з пунктів наказу делегатам містечка Кагарлик, прийнятого 10 січня 1919 р. загальними зборами селян містечка, які відбували на Київський повітовий селянський з'їзд, що мав відбутися 16 січня²⁷. У Коростишеві постала козацька рада²⁸.

Селяни містечок переважно підтримали мобілізаційні заходи Директорії, вступаючи до військових формувань. 28 листопада 1918 р. у містечку Томашпіль відбувся Ямпільський повітовий селянський з'їзд, де, зокрема, ухвалили “... відкрити... прийом добровольців. Негайно призвати козаків по мобілізації, відкривши збірний пункт в Томашполі...”²⁹. Із Заміхова повідомляли: “Багато охочих іде тепер у стрільці. Серед них є навіть такі, що мають 15–16 літ”³⁰. Гаряче підтримали ці заходи і у Володарці³¹ та Христинівці³². Свідок тих подій М. Стахів із захопленням писав: “Новоприбуваючі змобілізовані відділи з сіл викликали просто подив своєю поставою, духом дисципліни і правопорядку в новім демократичнім ладі... Цей ентузіазм національної революції на її початках причинився навіть до такого рідкого явища в історії, як до дисциплінування селянських мас у той час анархізованого суспільства, яким є завжди суспільство в час революції”³³. На з'їзді у Томашполі вирішили матеріально допомогти армії УНР. Зазначалося: “...Щоб було чим добре харчувати нову народно армію, кожне село повинно зараз же збирати добровольні жертви грішми, хлібом, крупами і іншими

продуктами...”³⁴. У Ружині козакам було надано медичну допомогу³⁵, а у Фастові для козаків місцевої залоги читали лекції³⁶. Запропонувала свої послуги Богуславська артіль, яка спеціалізувалася на обробці рамена³⁷.

Армія УНР відчувала моральну і матеріальну підтримку містечок і в наступні місяці. 18 липня 1919 р., після звільнення Яруги від більшовиків, місцеве населення вітало республіканське військо хлібом-сіллям³⁸. У Шепетівці козаків теж радісно зустріли. Повідомлялося, що “на Спаса народ перший раз... після більшовиків мав можливість без перешкод зібратися на Божу службу”³⁹. Подібне мало місце і в Смотричі⁴⁰. 27 жовтня 1920 р. в Мурованих Курилівцях у соборі провели панахиду по “загинувших за вивольнення та волю України”⁴¹. 22 вересня 1920 р. у Лянцкоруні відбулася зворушлива сцена: після молебня хор українських хлопчиків заспівав низку патріотичних пісень, серед них і “Нумо хлопці, до зброї!”⁴². Свою підтримку війську висловив і схід громади Черняхова⁴³.

Допомагали селяни армії білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. 16 квітня 1919 р. Головний Отаман С.Петлюра у телеграмі до Міністра внутрішніх справ повідомляв, що “в деяких місцях Селянські Спілки допомагали нашому війську”⁴⁴. Наприклад, у Вишгороді було організовано постачання для вояків, що проходили через містечко, а у Вишневцю – шпиталь для хворих козаків. Такі ж заклади на базі земських лікарень пропонувалося відкрити у Білозерці і Базалії. Для цього кожна з них потребувала 10 тис. крб.⁴⁵ У червні 1919 р. на зібраннях представників громад Базалійської і Волочиської волостей обговорювалося питання про забезпечення армії хлібом та іншими продуктами⁴⁶. Жителі Славути з 1 січня по 17 лютого 1919 р. утримували козаків 1-ї кавалерійської сотні Республіканського Січового Загону⁴⁷. Готовність “підмогти” виявили українські громади Любомля і Маціова⁴⁸. У Городку, Жванці, Оринині, Шатаві проходив збір одягу, постільної білизни, взуття⁴⁹.

Цю роботу було активізовано у вересні-жовтні 1919 р., коли з департаменту місцевого самоврядування МВС звернулися до губернських і повітових і міських управ з обіжником, де просили “допомогти армії речами, утворювати майстерні для виготовлення білизни, чобіт, верхнього одягу, організовувати спеціальні дні збору для військ продуктів харчування”. Наприкінці містився патріотичний заклик: “Всі, хто любить свою Україну, хто бажає її волі, щастя і ладу – станьмо до спільної праці, щоб своїми силами, своїм піклуванням про забезпечення армії доказати, що ми волиємо любити і обороняти свою республіку!”⁵⁰. З цією метою у містах і містечках утворювалися об’єднані ради державних, громадських, кооперативних, політичних установ і організацій. Військовий діяч О.Левецький досить вичерпно передав атмосферу тих днів: “Уряд вирішив залатати дірки у матеріальному

забезпеченні армії, запелювавши до патріотичних почуттів населення. Тягар такої реквізиції впав майже виключно на міста і містечка, де були військові відділи і уряди. Село переважно участі в цій акції не брало...”⁵¹.

Перша половина жовтня 1919 р. була оголошена “тижнем українського козака”⁵². Зокрема, пожертвування внесли селяни Юзвина, Калинівки, Гнівани, Стрижівки⁵³. Для збору білизни були утворені комісії у Немирові, Тростянці, Шпикові, Вороновиці⁵⁴. Зі Шпикова і Печари повідомляли, що “коли потрібно хліб для наших визволителів, ми дамо з великою охотою”⁵⁵. У Голованівську місцевий “комітет суспільної безпеки” надав допомогу армії шкірою⁵⁶. Дунаєвчани у вересні 1920 р. влаштували виставу “Бурлака”, виручка від якої пішла на користь поранених козаків та старшин Залізної стрілецької дивізії⁵⁷. Велике значення надавалося також дунаєвцьким суконим фабрикам, де шили козакам шинелі⁵⁸.

Містечкові селяни надавали допомогу армії УНР, коли вона вела бойові дії. Зокрема, такі факти мали місце у Липовецькому повіті, де було сформовано полк ім. Т.Г.Шевченка. Ця частина, відступаючи під натиском кінноти Будьонного, була оточена в районі містечка Балабанівки. Надії на визволення не було і полк готувався дати останній бій. Але в цей час у містечку розпочалося повстання і Будьонний змушений був переорієнтуватися, послабивши тиск на полк, завдяки чому вояки вирвалися з оточення. За це 8 балабанівчан поплавилися життям. Їх більшовики розстріляли⁵⁹. В Ярмолинцях під час наступу військ РСЧА жителі допомагали українським частинам і заблокували залізницю, захопивши при цьому 2 більшовицькі панцирники. Тоді ж городоцькі селяни обеззброїли 40 червоноармійців⁶⁰. Допомогу українським козакам надавало населення Китайгорода, Смотрича, Тетієва, Животова, Жашкова, Самгородка⁶¹. У Печарі селяни повісили 20 членів НК⁶². Селяни Озаринців разом з загоном міліції звільняли Могилівський повіт від “бандитів-дезертирів”⁶³.

Підтримувалися мобілізаційні заходи української влади. Архівні дані свідчать про те, що, наприклад, на сільських сходах Пиляви, Полонного, Мирополя, Романова, Новокостянтинова, Ялтушкова⁶⁴ були ухвалені рішення про необхідність оголошення мобілізації. Досить успішно вона пройшла у Городку⁶⁵ і Дунаївцях⁶⁶.

Окремо зупинимось на взаємовідносинах містечкового селянства і частин УГА. З переходом Галицького війська р.Збруч перед ним постало завдання перебудувати свою роботу таким чином, аби пристосувати її до нових умов, зокрема належало налагодити дружні стосунки з населенням Правобережної України. Останнє мало неабияке значення, адже із перших днів перебування УГА на новій території в ряді випадків подоляни неприязно поставились до галичан⁶⁷, називали їх “австріяками”, “мадярами”

і навіть “англічанами”⁶⁸, подекуди нападали на окремі відділи, завдаючи людських втрат.

У зв’язку з такими подіями, бюро пропаганди відразу взялось за роз’яснення мети передислокації галичан. В цьому плані відбулись зустрічі, наприклад 3 серпня, з членами волосної управи у Меджибожі⁶⁹. Наполегливо працював освітній відділ. Він проводив багатолюдні віча, які часто закінчувалися виступами стрілецьких хорів або виставами театральної групи. Такі акції були проведені у Вінківцях, Пиляві, Полонному, Мирополі, Романові⁷⁰. Застосовувалися й інші види пропагандистської і культурно-освітньої діяльності. Населення отримувало галицькі часописи, що мало неабиякий вплив на формування їхньої свідомості. Так, 14 жовтня 1919 р. після мітингу в Станіславчику галичани роздали селянам чимало примірників своїх газет⁷¹. Активно діяв Дунаєвецький освітній гурток, вплив якого поширювався на прилеглі території. Його робота спрямовувалася на поширення освіти серед населення, організацію найбільш свідомої частини селянства і міщанства в культурно-освітні товариства, пропаганду ідеї самостійності України під час проведення різних заходів, боротьбу проти антиукраїнської агітації, виховання національної свідомості, підвищення освітнього рівня вояків армії УНР⁷². Важливу роль у розвії національно-культурного життя відіграли військові театри при галицьких підрозділах, зокрема у Браїлові⁷³.

Проведена робота позитивно вплинула на ставлення до галицького війська, зняла напруженість у стосунках із місцевими жителями. Проскурівський повітовий комісар повідомляв, що населення “після пояснення щиро каж[е], що це краще, як злодії-більшовики. Галицькі війська дисципліновані”⁷⁴. Як наслідок, у Мурованих Курилівцях населення зустрічало галицьке військо з хлібом-сіллю⁷⁵. У скрутну хвилину селяни і міщани надавали йому посильну допомогу. Так, мешканці Меджибожа, почувши, що група галичан розташувалася у Проскурові і має велику потребу у хлібі, привезли до полку 15 пудів борошна⁷⁶. У Немирові розмістилася лікарня для галичан⁷⁷, а в Браїлові – будинок одужуючих⁷⁸. У свою чергу, галицькі священики проводили служби, панахиди, проповіді для місцевого населення. Так, у Корнині галицький священик провів панахиду по селянах, розстріляних більшовиками⁷⁹. Добре ім’я галицькі стрільці зберегли і тоді, коли реорганізувались у ЧУГА. Так, жителі Бершаді надіслали телеграми до Харкова та Москви з проханням залишити галицьких вояків у місті для захисту від повстанців⁸⁰. Галичани у березні 1920 р. відзначили тут роковини Т.Г.Шевченка. Свято проходило впродовж двох тижнів⁸¹.

Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про підтримку політики української влади містечковим населенням Правобережної України. Так, Дзигівська містечкова громада на зібранні 24 вересня

1919 р. вирішила підтримати уряд УНР “ всіма силами, як людьми, так і хлібом... сплатити всі належні податки за минулі роки і внести у волосну касу, дати по 20 фунтів пшениці державі ”⁸². Загальні збори представників Волочиської волості “ виявили довіру Українському Народному Правительству і Головному Атаману Петлюрі й [вирішили] підтримувати його зі зброєю в руках ”⁸³. 6 жовтня 1920 р. смотрицьке культурно-освітнє товариство “ До світла ” ухвалило “ вига[ти] свою владу на рідній землі й бажа[ти] як найскоршого визволення Матері-України ”⁸⁴. Таку ж моральну підтримку виявило містечкове населення Чуднова, П'яток, Троянова, Грицева, Лабуні, Любара, Ялтушкова, Цибулева⁸⁵. У Калюсі і Фрамполі “ селянство гаряче бажало повороту української влади ”⁸⁶. Селянський з'їзд Браїлівської, Межирівської і Станіславчикської волостей, який відбувся 31 травня 1920 р. у Жмеринці, висловив надію, що “ уряд оборонить рідну вітчизну від ворогів, доведе Україну до кращого життя ”⁸⁷. Національно-патріотичні настрої виявлялися і в церковному богослужінні. Зокрема, у Лянцкоруні, де 15 жовтня 1920 р. було утворено філію Кирило-Мефодіївського братства, посилилася боротьба за відправу церковної служби українською мовою⁸⁸. У Смотричі місцевий священник Розводовський виголошував промови тільки рідною мовою. З 1 жовтня 1920 р. у церкві і костьолі містечка проводився збір на користь Українського Червоного хреста⁸⁹.

Патріотичним почуттям населення значною мірою сприяла агітробота представників української влади. Так, на зібраннях (віче, мітинги, сходи) у Дзигівці⁹⁰, Соколіцях⁹¹, Красиліві⁹² промовці інформували про тодішнє становище держави, “ надзвичайно тяжкі умови і боротьбу з денікінцями, більшовиками-комуністами, поляками..., тяжку працю Головного Отамана Петлюри і про... завдання бути самостійними, не від кого незалежними ”. У Полонному і Мурованих Курилівцях було прочитано відповідні лекції⁹³. У Волочиську на волосному зібранні було обрано інструктора, який мав інформувати населення про “ сучасні події ”⁹⁴. Здобутки української влади у агітроботі визнавали і опоненти. Так, один із більшовиків у Фастові повідомляв у ЦК КП(б)У: “ Процвітає агітація петлюрівських агентів і повстанців, яка інколи має успіх ”⁹⁵. Однак слід зауважити, що цих заходів було явно недостатньо. Так, командувач Правобережного фронту отаман Шаповал відкрито заявив, що адміністративна влада не інформує населення про становище в державі і діяльність уряду⁹⁶. Про це ж повідомляла Головний комісар пошти і телеграфу⁹⁷, Ушицький повітовий комісар⁹⁸ та ін.

Таким чином, у переважній більшості містечкове селянство підтримало державотворчі починання Директорії (особливо на початку її діяльності), відгукувалося на заклики і заходи з мобілізації, збору податків, харчів, одягу, що свідчить про ріст національної свідомості селян.

Примітки

1. *Бігородський М.М.* Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на сторінках газети “Стрілець” // Тези доповідей Х Вінницької обласної краєзнавчої конференції, 6 вересня 1991 р. – Вінниця, 1991. – С.82-83; *Вестник В.Ф.* Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.63-81; *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 207 с.; *Губа П.І.* Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси, 1917–1920 рр. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – 263 с.; *Захарченко П.П., Землюліна Н.І., Нестеров О.В.* У поході за волею: селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2000. – 172 с.; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні. XX ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.; *Завальнюк О.М., Олійник С.В.* Українська Галицька Армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. – 148 с.; *Розовик Д.Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Монографія. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 311 с.
2. *Васковський Р.Ю.* Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С.12.
3. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – Ч.І. – Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – Прага: Пробоем, 1942. – С.59.
4. Вестник Временного правительства. – Петроград, 1917. – 12 (25) августа.
5. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С.562.
6. Київщинознавство. Посібник для вчителя / За ред. І.Л. Лікарчука. – К.: Вид. Ешке О.М., 2001. – Вип.1. – С.199.
7. *Рубльов О.С., Рєєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Серія “Україна крізь віки”. В 15-ти т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.10. – С.293.
8. *Кравченко Н.М., Чиговська А.Г., Неліна Т.В.* Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХ століття). – Фастів: Фастівський краєзнавчий державний музей, 2004. – С.194.
9. Київщинознавство... – С.208.
10. Вісник Волинського губерніяльного комісара Директорії Української Народньої Республіки. – Житомир, 1918. – 19 грудня.
11. Васильківські вiсти. – Васильків, 1918. – 7 грудня; Народне слово. – Біла Церква, 1918. – 22 листопада (5 грудня).
12. Воля. – Сквиря, 1918. – 7 грудня.
13. Васильківські вiсти. – 1918. – 18, 19 грудня.
14. Нова Рада. – 19 грудня 1918 р. (2 січня 1919 р.); Відродження. – Київ, 1918. – 15 (28) грудня; Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський, 1918. – 26 грудня.
15. *Буз А.В.* Боротьба трудящих Київщини проти німецьких інтервентів і націоналістичної контрреволюції за відновлення влади Рад на Україні. – К., 1957. – С.44.

16. Державний архів Київської області. – Ф.Р.2795. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.
17. *Копиленко О., Копиленко М.* “Друга” УНР: спроба історико-теоретичного аналізу // *Право України: Юридичний журнал.* – К., 1996. – №8. – С.55.
18. *Гошуляк І.* Перше соборне представництво українського народу (до 80-річчя Трудового Конгресу України) // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р.* Збірник. – К.: ІПНЕНД, 1999. – С.222-223.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.538. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.29.
20. Там же. – Арк.86.
21. Там же. – Арк.30 зв., 86.
22. Там же. – Арк.189-190.
23. Там же. – Арк.193.
24. Народня воля. – Київ. – 21 грудня 1918 (3 січня 1919 р.); 22 грудня 1918 (4 січня 1919 р.).
25. Народня воля. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.); Громадянин. – Житомир, 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).
26. Громадянин. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).
27. Народня воля. – 1919. – 8 (21) січня.
28. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.19. – Арк.17 зв.
29. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.327 зв.; Республіканські вісти. – Вінниця, 1918. – 1 грудня.
30. Село. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 5 вересня.
31. Народне слово. – 1918. – 22 листопада (5 грудня).
32. Васильківські вісти. – 1918. – 7 грудня.
33. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Торонто, 1962. – Т.1: Власними силами. – С.89-90.
34. Республіканські вісти. – 1918. – 4 грудня.
35. Воля. – 1918. – 17 грудня.
36. Народня воля. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).
37. Народне слово. – 1918. – 22 листопада (5 грудня).
38. Бюлетень ШГгабу Залози м.Могилева-Подільського. – Могилів-Подільський, 1919. – 19 липня.
39. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.44.
40. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.22.
41. Україна. – 1920. – 1 липня.
42. *Коваль Р.* Отаман святих і страшних. – К.: Просвіта, 2000. – С.21; *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волиня. – К.: Діокор, 2002. – С.70.
43. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.52.

44. Там же. – Спр.11. – Арк.130.
45. Там же. – Арк.177 зв.
46. Там же. – Арк.166, 170.
47. Державний архів Хмельницької області. – Ф.3026. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.69.
48. ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.11 зв.
49. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.15.
50. ДАВО. – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.9.
51. *Левецький О.* Галицька армія на Великій Україні (спомин з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921. – С.21.
52. ДАВО. – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.10, 12.
53. Там же. – Арк.29, 37, 54-55.
54. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.97.
55. Український козак. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 19 вересня.
56. *Соха В.* Сатанів. Історичний нарис. – Хмельницький, 1991. – С.68.
57. Слово. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 9 жовтня.
58. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.14; Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 26 червня.
59. Україна. – 1920. – 1 липня.
60. Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 червня.
61. Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 6 червня; Слово. – 1920. – 13 жовтня; Український козак. – 1919. – 21 серпня; Громадська думка. – 1920. – 26 травня.
62. Хвиля. – Вінниця, 1920. – 5 травня; Сквирщина. – Сквиря, 1920. – 12 травня.
63. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.325.
64. Там же. – Спр.73. – Арк.50; Спр.71. – Арк.205; Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.20 зв.
65. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.20.
66. Там же. – Спр.54. – Арк.135.
67. Там же. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.23.
68. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7 зв.; *Левецький О.* Пропаганда і преса//Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – С.325.
69. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 17 серпня; *Олійник С.В.* Українська Галицька Армія і населення Поділля (липень 1919 – квітень 1920 рр.)//Наукові праці історичного факультету [К-ПДП]. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.245.
70. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.179; Спр.73. – Арк.13.
71. *Білгородський М.М.* Матеріали про культурно-освітню роботу УГА... – С.82-83.
72. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1-3.

73. Демчик Т. Військові театри при ГА // Календар Червоної Калини на 1924 р.: Ювілейне видання в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. – Львів; К., 1923. – С.153.

74. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7 зв.

75. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.200.

76. Олійник С.В. Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької Армії на Поділлі (липень-листопад 1919 р.) // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.293.

77. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні... – С.109.

78. Олійник С.В. Організація та діяльність санітарних установ УГА на території Наддніпрянської України (1919–1920) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.4.(6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.203.

79. Галаган В. На Київ // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: Червона Калина, 1930. – С.72.

80. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 1995. – С.292-293.

81. Дольницький М. Шевченківське свято в Бершаді на Великій Україні // Український скиталець. – 1923. – №5. – С.14-15.

82. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.274 зв.-275.

83. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.171.

84. Слово. – 1920. – 23 жовтня.

85. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.20 зв; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.41; Трудова громада. – 1919. – 18 вересня; Героїзм і трагедія Холодного Яру / Г.С.Гребенюк, А.П.Демартино, Р.М.Коваль та ін., під ред. Р.М.Коваля. – К., 1996. – С.93-94.

86. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.62; Спр.185. – Арк.62.

87. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.3-3 зв.

88. Слово. – 1920. – 20 жовтня.

89. Там же. – 1920. – 5 листопада.

90. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.274.

91. Трудова громада. – 1919. – 7 вересня.

92. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.269 зв.

93. Там же. – Арк.269, 321.

94. Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 25 червня.

95. Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.21. – Арк.39.

96. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.95.

97. Там же. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.19. – Арк.16.

98. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.93.

Резюме

В статтє идєт рєч о пòддєркє мєстєчкòвм крєстьянствòм нєчлò обрлзовлнл гòсудлрствл Дирєкториєй УНР, єго учлстлє в мобллзлцлцл, сбòрє нллогòв, прòдуктов, одєждь, отнòшєнлл с УГА.

Ключєвє слòвл: крєстьянє, мєстєчкò, Дирєкторлл УНР.

Одєржлно 28 квлтнл 2006 р.

УДК 94(477)“1918-1923”

С.В.Трубчлннов

ІСТОРІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У пòвлдомлєннл рòзглдлєтєсьл прòблємл влвчєннл тєрлторлєлльнлх особллвòстєй сєллнськòго пòвстлнськòго руху в Нлдднлпрлнськлєй Укрлєнлє у 1918 – нл пòчлтку 1920-х рòкòв.

Ключòвлє слòвл: сєллнськлєй пòвстлнськлєй рух, тєрлторлєлльнлє особллвòстлє.

Влвчлтл історлєю Укрлєнськòї нлцлòнлльнòї рєволòцлєї нємòжлвлò бєз дòсллджєннл тлкòго явлщл як пòвстлнськлєй рух. У 1918–1923 рр. нл шлрòклх прòсторлх укрлєнськòї зємлє длєлл сòтнл пòвстлнськлєх злгонлєв. Нл думкє нлмєцькòго окуплцлєйногò командувлннл, влєткє 1918 р. у пòвстлннлх брлòл учлстє пòнлд 10% укрлєнськлєх сєллн (дò 3 млн. ослє)¹. З’лвлєллсь нлвлє тлєл сєллнськлє пòвстлнськлє армлє, лєкл нлрлхòвувлєл дєслтлєкл тлєслч блєцлєв.

У нлшòму пòвлдомлєннл мòвл йтлмє в осòвнòму прò пòстлнòвкє прòблємл, лєкє нллєжлтє рòзв’язувлтл у млєблутньòму. Нлголòс рòблтлмєтєсьл нл дòслєннєнлх історлєогрлфлє, нл блзлє лєклх нєобхлєднò прòдòвжлтлє дòсллджєннл.

Ллєрлтурл з тємлтлєкл нлшòгò дòсллджєннл дòстлтньò нєоднòрлднл зл пòдхòдлмл тл нлукòвою влртлєстлєю. Тлєк, длє рлдлнськòї історлєогрлфлє в цлєлòму хлрлєктєрнлє однòблєчнлє оцлєнклє і влєснòвклє, влєблрковлєй пòдблєр млєрлєлєлєв длє вòзвєлчлєннл блєшòवलєцькòї плєртлєї тл очòрнєннлє її прòтлєвнлєклєлє. Нлвєдємò хлрлєктєрнє нлзвє однлєї з пєршлєх у рлдлнськлєй історлєогрлфлє кнлє, щò блєл прлєсвлєчєнл пòвстлнєвстлє: “Шлєлх зрлднлєцтлєв лє ллвнтлєор”².

Прòтє в 20-х рр. окрємлє історлєклє, лєкл дòсллджувлєл сєллнськлєй пòвстлнськлєй рух, рòблєл спрòблє влєчлєтл цлє прòблємлєтлєкє грунòвòно і об’єктлєвнò. Оцлєнлєючлє дòслєннєнлх історлєогрлфлє 20-х рр. у цлєй цлєрлнлє Длєवलд Єрдє,

у минулому відомий журналіст, керівник УкрРОСТА у 1920 р., писав: “Література про український так званий бандитизм, (до речі цей неточний термін не покриває всіх видів повстанства і годиться не для всіх періодів громадянської війни), дуже й дуже бідна і кількісно, і якісно, за деякими хіба винятками літератури про махновський рух. Досі навіть під маркою Держвидаву РСФРР виходять такі “перли” творчості, як видана 1928 року книжка Герасименка, витвір гулящих обивательських теревенів про махновський рух із халтурницьким вступом П.Щеголева. Такі книжки стоять, звичайно, поза всякою науковою критикою. Коли відкинути такі “праці”, то решту літератури про анархо-махновський рух можна поділити на такі види...”. По-справжньому капітальними науковими працями Д.Ерде вважав книги М.Кубаніна та Д.Кіна³. Справді, праці названих дослідників, які працювали в спеціальному семінарі при Московському інституті червоної професури під керівництвом М.Покровського, написані в період існування відносного плюралізму поглядів, відрізняються скрупульозністю в підборі фактів і прагненням об’єктивно висвітлювати події⁴.

Коли ж автори щось упустили, чи намагалися приховати, їхні колеги у 20-х рр. відкрито могли на це указати. Так, у одній із позитивних рецензій того часу на книгу М.Кубаніна, автору все ж робився закид: “... нема ніяких підстав так рішуче відмовлятися від нашої продовольчої політики, як причини протирадянських селянських рухів, як це робить т.Кубанін”. Г.Карпенко, автор цієї рецензії, підкреслював, що М.Кубанін “помиляється”, коли стверджує, що під час II Гуляйпольського з’їзду “продрозверсткою ще не пахло”. Для підтвердження своєї думки Г.Карпенко навів факти: рішення “об отчуждении излишков хлебов и установлении твердых цен на них” було прийнято радянським урядом України ще 5 лютого 1919 р. Хоча основний закон з’явився лише 6 квітня 1919 р., проте вже у лютому великі продзагони прибули в Єлисаветградський (700 чол.) і Олександрівський повіті (1000 чол.). За 3 тижні діяльності продзагону у Єлисаветградському повіті було відвантажено 331 тис. пудів хліба⁵.

Як бачимо, саме справжні науковці 20-х рр. ХХ ст. довели головною причиною антирадянських селянських рухів є продовольча політика більшовицького режиму. Додамо, що саме в роботі М.Кубаніна *вперше в історіографії започатковано історико-географічне вивчення повстанського руху*.

У повстанському русі Наддніпрянщини існували яскраво виражені територіальні особливості. Так, наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. більшовицькі агенти в своїх донесеннях проводили чітку розмежувальну лінію між зонами “петлюрівського” і анархістського впливу на повстанство. У зв’язку з цим М.Кубанін дав порівняльну характеристику регіонів, в яких діяли Н.Махно та Н.Григор’єв: стан селянського господарства до революції,

товарність землеробства (близькість портів і великих міст, розвинута залізнична мережа стимулювали розвиток хлібного ринку на Півдні), розвиток переробної та інших галузей промисловості, етнічні взаємини (зокрема, відсоток євреїв серед торгівців) тощо.

На думку відомого економіста-аграрника 20-х рр. Чайнова перед Першою світовою війною аграрний лад Російської імперії був “порайонною сумішню тенденцій двох типів господарства”. Перший з них – тип американського господарства, який базується на фермері, особисто працюючому в своєму господарстві з 2–3 найманими робітниками. Його умови – “дешева земля, дорога праця, екстенсивне малотрудомке землеробство з великим вкладенням капіталу й широко проведеною машинізацією”. Воно повністю контролюється капіталістичною інфраструктурою (банки, елеватори, торговельні компанії тощо). Інший тип – “східний” (Китай, Індія та ін.): дорога земля, дешева праця, надінтенсивні і самі трудомкі системи землеробства, відсутність машин. При цьому аграрне перенаселення, сімейні форми господарства, кабала в сфері оренди, кредиту, найму на роботу⁶.

У наступні роки насаджувалася думка про нібито керівну роль більшовицької партії в організації “партизансько-повстанської боротьби” проти окупантів і внутрішньої контрреволюції. При цьому говорилося про зміцнення “військово-політичного союзу робітничого класу і селянства” в ході здійснення аграрних перетворень⁷.

У той же час, в середині 60-х років з’явилися статті в солідних журналах, що свідчили про спроби науковців, які творили в короткий час хрущовської “відлиги”, зрозуміти й об’єктивно (як їм тоді здавалося) показати діяльність Н.Махна, Н.Григор’єва і очолюваних ними повстанських рухів⁸. Цікаво, що після виходу статті про махновщину з її автором зв’язалася дружина Н.Махна Г.Кузьменко, яка на той час проживала в Казахстані (в заслання), та розповіла йому чимало цікавого. Проте до обраної теми С.М.Семанов повернувся лише через два десятиліття⁹. На жаль, не зміг продовжити вивчення повстанського руху інший дослідник 60-х років – Михайло Юхимович Раковський. На заваді спершу були обмеження доби “застою”, пізніше – здоров’я. Проте М.Ю.Раковський привив зацікавленість проблемою не одному дослідникові, серед яких були І.К.Калмакан (передчасна смерть обірвала його плани підготувати монографію про Н.Григор’єва), В.А.Савченко (автор кількох “літературних” досліджень про епоху і її діячів)¹⁰, автор цього повідомлення та ін.

На початку 80-х рр. вчені з Москви застосували електронно-обчислювальну техніку і статистичний аналіз для дослідження розвитку сільського господарства в дореволюційній Росії. Внаслідок цього Південь України було віднесено до “селянського степового типу” (поряд із Самарською і

Оренбурзькою губерніями), який мав суттєві відмінності від “поміщицького західного типу” губерній Правобережної України і “поміщицько-селянського промислового типу” губерній Лівобережжя. Дослідження показало, що Таврійська губернія займала перше місце в Європейській Росії за рівнем розвитку капіталістичного землеробства. Херсонська і Катеринославська губернії лише за окремими показниками поступалися Таврії¹¹.

Певні напрацювання з історії повстанського руху були в еміграційних діячів та істориків української діаспори. Із робіт напіввемуарного характеру привертають увагу: спогади Н.Махна¹², книга колишнього прем'єр-міністра УНР доби Директорії І.Мазепи, в якій знайшлося місце характеристиці повстанства і його вождів¹³, робота одного з повстанських лідерів Ю.Тютюнника¹⁴ (потрапивши в пастку ДПУ пізніше він виступить зі спогадами, в яких буде очорнювати колишніх побратимів, але, на жаль, у наш час перевидадуть саме ті, другі “спогади”).

Однією з перших праць про повстанський рух під проводом Н.Махна стала книга його соратника – анархіста П.Аршинова. У книзі міститься намальована від руки карто-схема (“Наглядная карта махновского района и движения”), на якій вперше окреслено “головний махновський район” і основну зону його впливу. “Головний махновський район” ніби обведений циркулем, центр якого в Гуляйполі, а інша ніжка описує коло: починаючи від Азовського моря, через західну околицю міста Мелітополя, дещо східніше Нікополя, через Катеринослав, Сінельникове, Бахмут і закінчується знову ж біля Азовського моря на схід від Маріуполя. До виділеного району потрапляє більша частина Катеринославської губернії (за винятком її північно-східної та північно-західної частин) і північно-східна частина Таврійської губернії. А от до району впливу махновського руху П.Аршинов відносить вже майже всю Катеринославщину, північну частину Таврійської губернії, схід Херсонської губернії, південну частину Полтавської і Харківської губерній і навіть крайній захід Донської області¹⁵.

Варто зазначити, що книга П.Аршинова витримала чимало видань за кордоном на багатьох європейських мовах. Тому не дивно, що зарубіжна історіографія повстанського руху під проводом Н.Махна на сьогодні налічує десятки солідних наукових праць, серед яких є автори з Росії, США, Великобританії, Франції, Німеччини, Ізраїлю тощо¹⁶.

Величезною скрупульозністю і солідною бібліографією повстанства вирізняється книга Михайла Палія, який у 70-х рр. XX ст. працював бібліографом Канзаського університету¹⁷. Не всі учені з діаспори “доросли” до рівня М.Палія. Не так давно в Україні було видано роботу про повстанський рух професора університету зі штату Огайо Ю.Кульчицького. У передмові до цієї праці, відомий вітчизняний дослідник Ю.Шаповал на-

голошує на широкій джерельній базі книги, “реалістичному підході автора до висвітлюваних подій”¹⁸. На жаль, цього у книзі якраз і немає. Ю.Кульчицький, як і деякі інші автори з діаспори, позбавлений змоги користуватися оригінальними джерелами, перебуваючи під впливом певних політичних уподобань, не зміг повною мірою розкрити підняту ним проблему.

З проголошенням незалежності перед українськими дослідниками на решті з’явилася можливість ґрунтовного і об’єктивного вивчення історії селянського повстанського руху. В науковий обіг введено чимало нових документів і матеріалів. Вагомий внесок у висвітленні широкого кола проблем, пов’язаних з повстанством, належить В.Верстюку, В.Волковинському, О.Ганжі, П.Захарченку, В.Нестерову, В.Лозовому, В.Гораку та ін.¹⁹.

Новим у сучасних дослідженнях стало вивчення правосвідомості українського селянства. Зокрема, В.С.Лозовий наголошує, що селянство, яке віками було відсторонене від державно-політичного життя та у сфері юрисдикції відділене від інших шарів громадянства, в період Української Держави гетьмана П.Скоропадського фактично перебувало у стані війни проти держави і вищих верств суспільства (власників). А правосвідомість селянства в період гетьманату визначалась: по-перше, ворожістю до держави та впроваджуваного нею правового порядку; по-друге – несприйняттям права приватної власності і активною боротьбою проти його відновлення²⁰.

Наддніпрянська Україна в 1918 – на початку 1920-х рр. була головним, але не єдиним регіоном селянського повстанського руху на території колишньої Російської імперії. Поступова самоізоляція села та його протистояння місту не обминули і Росію. Так, наприкінці 1919 р. Лев Троцький вказував, що дещо в меншій мірі, ніж на Україні “партизанство” несло загрозу радянській владі на Північному Кавказі, в Сибіру і Туркестані²¹.

Провідний російський історик-аграрник В.П.Данілов стверджує: “Селянство розгромило систему самодержавно-поміщицького насильства і реалізувало свій ідеал зрівняльного трудового користування землею, віддавши владу в країні підтримуючим його більшовикам. Однак стихійна революційність селянства і революційно-перетворювальні прагнення більшовизму мали різнонаправлені вектори і почали різко розходитися з весни 1918 р., коли ситуація катастрофічно наростаючого голоду в місті потребувала хліба з села. Хлібна монополія неминуче переростала в продовольчу диктатуру... Масове надсилання робітничих продзагонів у село для вилучення хлібних надлишків і форсування соціального розколу селянства зсередини та зверху означали глибокий перелом в розвитку російської революції. З цього моменту революція в місті і селі – пролетарська та селянська, – що злилися в єдиний потік восени 1917 р., стали розходитися по своїх цілях та засобах. Пряма загроза з боку спільного ворога – білої контрреволюції, зму-

шувала об'єднувати свої сили, але наростаюча продовольча криза, боротьба за хліб знов і знов налаштовували союзників один проти одного. Протистояння міста і села не було й не могло бути абсолютним, оскільки в самому селі було чимало нужденних в хлібі й просто голодуючих. Біднота не могла зникнути одразу після поділу поміщицьких земель, а голод не чекав. Більшовицька політика знаходила певний відгук на селі – там були активні прибічники Радянської влади, комбідівці, комунари.

... Восени 1918 р. “хрестовий похід” продзагонів за хлібом та діяльність комбідів викликали хвилю селянських повстань, що прокотилася по всій території Радянської Росії”²².

На думку багатьох сучасних російських дослідників, не випадково, що саме селянство тамбовського чорнозем'я, що з такою люттю громило поміщицькі маєтки в 1905 р. і першим почало аграрну революцію в 1917 р., виявилось найбільш активним та рішучим в боротьбі з “воєнним комунізмом”. Російські вчені вказують також на великий негативний вплив на тамбовське село Першої світової війни²³.

У пошуках чинників, які впливали на виникнення і розвиток селянського повстанського руху, окремі дослідники заглиблюються у далеке минуле. Так, молодий вчений із Запоріжжя В.М.Чоп звернув увагу на таке явище: “територія Махновської республіки, яка існувала у 1918–1920 рр., в основному знаходиться на території, яка належала до Вольностей Війська Запорозького та території, що у XIX ст. була колонізована Азовським козацьким військом, тобто тими ж самими нащадками запорозьких козаків”²⁴.

На наш погляд, соціально-економічні показники розвитку того чи іншого регіону обов'язково повинні враховуватися дослідниками повстанства. Сьогодні немає вчених, які б не погоджувалися з тезою, що напередодні 1917 р. українське село було на переломі. Але в силу різних обставин процеси модернізації в різних регіонах мали різну інтенсивність. Тому необхідно враховувати регіональні відмінності в характеристиці величини наділів, вартості землі, кількості худоби, товарності господарства тощо.

Дискусійною, на наш погляд, є теза А.Граціані про те, що національна свідомість більшості українців напередодні революції перебувала в зародковому стані²⁵. Проте дослідники повстанства повинні враховувати і такий фактор як питома вага в населенні різних регіонів пролетаризованих селянських елементів і робітників у першому поколінні, які ще не втратили зв'язків із селянським середовищем.

Сьогоднішній стан дослідження дозволяє говорити про два полюси повстанського руху. Перший – перенаселені і переважно моноетнічні аграрні райони Поділля, Київщини та Полтавщини. Другий – урбанізований, індустриально розвинутий і багатонаціональний Південний Схід. Запропоно-

ваний поділ є лише загальною схемою, що не враховує змін, які відбувалися протягом селянської війни. Більш детальне уточнення карти повстанського руху – справа майбутніх досліджень.

Примітки

1. Див.: *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С.81.
2. *Козельський Б.В.* Шлях зрадництва й авантур: Петлюрівське повстанство. – Х., 1927.
3. *Ерде Д.* Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – №1. – С.41 (примітка 1).
4. Див.: *Кин Д.* Деникинщина на Україні. – Х., 1927; Його ж. Повстанческое движение против Деникина // Летопись революции. – 1926. – №34. – С.70-90; *Кубанин М.* Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Л., 1927.
5. *Карпенко Г.* [рец.] М.Кубанин. Махновщина // Літопис революції. – 1928. – №3. – С.335-336.
6. *Чалнов А.В.* Записка о современном состоянии сельского хозяйства СССР по сравнению с довоенным положением сельского хозяйства капиталистических стран // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С.211-212.
7. Див., зокрема: *Белан Ю.* Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960; *Балковий П.М.* Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців і інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966; *Кондуфор Ю.Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (В ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964; *Белый П., Дышлевова П.* Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.). – К., 1988 та ін.
8. *Семанов С.Н.* Махновщина и ее крах // Вопросы истории. – 1966. – №9. – С.37-60; *Раковский М.Е.* Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.38-51.
9. *Семанов С.Н.* Махно. Судьба атамана. – М., 2004. – С.7-14.
10. *Савченко В.А.* Авантюристы гражданской войны. – Х., М., 2000; Його ж. Симон Петлюра. – Х., 2004.
11. *Бородкин Л.И.* Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. – М., 1986. – С.78-80, 85, 125.
12. *Махно Н.* Воспоминания / Репринт. изд. – К., 1991. – Кн.1, 2–3.
13. *Мазепа Ісак.* Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – К., 2003.
14. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–1920 рр. – Коломия, К., 1923. – Ч.1.
15. Див.: *Аршинов П.А.* История махновского движения (1918–1921). – Запорожье, 1995. – С.208.

16. Див., зокрема: *Malet N.* Nestor Makhno in the Russian Civil war. – L., 1982; *Menzies M.* Makhno: Une epopée, le soulèvement anarchiste en Ukraine 1918–1921. – P., 1972; *Syyn F.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution.* – Cambridge (Mass.), 1977. – P.271-304; *Гончарок Моше.* Век воли. Русский анархизм и евреи (XIX–XX вв.). – Иерусалим, 1996 (див. електронну версію цієї книги в Інтернеті: <http://www.jewniverse.ru/biher/goncharok/anarchie/index.html>); *Скурда А.* Нестор Махно, казак свободи (1988–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине. 1917–1921 / Пер. с фр. – Париж, 2001 (див. в Інтернеті: <http://www.makhno.ru/lit/book4.php>); *Шубин А.В.* Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917–1939. – М., 1998; Його ж. Махно и махновское движение. – М., 1998 та ін.
17. *Palič M.* The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Sattle, L., 1976.
18. *Шаповал Ю.* Українські повстанці: хто вони? // Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000. – С.7-8.
19. *Атоян О.Н.* Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганськ, 2003; *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992; *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994; *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000; *Гофак В.* Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. – Фастів, 1998; *Захарченко П.П., Землюліна Н.І., Нестеров О.В.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.). – К., 2000; *Лозовий В.С.* Правосвідомість українського селянства в період гетьманату (1918 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – С.274-282; Його ж. Селянська правосвідомість та суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В.Баженова. – С.128-139 та ін.
20. *Лозовий В.С.* Правосвідомість українського селянства в період гетьманату (1918 р.). – С.280-281.
21. Государственный архив Российской федерации. – Ф.Р-1235. – Оп.6. – Ед.хр.31. – Л.27.
22. *Данилов В.П.* Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. // Крестьяне и власть. Тезисы докладов и сообщений научной конференции. – М., Тамбов, 1996. – С.19-20.
23. Див.: *Салохин К.В.* Тамбовское крестьянство в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). – СПб., 2004.
24. Див.: <http://www.inskoz.iatp.org.ua/sek2.htm>.
25. *Грациани А.* Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 гг. Очерк о большевиках, национал-социалистах и крестьянских движениях. – М., 1997. – С.43.

Резюме

В сообщении рассматривается вопрос об изучении территориальных особенностей крестьянского повстанческого движения в Надднепрянской Украине в 1918 – в начале 1920-х годов.

Ключевые слова: крестьянское повстанческое движение, территориальные особенности.

Одержано 27 квітня 2006 р.

УДК 94(477)“1917-1920”: 341.231

В.В. Соловійова

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ (1917–1920 рр.)

У даній статті автор намагається дати оцінку зовнішніх торговельно-економічної зв'язків УНР та діяльності українських дипломатичних представництв періоду 1917–1920-х рр.

Ключові слова: торговельно-економічна діяльність, дипломатичне представництво, УНР.

Торговельно-економічні стосунки суверенної України з країнами Центральної Європи були започатковані укладенням Берестейського мирного договору. У першому пункті укладеного положення, підписаного 9 лютого 1918 р. між УНР і державами Четверного союзу, були закладені основи регулювання товарообміну між сторонами, які “зобов’язувались негайно зав’язати діяльні зносини і провести обмін товарів”¹. 14 березня Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення про створення Державної комісії по товарообміну². До її складу увійшли М.Порш, С.Остапенко, І.Фещенко-Чопівський, К.Мацієвич, П.Линниченко, С.Соколовський та ін. Комісія, згідно наданих їй повноважень, провела переговори з представниками Німеччини і Австро-Угорщини і 23 квітня 1918 р. сторони підписали протокол про економічне співробітництво строком до 31 липня. УНР зобов’язувалася поставити 60 млн. пудів зерна (20% загального запасу), 3 млн. пудів цукру (15%), 2,75 млн. пудів живої ваги великої рогагої худоби (10%), 400 млн. штук яєць (20%), 37,5 млн. пудів залізної руди та ін.³. В обмін Німеччина

і Австро-Угорщина зобов'язались доставити в Україну велику кількість сільськогосподарських машин і різних запасних частин для них, комплексного обладнання для цукрової, гірничої, вугільної, металургійної й спиртової промисловості. УНР також одержала кредит в сумі 1 млрд. нім. марок⁴.

Для виконання взятих на себе зобов'язань уряд УНР утворив ряд підкомісій, які вели активну роботу по детальній розробці експортно-імпортних операцій, здійснювали переговори по кожній номінації товарів і їх вартості. І хоч економічний договір був більш вигідним для Центральних держав, ніж для України, яка одночасно зазнавала великих економічних збитків від військової присутності на її території армій Німеччини й Австро-Угорщини, він започаткував цивілізовані зовнішньоекономічні зв'язки УНР з європейськими країнами.

Фактично через тиждень після підписання економічної угоди Центральна рада зійшла з політичної арени і всі зобов'язання укладеного нею договору лягли на гетьманський уряд. 10 серпня Українська Держава підписала новий протокол про економічне співробітництво з Центральними Державами строком до 30 червня 1919 р., згідно з яким вона зобов'язувалась експортувати до Німеччини та Австро-Угорщини 35% врожаю збіжжя, 10% пукру, 30% металопродукції, 20% спирту і т.ін.⁵.

Зміцнення торговельно-економічних стосунків з Центральними Державами сприяли стабілізації політичного становища в Україні. У зв'язку з анулюванням Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини і затримкою ратифікації Берестейської угоди, а також політичними спекуляціями щодо приєднання Холмщини до Польщі, український посол у Відні В.Липинський пропонував урядові вдатися до економічного тиску. У листі до міністра закордонних справ Д.Дорошенка 6 вересня 1918 р. він писав, що "Австрія більше визискувати нас економічно, чим вона нас тепер визискує, не може. Майте при тім на увазі, що внутрішнє становище Австрії погіршується з кожним днем і наша рішуча позиція може вплинути багато на зміну її політики"⁶. На жаль, уряд Української Держави проігнорував цю пораду. Так само не скористався з можливості підвищити ставки тарифів на товари, що поставлялись на експорт, у зв'язку з тим, що Австрія не ратифікувала Берестейську угоду і тим самим юридично не підтвердила економічні угоди, які визначали ціну на товари, що вона імпортувала. Тим більше, що розрахунки велись за старими ставками тарифу 1903 р., коли вартість російського рубля, який і визначав ціну товарообігу у 1918 р., складала $\frac{1}{30}$ його вартості у порівнянні з 1903 р.⁷.

Україна не відступила від взятих на себе зобов'язань. Протягом 1918 р. вони були виконані на 20%⁸. Німеччина і Австро-Угорщина в силу об'єктивних причини, викликаних тривалою військово-політичною кризою, не були

в змозі виконати взяті на себе зобов'язання. Український уряд дав свою згоду на купівлю хліба і предмети першої необхідності в Україні за гроші. Оскільки українське населення відмовлялося приймати німецькі та австрійські паперові гроші, уряд Української Держави 10 вересня 1918 р. підписав з Центральними Державами конвенцію на купівлю 1,6 млн. крб. (українською монетою) за відповідну суму в казначейських бонах та паперах (нім. марках і австр. кронах). Ці гроші були переведені на рахунки Української Держави в державних банках Берліну, Відня і Будапешту. В Німецькому банку Україна мала 400 млн. нім. марок, в банках Австро-Угорщини – 158 млн. крон⁹. 14 грудня 1918 р. Директорія УНР, перебравши в країні владу, успадкувала українські рахунки в банках Німеччини й Австрії. Протягом 1919–1920 рр. вона вільно розпоряджалась фондами Української Держави, депонованими в банках Австрії та Угорщини. Німецький уряд, як відомо, наклав секвестр на аналогічні фонди в своїх державних банках і всі спроби українських дипломатів анулювати його не мали успіху¹⁰. Деяких успіхів у вирішенні цієї проблеми добився Р.Смаль-Стоцький на зустрічі з міністром закордонних справ Німеччини Сімонсом. Міністерство закордонних справ УНР намагалось повернути на свій бік німецьких банкірів і комерсантів для розв'язання фінансової справи з українськими фондами в німецьких банках. Зокрема, в листі до українського посла в Німеччині А.Ніковський писав, що міністерство вважає потрібним “в інтересах проведення нашої фінансової справи в Берліні забезпечити собі співділення з боку ділових чинників Німеччини, запропонувати посаду генерального консула УНР в Берліні впливовому комерційному діячеві Берліна, панові І.Х.Фонте”¹¹.

Значна частина грошових фондів, які успадкувала від Української Держави Директорія, була спрямована на закупівлю військової амуніції, зброї і техніки для армії УНР. Однак не завжди ці кошти витрачалися за призначенням. Так, в розпорядження українського посла у Відні В.Липинського постановою Ради Міністрів від 7 травня 1919 р. було передано 50 млн. австр. крон на “закупівлю гарматного та іншого військового майна”. Через місяць В.Липинський одержав наказ від міністра закордонних справ В.Темницького про фінансування з цих коштів інших дипломатичних представництв, військово-санітарних місій, подорожей Української республіканської капели, українських кооперативів тощо. Фактично понад 35 млн. австр. крон були витрачені не за призначенням¹². У листі до І.Кривецького В.Липинський дещо пізніше писав, що у посольстві почали “з'являтися “уповноважені” на розпорядження цими грошми з “повноважними” від Директорії і кінчаючи міністром закордонних справ у власній особі”¹³.

Аналогічна ситуація склалась і в українському посольстві в Берліні. По-

становою Ради народних міністрів УНР від 22 липня 1919 р. в розпорядження українського посла М.Порша було переведено 30 млн. укр. гривень (10 млн. нім. марок) на придбання військового майна для армії УНР¹⁴. Проте, як повідомляв тижневик “Воля”, закуплена М.Поршем військова техніка й амуніція виявились “старим і нікудишнім крамом, що спеціальна комісія цілком його забракувала і не знайшла можливим навіть везти на Україну”. “Частина закуплених по дорогій ціні аеропланів, – підкреслював часопис, – Порш вже продав, а частину збирався продати, але це йому не дозволено”¹⁵. Відсутність нормального зв’язку державного уряду УНР із закордонними місіями, дублювання функцій в керівних структурах держ-апарату, відсутність чіткої фінансової дисципліни, зловживання в фінансовій сфері фактично зводили нанівець позитивні торговельно-економічні домовленості дипломатичних місій. Фінанси, які доводилось з великими труднощами діставати для підтримки армії, яка терпіла поразки на анти-більшовицькому фронті, йшли на обслуговування державного апарату і окремих “уповноважених”. Безвідповідальність, яка була характерна для окремих фінансових агентів (справа Супруна), голів місій (справа Севрюка), не сприяла міжнародному авторитетові України й ставала приводом до гучних скандалів. Неабияке значення в цьому відігравав той факт, що закупівлею військового майна займались не лише дипломатичні місії, а й українські кооперативи, міністерство торгу, промисловості, і військових справ. Проконтролювати їх дії в умовах нестабільної політичної ситуації в самій Україні виявилось неможливим.

Постановою Ради народних міністрів УНР від 26 січня 1919 р., всі українські дипломатичні місії поповнювались агентами міністерства фінансів¹⁶. Проте втілити це рішення в життя за браком коштів не вдалося. Лише в Українській надзвичайній дипломатичній місії в Італії діяв торгово-економічний відділ на чолі з В.Мазуренком. Під час свого візиту до Неаполя він зумів налагодити зв’язки з південноіталійськими промисловими колами, які виявили зацікавлення можливістю негайно встановити торговельні стосунки з Україною. Була також підтримана ідея відкриття Італо-Української Комерційної палати. Прихильне ставлення до встановлення торговельно-економічних стосунків з УНР виявили міністр продовольчих справ Італії Муріальді і міністр торгу і промисловості Данте-Фераріс. Останній звернув особливу увагу на пропозицію В.Мазуренка створити спільну українсько-італійську фінансово-економічну комісію. Як зазначає Є.Онацький, “справи розвивались таким темпом і в таких сприятливих умовах, що місія, висилаючи до Міністерства Закордонних справ УНР черговий звіт за місяць липень, уважала себе в праві його так закінчити: “Таке відношення уряду в зв’язку з загальною зацікавленістю всіх кіл Італії

українським питанням і з сильною підтримкою преси, ясно вказує на те, що даний політичний момент такий, коли справа визнання нашої незалежності найбільш близька до здійснення”¹⁷.

Якщо політичне керівництво країни змушене було рахуватись із загальною позицією Антанті по відношенню до України, то італійські економічні кола відкрито демонстрували своє прихильне ставлення до налагодження взаємного товарообміну. Італійські промислові кола були зацікавлені в українському імпорті збіжжя, тютюну, деревини та сировини. В свою чергу, їм вигідно було поставляти в УНР вугілля, залізо, сукно тощо. На думку В.Мазуренка, висловленій в газеті “Новини”, економічні (господарські) інтереси сприятимуть зближенню обох країн¹⁸. Як повідомляв той же часопис 6 листопада 1919 р., “італійські фабриканти хочуть відкрити для України під деякою гарантією кредит в перший раз до 100000000 лір і відпустити під цей кредит всякий крам”¹⁹. Відставка В.Мазуренка і скандал у зв’язку з його переходом на бік радянської влади негативно вплинули на розвиток торговельно-економічних стосунків Італії з УНР. Остання в силу об’єктивних причини, пов’язаних з політичною ситуацією в країні, не могла дати серйозних гарантій під італійські кредити. У 1920–1921 рр. діяла єдина торгово-економічна місія в Бельгії, Франції, Італії та Швейцарії²⁰.

Навідміну від Італії, уряд якої так і не визнав України суверенною державою, політичні кола Швейцарської конфедерації прихильно поставились до української справи. Надзвичайна місія була визнана офіційно. Це дало можливість голові української фінансово-економічної місії в Женеві Д.Чижевському виступити з ініціативою створення Українсько-швейцарської торговельної палати. 20 травня 1919 р. на установчих зборах було обрано голову цієї установи – Ш.Ніколя, колишнього консула й управителя промислово-торговельного синдикату в Женеві. За висловом газети “Шлях”, ця інституція була першою такого роду в Європі. “Свою діяльність розпочала ця торговельна палата 1 червня, – інформував часопис. – Швейцарська і чужа преса поставилася до неї дуже гарно. Багато швейцарських великих купців вступило до палати як активні члени і заплатили 100 франків річної вкладки”. У вересні палата нараховувала 56 членів²¹.

Пресові бюро українських посольств і місій вивчали перспективи розвитку торгово-економічних стосунків в країнах призначення, перспективи економічних взаємовідносин. Зокрема, інформаційний відділ українського посольства в Берліні збирав і вивчав данні про стан господарського розвитку цієї країни. За матеріалами німецької преси ретельно аналізувалася ситуація в економіці за головними напрямками її розвитку: стан хліборобства, податкова система, перспективи торговельного обміну, конкурентноспроможність на світовому ринку після поразки у війні тощо²².

У розвитку торговельно-економічних стосунків УНР з країнами Центральної Європи важливу роль відігравали засоби масової інформації і особисті зустрічі голів місій і посольств з дипломатичним корпусом, банкірами, промисловцями, журналістами в країнах призначення. Дипломатичні раути в міністерстві закордонних справ Німеччини, на яких був присутній весь дипломатичний корпус, акредитований в країні, а також дипломатичні прийоми в українському посольстві, сприяли поширенню міжнародних контактів, популяризації ідеї двосторонніх економічних зв'язків. Один з таких прийомів для представників банків, торгівлі і промисловості влаштувало Німецько-українське товариство в готелі “Брістоль” 25 січня 1921 р. Голова товариства П.Рорбах, відомий своїми публікаціями в пресі на підтримку української справи, проголосив промову про перспективи українсько-німецьких зв'язків. “Серед німецьких промисловців, які були на прийнятті, – повідомляв тижневик “Воля”, – виникла думка скликати спеціальну економічну нараду з представників німецьких фінансових і торговельно-промислових кіл, посольства УНР в Німеччині, української кооперації, торгівлі й промисловості, та визначніших українських економістів”²³.

Активну акцію по налагодженню товарообміну між Україною і Баварією розгорнуло українське консульство в Мюнхені на чолі з В.Оренчуком. Офіційний орган баварської торгової палати “Байеріше Гандель Цайтунг” присвятив справі німецько-українських торговельних відносин цілий номер за 1 листопада 1920 р. Під час зустрічі В.Оренчука з міністром торгівлі Баварії Гамма обговорювались перспективи товарообміну між Баварією і УНР та необхідність заснування спеціальної інституції, яка сприяла цьому процесові²⁴. Німецько-український господарський союз в Мюнхені став ініціатором відрядження в Україну спеціальної делегації для вивчення ситуації у справі налагодження товарообміну. В тісному зв'язку із союзом працював Концерн одеських купців німецького походження (основний капітал концерну – 1 млн. нім. марок), також зацікавлений в торговельних зв'язках з УНР²⁵.

На різних етапах діяльності Директорії її уряди шукали шляхів до виходу з економічної кризи, в першу чергу, у паливній галузі. Залучаючи співробітників Міністерства торгу і промисловості, українські дипломати проводили переговори про закупівлю палива, зокрема у Польщі²⁶, та надходженню вугілля по угодах, укладених представниками Української Держави з урядом Війська Донського²⁷.

Представники Міністерства торгу і промисловості УНР спільно з Міністерством закордонних справ також брали участь в укладанні угод з Німеччиною про купівлю військової амуніції на суму 120 млн. крб.²⁸. Не менш важливим стало укладання короткострокових торговельно-економічних угод з т.зв. “окраїнними країнами”, які передбачали як купівлю за без-

готівковим розрахунком, так і торгівельний обмін продуктами харчування, сировиною, промисловими товарами. Зокрема, з Грузією було укладено договір про купівлю в цій країні вовни в обмін на українське борошно²⁹.

У вересні-жовтні 1919 р. Україна вживала активних заходів для поживлення товарообміну з Румунією. 30 вересня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР навіть ухвалила рішення про негайне налагодження переправи через Дністер, яка повинна була прискорити процес товарообміну³⁰. 7 жовтня 1919 р. уряд ухвалив постанову про необхідність відрядження до Румунії делегації міністерств фінансів та народного господарства, яка мала діяти у порозумінні з дипломатичною місією УНР в цій країні³¹. Через кілька днів, 11 жовтня 1919 р., міністерства народного господарства, військових справ та фінансів УНР доповідали уряду про наслідки переговорів з румунською стороною про закупівлю в цій країні зброї і військового майна³².

7 жовтня 1919 р. УНР підписала торговий договір з Річчю Посполитою Польською. Цей документ стосувався одноразового обміну товарами між двома країнами. Україна зобов'язувалась поставити в Польщу 300 тис. пудів цукру, 300 тис. пудів пшениці і 200 тис. пудів жита. Польська сторона мала доставити в УНР 160 тис. пудів солі, 52 тис. пудів гасу, 15 тис. пудів бензину, 50 тис. пудів олії та інші товари. Крім цього, РПП мала доплатити українській стороні 83490400 грн. Товарообмін повинен був відбутися до 30 листопада 1919 р. За словами директора департаменту зовнішнього торгу міністерства народного господарства УНР Добровольського, договір мав “коლოსальне значення як початок торгових зносин між двома державами”. Він давав надію на “загальний торговельний договір, який установить постійні умови експорту і імпорту з Польщею”³³.

Реальні можливості для постійного товарообміну між УНР і РПП виникли вже після підписання у Варшаві українсько-польської політичної конвенції. В травні 1920 р. розпочався третій етап польсько-українського порозуміння – економічний. За дорученням С.Петлюри була створена українська торговельно-економічна місія на чолі з І.Фещенко-Чопівським, яка мала підписати економічну конвенцію з Польщею. До складу місії входили С.Остапенко, Добровольський, В.Коваль, Франкфурт, Ю.Борисів та ін.³⁴. Протягом червня-жовтня 1920 р. тривав організаційний період. Від польської сторони в роботі брала участь “Крайова Спілка Гандльова” – польський торговельний консорціум, спеціально створений для товарообміну з УНР. Як згадував І.Фещенко-Чопівський, економічна конвенція базувалась на принципі “скорочення грошових операцій і збільшення товарного обміну, з метою: 1) постачання українського війська, 2) заспокоєння потреб українських урядових та кооперативних інституцій об'єктами польського експорту та транзиту”³⁵. Польські товари мали обмінюватись на ук-

раїнські товари і сировину, або ж продаватись за посередництвом торговельних і кооперативних організацій, приватних підприємств; монопольна продукція – через урядовий апарат. “Спілка” відкрила УНР кредит в сумі 200 млн. польськ. марок. Договір був розрахований на 1 рік. Проте вже в жовтні 1920 р. з огляду на військово-політичну ситуацію обидві сторони, за словами І.Фещенка-Чопівського, “слабо вірили в можливість реалізації вищезгаданого договору”³⁶. У серпні-вересні 1920 р. українська торговельно-економічна місія брала участь у Ризькій конференції Балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна) з метою нав’язати тісніші економічні зв’язки. Результатом переговорів стала згода РПП на вільний транзит через її територію товарів для УНР. Одночасно українська дипломатична місія вела переговори про скликання аналогічної конференції Чорноморських держав³⁷.

Успіхи українських дипломатів в налагодженні торговельно-економічних стосунків з країнами Центральної Європи певною мірою компенсували ті труднощі, з якими зіткнулась молода українська держава в політичній сфері. Зацікавлення в економічному потенціалі України європейських банкірів і фінансистів змушували політичні кола країн, які під тиском Антанти не погоджувались на її визнання до двосторонніх торговельно-економічних зв’язків. Українська дипломатія зуміла зацікавити європейський світ перспективами зовнішньоекономічних зв’язків з УНР, що було одним з найважливіших досягнень української зовнішньої політики доби Директорії УНР.

Примітки

1. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932 – Т.І. – С.425.
2. Українська Центральна рада: Документи і матеріали у двох томах. – К., 1997. – Т.2. – С.201.
3. *Прутуляк П.П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.62.
4. Там же. – С.62-63; *Держалюк М.С.* Українсько-австро-угорські відносини, 1919 // Міжнародні зв’язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Вип.3. – К., 1993. – С.19.
5. *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.ІІ. – С.304.
6. *Литинський В.* З епістолярної спадщини. – К., 1996 – С.85-86.
7. *Прутуляк П.П.* Назв. праця. – С.63.
8. Там же. – С.67.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.5-5 зв.
10. Там же. – Арк.5 зв.
11. Там же. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.349. – Арк.38.

12. Центральний державний історичний архів у м.Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.36-37.
13. Там же. – Арк.24 зв.
14. Вістник державних законів для всіх земель УНР. – Вип.29. – 1919. – 5 серпня.
15. Воля. – Відень, 1920. – Т.ІІ. – Ч.7-8. – С.339.
16. Вістник державних законів для всіх земель УНР. – Вип.9. – 1919. – 20 лютого.
17. *Онацький Є.* Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах “Відродження”. – Буенос-Айрес, 1956 – С.51-52.
18. Новини. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 21.
19. Там же. – 6 листопада.
20. ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.119.
21. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 27 вересня.
22. ЦДАВОУ. – Ф.3619. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.23.
23. Воля. – Відень, 1921. – Т.1. – Ч.6. – С.302.
24. Там же. – 1920. – Т.IV. – Ч.9. – С.471.
25. ЦДАВОУ. – Ф.3619. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.6.
26. Там же. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.6.
27. Там же. – Арк.6 зв.
28. Там же.
29. Там же.
30. Там же. – Спр.16. – Арк.103-103 зв.
31. Там же. – Арк.109-109 зв.
32. Там же. – Арк.113.
33. Шлях. – Вінниця, 1919. – 14 жовтня.
34. Україна. – Вінниця, 1920. – 8 червня.
35. *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя. – Житомир, 1992. – С.64.
36. Там же.
37. Там же.

Резюме

В данній статтє автор пытається дать оцєнку вєшним торгово-єкономическим связям УНР и дєятельности украинских дипломатических представительств в период 1917–1920-х гг.

Ключевые слова: торгово-экономическая деятельность, дипломатическое представительство, УНР.

Одержано 17 травня 2006 р.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ (1917–1920 рр.)

В статті на основі аналізу нормативних актів розкривається ставлення більшовиків до соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального забезпечення населення.

Ключові слова: соціальне страхування, більшовики, населення.

Створення в Україні ефективної системи соціального захисту населення вимагає пошуку оптимальних організаційно-правових форм соціального забезпечення. Однією із них виступає загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Наслідком реформування системи соціального страхування стала поява спеціальних нормативних актів, які гарантують громадянам України матеріальне забезпечення та надання соціальних послуг у разі настання соціальних ризиків. На сьогодні система соціального страхування в Україні регулюється Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998 р.), Законами “Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування” (1997 р.), “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” (1999 р.), “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” (2000 р.), “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням” (2001 р.), “Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування” (2001 р.), “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” (2003 р.) та іншими нормативно-правовими актами.

Однак, поява соціального страхування як самостійного інституту відноситься до початку ХХ ст., коли III Державною думою Російської імперії у лютому-червні 1912 р. було прийнято пакет страхових законів “Про затвердження канцелярій у справах страхування робітників”, “Про затвердження Ради у справах страхування робітників”, “Про забезпечення робітників на випадок хвороби”, “Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві”. Загальне керівництво соціальним страхуванням у країні здійснювала Рада у справах страхування робітників при Міністерстві торгівлі й промисловості. У губерніях та великих містах

створювалися страхові канцелярії, які спостерігали за виконанням страхових законів. Робочими органами на місцях були лікарняні каси та страхові товариства. Останні об'єднували зі страховою метою роботодавців по округах. У царській Росії діяло декілька тисяч страхових кас і близько 10 товариств¹.

З появою радянської держави система соціального страхування була піддана серйозному реформуванню з метою пристосування до більшовицької моделі суспільного розвитку. Головним завданням при цьому була потреба продемонструвати захист інтересів пролетаріату шляхом перенесення фінансового тягаря на роботодавців та заможні верстви населення.

Метою статті є, на основі аналізу нормативних актів та спеціальної літератури, продемонструвати особливості становлення радянської системи соціального страхування, визначити її ефективність та відповідність загальнолюдським інтересам та цінностям.

Проблема становлення і розвитку радянського соціального страхування частково висвітлювалася у працях І.А.Баєвського, Н.Б.Болотіної, А.Вишневецького, В.Герасимовича, Б.Г.Данського, Б.Любимова, Б.Надточія, Б.І.Сташківа, З.Теттенборн, В.Трапезникова, М.А.Фабриканта² та ін.

З перших днів після захоплення більшовиками влади спостерігається правотворчість у сфері соціального страхування. Головним мотивом при цьому було не створення ефективної системи соціального забезпечення, а намагання переконати, насамперед пролетаріат, у бажанні виконувати соціальні обіцянки. Вже 8 листопада 1917 р. був виданий декрет РНК “Про збільшення пенсій робітникам, що постраждали від нещасних випадків”. В ньому йшлося про необхідність внесення суттєвих змін до закону про страхування від 23 червня 1912 р. шляхом поширення страхування на всіх робітників, відшкодування повного заробітку травмованим на виробництві, надання самоврядування застрахованим і передачу справ експертиз постраждалих від нещасних випадків до лікарів, обраних від робітничих організацій. Раднарком пропонував збільшити на 100% пенсії з втрати працездатності на виробництві, починаючи з 1 січня 1917 р., за рахунок пенсійного фонду. Такі видатки мали компенсуватися протягом 3-х років із запасного капіталу, вільних залишків від операцій, а в разі недостачі – додатковими внесками підприємців. Для цього були внесені відповідні зміни до ст.459 Уставу про промислову працю³.

Слід за цим, декретом РНК від 9 листопада 1917 р. “Про винагороду постраждалих від нещасних випадків військових чинів, відряджених на роботу на підприємства” радянська влада зобов'язала у разі постійної втрати працездатності виплачувати таким особам, починаючи з 19 липня 1914 р., пенсії за робітничими розцінками. Кошти на ці цілі додатково стягувалися

з власників підприємств⁴. 13 листопада 1917 р. РНК опублікував “Урядове повідомлення про соціальне страхування”, де зазначалося, що “пролетаріат Росії поставив на порядку денному повне соціальне страхування найманих робітників, а також міської та сільської бідноти”⁵. В усіх документах головний тягар соціальних страхових внесків перекладався на плечі підприємців, які здійснювали відрахування під пильним робітничим контролем.

Прагнучи підпорядкувати існуючі страхові товариства своєму впливові, насамперед фінансовому, РНК своїм декретом від 16 грудня 1917 р. оголосив все їх майно і капітали власністю держави. Формальним приводом для цього послуговувало ігнорування Петроградським окружним страховим товариством розпоряджень комісарів радянської влади. До видання нового закону про страхування призначення пенсій і допомоги, в тому числі експертиза травмованих, покладалися на Петроградську загальноміську робітничу касу. Усі страхові внески мали надходити на рахунок в Державний банк⁶. Таким чином, систему соціального страхування та забезпечення, що склалася в дореволюційній Росії, в короткі терміни було повністю зруйновано. Більшовики почали вибудовувати власну державну систему соціального забезпечення.

Першим спеціальним нормативним актом радянської влади у сфері соціального страхування було Положення ВЦВК і РНК “Про страхування на випадок безробіття” від 11 грудня 1917 р. Дане положення вперше у світовій практиці на законодавчому рівні запроваджувало соціальне забезпечення безробітних. Його дія поширювалася на всю територію Російської Республіки і на осіб, зайнятих по найму в усіх галузях праці, незалежно від віку і статі, характеру роботи, типів підприємств. На дію Положення не могли розраховувати лише ті, регулярний заробіток яких перевищував триразову середню заробітну плату робітників даної місцевості, встановленої місцевими чи обласними радами професійних союзів.

В Положенні вперше було дано визначення поняття “безробітний”, яким вважалася будь-яка працездатна особа, головним джерелом існування якої є робота по найму, що не має можливості знайти роботу за встановлену відповідними професійними спілками чи біржею праці норму винагороди, і зареєстрована в місцевих біржах праці, професійних спілках чи лікарняних касах. До безробітних зараховували також осіб, що позбавилися заробітку внаслідок локауту.

Відповідно до Положення, безробітними не могли бути визнані наступні особи: позбавлені роботи без втрати заробітку; позбавлені заробітку внаслідок страйку; визначені місцевою касою безробітних чи уповноважених нею органів як такі, що без поважних причин залишили попередню роботу і не приступили до нової, або ж такі, що не потребують допомоги

в даний час. Наявність і тривалість безробіття встановлювалася місцевою касою безробітних через біржі праці і професійні спілки (ст.5).

Кошти для забезпечення безробітних допомогою пропонувалося виділяти із відрахувань прогресивного податку на доходи, майно, спадок. До запровадження зазначеного податку виділення коштів для забезпечення безробітних покладалося на роботодавців. Внески ці провадилися наймачами в місцеві каси безробітних і утворювали єдиний Всеросійський фонд безробітних. Такий фонд витрачався відповідно до правил, вироблених Центральною комісією страхування безробіття (ст.6-7).

Розмір внесків наймачів у фонд безробітних визначався у відсотках до заробітної плати і встановлювався єдиним для всієї Росії Центральною комісією страхування безробіття в обсязі не менш трьох відсотків згідно з даними, що надавалися Всеросійською радою професійних союзів. Мінімум внесків наймачів за сезонних робітників встановлювався в розмірі п'яти відсотків заробітної плати. Наймачі були зобов'язані сплатити внески в місцеву касу безробітних у тижневий термін з дня виплати заробітку. Не внесені в зазначений термін гроші стягувалися з наймачів розпорядженням комісара праці в передбаченому порядку, при цьому додатково сплачувалася пеня у розмірі 10% на місяць.

Відповідно до Положення, наймачі мали й інші зобов'язання перед касою безробітних. Серед них: заявляти протягом тижня про кожну особу (найняту чи звільнену); доставляти зведені відомості за формами, встановленими Центральною комісією страхування безробіття, про суму заробітку кожного працівника; пред'являти особам, уповноваженим на те комітетом каси безробітних, необхідні документи, рахунки, записи і книги, що підтверджують вказані дані.

Безробітний отримував право на допомогу, починаючи з 4-го дня безробіття. Розмір допомоги, що видавалася, мав становити середній поденний заробіток для даної місцевості, але не вище, ніж його дійсний заробіток. До заробітку, згідно Положення, відносили: заробітну плату за вказаний період, в тому числі і за надурочні роботи; вартість забезпечення натурою (квартира, продукти тощо), долю участі особи в прибутках (ст.13.) Середня заробітна плата в даній місцевості встановлювалася за рішенням місцевої чи обласної ради профспілок. Початок виплати допомоги визначався Центральною комісією страхування безробіття, що відкривала асигнування на це в місцевій касі. У випадку хвороби безробітного, що не мав права на допомогу лікарняної каси, місцева каса безробітних брала на себе витрати по наданню йому допомоги на час хвороби за нормами лікарняних кас.

Положенням передбачалося, що місцева каса безробітних засновується в населеному пункті з числом мешканців понад двадцять тисяч. Вона має

право утворювати союзи і вступати в угоди як між собою, так і з іншими організаціями й установами, від свого імені набувати права на майно, у тому числі право власності та інші права на нерухомі маєтки, вступати в зобов'язання, бути позивачем та відповідачем у суді (ст.17-18).

Справами місцевої каси безробітних видав комітет каси, що складався на три чверті з представників місцевої ради професійних союзів і на одну чверть із представників місцевої лікарняної каси. Комітет каси включав в себе правління та ревізійну комісію. Постанови комітету місцевої каси безробітних по застосуванню Положення могли бути оскаржені у губернській комісії страхування безробіття, а постанова губернської комісії – у Центральній комісії в двотижневий термін (ст.20-22).

До складу губернської комісії страхування безробіття входило дев'ятнадцять осіб: з них десять представників від ради професійних спілок, чотири – від лікарняних кас та по одному представнику від біржі праці, Комісаріату праці, Комісаріату торгівлі і промисловості, від міського та земського самоврядування (ст.24.). Центральна комісія страхування безробіття складалася з двадцяти трьох осіб, з них тринадцять – від Всеросійської ради професійних спілок, п'ять – від робочої страхової групи при страховій раді, два – від Комісаріату праці, та по одному представнику – від Комісаріату торгівлі і промисловості, Всеросійського союзу земств і Всеросійського союзу міст. Центральна комісія мала право видавати накази й інструкції, обов'язкові для всіх місцевих кас і губернських комісій.

У Положенні про біржі праці, прийнятому 27 січня 1918 р., зазначалося, що безробітні отримують право на допомогу по безробіттю, встановлену законодавством про страхування від безробіття, лише за умови реєстрації в місцевих біржах праці⁸.

Соціальне страхування від безробіття знайшло своє відображення і в Кодексі законів про працю Російської Федерації 1918 р. Зокрема, стаття 79 передбачала право безробітних на отримання допомоги по безробіттю із фонду безробітних. Правила ж про безробітних та про отриманні ними допомоги поміщалися окремим додатком до Кодексу⁹.

Згідно із правилами, безробітним визнавався будь-який зобов'язаний трудовою повинністю громадянин, зареєстрований в місцевому відділі розподілу робочої сили як такий, що не має роботи за спеціальністю і за винагороду, встановлену відповідним тарифом. До безробітних прирівнювалися також особи, які отримали роботу тривалістю не більше двох тижнів, а також ті, які мали роботу не за спеціальністю і виконували її тимчасово, до отримання роботи за своїм фахом.

Відповідно до п.3 Правил, правами безробітних не могли користуватися:

особи, що ухилялися від трудової повинності; не зареєстровані в місцевому відділі розподілу робочої сили; які самовільно залишили роботу. Всім безробітним гарантувалося право на отримання постійної (більше двох тижнів) роботи за спеціальністю в порядку черги, встановленої для кожної спеціальності в списках Відділу розподілу робочої сили.

Безробітні, які не отримали роботи, або працюючі, що отримали її не за спеціальністю і виконували тимчасово, мали право на отримання допомоги із місцевої каси безробітних. Допомога безробітним у такому випадку видавалася у повному розмірі заробітної плати, відповідно до тарифу, групи та категорії, передбаченої розціночною комісією. Однак Народному комісаріату праці надавалося право в особливо виняткових випадках зменшувати розмір допомоги до межі прожиткового мінімуму, встановленого для даної місцевості. Допомога ж тимчасовим працівникам надавалася у розмірі різниці між заробітною платою згідно із тарифом та винагородою, яку фактично одержував тимчасовий працівник¹⁰.

Для оформлення допомоги безробітний був зобов'язаний подати реєстраційну картку місцевого відділу розподілу робочої сили та посвідчення розціночної комісії про зарахування до певної групи чи категорії трудящих. Перед видачею допомоги місцева каса при сприянні відділу розподілу робочої сили та відповідної профспілки перевіряла наявність підстав для безробіття та приналежність його до певної групи чи категорії. При наявності поважних причин, місцева каса могла відмовити заявнику у видачі допомоги. Про це вона зобов'язана була повідомити у триденний термін з дня подання заяви. Оскарження постанови місцевої каси здійснювалося у двотижневий термін у місцевому відділі праці, а рішення останнього – в обласному відділі праці.

Видача допомоги безробітним проводилася із фонду страхування безробітних, починаючи не пізніше ніж з четвертого дня безробіття. Фонд страхування безробіття складався: із внесків підприємств, установ та осіб, що застосовували найману працю; штрафів та пені, що накладалися через несвоечасність сплати внесків; з випадкових надходжень. Розмір і порядок стягування штрафів, пені та внесків встановлювався щорічно спеціальною постановою Народного Комісаріату Праці¹¹.

Серед інших нормативних актів, що започатковували соціальне страхування в разі тимчасової непрацездатності, були: постанова РНК від 23 травня 1919 р. “Про порядок видачі грошової допомоги у випадках тимчасової втрати працездатності”, декрет РНК від 12 серпня 1920 р. “Про видачу допомоги у випадку тимчасової втрати працездатності”, декрет РНК від 14 жовтня 1921 р. “Про забезпечення робітників і службовців у разі тимчасової непрацездатності”¹².

До другої групи норм у сфері соціального страхування відносилися нормативні акти, що запроваджували страхування у випадку хвороби. Предметом такого страхування відповідно до декрету ВЦВК від 22 грудня 1917 р. “Про страхування на випадок хвороби” визначалися грошова та лікарська допомоги¹³.

Декретом передбачалася видача таких видів грошової допомоги: у випадку хвороби, що супроводжувалася втратою працездатності; у випадку вагітності та пологів; на поховання – у випадку смерті (ст.25). Розмір грошової допомоги встановлювався в обсязі середнього заробітку. Виплату мали здійснювати лікарняні каси, створені страховими органами.

Допомога у випадку хвороби виплачувалася протягом всього періоду, починаючи з першого дня втрати працездатності. Особливо ретельно регламентувалася виплата допомоги у зв'язку із вагітністю та пологами. Така допомога виплачувалася протягом восьми тижнів до та після пологів. У цей період роботодавцю заборонялося допускати жінок до роботи. Крім того, матерям-годувальницям за рішенням лікарняної каси продовжувалася виплата допомоги в розмірі від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ заробітку протягом 9 місяців. Робочий час таких працівниць становив 6 годин, через кожні три години надавалася перерва для годування дитини тривалістю не менше як 30 хвилин (ст.30-34). Грошова допомога у випадку смерті визначалася у розмірі 30-кратного середньоденного заробітку (ст.35).

До повної реорганізації страхових товариств на лікарняні каси покладалася виплата грошової допомоги у випадку виробничого травматизму, професійного захворювання, а також у разі смерті внаслідок нещасного випадку на виробництві.

Інший вид допомоги – лікарняний, виплачувався у вигляді: а) невідкладної допомоги при захворюваннях та нещасних випадках; б) амбулаторного лікування; лікування вдома; допомоги при пологах; санаторно-курортного лікування. Через 6 місяців хвороби або визнання інвалідності особа переходила на утримання інвалідних кас (ст.39).

Кошти лікарняних кас поповнювалися за рахунок: внесків роботодавців, доходів майна каси, пожертвувань, грошових стягнень, пені. Роботодавець був зобов'язаний в тижневий термін сплатити страховий внесок у розмірі 10% від фонду заробітної плати, в разі невиконання – пеню в такому ж розмірі. У випадку, коли наявні кошти лікарняних кас не покривали витрат, правління могло прийняти рішення про збільшення внесків з роботодавців (ст.46).

Розділ VI Декрету містив штрафні санкції за його невиконання. Так, роботодавці, які не надали вчасно інформацію про кількість працюючих та розмір їх заробітку або допустили до роботи працівницю в період вось-

ми місяців до і після пологів, сплачували на користь лікарняної каси штраф у розмірі від 100 до 1000 крб. за кожних випадок (ст.74-75).

Першим системним нормативним актом більшовиків у соціальній сфері було затверджене РНК 31 жовтня 1918 р. “Положення про соціальне забезпечення трудящих”¹⁴. Саме з цього часу, на думку Н.Б.Болотіної, термін “соціальне забезпечення” отримав застосування в усьому світі¹⁵. В Положенні чітко визначалися види радянського соціального забезпечення, коло осіб, на які воно поширювалося, керівні центральні та місцеві органи.

Зокрема, Положення передбачало такі види соціального забезпечення: 1) забезпечення ліками й надання всіх видів медичної (лікарської) та іншої допомоги, допомоги у випадку пологів усім особам, які її потребують; 2) допомога у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності; 3) пенсії у зв’язку з постійною втратою працездатності через каліцтво, хворобу чи старість; 4) допомога у зв’язку з безробіттям; 5) допомога на поховання. До завдань соціального забезпечення належала профілактика захворювань, травм та пом’якшення їх наслідків. Забезпеченню підлягали всі, без винятку, особи, джерелом існування яких є власна праця, без експлуатації чужої, а також члени сімей трудящих (ст.1-2).

Розміри внесків на всі види забезпечення, окрім безробіття та захисту материнства, встановлювалися місцевими підвідділами на основі тарифів за класами небезпеки, до яких відносилось дане підприємство. Розмір внесків на захист материнства і безробітних встановлювався на рік вперед, у вигляді твердої ставки для всіх підприємств, установ, організацій. У виняткових випадках Народний Комісаріат праці міг підвищувати ставку достроково (ст.40).

Наймачам пропонувалося сплачувати страхові внески у тижневий термін з моменту виплати заробітку, а особам, що працюють самостійно – не пізніше 7 числа кожного місяця. Місцеві підвідділи мали право змінювати строки сплати.

За несвоєчасну сплату внесків встановлювалася пеня залежно від терміну прострочення: до 1 місяця – 15% від загальної суми; до 2 місяців – 50%; до 3 місяців – 100%; понад 3 місяці – по 25% в місяць від суми простроченого платежу (ст.48).

За ухилення від сплати страхових внесків власники підприємств і керівники підлягали штрафу в розмірі десятикратної суми несплачених коштів або позбавленню волі до 6 місяців. За подання неправдивих даних винні підлягали штрафу від 1000 до 3000 крб. або позбавлення волі від 1 місяця до 1 року. На осіб, що допустили до роботи вагітних жінок, накладалося стягнення у вигляді штрафу від 1 до 10 тисяч карбованців або позбавлення волі від 6 місяців до 1 року (ст.51-54).

Незважаючи на те, що фінансову систему соціального забезпечення складала страхові внески, в основу Положення покладалася не принцип соціального страхування для всіх категорій працівників, а надання адресної соціальної допомоги тим пролетаризованим верствам населення, які становили соціальну опору більшовицького режиму. Такий порядок не лише не сприяв створенню ефективної системи соціального захисту, але й давав змогу одним верствам населення паразитувати за рахунок інших.

Лише тимчасовий відхід від втілення в життя комуністичної доктрини суспільного розвитку і запровадження принципів нової економічної політики змусив більшовиків знову повернутися до соціального страхування. Декретом РНК від 15 листопада 1921 “Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею”, майже повністю припинило свою дію Положення про соціальне забезпечення трудящих від 31 жовтня 1918 р. і знову вводилося соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею, для яких передбачалися відповідні допомоги і пенсії. За цим декретом, пенсійне забезпечення почало здійснюватися для робітників і службовців за системою соціального страхування, а для військовослужбовців і інших категорій громадян – за системою соціального забезпечення. Звісно, на виплату пенсій не могли розраховувати селяни¹⁶.

Підсумовуючи аналіз нормативних актів, що започатковували радянську систему соціального страхування, зазначимо, що основним завданням її впровадження було не стільки створення ефективної системи соціального захисту, скільки бажання завірити, насамперед пролетаріат та червоноармійців, в готовності виконувати соціальні обіцянки. Однак основний тягар по забезпеченню даних категорій держава покладала на роботодавців, заможні верстви населення. Заходи більшовиків у сфері соціального страхування не були економічно обґрунтованими, а відзначалися декларативністю та ідеологічними нашаруваннями.

Примітки

1. Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). – СПб., 1912. – С.827-875.
2. *Баевский И.Л.* Практика социального страхования в СССР. – М., 1925; *Болотина Н.Б.* Право социального захисту: становлення і розвиток в Україні. – К., 2005; *Вишневецький А.* Развитие советского законодательства о социальном страховании. – М., 1923; *Герасимович В.* Социальное страхование. Право трудящихся на обеспечение. – М., 1923; *Данский Б.Г.* Первый год советского социального страхования. – М., 1923; *Любилов Б.* Социальное страхование в прошлом и настоящем. – М., 1925; *Надточий Б.* Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. – №3. – С.20; *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; *Теттенборн З.* Страхование рабочих как результат классовой борьбы. – М., 1923; *Трапезников В.* Основы трудового права. Общедоступная систе-

матизация законов о труде. – М., Л, 1925; *Фабрикант М.А.* Социальное страхование по советским законам. – М., 1924.

3. Декреты советской власти. Т.1. (25 октября 1917 – 16 марта 1918 гг.). – М., 1957. – С.58.

4. Там же. – С.62-63.

5. *Иванова Р.И., Тарасова В.А.* Предмет и метод советского права социального обеспечения. – М., 1983. – С.56.

6. Декреты советской власти. Т.1. – С.380.

7. Там же. – С.201.

8. Там же. – С.424.

9. Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920. – М., 1920. – С.73.

10. Там же. – С.79.

11. Там же. – С.80.

12. *Сташків Б.І.* Назв. праця. – С.334.

13. Декреты советской власти. Т.1. – С.267.

14. Положение о социальном обеспечении трудящихся. – Одесса, 1920.

15. *Болотіна Н.* Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // *Право України.* – 2000. – №4. – С.35.

16. *Сташків Б.І.* Назв. праця. – С.334.

Резюме

В статье на основе анализа нормативных актов раскрывается отношение большевиков к социальному страхованию как к одной из организационно-правовых форм социального обеспечения населения.

Ключевые слова: страхование, большевики, население.

Одержано 28 квітня 2006 р.

ВІДСТУП УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЗА ЗБРУЧ ТА ЇЇ ПРИБУТТЯ В НАДДНІПРЯНСЬКУ УКРАЇНУ В ЛИПНІ 1919 Р.

У статті, на основі аналізу джерел та літератури, розглядається процес відступу Української Галицької армії за Збруч, її прибуття в Наддніпрянську Україну в липні 1919 р. та місце і роль цієї події в історії боротьби за українську державність.

Ключові слова: Українська Галицька армія, Наддніпрянська Україна.

Одним із ключових моментів у боротьбі за українську державність в добу Директорії УНР, який серйозно вплинув на подальший хід військових дій, вселив надію на успіх, стало прибуття в липні 1919 р. в Наддніпрянську Україну Української Галицької армії (далі – УГА). Ця подія, в тій чи іншій мірі, знайшла своє відображення в цілій низці робіт, присвячених як загалом Українській національно-демократичній революції¹, так і в працях, що стосувались ведення збройної боротьби, історії українського війська², а також безпосередньо згаданих подій³. Однак, потрібно констатувати, що зазначена проблематика належним чином не досліджувалась. А в світлі появи нових даних постає потреба її детальнішого висвітлення і аналізу.

Чортківська наступальна операція, яку проводила Українська Галицька армія проти поляків в червні 1919 р., не досягла поставленої мети. Під тиском переважаючих сил ворога галицьке військо почало відступати в напрямку Збруча. Перед командуванням УГА та керівництвом ЗОУНР постало питання: що робити?

На початку липня 1919 р. Є.Петрушевич для виправлення важкої ситуації, в якій опинилась ЗОУНР, взяв всю повноту влади у свої руки, отримав посаду Диктатора і почав пошук виходу зі становища.

На Антанту не можна було покластися. Капітуляція перед поляками означала б крах галицьких визвольних змагань. Нарада в Заліщиках, що відбулася в перших числах липня за участю політиків і військових, виявила різне бачення подальшої долі ЗОУНР і УГА⁴. Так, виконуючий обов'язки військового міністра В.Курманович радив відступити в Карпати, де за допомогою дружньої Чехословаччини УГА змогла б протриматись до приходу поповнення з італійських таборів українських військовополонених. За цього варіанту поляки неминуче зіткнулися б з червоною армією, що було вигідно українцям⁵. Генерал О.Греков вважав за краще перейти до Румунії, де армія, ймовірно, мала бути роззброєна, але за якийсь час, при

підтримці Антанги, вона б відновилася. М.Омелянович-Павленко наполягав на переході Збруча і об'єднанні з військом Директорії для визволення України від більшовиків та денікінців⁶. Ідея переходу до Румунії і капітуляція перед Антантою не мала прихильників⁷.

Знаючи про важке становище ЗОУНР, радянська влада зробила відповідні кроки для зближення з нею. 24–25 червня її війська, відбивши у поляків Броди, залишили місто галичанам⁸. Кроки назустріч робили і галицькі військовики. Так, на початку липня О.Греков, без узгодження з Диктатором Є.Петрушевичем, вислав делегацію на переговори з командуванням 12-ї радянської армії. На Збараській ділянці фронту 1-го корпусу, під Дубнами, галичани зустрілись із представниками червоної армії, а прибувши до Бердичева, провели переговори з наркомом у військових справах УСРР М.Подвойським. На пропозицію про допомогу з боку червоних боєприпасами і амуніцією нарком висунув умову відійти від співпраці з С.Петлюрою і перейти на бік радянської влади. Галицька делегація, не маючи відповідних повноважень, лише доповіла про переговори Грекову⁹. Як зазначають О.Назарук, С.Ярославин, і як свідчать польські радіотелеграфні перехоплення, з боку уряду радянської України і червоної армії на початку липня було зроблено нові пропозиції про союз на основі старих умов¹⁰.

У цей час, 12 липня, в Чорткові Диктатор мав зустріч із делегатами від УНР і самим С.Петлюрою. Всі наддніпрянці переконували Петрушевича в необхідності якнайшвидшого переведення галицького війська за Збруч. Вислухавши всі аргументи, Диктатор звернув увагу на те, що представники республіканської влади весь час вели демагогічну агітацію проти уряду ЗОУНР, намагаються розкласти Українську Галицьку армію, підриваючи довір'я до старшин. Він висловив також побоювання щодо ворожого ставлення до них з боку УНР. У ході переговорів було прийнято рішення про перехід уряду ЗОУНР і галицького війська на Велику Україну та спільну боротьбу проти більшовиків¹¹.

Отже, верх все-таки взяла ідея Соборної України, задекларована ще в Акті Злуки 22 січня 1919 р. Після вказаної зустрічі, 4 липня Головному Отаману було направлено телеграму Начальній команді Української Галицької армії за ч.3715 такого змісту: «Під сильним напором польських військ, за браком муніції й інших матеріалів, Галицька армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин НКГА звертається з проханням до Головного Отамана – призначити район виключно для Галицької армії – простір між р.Збручем і лінією Сатанів–Борщівка–Городок–Купель–Смотрич–Черч–Голосківка–Кам'янець–Подільський–Жванець включно, де б армія відпочила та упорядкувалася. Охорона границь Збруча й Дністра

залишається Галицькій армії. Для врятування дорогого залізничного майна й матеріалів прохається дозволити на перехивку залізниці нашими залізнодорожними частинами від ст. Гусятина на наш бік аж до слідуючої станції”¹².

Отримавши це повідомлення, С.Петлюра і військове командування вирішили вітати перехід Української Галицької армії на Правобережжя, а також усіма засобами полегшити її передислокацію. У телеграмі-відповіді, відправленій 5 липня 1919 р. Начальній команді, повідомлялось: “Головний Отаман принципово згоджується на перехід ГА на східний беріг Збруча, але за такою умовою, що по переході р.Збруч ГА має зайняти район Ожигівці–Купин–роз’їзд Наркевичі–Городок–Купель–Смотрич–Черч–Голосків–Шустівці, всі пункти включно. Так само Головний Отаман годиться на перехивку колії від Гусятина до слідуючої станції, про що даються відповідні розпорядження Міністерству Шляхів. З північної сторони указанного для Галицької армії району ворожі банди тиснуть наші невеличкі відділи, через що для забезпечення району скупчення ГА з півночі необхідно висунути відділи від Сатанова й Волочиська на північний кордон зазначеного для Галицької армії району. Українська Наддніпрянська Армія та її Головна Команда приймає Галицьку Українську армію як братню й всім їй допоможе, що в її силах. Гол. Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, з’єднавшись в одне нерозривне ціле, в швидкому часі побачать кращі дні. Отаман В.Тютюнник”¹³.

Отже, галичанам запропонували район дислокації північніше, що було пов’язано з нагальною потребою відбити Проскурів.

Галицький провід допускав, що на новому місці Українська Галицька армія може зустрітись з неприхильністю населення. Щоб застерегти військо від непорозумінь, Начальна команда розповсюдила своєрідний кодекс поведінки, який включав 9 пунктів: “1) пам’ятай, що переходячи Збруч, Ти вже не у себе дома, але гостем у Твого брата, якого мусиш шанувати і приспособитися до його волі; 2) всякі реквізиції та насильства є безслівно заборонені. Пам’ятай, що там нарід гордий, який всяку самоволу і беззаконність на місці осуджує та карає, який з причини гвалтів та насильств вигнав з своїх меж австрійців, німців, французів, греків, москалів та большевіків; 3) шануй засіви, поля і жнива Твого брата; не відбирай його худоби, а що Тобі необхідно потрібне, о те попроси при звіті, аби Твоє Начальство мало можливість се право купити; 4) запиши в своїй пам’яті, що большевики воюють більше письмом, брехнею та агітацією, як оружжам і гарматами; памятай, що вони й так будуть старатися поширити ненависть між тобою з наддніпрянськими братами, і що вони кождий Твій проступок

використовують, щоби тебе здіскредитувати, очернити та зробити неможливим у Твого брата; 5) не будь приступним всіляким намовам тих, які кажуть, що всі народи браття, а власність Твоя. Ти пізнав вже “брата Ляха” і “брата Москаля” і знаєш, що Тебе очікує, еслі попадеш в їх руки. Не забудь, що той сам, який нині відбирає насильством власність другим, завтра її відбере від Тебе, а се зробити і нині й завтра лише для себе та для своєї кишені; 6) за межі Західної Области Української Народної Республіки знаходиться у всіх селян багато оружжа та амуніції. Нам таких потрібно, для того доноси Твоєму Начальству про таке оружжа, аби воно могло купити в порядку потрібні нам знаряди; 7) шануй всіх членів інших народів і пам’ятай, що на Україні мають всі нації рівні права, і що в нас не терпиться гноблення одних горожан другими, для того що вони говорять иншим язиком як Ти. Не позволяй, щоби бито й катовано Твоїх братів Москалями, Ляхами та большевиками, але й не терпи злочинів над безборонними співгорожанами тої самої землі; 8) покажи браттям на Соборній Україні, що в нас є гордість і дисципліна, шануй Твоє Начальство, а де Тобі щось буде сумнівним – тоді спитай перше, заки зробиш щось, за що не можеш перед Богом і народом відповідати; 9) прочитай і добре собі це запам’ятай, а всім другим стрільцям передай”¹⁴.

Відповідно до домовленостей на вищому рівні, 5-а бригада Української Галицької армії 10 липня 1919 р. переправилась через Збруч коло Волочиська і вирушила в напрямку на Проскурів. Загрожуючи ударом по тилах радянських військ, вона зайняла Чорний Острів¹⁵. Один із куренів бригади залишився в Гусятині, де проводив розвідку. Хоча через декілька днів галичани залишили Чорний Острів, проте підняли бойовий дух у військах УНР і показали, якою грізною силою є галицьке військо¹⁶.

14–15 липня на засіданні Кабінету Міністрів УНР було прийнято постанову про поширення дії закону про матеріальне та грошове забезпечення військових частин УНР на галицькі війська¹⁷.

У цей же час за Збруч було вислано 300 жандармів для обстеження виділеного УГА району та підготовки плацдарму для перевезення державного майна та переходу галицького війська¹⁸.

Виконуючи угоду про об’єднання українських військ для спільної боротьби з червоною армією, Диктатор і весь уряд ЗОУНР вранці 16 липня переїхали до Кам’янця-Подільського¹⁹.

Наступного дня перехід зробила і Українська Галицька армія: 1-й корпус – біля Гусятини, 2-й – коло Скали, 3-й корпус – в районі Ніври й Кудринець²⁰. УГА зуміла переправити на Правобережжя свої обози²¹. Разом з військом, Збруч перейшла велика кількість біженців, що декілька днів супроводжувала армію і завдавала їй значних незручностей²².

Так несподівано, вперше за багато століть, на історичній арені виступила об'єднана українська армія. 2-й та 3-й корпуси зробили перехід за планом і відповідно дійшли до своїх місць розташування: 2-й корпус – в район Мар'янівки–Оринина (штаб в Оринині), 3-й – в район Фридровець–Княтинина (штаб у Жабинцях). Щодо 1-го корпусу, то тут виявились певні ускладнення, оскільки за ним слідом ішли польські частини, які в деяких місцях перейшли на територію УНР. У зв'язку з цим, район дислокації для 1-го корпусу став Лянцкорунь–Городок²³.

На Наддніпрянську Україну прибуло, за підрахунками В.Гордієнка, 49800 старшин і стрільців, які мали на озброєнні 603 кулемети, 187 гармат²⁴. Приблизно такі ж самі відомості щодо кількісного складу армії – близько 50 тисяч вояків – можна зустріти в “Історії українського війська”²⁵ і польських публікаціях²⁶. Л.Шанковський наводить дещо інші дані – 47700 вояків, 550 кулеметів, 160 гармат і 20 літаків. А разом з тилловими частинами й обозами галицьке військо, за даними цього автора, нараховувало 85000 чоловік²⁷. Однак з цим не погоджуються інші автори. Зокрема, П.Мірчук вважає, що УГА разом із тилловими частинами і цивільними біженцями нараховувала 100 тисяч осіб²⁸. Про таку ж кількість говорить Д.Долинський²⁹ та М.Лозинський³⁰. Л.Мишуга, який служив у штабі Головного Отамана військ УНР, називає дещо меншу цифру – 90 тисяч³¹. Р.Матейко та Б.Мельничук подають близько 40 тис. стрільців³². Слід зазначити, що існують навіть зовсім нереальні підрахунки – 11 тис. бійців УГА³³.

На наш погляд, підрахунки, які сягають за 90 тисяч – сумнівні, зроблені “на око”. Ми більше схилиємося до цифри, запропонованої Л.Шанковським, оскільки він у своїх підрахунках користувався значною кількістю джерел. Такої ж точки зору дотримується Б.Якимович³⁴ і В.Верига³⁵. Їх цифри узгоджуються з даними, отриманими Начальною командою від інтендантської служби війська станом на 25 липня 1919 р.: харчовий склад війська включав у себе 2700 старшин та 84000 стрільців, разом 86700 осіб; а бойовий – відповідно 1200 та 39000, разом 40200 осіб³⁶.

Прибуття такої потужної військової сили, як Українська Галицька армія, серйозно змінило розстановку сил на українському фронті.

За підрахунками О.Удовиченка, В.Бережинського, М.Кравчука республіканська армія нараховувала близько 35 тисяч бійців³⁷.

Таким чином, якщо додати до українських військ (УГА та армія УНР) повстанські загони, то ми можемо зазначити, що об'єднана українська армія нараховувала 100000 осіб. З них найбільш боездатну частину укряз і склали УГА.

Об'єднаним українським військам протистояли підрозділи 12-ї та 14-ї (на півдні) радянських армій, які нараховували близько 30 тис.³⁸

Дане співвідношення сил об'єднаного українського війська і радянської армії вселяло надію на успіх.

Таким чином, Українська Галицька армія під тиском переважаючих польських військ змушена була відступити до Збруча. У ході обговорення питання про подальші дії, серед декількох варіантів, було прийнято рішення перейти Збруч і спільно з армією УНР повести боротьбу проти радянських військ. Здійсненню цієї акції передувала серйозна підготовка, як військово-політичного, так і морально-психологічного характерів. Прибуття УГА в наддніпрянську Україну врятувало УНР від катастрофи і вселило надію на успішне завершення боротьби за українську державність.

Примітки

1. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2 т. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – Т.1. – 523 с.; Т.2. – 503 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповід. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.; *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень: Український прапор, 1920. – 94 с.; *Рубльов О.С. Ревент О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки: У 15 т. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – Т.10. – 320 с.; *Ярославин С.* Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія: Накладом гурта прихильників, 1956. – 182 с.

2. *Бережинський В.Г.* Військова організація основних українських державних формувань / Акад. Збройн. сил України. – К., 1995. – Ч.3. – 39 с.; *Гордієнко В.* Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 111 с.; *Завальнюк О.М., Олійник С.В.* Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 148 с.; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-е вид., змінене і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.; *Калина В.* Українсько-польська війна // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – Т.1. – С.393-425; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946. – Кн.2. – Ч.3. – 200 с.; *Кравчук М.В.* Правові основи будвництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.; *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918–1919. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменярь, 1991. – 200 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.; *Шанковський Л.* Українська армія в бо-

ротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. – Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка. – 1974. – 396 с.; *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича МАН України; Просвіта, 1996. – 360 с.

3. *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – Т.1. – С.445-450.

4. *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918–1919. – С.287-288; *Ярославин С.* Названа праця. – С.44.

5. *Курманович В.* Названа праця. – С.447-448.

6. *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918–1919. – С.287-288; *Ярославин С.* Названа праця. – С.44.

7. *Ярославин С.* Названа праця. – С.44.

8. *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва – С.133.

9. *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918–1919. – С.289.

10. *Назарук О.* Названа праця. – С.26; *Ярославин С.* Названа праця. – С.44; *Литвин М.Р.* Польсько-український військово-політичний діалог 1918–1920 років: Від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* – Torun, 1997. – S.250.

11. *Верига В.* Названа праця. – Т.1. – С.484-485.

12. *Капустянський М.* Названа праця. – С.20.

13. Там же. – С.22-23.

14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.190-190 зв.

15. *Калина В.* Названа праця. – С.425.

16. *Капустянський М.* Названа праця. – С.40.

17. ЦДАВО України. Ф.3305. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.26.

18. Там же. – Ф.2192. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.16 зв.

19. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. – С.168.

20. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – С.15-16.

21. *Кузьма О.* Обозництво // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – Т.1. – С.169.

22. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.200-200 зв.

23. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С.16.

24. *Гордієнко В.* Названа праця. – С.65.

25. Історія українського війська. – С.548.

26. *Medrzecki W.* *Ukrainska rewolucja narodowa 1917–1921.* – S.137; *Ślipiec J.* *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1918–1921.* – S.159.
27. *Шанковський А.* Українська армія в боротьбі за державність. – С.140.
28. *Мірчук П. Мірчук П.* Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С.331.
29. *Долинський Д.* Боротьба українського народу за Волю і Незалежність: Огляд подій за р.р. 1918, 1919, 1920. – Вінніпег, Ман: Накладом Руської книгарні. – С.184.
30. *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С.168.
31. *Мишуга А.* Похід українського війська на Київ (серпень 1919). – Відень: Український прапор, 1920. – С.5.
32. *Матейко Р., Мельничук Б.* Шляхами стрілецької слави. Українські Січові Стрільці в контексті Визвольних змагань українського народу. – Тернопіль, 1995. – С.55.
33. *Финкельштейн Ю.Е.* Симон Петлюра // *Исторические силуэты.* – Ростов на Дону: Феникс, 2000. – С.381.
34. *Якимович Б.* Названа праця. – С.134.
35. *Верига В.* Названа праця. – Т.2. – С.135.
36. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.173.
37. *Удовиченко О.* Названа праця. – С.117; *Бережинський В.* Названа праця. – С.30; *Кравчук М.* Названа праця. – С.200.
38. *Шанковський А.* Українська Галицька Армія. – С.202.

Резюме

В статтє, на основани анализ источников и литературы, рассматривается процесс отступления Украинской Галицийской армии за Збруч, ее прибытие в Надднепрянскую Украину, место и роль этого события в истории борьбы за украинскую государственность.

Ключевые слова: Украинская Галицийская армия, Надднепрянская Украина.

Одержано 16 травня 2006 р.

ПІДРИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В ПЕРЕДВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В РОКИ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Автором зроблена спроба узагальнити заходи спецорганів фашистської Німеччини у період підготовки вторгнення та самої окупації на території України, в тому числі Хмельниччини, з метою збору розвіданих, знищення партизанського духу та дезінформації радянських військ.

Ключові слова: підривна діяльність, німецькі спецслужби, терористичні, підривні акти, абверкоманди, підрозділи.

У стратегічних і тактичних планах гітлерівського командування велика увага приділялась розвідувально-підривним акціям. Визначаючи роль спецслужб у війні проти СРСР, керівник 4-го відділу РСХА (зовнішньополітична розвідка) В.Шелленберг підкреслював, що першочерговим й найважливішим завданням необхідно вважати рішучі дії всіх секретних служб проти Росії. Усього в роки війни проти Радянського Союзу діяло більше 130 розвідувальних, диверсійних та контррозвідувальних команд і груп Абверу, Служби безпеки (СД), а також 60 шкіл, у яких здійснювалась підготовка розвідників, терористів та диверсантів.

Найбільш потужною і організованою спецслужбою в гітлерівській Німеччині був Абвер – військова розвідка та контррозвідка, який ще до війни створив чисельну агентурну мережу й вів активну розвідувальну, терористичну та диверсійну роботу. У травні 1941 р. був створений спеціальний орган під умовною назвою “штаб Валлі”, до складу якого входили розвідувальні, контррозвідувальні й диверсійні абверкоманди і підпорядковані їм абвергрупи. З початком війни ці підрозділи розпочали діяти при штабах армійських груп “Північ”, “Центр” та “Південь”. Всього у 1941 р. нараховувалось 10 абверкоманд і 45 підпорядкованих їм абвергруп, які налічували більше 5 тисяч співробітників. Крім цього, на окупованій території гітлерівським командуванням протягом літа-осені 1941 року були створені територіальні органи Абверу – “Остланд”, “Україна”, “Південь України”, “Ревал”, “Київ”, “Мінськ”, “Рівне” (регіони діяльності даних органів зрозумілі з їх назв). У розпорядженні Абверу знаходились спеціальні військові формування – полк “Бранденбург”, батальйони “Бергман”, “Нахтігаль” та інші.

Іншим великим спеціальним органом “третього рейху” було створене у 1939 р. Головне управління імперської безпеки (РСХА), функції якого по-

лягали у здійсненні політичної розвідки й контррозвідки. З початком війни його апарат значно розширився. При групах армій “Північ”, “Центр” і “Південь” були створені чотири структурні одиниці РСХА – оперативні групи поліції безпеки та служби безпеки, які складались із 3 тисяч співробітників гестапо та політичної розвідки. Оперативним групам було надано більше 20 особливих й оперативних команд, які нараховували близько 4-х тисяч співробітників.

На окупованій території Поділля дислокувались такі структурні підрозділи спецслужб фашистської Німеччини, як “Абверкоманда-305”, “Абвергрупа-314”, розвідвідділ “1с” (входив до Північноукраїнського фронту німецьких армій), а також територіальний орган поліції безпеки та СД, дислокований у м. Старокостянтинові.

Для підриву боездатності радянських військових частин і з’єднань, порушення роботи залізничного, водного та повітряного транспорту, оборонних галузей промисловості, морального настрою населення залучений апарат спецслужб широко використовував найбільш гострі форми підривної діяльності – шпигунство, диверсію, терор, акції психологічної війни. Розвідувально-диверсійні групи та агенти збирали відомості про дислокацію, кількісний склад і озброєння радянський військ, місця розташування військових штабів і інших органів управління, здійснювали диверсійні акти на головних стратегічних напрямках, особливо на залізничному транспорті, вузлах і лініях зв’язку, порушували управління військами та роботу органів тилу, намагались у будь-який спосіб зірвати або призупинити темпи евакуації оборонних та промислових підприємств, установ і організацій із західних у східні райони СРСР.

“Абверкоманда-305”, що знаходилась у м. Проскурові, відслідковувала діяльність радянських розвідувальних органів та їх агентури, закинutoї на окуповану територію. Матеріали надходили з абвергруп, підпорядкованих “Абверкоманді”, інших контррозвідувальних органів. Зокрема, “Абверкоманда-305” підтримувала зв’язок із Проскурівською фельдкомендатурою та румунським органом контррозвідки, що дислокувався в м. Жмеринка.

На підставі отриманих даних “Абверкоманда-305” складала схематичні карти дислокації органів радянської розвідки, у тому числі й спеціальних розвідувальних шкіл, вказуючи в пояснювальних записках характер їх діяльності, постійний склад і виявлених осіб, які навчались в розвідувальних школах. Складені таким шляхом документи направлялися в штаб “Валлі-8” і у відділ “1с” АО Північно-українського фронту.

Відділи “1с” також проводили агентурну роботу у військових формуваннях, сформованих за національною ознакою із зрадників, котрі виявили бажання служити фашистам.

Водночас, німецька розвідка, не дивлячись на активність і масштабність дій, припустилась у перший період війни декількох стратегічних прорахунків. Вона, зокрема, не зафіксувала передислокацію Ставкою Верховного Головнокомандування військових з'єднань, бойової техніки та озброєнь з Далекого Сходу і Сибіру під Москву у період осінньо-зимової кампанії 1941 року. Поразка в операції “Тайфун” (наступ на Москву) зумовила керівництво спецслужб переглянути стратегію діяльності. Перед німецькими розвідувальними органами було поставлено три основні завдання – виявлення планів Верховного Головнокомандування, здобування інформації стосовно людських і матеріально-технічних ресурсів, підрив морально-політичного потенціалу СРСР. У відповідності до цих завдань були значно розширені наявні розвідувальні органи та створені нові.

За вказівкою Гітлера, в Головному управлінні імперської безпеки був створений диверсійно-терористичний орган “Цепелін” для проведення в тилу СРСР масштабних диверсійних та терористичних операцій. В рамках плану широкої диверсійної діяльності під назвою “Волзький вал”, “Цепелін” направляв групи на Урал, у республіки Закавказзя, Середньої Азії та Казахстан, інші райони СРСР.

У системі Абверу був створений спеціальний орган – зондерштаб “Р”, для боротьби з партизанським рухом. Полк “Бранденбург-800” був розгорнутий у дивізію. У 1942 р. було створено 16 нових абверкоманд, більше 30 абвергруп та 20 розвідувально-диверсійних шкіл, у яких навчалось біля 10 тисяч агентів.

Із урахуванням приготування літом 1942 року стратегічного наступу вермахту на Сталінград та Північний Кавказ, розвідцентри значно активізували засилання шпигунів, диверсантів та терористів у тили Сталінградського, Донського, Південного та Північно-Кавказького фронтів. Противник вжив заходи щодо покращення підготовки агентів, забезпечення їх засобами для проведення шпигунської діяльності. Однак, як і в битві під Москвою, німецька розвідка не спромоглась надати командуванню інформацію про зосередження групи радянських військ під Сталінградом, не забезпечила проведення операції “Цитадель” (наступ на Орловсько-Курській дузі).

У другій половині війни Абвер та Головне управління імперської безпеки значно активізували свою діяльність по боротьбі з партизанським рухом на окупованій території. Противник намагався паралізувати бойову та розвідувально-диверсійну діяльність партизан не лише силами своїх військових й поліцейських підрозділів, але й агентурним шляхом.

Так, на початку 1944 року на території Хмельницької області діяло 5 партизанських з'єднань, 7 окремих загонів, 13 міських і районних підпілля-

них комітетів, понад 140 підпільних організацій та груп. До ліквідації партизансько-підпільного руху відділи СД широко залучали агентів жандармерії і кримінальної поліції, які засилялися із завданнями розвідувального характеру в місця дислокації таких формувань. Здійснювались каральні і розвідувальні операції проти партизан в Старокостянтинівському, Полонському, Базалійському, Смотрицькому, Антонінському, Оринінському районах, посилено здійснювалось засилання шпигунів, диверсантів і терористів у великі партизанські формування. Характерним підтвердженням цього є викриття і розгром підпільного обкому партії.

У третій період війни діяльність німецької розвідки визначалась стратегією військового командування, яке намагалось у будь-який спосіб стримати темпи наступу радянських військ. Радіус діяльності спецслужб став, в основному, обмежуватись глибиною оперативної побудови радянських військ та прифронтовими районами.

Прорахунки в діяльності гітлерівської розвідки на заключній стадії війни, як зауважують історики, носили вже систематичний характер, хоча вони ще намагались здійснити низку масштабних диверсійно-терористичних операцій у тилу СРСР, проводити агентурну розвідку. До їх числа перш за все слід віднести операцію “Римська цифра II”. Її суть полягала у засиланні на територію Калмицької АРСР 36 ескадронів кавалерійського корпусу доктора Доля та операції терористичного характеру стосовно керівництва держави.

Перша акція почалась на початку травня 1944 року, коли у калмицькі степи був закинутий розвідувально-диверсійний загін із 24 осіб, завдання яких полягало у підготовці площадки для прийому багаточисельного німецького десанту, обладнанні потужного радіоцентру для прийому та передачі агентурних повідомлень від агентів, які здійснювали шпигунську діяльність у Казахстані і Середній Азії, та порушенні роботи залізничних комунікацій. Однак, операція була зірвана органами держбезпеки.

Інша операція розпочалась “Цепеліном” у вересні 1944 року, коли на територію Смоленської області на спеціальному літаку “Арадо-332” були закинуті двоє терористів. Один із них під виглядом співробітника військової контррозвідки “Смерш” повинен був проникнути у будівлю Великого театру та здійснити за допомогою спеціального апарату “Панцер-кнаке”, який стріляв кумулятивними снарядами, знищення радянських лідерів. Фашистські керівники розраховували, що реалізація зазначеної акції допоможе змінити хід війни. Проте їх надії не виправдались.

Велику роботу органи державної безпеки проводили на звільненій від противника території України. Так, навесні 1943 року у м.Харкові була ліквідована резидентура Абверу, яка діяла під виглядом “Тимчасової вій-

ськово-революційної ради”. У Миколаївській, Луганській, Кіровоградській та інших областях викриті резидентури СД та гестапо, агенти яких активно використовувалися у боротьбі з підпіллям, партизанськими загонами. Групи агентів-парашутистів були знешкоджені у Львівській, Житомирській, Чернівецькій областях.

Припинялись спроби проведення диверсійних і розвідувальних акцій й на території Поділля. Так, у ніч з 26 на 27 червня 1944 року на кордоні Тернопільської та Хмельницької областей висадились розвідувально-диверсійна група в кількості 5 колишніх поліцейських Кам’янець-Подільської районної поліції. Перед засиланням вони пройшли спеціалізовану в одній зі шкіл “Цепеліну”, при собі мали велику кількість вибухівки, засоби зв’язку, різноманітні фіктивні документи. Їх завдання полягало в проведенні диверсій на залізних магістралях регіону, знищенні мостів, рухомого складу, збору розвідувальних відомостей. Однак, завдяки ефективній роботі співробітників територіальних органів держбезпеки, німецькі шпигуни були вчасно знешкоджені. Іншим прикладом протидії підіривній діяльності може слугувати викриття співробітника “Абвергрупи-101” Поганця та резидента цього підрозділу військової розвідки Загорулька. Останні здійснювали вербувальну роботу серед мешканців крупних залізничних вузлів (Шепетівка, Ковель) для збору інформації про перевезення радянських військ, техніки та озброєнь. Майже одразу ж після звільнення окупованих земель Поділля агенти Абверу були викриті.

Примітки

1. *Поздеев П.Г.* Вклад органов государственной безопасности в победу советского народа над фашистской Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (к 45-летию Победы). – М.: ВШ КГБ, 1990. – 32 с.

2. *Коровин В.В.* Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (к 35-летию Победы). – М.: ВШ КГБ, 1980. – 52 с.

3. *Коровин В.В.* Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (к 40-летию Победы). – М.: ВШ КГБ, 1985. – 52 с.

Summary

The author has made an attempt to generalize the due measures of fascist German special services during the preparation for the intrusion and the occupation itself of the Ukrainian territory including Khmel'nychchyna in order to collect intelligence service's data and to render harmless of partisan spirit and the misinformation of Soviet troops.

Одержано 17 травня 2006 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ОПЕРАТИВНИЙ АСПЕКТИ

У статті узагальнено діяльність спецпідрозділів системи державної безпеки в боротьбі з терористичними актами фашистських загарбників на території України у період Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: спецпідрозділи держбезпеки, боротьба, ліквідації, розвідка, оперативні групи.

60 років минуло з часу, коли народ України в боротьбі з фашизмом відстояв свободу та незалежність радянської держави, виконав велику визвольну місію. Значний внесок в цю перемогу зробили органи державної безпеки, які виконували складну та напружену роботу як на фронті, так і в тилу ворога [1, 3-4].

У підготовці і проведенні основних операцій значну роль відіграли спецпідрозділи органів державної безпеки. Найбільш ефективно вони надавали допомогу партизанським загонам, діяльність яких відображена в значній кількості книг та монографій. З них у читачів склалося й певне уявлення про форми та методи діяльності органів держбезпеки.

Ця тема висвітлена і в наукових працях (зокрема В.В.Коровіна, А.П.Рагозіна, М.А.Душина, Г.П.Сечкіна). У них проаналізовано ситуацію періоду Великої Вітчизняної війни, причини, які спонукали необхідність направлення в тил противника спеціально підготовлених формувань, досліджено діяльність оперативних груп – основної ланки підрозділів органів державної безпеки, висвітлено роль підрозділів органів держбезпеки в проведенні розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної діяльності у тилу ворога, взаємодія їх з бойовими частинами армії та структурними підрозділами органів держбезпеки [1-3; 5; 6].

За висновками науковців, однією з причин поразок у початковий період війни було реформування органів держбезпеки відповідно до ситуації, яка склалась на фронті і в тилу ворога.

У багатьох публікаціях значна увага приділяється вивченню питання організації та діяльності спецпідрозділів органів державної безпеки на території Росії [1; 2; 6]. Проте фундаментальних досліджень цієї актуальної проблеми в Україні ще недостатньо. Кількість монографій і статей про діяльність органів держбезпеки у роки Вітчизняної війни на території нашої держави є досить обмеженою.

Разом з тим, дослідження цієї проблеми є актуальним, оскільки методи та форми роботи її окремих підрозділів на сьогодні повинні використовуватись окремими спецпідрозділами Служби безпеки України при підготовці та проведенні заходів у особливий період, а також у боротьбі з терористичними проявами. Крім того, дослідження питання участі працівників органів держбезпеки у визволенні України від фашистських загарбників має історичний аспект для подальших наукових досліджень.

В активних заходах щодо виявлення і ліквідації ворожих агентів, залишених в тилу радянських військ, брали участь члени оперативних груп. Зокрема, починаючи з лютого 1943 року після звільнення окремих районів Ворошиловоградської (нині Луганської) області і до закінчення війни контррозвідники України взяли в полон 136 ворожих агентів-парашутистів, які були закинуті в наш тил з метою збору розвідувальної інформації, вчинення диверсійних і терористичних актів.

Навесні 1943 року в м.Харкові органи держбезпеки ліквідували фашистську резидентуру, залишену гітлерівцями під виглядом підпільної “Тимчасової військово-революційної ради”. Після наближення радянських військ до Харкова Абвер надав своїм агентам значні суми грошей, фіктивні документи про їх “революційну підпільну діяльність”. У день звільнення міста від німецьких загарбників ці агенти розклеювали по місту наказ про перехід влади до “Тимчасової військово-революційної ради”. Командирам радянських військ вони представлялись як керівники харківської підпільної організації. Окремим із них вдалось на деякий час влаштуватися до місцевих керівних органів. Злочинці через досить нетривалий період були виявлені та розстріляні [7, 61-63].

Групи агентів-парашутистів противника були виявлені в Дрогобицькій, Житомирській, Чернівецькій та інших областях України. Так, у Чернівецькій області оперативні працівники органів держбезпеки захопили 28 агентів-парашутистів. У Миколаївській, Ворошиловоградській та Кіровоградській областях ними були розкриті резидентури СД і гестапо, агенти яких активно використовувались противником у боротьбі з партизанськими загонами [4, 372-373].

На початку війни розвідувальну інформацію про противника, в основному, добували співробітники органів державної безпеки, яких залишили в тилу ворога, а також ті, що були переправлені за лінію фронту. Зв'язок із ними підтримувався вкрай важко через недостатність радіотехнічних засобів. Дуже часто розвідувальна інформація доставлялась у розвідувальні центри органів держбезпеки з великим запізненням.

Методику розташування оперативних груп у тилу противника в районах дислокування об'єктів оперативної зацікавленості у своїй науковій праці

“Радянські органи державної безпеки в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” розкрив В.В.Коровін. На його думку, такі групи могли краще керувати резидентурами і окремими агентами, які діяли в окупаційних районах. Співробітники, зв’язані з такими групами, завжди могли розраховувати на їх допомогу. Засилаючи в тил ворога групи своїх співробітників, органи держбезпеки створювали сприятливі умови для розширення сфери впливу, вирішення розвідувальних, диверсійних і контррозвідувальних завдань [2, 120-123].

На початку війни такі групи називали розвідувальними або розвідувально-диверсійними, а іноді і партизанськими загонами. З початку 1942 р. їх перейменовували в оперативні групи.

У перші місяці війни розвідувальні групи намагались якнайшвидше створити бази для бойової діяльності в тилу ворога, перекидаючи туди спеціальні формування. Такі формування готувались у виключно короткий термін (15–20 днів). Швидка підготовка членів розвідувальних груп дала змогу лише в другій половині 1941 року закинути у ворожий тил майже 820 груп, а всього за 1941–1942 рр. в тил противника було направлено понад 1500 розвідувальних груп [3, 22-25].

Розвідувальні групи перекидалися, переважно, в райони, розташовані неподалік від лінії фронту. Їх завданням було вести розвідку і здійснювати диверсійні акти на найближчих до фронту дислокаціях німецько-фашистських військ. Суттєву проблему становило їх матеріальне забезпечення: радіостанціями було забезпечено лише 60% груп, а мінопідривному засобами – 40%. Це стало причиною провалу майже половини груп під час фронтових розвідувально-підривних операцій.

Дещо покращилось матеріально-технічне забезпечення опергруп у 1943 році. Це дозволило покращити їх підготовку для направлення в тил ворога.

Важливість завдань, які вирішувались оперативними групами, складність обстановки на тимчасово окупованій противником території ставили високі вимоги до їх особового складу. Для успішної роботи в тилу ворога члени оперативних груп повинні були відповідати таким вимогам: бути сміливими, фізично міцними, здатні діяти в екстремальних умовах.

Чисельність оперативних груп, їх озброєння і укомплектування визначались відповідно до поставлених завдань, а також умов, у яких їм необхідно було діяти. Архівні матеріали свідчать, що групи в основному складались із 15-20 оперативних працівників, за участю перевіреного в роботі перекладача, який знав декілька іноземних мов [7, 62].

Практика використання в тилу ворога, особливо на початку війни, великих оперативних формувань себе не виправдала. Так, у липні 1941 року НКВС України було сформовано три партизанських полки, діяльність

яких виявилась малоефективною внаслідок недосконалості управлінської структури, низької мобільності. На початку вересня того ж року вони були ліквідовані й на їх базі утворені невеликі по чисельності (в середньому до 20 осіб) розвідувально-диверсійні групи. Таким невеликим за чисельністю групам було легше маневрувати, здійснювати рейди в тил ворога і своєчасно виходити з-під удару.

Підготовка членів оперативних груп перед відправкою в тил ворога проходила конспіративно. Одні групи замасковувались під винищувальні батальйони, інші – під армійські підрозділи. За період війни лише в Окремій мотострілковій бригаді особливого призначення НКВС було підготовлено 244 оперативні групи, які налічували майже 7 тис. оперативних працівників.

Одна із таких оперативних груп була сформована на території Хмельницької області. Так, у липні 1944 р. у Смотрицькому районі Кам'янець-Подільської області на базі партизанського загону ім. Чапаєва, що діяв на її півдні, була утворена спеціальна група “Задунайці” у складі 12 досвідчених, перевірених при проведенні диверсійних операцій оперативних працівників. Основною метою формування групи було виконання завдання з отримання інформації щодо передислокації німецьких військ за межами нашої держави. Архівні матеріали свідчать про активну дію групи в районі міста Тимишоара (Румунія) [8, 118-146].

Першочерговим завданням оперативних груп було вивчення районів, де мали розпочатись бойові дії. Вони вивчали ситуацію на окупованій території, режим у прифронтовій смузі, отримували та опрацьовували інформацію про спрямування німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів.

Знання керівниками і членами оперативних груп ситуації в районах їх дислокації позитивно відображалось на їх діяльності. І, навпаки – незнання її призводило до провалу. Як свідчать архівні оперативні матеріали, в тил ворога у районі Сімферополя органами контррозвідки були закинуті оперативні групи “Беркут”, “Барс” та “Пантера”, до завдань яких входила розробка німецького диверсійно-розвідувального органу “Нахріхтенбеобахтер”. Після прибуття членів оперативної групи до місця призначення виявилось, що такий німецький орган відсутній. Це призвело до їх викриття німецькими спецслужбами [2, 123].

Досліджуючи методи засилання оперативних груп у тил ворога, можна зробити висновок про недосконалість шляхів їх переправлення. В основному, використовувався повітряний шлях. Крім цього, прибувши до місця призначення, члени груп в незначному обсязі використовували напрацьовану довоєнну оперативну базу із числа місцевого населення, що не до-

зволяло досконало вивчати оперативну обстановку на місцях, визначати систему контролю за її розвитком.

Теорія розвідувальної і контррозвідувальної роботи сьогодні вимагає постійного її удосконалення. Разом з тим, на її розвиток суттєво впливає досконале вивчення та використання історичного досвіду діяльності спецслужби. Досвід проведення оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів в роки Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що напрацювання органів держбезпеки того періоду не в повній мірі враховуються сьогодні. Незважаючи на те, що функціонували вони в різні часи, необхідно відзначити окремі спільні аспекти, оскільки діяльність спецслужб іноземних держав на сьогодні має більш ширший аспект. Тому напрацювання військового періоду та виявлені помилки в діяльності оперативних груп повинні враховуватись сьогоднішніми науковцями при проведенні досліджень системних методів протидії іноземним спецслужбам.

Лише при формуванні єдиного оперативно-розшукового алгоритму, використанні контррозвідувальної системи могла ефективно діяти контррозвідка органів держбезпеки в роки війни. Як помітно із історичних матеріалів, відсутність підготовлених оперативних працівників та упущення в системі управлінської роботи спричиняли до окремих недоліків у роботі по протидії противнику. Ця проблема не в повній мірі досліджена науковцями і потребує подальшої розробки. Вона сприятиме тому, щоб у своїй діяльності Служба безпеки України використовувала надбання та позитивний досвід попередників, вдосконалювала роботу щодо захисту безпеки держави.

Примітки

1. *Коровин В.В.* Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1980. – С.3-4.
2. *Поздеев П.Г.* Вклад органов государственной безопасности в победу советского народа над фашистской Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (к 45-летию Победы). – М.: РИО, 1990. – С.22-25.
3. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Сборник документов и материалов. – М.: РИО, 1964. – С.357-393.
4. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне // Сборник докладов юбилейной научно-практической конференции, посвященной 40-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: РИО, 1986. – С.52-71.
5. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: РИО, 1981. – С.120-123.

6. Труды Высшей школы КГБ. – 1971. – №2. – С.71.
7. Центральний оперативний архів. – Спр.694. – С.61-63.
8. Архів Управління СБ України в Хмельницької області. – Спр.401. – Т.1.

Summary

This article generalizes the activities of State security system special subdivisions in the struggle against the acts of fascist aggressors' terrorism on the territory of Ukraine during the Great Patriotic War.

Key words: State Security special subdivisions, struggle, liquidations, secret service, efficient (active) groups.

Одержано 17 травня 2006 р.

УДК 355.40(477) "1941-1945"

Д.В.Веденєєв

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАФРОНТОВИХ ОПЕРГРУП ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У статті розкрито напрями, масштаби і результати діяльності зафронтових оперативних груп (спецслужб) держбезпеки у період визвольних операцій в Україні.

Ключові слова: оперативні загони, групи, агентура, спецслужба, розвідувальна діяльність, диверсії.

Дослідження проблем організації “малої війни” з нацистськими окупантами, розробка специфічних форм збройної боротьби та спеціальних операцій у післявоєнні роки була справою окремих науковців-ентузіастів КДБ і військової розвідки, більшість з яких мала солідний досвід зафронтової діяльності під час Великої Вітчизняної війни. Серед них слід виділити В.Андріанова, Героя Радянського Союзу, партизанського командира з України П.Брайка, Г.Бояринова, начальника профільної спецафедри Вищої школи КДБ СРСР, що загинув при штурмі палацу Х.Аміна в Кабулі, Героя Радянського Союзу, В.Боярського, Л.Лазаренка, заступника з диверсій начальника Українського штабу партизанського руху І.Старинова,

начальника 4-го (зафронтового) Управління НКВС-НКДБ СРСР П.Судоплатова, В.Хоренка та інших.

Проблеми застосування зафронтових опергруп фрагментарно порушувалися у працях науковців системи КДБ, присвячених участі співробітників органів держбезпеки у війні з нацистами. Окремі публікації спрямовувалися на висвітлення розвідувальної діяльності зафронтових груп, а кандидатська дисертація відомого дослідника історії радянських спецслужб В.Коровіна підвела наприкінці 1960-х рр. підсумок певному етапу дослідження зафронтової роботи органів НКВС-НКДБ.

Що стосується цивільних авторів, то на фоні розлогої наукової та мемуарної літератури з історії партизансько-підпільного руху в Україні лічені праці присвячувалися саме спеціальним заходам, які здійснювалися за участю співробітників спецслужби з позицій формувань народних месників. У їх числі насамперед слід назвати монографію Г.Мищенко та Г.Мигрина з історії розвідувальної діяльності українських партизан. До тематики зафронтової діяльності радянської спецслужби звертаються і сучасні дослідники. Зокрема, науковцями СБ України вперше опубліковано комплекс документів зафронтових груп НКВС-НКДБ. Для подальшого дослідження проблеми перспективними є документи фондів розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху та справи зафронтових груп НКВС-НКДБ УРСР, що зберігаються в Державному архіві СБ України.

Враховуючи стан розробки проблеми, в статті ставиться за мету висвітлити організацію і провідні напрями зафронтової роботи оперативних груп органів держбезпеки під час вигнання нацистських загарбників з України.

На окупованій території органи держбезпеки залишили численну агентуру (понад 12,7 тис. осіб). Однак з більшістю оперативних джерел був відсутній зв'язок, значна їх частина була знешкоджена противником, перейшла до партизан або стала на шлях співробітництва з окупантами. Важкою ціною, у жорстокому протистові з потужними спецслужбами гітлерівського рейху здобували співробітники радянських органів держбезпеки оперативний досвід. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що з майже 600 закинутих за лінію фронту в перші півтора року Великої Вітчизняної війни оперативних груп НКВД УРСР, на Велику землю повернулося зо три десятки... Скільки життів було принесено на вівтар таємного фронту можна судити з такої статистики: тільки за січень-березень 1942-го чекісти підготували і вивели за лінію фронту 1045 розвідників, з них 800 – у складі розвідгруп.

Координацію зафронтової роботи було зосереджено в створеному на

початку 1942 р. четвертому управлінні НКВС УРСР. Його перший відділ займався розвідувально-диверсійною роботою на території європейських сателітів рейху, другий керував спеціальною діяльністю на окупованій території, а третій видав оперативним забезпеченням партизанського руху. Велику допомогу діючій армії надавали створені в серпні 1943-го відділення “Д” (диверсії). На цей же період припадає вказівка НКДБ УРСР начальникам обласних управлінь про порядок організації та пріоритети підривної роботи. У розпал титанічної “битви за Дніпро” диверсанти вивели з ладу чимало військових об’єктів противника, активно діяли на комунікаціях окупантів.

Згідно з наказом народного комісара оборони СРСР №00189 від 5 вересня 1942 р., були запроваджені посади заступників командирів партизанських загонів з розвідки. Для їх заміщення були направлені за лінію фронту 367 осіб, переважно оперпрацівників НКВС. Необхідність посилити розвідувальні апарати партизан досвідченими офіцерами спецслужб підкреслювалась у наказі Ставки Верховного головнокомандувача №0073 від 19 квітня 1943 р. Як результат, практично в усіх партизанських формуваннях стали працювати заступники командирів з розвідки, які водночас керували агентурним апаратом з контррозвідувального захисту (до початку 1944 р. у партизанських загонах України внутрішня контррозвідувальна мережа сягнула 2 тис. учасників). У великих партизанських з’єднаннях заступник з розвідки видав оперативною частиною. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник командира партизанського загону з розвідки мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників.

Наприклад, у партизанському з’єднанні С.Малікова оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою у полках і підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей). Як правило, партизанські загоны (в ранзі батальйону) мали заступників командира з розвідки (із розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод).

Бойовою звитягою уславилася група “Переможці” Дмитра Медведєва. До березня 1944-го його підлеглі витримали 92 бої з елітними частинами противника (у тому числі Берлінськими поліцейськими полками, а також сумнозвісної по придушенню Варшавського повстання 1944-го бригадою СС Дерливангера). Їх силами знищено понад 2 тис. військовослужбовців-гітлерівців і 6 тис. бійців його допоміжних формувань, підірвано 81 ешелон з живою силою і технікою. Ними ж були здобуті вельми цінні дані про підготовку деблокади армії Паулюса під Сталінградом, перекидання ре-

зервів вермахту з Європи і Північної Африки, наступ на Курській дузі, розробку “дива-зброї” – крилатих ракет “Фау” тощо.

Із баз медведівців діяв розвідник і супербойовик Микола Кузнецов. Як відомо, на його рахунку 11 ліквідованих генералів і високопоставлених чиновників окупаційного режиму. Цікаво, що в літературі утвердилася думка, нібито Кузнецов здобув упереджувальні відомості про замах, який готувався в Тегерані на “велику трійку” – глав держав антигітлерівської коаліції. Однак компетентні судження професіоналів спростовують саму версію про ймовірний теракт. Наш земляк, нині покійний доктор історичних наук, відомий дослідник історії спецслужб Віталій Чернявський (відомий під науковим псевдонімом В.Чередниченко; у 1944-1956 рр. перебував на закордонній розвідроботі, очолював розвідслужбу МДБ в Берліні, відділ у центральному апараті розвідки) писав, що німецькі спецслужби такої операції не планували, і Кузнецов вже ніяк не міг довідатися про неї у Рівному від посланця провідного майстра диверсійно-терористичних операцій Отто Скорцені – майора фон Ортеля. Той, нібито, напідпитку обіцяв “привезти перський килим” бравому фронтовику “обер-лейтенанту Паулю Зиберту”, під личиною якого діяв Кузнецов.

Думку історика поділяють і інші авторитети. Скажімо, Лев Безименський стверджує, що на той час агентура рейха в Ірані була цілком розгромлена зусиллями спецслужб Сталіна і Черчілля. “Людина зі шрамом” (Скорцені) займався в цей час організацією зухвалої операції з викрадення Б.Муссоліні. До того ж, ніяких документальних підтверджень операції абверу “Довгий стрибок” взагалі не знайдено. Існує припущення, що ця історія, пізніше талановито розіграну відомими радянськими акторами і самим Аленом Делоном у фільмі “Тегеран-43”, придумав драматург Михайло Маклярський (за його сценарієм зняли хрестоматійний “Подвиг розвідника”). Служачи у Павла Судоплатова (начальника Четвертого управління НКВС-НКДБ СРСР), Маклярський відточив фантазію, займаючись радіоіграмами з німцями...

У зафронтовій роботі формування спецпризначення спиралися на добровільну і самовіддану допомогу близько ста тисяч громадян. Приведемо лише один приклад ратної звитяги цих патріотів, чимало з яких було відзначено бойовими нагородами. Широко відомо про порятунок унікальної архітектури Кракова розвідниками групи ГРУ Генштабу Червоної Армії “Голос” під командуванням Героя України Євгена Березняка (“майора Вихора”). Проте про рятівника стародавнього українського міста Вінниці, приреченої гітлерівцями на знищення, мало хто знає. 20 січня 1944-го в тил для проведення спецзаходів НКДБ УРСР вивів розвідника “Мельника” – Миколу Порай-Кошица. Бойовий офіцер Першої світової, кавалер

двох “Георгієвських”, він добровільно узявся виконувати ризиковані завдання. Відмінно володіючи німецькою, представився колишнім офіцером і непримиренним противником “Советів”. Йому вдалося влаштуватися постачальником горілки при автоколоні, що прямувала у Вінницю з вантажем мін і боеприпасів, встановити місцезнаходження складу з 10 тоннами вибухівки і 7 тоннами мін, призначених для знищення міста. Більше того, здобув підривачі. 31 січня пополудні Вінницю потряс страшний вибух. У результаті диверсії “Мельника”, відзначалося в спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С.Савченка, ворог не просто втратив мінно-вибухову техніку – загинуло до 100 німецьких військовослужбовців, включаючи всю команду саперів, яка прибула зруйнувати місто й знайшла там свою могилу. На жаль, рятівник міста згодом був нагороджений лише орденом Вітчизняної війни II ступеня, хоча виконав задачу, гідну армійської операції.

Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту, опергрупи зосереджують зусилля на диверсійних акціях. Лише з липня 1944 до січня 1945 р. спецформуваннями було здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об’єктів в Польщі. На основі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи виростили сильні партизанські бригади, які виявилися спроможними до результативних бойових дій. Так, у жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі опергрупи НКДБ УРСР “Мисливці”, упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту.

Набутий бойовий досвід дозволяв спецгрупам виходити, здавалося б, із безвихідних ситуацій. Приміром, у липні 1944 р. в Яновських лісах Люблінського воеводства (Польща) формування М.Прокоп’юка та інших командирів були щільно оточені трьома німецькими дивізіями при підтримці авіації і бронетехніки. Вправно спрацювала розвідка – у розпорядженні радянської сторони опинилися німецькі карти і плани, система сигналів, і в бою німецькі літаки, траплялося, сипали бомби на своїх. За день оточені відбили близько 50 атак і вирвалися з “котла”.

Частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР – 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків – згодом вивели на терени Польщі, Словаччини, Чехії, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти окупантів. Молодий офіцер НКДБ УРСР Микола Радул відзначився як командир багатонаціональної партизанської бригади на території Чехословаччини. Відчутних ударів ворогу завдавало формування Олександра Святогорова, нагородженого орденами країн Східної Європи. Обидва офіцери після війни плідно працювали у зовнішній розвідці.

Тут наголосимо на необхідності визвольного походу Червоної Армії, що була викликана не тільки необхідністю розгромити потужні угруповання противника, який ще був в змозі завдавати сильних контрударів до останніх місяців війни, а подекуди чинив запеклий опір і після підписання Акту про безумовну капітуляцію; важливо було позбавити народи Східної Європи нацистського уярмлення і виконати союзницький обов'язок по антигітлерівській коаліції. Справа в тому, що III рейх, випереджаючи на добрих 10–15 років ВПК інших держав, був буквально на порозі створення нової технологічної цивілізації, досягнення якої в першу чергу слугували інтересам військової машини агресора.

За існуючими даними, на балтійському острові Рюген пройшли випробування “брудного” ядерного боєприпасу. Засобами їх доставки могли бути крилаті ракети ФАУ-1, балістичні ФАУ-2, міжконтинентальна А9/10. Конструктори Німеччини розробили до 30 типів реактивних літальних апаратів, їх застосування почалося в бойових умовах. До серійного виробництва були готові зенітно-ракетні комплекси “Вассерфаль” і “Рейнтохтер”, гроза “літаючих фортець” союзників. Серйозною перешкодою радянським танковим арміям могли стати керовані комплекси протитанкових ракет “Червоний капелюшок”, масове насичення військ гранатометами “Панцерфауст” і “Офенрор”. Океанські підводні човни XXI серії зі швидкістю удвічі вищою від субмарин союзників мали перерізати постачання англо-американських військ у Європі (операція “Ганібал”). Поєднання технологічних досягнень із безсумнівним військовим мистецтвом вермахту робило непередбачуваним подальший хід війни (навіть у березні 1945 р. третина німецьких вояків вірила у перемогу фюрера і “диво-зброю”). На заваді цьому став оплачений величезними жертвами стратегічний наступ радянських військ. За цих умов спеціалізовані органи держбезпеки розвідувально-диверсійною роботою доклали величезних зусиль до підриву військово-промислового потенціалу ворога.

Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної Армії обумовили навесні 1944 р. надання завдання 28 опергрупам, які діяли на території УРСР, передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи в тилу противника. Сподіваємось, читачам буде цікава невігдана, документальна історія групи НКДБ УРСР “Волинці”, ядро якої склали п'ять оперпрацівників на чолі з капітаном Петром Форманчуком. Майбутній офіцер народився 1913 року в родині наймита в селі Жижниківці поблизу Кам'янка-Подільського. Закінчивши Шепетівський педагогічний технікум, учителював, завідував відділом районної газети, працював заступником голови райвиконкому. Відслужив у Окремій Червонопрапорній Далекосхідній Армії, а потім, у 1938-му, потрапив за мобілізацією до Міжкрайової

школи НКВС у Києві: знекровлене хвилями кадрових “чисток” відомство держбезпеки (лише з керівного складу репресували 1200 осіб) потребувало молодого поповнення. Війну зустрів старшим оперуповноваженим 1-го Управління НКДБ УРСР (розвідка) і незабаром був відряджений на фронтovu ділянку роботи.

7 жовтня 1943-го “Волинці” десантувалися в районі дислокації партизанського з’єднання генерал-майора Бегми в Білорусі, а за місяць дісталися до партизанського з’єднання двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федорова, що діяло на Волині. На його базі група “Петрича” (псевдонім Форманчука) воювала до квітня 1944-го, коли вийшла назустріч радянським військам. “Волинцям” удалося створити дві розвідувальні резидентури, добути цінні дані про ворога, ліквідувати 75 активних колабораціоністів. Вони також зібрали відомості про формування Армії Крайової, що боролася за відновлення польського контролю над західноукраїнськими землями.

Після звільнення Західної України, бойові дії перенеслися на терени Східної та Центральної Європи. Радянські війська мали потребу в інформації про шляхи пересування, сили ворога, комунікації тощо. Розгорнулася нова сторінка бойової біографії “Волинців”. На основі групи був сформований однойменний партизанський загін із досвідчених бійців з’єднань Федорова, Бегми та Ковпака. Загін налічував 125 воїнів, ядро яких склали сім оперпрацівників і три радисти. Основним завданням спецпідрозділу стало здобування інформації для радянських військ про бойові частини німецької та угорської армій (останнього союзника рейху), проведення диверсій на комунікаціях, створення умов для просування окремих розвідників і спецгруп у заплля ворога.

Десантувавшись за 45 км від Чернівців, загін 2 червня 1944 року перетнув фронтovu смугу й вийшов у район Бергомету поблизу містечка Хуст у Закарпатті. Приголомшені зухвалістю партизанів, угорці вирішили, що мають справу із великим загоном, у якому більш як півтисячі бійців. Проти сміливців кинули майже півтори тисячі багнетів. Полували на “Волинців” і німецькі військові підрозділи. Виконання оперативно-бойових завдань ускладнювало те, що в умовах незнайомої труднопрохідної місцевості (ліси, гірські перевали) кожен боєць мав нести на собі, крім особистої зброї, майже по 20 кг вантажу – вибухову техніку, боеприпаси тощо. Швидко танув запас харчів. Люди доїдали крихти сухарів: “На вечерю залишилася кварта крихт, – занотував у щоденнику учасник рейду Анатолій Швейцарський. – Уполювали дикого кабана, але м’ясо їли сире – багаття могло привернути увагу противника”. Не було радіозв’язку, через що літаки не могли відшукати загін і скинути партизанам продовольство та боеприпаси. Спроби оволодіти угорськими військовими складами оберталися

бойовими сутичками, переслідуванням і неминучими втратами.

Під ударами ворога загін розпався на кілька груп. У боях загинули 12 і дістали поранення 40 “волинців”. Сорок вісім бійців і серед них чотири оперпрацівники пропали безвісти. Кілька важкопоранених потрапили до рук ворога. У концтаборі партизани поводитися мужньо, дотримувалися на допитах задалегідь розроблених легенд. Один із досвідчених оперативників, лейтенант Георгій Козаков, після поранення осколками в ногу залишився лікуватися в місцевих жителів. Доля його склалася трагічно: офіцера розстріляли разом із 36 військовополоненими в таборі польової жандармерії у Ватра-Дорні (Румунія). Після катувань фашисти стратили й полоненого заступника командира – Дмитра Васильченка. Пощастило дістатися до своїх лише півсотні бійцям...

Перебування на угорській території ускладнювалося “ворожим”, зі слів Форманчука, ставленням місцевого населення до загону. Причина цього цілком прозаїчна: раніше пройшов Карпатським краєм воронезький партизанський загін Макарова, який забирав у гуцулів худобу, хліб та одяг. Невдоволені місцеві жителі навели на “макарівців” фашистів, які завдали поразки партизанам поблизу річки Черемош. Селянський син П.Форманчук зі знанням справи писав у звіті, що умови господарювання в горах такі важкі, що за вівцю, коли її забрати в гуцула, він помститься, як за страшну образу. Наприкінці липня нечисленні групи бійців загону повернулися в Україну.

Проте жертви й поневіряння спецназівців не були марними. “Волинці” відволікли на себе частину бойових сил ворога, першими добули відомості про карпатські перевали, укріпайони та прикордонний режим. Це допомогло радянському військовому командуванню планувати наступальні операції, зберегло тисячі солдатських життів.

Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту, опергрупи зосередили зусилля на диверсійних акціях. Лише з липня 1944 до січня 1945 рр. ними було здійснено в Польщі 114 підривів залізничних мостів та 5 – військово-промислових об’єктів. На базі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи виростили сильні партизанські бригади, які виявилися спроможними до результативних бойових дій. Так, у жовтні 1944 р. утворена на базі опергрупи “Мишлиці” бригада упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту.

До переможного року тільки в Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держбезпеки. У Празькому повстанні травня 1945-го взяло участь 10 українських опергруп: “Шквал”, “Ураган”, “Вперед” та інші. Завдяки їм Генштаб Червоної Армії володів правдивими відомостями про перебіг повстання в різних містах

Чехословаччини. Навіть 9 травня опергрупи продовжували бої з гітлерівцями, які не склали зброї.

Таким чином, діяльність зафронтових оперативних груп під час визволення України сприяла розвідувальному забезпеченню діючої армії, розгортанню партизанського руху (насамперед – організації розвідувальної роботи та контррозвідувального захисту), підриву військово-економічного потенціалу противника, сприяла проведенню інших важливих оперативних заходів органів держбезпеки, в тому числі формуванню агентурної мережі за кордоном. У період окупації в Україні діяло щонайменш 95 оперативних груп, спецзагонів і окремих резидентур НКВС-НКДБ.

Щоб рельєфніше представити реальну віддачу зафронтової роботи, наведемо такі дані: з початку 1944 року і до кінця війни бійцями спеціальних зафронтових підрозділів республіканського НКДБ було знищено або виведено з ладу 22,5 тисячі гітлерівців, узято в полон до 10 тисяч фашистів, висаджено у повітря 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 207 військових ешелонів, 110 мостів, знищено понад 106 танків і 675 автомашин. Загалом на бойовому рахунку спецформувань НКВС-НКДБ УРСР 75 тис. знищених вояків ворога, 258 мостів і 410 ешелонів, підірваних під час диверсій.

Повчальний досвід зафронтової роботи доби Великої Вітчизняної війни заслуговує на вивчення й творче використання в інтересах підготовки органів і підрозділів СБ України до дій в особливий період. Звитяга наших попередників має пропагуватися і з метою професійного та патріотичного виховання нової генерації співробітників національного правоохоронного органу спеціального призначення.

Примітки

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.179; 219; 229; 234; 235; 253; 258; 275; 277; 293; 303.
2. Державний архів СБ України. – Ф.13. – Спр.490, 507; Ф.60. – Спр.28442, 28461, 28443, 86748.
3. *Адфианов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1990.
4. *Боярский В.И.* Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М., 1991.
5. *Боярский В.И.* Партизанство: вчера, сегодня, завтра. – М.: Граница, 2003.
6. *Войцехович В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975.
7. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Спецвипуск / Упорядники Д.Веденеев, В.Козепоп, С.Сердюк. – К., 2001. – №1.
8. *Колесніков В.О., Кривошеев А.М.* Розвиток поглядів на підготовку та прове-

дення спеціальних операцій у збройних конфліктах. – Суми: Мрія, 2004.

9. *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К.: Наукова думка, 1974.

10. *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особливої важливості. Партизанська розвідка. 1941–1945 гг. – К.: Вища школа, 1985.

11. *Млечин Л.* Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. – М.: Центрполиграф, 1999.

12. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985.

13. *Потов А.* 15 встреч с генералом КГБ Бельченко. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002.

14. *Старожиллов И.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983.

15. Україна партизанська. Науково-довідкове видання – К.: Парламентське видавництво, 2001.

16. *Чайковський А.С.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994.

Summary

This article envisages the directions, scales and results of behind-the-front State security services' activities during the liberation operations in Ukraine.

Одержано 17 травня 2006 р.

УДК 316.346.32-053.6(477)“19”

О.П.Григоренко

СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Автор даної статті намагається показати соціальний портрет сільської молоді України, визначити її роль у розвитку аграрного сектора економіки.

Ключові слова: молодь, сільське господарство, аграрний сектор.

Друга половина ХХ століття в історії України виявилась епохою винятково важливих соціальних і політичних випробувань. За часовими параметрами це був період функціонування тоталітарної держави. Лише наприкінці 80-х років радянська суспільно-політична система почала розвалюватися. Тут поруч крокували комсомольська романтика і зубожіння, тех-

нічні прориви і рутинна закостенілість, прогресивні і, в той же час, морально-застарілі технології та організаційні методи господарювання. Саме в таких умовах молодь трудилась на всіх ділянках сільськогосподарського виробництва. На полях і фермах, садах і виноградниках вона своєю працею примножувала могутність нашого народу.

Розвиток людського суспільства – це такий процес, який включає в себе послідовну зміну поколінь. Кожне нове покоління, засвоюючи результати праці своїх попередників, виступає в певний час в усіх сферах суспільного життя як активна творча сила, вносячи в цей процес свій незамінний внесок, забезпечуючи подальшу прогресивну наступність в суспільному розвитку. Наступає час, коли на активні життєві позиції виступає нове покоління, яке має продовжити справу своїх попередників. Історія людства забезпечується послідовною зміною і спадкоємністю поколінь, який нерозривний, як і саме життя.

Кожне покоління являє собою складний соціальний організм з властивими тільки йому параметрами. Серед поколінь найскладнішим і динамічним є молоде. Молодь – конкретно-історичне поняття, яке позначає частину суспільства, що інтенсивно формується, вчиться, зростає фізично і соціально, мужніє, готуючись змінити попередні покоління. Сільська молодь неоднорідна за своїм соціально-професійним складом. За рядом ознак (виконувані виробничі функції, характер праці, професія, заробіток, освіта) її можна розділити на такі соціально-професійні групи: керівники вищої і середньої ланки, спеціалісти, службовці (без спеціальної освіти), механізатори, працівники по обслуговуванню сільськогосподарських машин, тваринники, працівники ручної немеханізованої праці з спеціальністю (бджоловоди, садівники), працівники ручної немеханізованої праці без спеціальності, будівельники, фермери. Групи ці не залишаються постійними.

Сільська молодь працює на першочерговій за своїм значенням ділянці суспільного виробництва. Молодь села виконує роботу, без якої було б неможливе життя. Праця на землі відіграє вирішальну роль в житті людства. Селянська праця, в значній мірі полегшена застосуванням техніки і добрив, залишається, як і раніше, однією з найважчих форм фізичної праці. Праця хлібороба ніколи не була легкою, іноді вона вимагає від молоді особливого напруження духовних і фізичних сил. Праця сільської молоді проявлялася в сфері однієї з найбільш життєво важливих галузей народного господарства, ставала явищем творчим і мала серйозне значення для всього суспільства.

Майбутнє сільського господарства нашої країни нерозривно зв'язане з молоддю. Ні одне скільки-небудь масштабне історичне завдання не може

бути вирішене без активної, діяльної і всебічної участі молоді. Саме ця соціально-демографічна група є найбільш динамічною, готова до сприймання нових ідей, уявлень, має досить високий рівень загальноосвітньої і професійної підготовки, спроможна сміливо взяти на себе вирішення грандіозних новаторських завдань, які стоять перед розвитком сільського господарства. Від уміння сільської молоді використовувати з найбільшою віддачею землю, техніку, кошти, вкладені у виробництво, застосовувати передовий досвід і досягнення науки у значній мірі залежить успішний розвиток сільського господарства.

Історіографія проблеми складалась практично в умовах однопартійної системи і певного обмеження свободи наукової творчості. В умовах радянської системи науковці орієнтувалися на аналіз позитивних тенденцій, а спостереження і передбачення негативних явищ не були об'єктом їхньої уваги. Значний фактичний матеріал про сільську молодь України зосереджено у виданнях з молодіжної проблематики¹. Однак, підготовлені в дусі того часу, ці книги не могли дати реальної картини життєдіяльності сільської молоді. Життя молоді, як і всього суспільства, зображено безпроблемним. Важливі питання праці молоді на полях і фермах піднімалися в ряді праць, що вийшли у молодіжному видавництві "Молодь"². В цих публікаціях відображено матеріали лише позитивного характеру. В працях, підготовлених в характерному для традиційної радянської історіографії стилі вихваляння аграрної політики Компартії, переважав описувально-возвеличувальний тон.

У 1990-х роках ряд важливих публікацій з цієї проблеми здійснив історик та соціолог О.П.Григоренко³.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб показати соціальний портрет сільської молоді України, її роль у розвитку аграрного сектора економіки.

В 1960 р. у сільському господарстві України трудилися мільйони юнаків і дівчат⁴. В результаті багатьох причин кількість молоді в селах неухильно скорочувалася. До середини 70-х років питома вага молодих трудівників села в складі трудового населення складала 40%. В їх числі: 119 тисяч – механізатори, 92 тисячі – тваринники, 25 тисяч – спеціалісти сільського господарства. У 1987 р. в Україні було 554 тис. колгоспників в віком до 30 років, що складало 17% від загальної їх чисельності. В січні 1989 р. колгоспна і радгоспна молодь складала по відношенню до всіх трудівників села 14,7%⁵.

Селянська праця брудна – весь день в пилюці, багнюці. Оскільки в сільському господарстві роботи в основному виконуються на відкритому повітрі, то в цих умовах майже неможливе регулювання метеорологічних параметрів в межах робочої зони. Сільське господарство завжди відзначалось високою ступінню ризику. Перш за все, це непередбачувані погодні

умови, всілякі стихійні лиха, епізоотії. Специфіка діяльності сільського трудівника обумовлена біологічними і кліматичними особливостями його роботи. Наприклад, землеробство – це така галузь, яка повністю ґрунтується на пристосуванні людини до природи, її циклів, до тих закономірностей, які визначають розвиток живого світу.

Знатний механізатор країни О.Н.Парубок про свою працю на землі сказав так: “Я люблю землю... За цими словами відразу ж постають складові моєї хліборобської моралі: почуття відповідальності за кожну вручену сотку землі і моє ставлення до роботи на ній. Як любиш, як дорожиш землею, так і працюєш, хазяїнуєш на ній: удобрюєш, ореш, сієш, жнивуєш...”. Ростити хліб, доглядати худобу, плекати сади й виноградну лозу все це вимагає клопіткої праці, великої дбайливості, багатьох зусиль. “Ти, як боєць, – завжди на посту, в турботі за землею, в тривозі за врожай, за хліб”, – зауважував кукурудзовод Ю.Ю.Пітра.

У зазначений період професія хлібороба передбачала високий рівень кваліфікації, широкі різноманітні знання, вміння керувати складною технікою. Сільське господарство як галузь суспільного виробництва надає виключні можливості для творчої діяльності, для прояву здібностей і таланту молоді. Хліборобський цех – просто неба. Гуляють по ньому вітри, яким не скажеш: зупиніться. Сонце над полем або ж ласкаве, або ж палюче. То ідуть дощі невпинно, то не йдуть зовсім, а хлібові ж треба і вітру, і сонця, і дощу, але всього того в міру і в певний час. І селянину своєю працею, творчим підходом треба спрямувати природні сили на користь, щоб поля віддячили щедрим врожаєм. Трудівники сільського господарства випробовують і впроваджують все те, що створює передова наука. В 1976 р. на полях Харківської області почав діяти модернізований бурякозбиральний комбайн КС-6, створений харків'янами спільно з спеціалістами ряду європейських країн. Першим випробував машину передовий механізатор з Краснокутського району І.Тягто. На землі не може працювати черства, байдужа людина.

Щоб більш чітко уявити сільську молодь як соціально-демографічну групу, необхідно врахувати її участь у діяльності окремих господарств. Трудовий колектив без молоді – безперспективний, так як без середнього покоління і літнього віку – не стабільний. В сільгоспдприємстві “Саки” в Криму на вирішальних ділянках виробництва в 1975 р. працювало понад 4 тисячі юнаків і дівчат віком до 30 років, що складало 70% усіх працюючих. У високомеханізованому господарстві ім.Фрунзе Новоодеського району Миколаївської області 75% тваринників були випускниками місцевої школи. В селі Шляхова Бершадського району Вінницької області працювало понад 400 юнаків і дівчат.

У вищеназваних, а також інших господарствах, в яких молодь займала високу питому вагу в складі трудових ресурсів, з року в рік зростала врожайність сільськогосподарських культур, підвищувалась продуктивність тваринництва. Ці господарства не залучали додаткову робочу силу з сторони. Навіть в напружені періоди року трудові колективи своїми силами і в короткі строки проводили всі сільськогосподарські роботи. Тут молодь постійно відчувала турботу і підтримку керівництва, громадських організацій, бачила перспективу підвищення кваліфікації, рівня культурного розвитку, відчувала дієвість системи матеріальних і моральних стимулів, які сприяли розвитку трудової активності. Знаменно, що в аграрній сфері понад 90% опитаних молодих людей позитивно оцінювали взаємовідносини між старшими товаришами і молоддю⁶.

Наприкінці 60-х років понад 12 тисяч молодих спеціалістів очолювали бригади, ферми, ланки. Окремі господарства очолювали молоді, здібні організатори. Але це були, по суті, поодинокі випадки. 195 голів колгоспів і 29 директорів радгоспів налічувалось в Україні у віці до 30 років в 1986 р. За 1987 р. чисельність молодих керівників господарств зростає до 600 чоловік. В 1989 р. керівники колгоспів і радгоспів республіки у віці до 30 років становили тільки 3,8% від їх загальної кількості. Є всі підстави вважати, що потенціал молодих сільських спеціалістів реалізовувався не повністю.

Сільська молодь володіла цілком сучасною професійно-кваліфікаційною структурою. Село з кожним роком вимагало все більше досвідчених спеціалістів з різних галузей знань. Традиційні селянські професії поступово відмирили і головною фігурою сільськогосподарського виробництва ставала людина, яка володіла передовою технікою. З'явилися нові професії, які давали молоді можливість розправити крила, реалізувати набуті знання, удосконалювати майстерність. Серед них: майстри машинного доїння, оператори тваринницьких ферм, токарі, меліоратори, спеціалісти з контрольно-вимірювальних приладів, електрики, диспетчери, агрохіміки, мікробіологи, гідротехніки тощо. У сільгоспідприємстві "Дружба" Іванівського району Одеської області працювали люди майже 100 професій. Якщо в 1960 р. в колгоспно-радгоспному виробництві було приблизно 50 професій і спеціальностей, у 1975 р. приблизно 130, то у 80-х роках їх вже нараховувалося більш як 160⁷. Збільшення питомої ваги всіх видів кваліфікованої праці в сільському господарстві робило її більш привабливою, впливало на саму молодь, вимагало від неї безперервного підвищення культурно-технічного рівня.

Соціальний портрет молодого сільського трудівника можна простежити на прикладі життя ланкового механізатора з села Баштечки Жашківського району Черкаської області О.Н.Парубка. Розмірковуючи про свою

професію, він сказав: “Не можна, думаю, стати хліборобом на рік, на п’ять років, навіть на півжиття. Наша робота вимагає, щоб людина присвятила їй себе всього і назавжди, щоб вклала вона в землю, у вирощуваний урожай не тільки фізичну працю, а й розум, душу, якщо хочете – навіть свою мрію”. У 1962 р. його призначили ланковим молодіжної ланки по вирощуванню цукрових буряків. Не залишаючи праці механізатора, він заочно закінчив Уманський сільськогосподарський інститут. Вивчаючи і впроваджуючи в практику все передове, О.Парубок переконався: урожай піддається програмуванню. Міністерство сільського господарства країни прийняло навіть спеціальне рішення щодо розробки О.Парубком технології вирощування гарантованих врожаїв цукрових буряків. Досвідом зацікавилися і спеціалісти ряду зарубіжних країн. В 1981–1986 рр. ланка, очолювана О.Парубком, одержувала щороку в середньому по 540 центнерів коренів з гектара, або по 60 центнерів цукру. Її продукція була найдешевшою в Україні. Колектив ланки вирощував цукрові буряки без затрат ручної праці⁸. Вірність хліборобській справі, неухильний пошук резервів підвищення врожайності полів і продуктивності тваринництва – ось що характеризувало його і багатьох інших тисяч сільських юнаків і дівчат, патріотів своєї рідної землі, Батьківщини.

Як демографічна група населення, молодь відрізняється від старших поколінь хліборобів тим, що якщо ті задовольнялися, що їм може дати село, то у неї це часто оберталось “нетерпінням серця”. Молодь дуже критично відноситься до сільських умов праці, побуту і дозвілля. Часто виникала колізія між прагненнями освіченої молоді села до більш кваліфікованої, цікавої і творчої праці і реальністю, де багато ще ручної праці. Цим пояснюється і те, що інтенсивність міграції сільської молоді в 4–5 разів вища, ніж старшого покоління. Молодь готова боротися з труднощами, але не з тими, що створюються з-за чийоїсь безгосподарності, невмінням організувати справу.

Молодь, як і люди інших поколінь, буває різна. В умовах тоталітарної системи найбільша шкода була нанесена саме молодому поколінню. Вона виховувалася в двоякому відношенні до речей: одна мораль – для дому і сім’ї, друга – для школи, комсомолу, роботи, служби. Вироблена роками психологія байдужості, пасивності виступала однією з головних причин відсутності активності “знизу”. Організаційна і виховна робота з молоддю сформувала таке покоління, де більшість юнаків і дівчат були простим “виконавцем”, здатним діяти за вказівкою вищих органів. А відтак у молоді втрачалось почуття відповідальності за свою громадянську позицію. Тривалий час суспільство збіднювало себе, керуючись неписаним правилом, відповідно до якого турбота про молодь – це, свого роду, захоплення за її

слухняність. При цьому ніби виносилось за дужки природне право молоді висловлювати і реалізовувати власні погляди, потреби, поривання.

Негативним явищем в молодіжному середовищі багато в чому сприяли формалізм, бюрократизм, інертність комсомольських організацій. Особливо великої шкоди в свідомості молоді нанесло зловживання службовим становищем особами, які займали різного роду відповідальні посади. Причому дуже часто ті ж самі люди з високих трибун закликали народ, особливо молодь, до трудових подвигів, до чесного життя, самовідданої роботи.

В другій половині ХХ століття в селах України сформувалися визнані майстри сільськогосподарського виробництва, яких характеризували творчий пошук, новаторство, широке застосування досягнень науки і передової практики, високі виробничі показники. Серед них трудівники, відомі всій країні – К.Боровик, О.Парубок, К.Гулій, І.Костенко, Ю.Лендюк, Л.Молдаван, О.Покотилів, М.Пріхно, Р.Пасічник, М.Савчин, Т.Стельмах, Т.Стрижак, П.Шупер та багато інших. Їх трудові досягнення, громадська і державна діяльність свідчили про високі моральні якості молодих хліборобів, готовність сповна віддати свої сили і свою молоду енергію праці на землі.

Наприкінці 1980-х років почала утверджуватися багатоукладність сільської економіки, поруч з колгоспами і радгоспами почали набирати права громадянства і інші форми господарювання. Тим самим створювалися серйозні передумови для подолання відриву відчуження сільського трудівника від землі, яка перетворилася, по суті, з загальнонародної в нічию, казенну власність. Головне в нових формах господарювання – перетворення селянина з поденника, з міфічного в реального господаря виробництва, де панує матеріальна і моральна зацікавленість, самостійність, вільна конкуренція. Та широкого числа бажаючих негайною кипучістю взяти в господарське користування землю на селі не так уже й багато, бо в ньому мешкає переважаюча чисельність людей, старших за віком, які той дарунок і раді б з душею взяти, та істотною завадою є брак фізичних сил, енергії, матеріальних можливостей.

Водночас, молодим жителям села, які мають бажання самостійно господарювати, життя владно кличе широко відкрити двері. Державі належить предметно допомогти їм технікою, кредитами, надати всебічну моральну підтримку та необхідні поради. Проте дорога до застосування розмаїття альтернативних форм господарювання не є такою широкою, як це треба було б для життя.

Нові умови господарювання вимагають формування у молоді нового економічного мислення, почуття господаря, яке приходить разом з реальним правом людини на землю, розподілу використання результатів праці.

Це відкриває перед сільською молоддю широкі можливості для ініціативи, діловитості, трудової активності. Почала змінюватися психологія людей, стало приходити розуміння справжнього господаря, який має жити з прибутків від власної праці. Змусити людину працювати добре дуже важко, треба, щоб вона сама захотіла це робити. А для цього вона повинна знати мету, заради якої працює. Економічні методи діяльності дають просто дивовижні наслідки. І якщо молоді, компетентні, творчі, повні сил і енергії люди стануть власниками земельних масивів, то це буде шлях до відродження справжнього господаря землі – годувальника країни.

З кожним днем життя висуває нові, ще більш складніші і відповідальніші завдання, успішна реалізація яких значною мірою залежить від ефективного використання особистих якостей кожної людини. Суспільство потребує такого громадянина, який вміє жити і працювати в умовах господарської самостійності, в обстановці зростаючої економічної і соціальної відповідальності за себе і країну. Час вимагає творчого підходу до справи, ініціативи і пошуку на кожному робочому місці. Невичерпні сили і допитливий розум сільської молоді України, її постійний інтерес до всього нового, передового допоможуть розв'язати весь комплекс масштабних завдань розвитку сільського господарства, що стоять перед її народом. Сучасна сільська молодь сприймає кращі трудові традиції селянства, все цінне з традицій свого народу. Перед нею стоять великі і відповідальні завдання по зміцненню економічної могутності держави. Доброю гарантією цього є її геополітичне становище та природні фактори, а головне – талановитий, працьовитий український народ, який упродовж багатьох віків не був господарем на своїй землі, а нині може і бажає ним стати.

6 липня 2005 р. у місті Сумах відбулася нарада-презентація проекту національної програми “Відродження села – справа молодих”, в якій взяв участь Президент України В.Ющенко. До Сум прибули молоді представники з усіх регіонів України. На думку Президента України В.Ющенка, це аж ніяк не випадково, що презентація вкрай необхідної програми проводиться спільно з форумом молоді, що пов'язана з агропромисловим комплексом. Бо ж на всіх поворотах історії саме молодь проявляла себе вирішальною силою. Вона завжди запалювала і вела за собою інших на добрі справи. Ось чому влада й покладає сьогодні на юнаків і дівчат великі надії. “Я знаю, – сказав В.Ющенко, – що в цьому залі зібралося унікальне молоде покоління, цвіт нашої держави, здатний робити справжні чудеса. І я вірю, що наша молодь спрямує всі свої сили й енергію на те, аби підняти, відродити село. І я певен, що так і буде. Адже в усі часи молодь була в перших рядах борців за нове життя, прогресивною і активною силою. Так буде і цього разу”⁹.

Примітки

1. *Іващенко О.М.* Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації. – К., 1986; *Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации.* – К., 1987.

2. *Зерницький В., Лубченко І., Рибак А.* На передових рубежах п'ятирічки. – К., 1973; *Матвієнко А.С., Бородін М.І.* Ефективність праці сільської молоді. – К., 1988; *Матвієнко А., Бородін І., Захаркевич С.* Стежка до майбутнього села. – К., 1989.

3. *Григоренко О.П.* Підготовка молоді України до праці в сільському господарстві. 1960–1994. – Хмельницький, 1995; *Григоренко О.П., Лісовський В.С.* Молодь і соціально-економічні відносини на селі. – Хмельницький, 1998.

4. За роботу дружну, наполегливу! // Молодь України. – 1960. – 26 січня.

5. Проблемы молодежи и молодой семьи. Статистический сборник. – М., 1990. – С.174.

6. *Симуш П.И.* Социальный портрет советского крестьянства. – М., 1976. – С.293.

7. *Цибуляк Г.Д.* Індустріалізація виробництва і зміна характеру праці на селі // *Комуніст України.* – 1985. – №9. – С.61.

8. *Григоренко В.О., Григоренко О.П.* Участь молоді України у вирощуванні цукрових буряків. 1960–1980 роки // *Вісник технологічного університету.* – 1999. – №3. – С.155.

9. *Нестеренко П.* Влада підтримуватиме молодь, аби підняти село // *Урядовий кур'єр.* – 2005. – 8 липня. – С.2.

Резюме

Автор данної статті старается показати соціальний портрет сільської молодіжної України, визначити її роль в розвитку аграрного сектора економіки.

Ключевые слова: молодежь, сельское хозяйство, аграрный сектор.

Одержано 19 травня 2006 р.

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (80-ті рр. ХХ ст.)

В статті на основі реальних фактів зроблено спробу висвітлити роль молоді України в управлінні державними справами в 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: молодь, держава, управління.

Розбудова української суверенної, демократичної, правової держави в значній мірі залежить від громадянської активності людей, від того, яку роль вони відіграють в управлінні державними та суспільними справами. Велика надія в цьому процесі покладається на молодь. Це обумовлено не стільки бажанням державних чиновників готувати собі заміну, але й причинами суб'єктивного характеру, а саме: молоді люди по своїй природі максималісти, прагнуть до того, щоб реформаційні процеси, які відбуваються в Україні, швидше знайшли своє логічне завершення вже в найближчі роки. Без активності молоді в цьому процесі, її безпосередньої участі в управлінні державними справами, тут не обійтися.

В зв'язку з цим, виникає необхідність дослідити процес залучення молоді до управління державними справами у 80-х рр. з тим, щоб його критичне осмислення сприяло встановленню історичної правди, пошуку нових напрямків розвитку громадянської активності молоді, участі її в управлінні державними справами.

У сучасній історіографії відбувається переосмислення поглядів, концепцій щодо ролі молоді в суспільному житті радянського періоду. Увагу дослідників в більшій мірі привертають проблеми з історії молодіжного руху в Україні, ролі держави щодо формування молодіжної політики. Проблема участі молоді в управлінні державними справами у досліджуваній період розглядалася науковцями фрагментарно¹.

Наукова новизна статті полягає в тому, що її автор прагне дослідити проблему участі молоді в управлінні державними справами у 80-х рр. ХХ ст., на конкретних прикладах показати її роль у цій сфері діяльності, критично підійти до її оцінки.

З метою залучення молоді до управління державними справами її представників включали до складу керівних органів державного управління. Рішення про це було зафіксоване у прийнятій Радою Міністрів СРСР ще в січні 1963 р. постанові “Про включення керівних працівників ЦК ВЛКСМ до складу колегій деяких міністерств і відомств”. На основі цього

рішення представники ЦК ВЛКСМ були включенні до складу колегій Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерства культури СРСР, Державного комітету по радіомовленню і телебаченню, комітету народного контролю СРСР, комітету в справах фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР та інші органи державного управління.

З часом подібні рішення були прийняті у всіх союзних республіках, в тому числі і в Україні. Представники молоді республіки стали членами колегій Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Української республіканської ради професійних спілок, Комітету народного контролю УРСР, комітету по спорту при Раді Міністрів УРСР та інших республіканських органах державного управління. Представництво молоді в цих органах здійснювалось у двох формах: а) коли представники молоді, які були членами колегій, мали право вирішального голосу; б) коли вони не були членами колегій, запрошувались на їх засідання тільки в тому разі, коли на них розглядалися питання, які безпосередньо стосувалися молоді. В таких випадках молодь користувалась правом узгоджувального голосу.

Практика роботи представників молоді з міністерствами та відомствами давала їй можливість глибше пізнати процеси, які відбуваються в молодіжному середовищі, у відповідності до специфіки роботи цих державних органів шукати шляхи вирішення молодіжних проблем. Нерідко комсомольським органам доручалось підготувати відповідні матеріали для розгляду їх на колегіях. Інформація ця, як правило, носила широкий характер, давалася характеристика тієї сфери діяльності молоді, яка цікавила відповідні державні органи. Але, в зв'язку з тим, що в країні були відсутні гласність та демократія, вона не могла бути об'єктивною. Замовчувалися найбільш гострі питання, які цікавили молодь, проблеми, які гальмували розвиток молодіжного руху.

Створення умов для всебічного розвитку молодого покоління, виділення коштів для вирішення проблем молодих інвалідів, малозабезпечених сімей молоді, яка навчалася, державними органами було недостатнім. Крім того, при безпосередній підтримці органів державної влади в країні, в тому числі й республіці, проводилась політика замовчування гострих проблем, які існували у всіх сферах суспільного життя.

Не були виключенням у цій справі і молодіжні проблеми. В офіційних джерелах інформація про молодь, як правило, була позитивною. Складалось враження, що молодь живе безпроблемно, що її чекає щасливе майбутнє. Але реальне життя було іншим. У 80-х роках в молодіжному середовищі почали швидко розповсюджуватися явища, які негативно впливали на її фізичний стан та духовність. Серед молоді почали активно прослідковуватися наркоманія, проституція, збільшилась кількість правопо-

рушень тощо. Органи державної влади, комсомол приховували причини подібних явищ, прагнули не говорити про них, знаючи при цьому, що глибоке вивчення причин цих явищ було на той час партійними органами заборонено.

Участь молоді в управлінні державними справами здійснювалась через її роботу у виконавчих комітетах місцевих Рад усіх рівнів. Працюючи в цих органах, молодь набувала практичних навичок роботи з людьми, вчилася управляти. Успіх у цій роботі залежав від того, які “наставники” та “вчителі” були у неї. Там, де по-справжньому турбувалися про долі людей, покращення умов праці та соціальних умов життя, де панував дух нетерпимості до недоліків, де дотримувались дисципліни та порядку в роботі, де керівники були принципіальними і безкомпромісними, де панував діловий, разом з тим і гуманний стиль керівництва, там молоді люди проходили непогану школу управлінської праці, набували навички для майбутньої своєї роботи.

Але такий порядок був не скрізь. Як правило, у виконавчих комітетах місцевих Рад депутатів трудящих панував, як і в інших органах державної влади, Командно-адміністративний стиль роботи. Бюрократія, кар’єризм, підлабузництво були стилем роботи цих органів державного управління. Молодь з небажанням приймала правила цієї гри, “навчалась” тому, що шкодило їй не тільки як майбутнім спеціалістам сфери управління, але як і людям взагалі. Ось чому нові напрямки у політиці партії, які розпочалися в країні у другій половині 80-х років, категорично виключали командно-адміністративний стиль керівництва в партійних та державних органах, ставилось завдання викоринити все те, що заважало суспільству нормально розвиватися, покращувати умови праці і побуту людей.

На жаль, у досліджуваний період, не дивлячись на роботу, яка проводилась в цій сфері, викоринити подібні явища з практики роботи державних органів не вдалося. Допущені помилки у справі реформування органів державного управління тільки ослабили їх, втягнули у потік соціальних протиріч, посяли у них невпевненість, боягузтво. Криза політичної влади, органів державного управління на місцях досягла свого апогею наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Стало зрозуміло, що Комуністична партія, яка поступово втрачала своє значення в суспільстві, а з нею і органи державної влади, були вже не в змозі стримувати ейфорію реформування. На арену політичної боротьби виступили національно-патріотичні сили, в складі яких було і багато молодих людей, які підтримали ідеї так званої перебудови, розпочали боротьбу за розширення прав і можливостей українського народу для саморозвитку.

У 80-х роках молодь брала участь у роботі галузевих комісій Рад, гро-

мадських комісій при виконкомах. За приклад можна взяти діяльність комісій у справах неповнолітніх. У їх обов'язки входило попередження правопорушень неповнолітніми, влаштування їх на роботу, координації зусиль державних органів та громадських організацій по правовому захисту молоді, розгляд справ про правопорушення та здійснення контролю за умовами її утримання та проведення виховних заходів в установах МВС та спеціальних закладах тощо.

Про важливість діяльності такого роду комісій свідчить той факт, що постанови, які ними приймалися, були обов'язковими для виконання державними установами, підприємствами, громадськими організаціями, посадовими особами та окремими громадянами. Виключні права мали комісії у справах неповнолітніх по відношенню до молоді, яка навчалася та працювала. Без її згоди, наприклад, дирекція загальноосвітньої школи не могла виключити неповнолітнього з навчального закладу, а адміністрація – звільнити з роботи.

На жаль комісії у справах неповнолітніх не змогли виконати ті завдання які на них були покладені. Кількість правопорушень та злочинів, які здійснювали підлітки, з кожним роком зростала. Тільки у 1985 році 1,1 тис. “важких” підлітків, за якими були закріплені представники громадськості, здійснили злочини². Це було наслідком поганого виховання, соціальних умов життя, відсутності можливості в комісії займатися з підлітками, а то й небажання молоді це робити на громадських засадах. Наприклад, до занять у спортивних секціях, гуртках художньої самодіяльності і технічної творчості було направлено тільки 63,5% неповнолітніх, які важко піддавались вихованню. Третина з них не була зайнята організованою працею та відпочинком у літній час. Кожний четвертий з тих, хто був знятий з профілактичного обліку, по відношенню до яких була відстрочка виконання вироку, знову притягувався до кримінальної відповідальності. Усього в республіці 19,1 тис. неповнолітніх здійснили 17,3 тис. злочинів з яких 27,4% були здійснені групою підлітків³.

Прикладом діяльності молоді в органах державної влади була її робота в народних судах. Законодавством республіки про вибори народних судів було надано право комсомольським організаціям направляти працівників молоді до виборчих комісій, рекомендувати юнаків та дівчат кандидатами в народні судді.

Інтерес до цієї праці в молоді був значний. Це було обумовлено не стільки бажанням виправдати довір'я виборців, хоча і цей момент був присутній в їх роботі, скільки бажанням молоді ближче познайомитися і зрозуміти специфіку роботи судів, розширити свої знання в галузі права та юриспруденції. Молодь притягував до роботи у народних судах і чисто

людський інтерес. Як результат цього, у складі виборчих комісій по виборах до районних (міських) народних судів союзних республік, які відбулися в 1982 році, працювали 18079 членів комісій віком до 30 років (38%). У народні засідателі було обрано 153221 чоловіки (27%) у віці до 30 років⁴.

Але, з часом познайомившись поближче з роботою народних засідателів, у частини молоді інтерес до цієї роботи відпав. Відсутність знань, досвіду, належних прав у судових справах, перетворювало їх присутність на судових засіданнях у формальність. Звідси у частини молодих членів суду виникало небажання в них працювати. Крім того, не завжди адміністрація підприємств, установ, де працювали молоді засідателі, позитивно сприймала залишення юнаками та дівчатами своїх робочих місць для того, щоб піти на судові засідання. Роботу їх приходилося виконувати іншим працівникам. Як результат цього, деякі народні засідателі не з'являлися на судові засідання, що ускладнювало процес своєчасного розгляду справ, тягнуло за собою надмірні матеріальні та моральні затрати.

Молодь надавала допомогу органам державної влади в охороні громадського порядку, проведенню профілактичної роботи щодо попередження правопорушень серед молоді, беручи участь у добровільних народних дружинах (ДНД). Вони з'явилися в республіці в кінці 50-х років після прийняття ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР постанови "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні". Взнявши за основу цю постанову, всі громадські формування, які проводили роботу з правопорушниками, були об'єднані у добровільні народні дружини.

Керуючись Положенням про добровільні народні дружини по охороні громадського порядку, ЦК ВЛКСМ 26 грудня 1983 року затвердив нове Положення про оперативні загони дружинників, в якому була закріплена практика діяльності оперативних комсомольських загонів дружинників (ОКЗД) як важливої ланки добровільних народних дружин.

В практику роботи таких загонів ввійшли спільні рейди-перевірки із зацікавленими відомствами та органами. Так, у 1981 році молодь разом з представниками профспілкових організацій, народного контролю, МВС провели цільові рейди-перевірки продажу товарів підвищеного попиту, витрат хліба та хлібопродуктів, дотримання роздрібних цін та націнок у торгових організаціях Мінторгу УРСР та Укопспілки, організації громадського харчування робітників та службовців на підприємствах Мінрадгоспів УРСР, а також робітників промислових підприємств та будов Чернігівської області. За вісім місяців 1981 року було проведено 215 тисяч перевірок магазинів та підприємств громадського харчування оптових та дрібнооптових баз та складів. Результати перевірок показали, що не дивля-

чись на заходи, які були прийняті щодо наведення порядку в організації торгівлі товарів підвищеного попиту, порушення правил торгівлі залишається ще значним. Такі порушення були встановлені в кожному четвертому підприємстві, які перевірялися. За матеріалами перевірок було притягнуто до дисциплінарної відповідальності 27 тис. торгових працівників: в тому числі понижено в посадах 2,6 тис. чоловік; звільнено з посад майже 1200 працівників; на 1064 найбільш злісних порушників матеріали були передані в слідчі органи⁵.

Серед молодіжних загонів виділялась робота оперативного комсомольського загону дружинників Львівської області. За два роки чисельність міського опер-загону збільшилась з 30 до 250 чоловік. В місті стало традиційним проведення операцій “Зайнятість”, “Підліток”, “Вулиця”, “Транспорт” та інші. Міський штаб регулярно проводив рейди по боротьбі з розкраданням на підприємствах харчової та легкої промисловості, залізничному транспорті. Тільки в 1984 році оперативні загони дружинників затримали більш як 120 чоловік, які зазіхали на народне добро. Цього ж року оперативний загін м.Львова був нагороджений перехідним Червоним прапором ЦК ВКЛСМ та МВС СРСР “Ветерани радянської міліції – кращому оперативному комсомольському загону дружинників”⁶.

За прикладом львів’ян подібні формування по охороні громадського порядку почали створюватися і в інших містах України. Значним стимулом у їх розповсюдженні в республіці була матеріальна винагорода членам загонів за роботу, отримання відповідних знань і вмінь для тих, хто бажав в майбутньому працювати в органах внутрішніх справ.

На жаль, так було не скрізь. Партійні комітети та комітети комсомолу підприємств, установ, навчальних закладів, на яких було покладено завдання організації народних дружин, застосовували у цій роботі командно-адміністративні методи. Юнаки та дівчата, боячись за негативні наслідки, змушені були писати заяви про вступ до народних дружин. Такі методи формування молодіжних загонів не приносили відчутних результатів. Молодь з небажанням йшла на чергування дружин, проявляла під час роботи інерцію та апатію. Частина юнаків та дівчат соромилися носити пов’язки дружинників. Крім того, траплялися й такі, які були не готові до цієї роботи. В них не було відповідних знань, навичок, панував страх перед проблемними ситуаціями, які могли виникнути під час чергування.

Отже, участь молоді в управлінні державними справами у 80-х рр. хоча і мала деякі позитивні тенденції, в значній мірі носила абстрактний, надуманий характер. Комсомол, який тоді представляв молодь в державних інститутах, постійно був під контролем партії, не міг самостійно впливати на органи державної влади, захищати інтереси молоді.

Критичне осмислення проблеми участі молоді до управління державними справами у 80-х рр., показ історичної правди мають сприяти тому, щоб сучасна молодь брала активну участь у розбудові української держави, по-новому, з урахуванням конституційних вимог, європейських традицій впливала на органи державної влади, захищаючи як свої, так і інтереси інших прошаків населення, вчилася управляти державними та суспільними справами.

Примітки

1. *Анищук В.В.* Рост социальной активности молодежи. – К., 1988; *Ищенко Н.П.* Социальное становление советской молодежи. – К., 1989; Молодежная политика; опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. – К., 1992; *Головатий М.Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; *Соколов В.М., Рябика В.А.* Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. – Одесса, 1998.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.7. – Оп.18. – Спр.1803. – Арк.17.
3. Там же. – Арк.22-29.
4. Комсомольское строительство. – М., 1984. – С.309.
5. ЦДАГО. – Ф.7. – Оп.20. – Спр.2537. – Арк.11.
6. *Кобринский Ю.Г.* Оперативные комсомольские отряды дружинников – К., 1998. – С.64.

Резюме

В статье на основании реальных фактов сделана попытка выяснить роль молодежи Украины в управлении государственными делами в 80-х гг. XX ст.

Ключевые слова: молодежь, государство, управление.

Одержано 16 травня 2006 р.

ПРИКОРДОННІ ВІЙСЬКА УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1991–2003 РОКИ)

На основі широкого кола джерел досліджується комплекс заходів, спрямованих на протидію контрабандній діяльності на державному кордоні України, які проводились Прикордонними військами України протягом 1991–2003 років.

Ключові слова: державний кордон, прикордонники, контрабанда.

Внаслідок умовного характеру територіального розмежування колишніх радянських республік Україна у перші роки незалежності виявилася фактично відкритою для безконтрольного переміщення через кордон громадян, зброї, вибухових, наркотичних і отруйних речовин, товарів тощо. Саме тому одним з перших законодавчих актів в нашій державі, прийнятим 4 листопада 1991 р., було створено Прикордонні війська України (далі – ПВУ), на які покладалось важливе завдання “забезпечення недоторканості державного кордону України на суші, морі, річках та інших водоймах, а також охорона виключної (морської) економічної зони України”. Прикордонникам також було надано право “вилучати у встановленому порядку... предмети контрабанди...”¹.

Прикордонні війська у 2003 р. були реформовані в правоохоронний орган спеціального призначення – Державну прикордонну службу України². Протягом свого існування (1991–2003 рр.) ПВУ докладали максимум зусиль для виконання своєї надзвичайно важливої місії. Аналіз їх оперативно-службової діяльності (далі – ОСД) свідчить, що серед великої кількості різноманітних порушень законодавства України з прикордонних питань, одними з найнебезпечніших в плані завдання шкоди національним інтересам України були порушення, пов’язані з контрабандою. Зважаючи на це, завдання розбудови системи протидії контрабандній діяльності на державному кордоні стало одним з пріоритетних для вартових українського кордону та держави в цілому.

При всій актуальності означеної проблеми, наукових досліджень і публікацій на цю тему досі немає. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати комплекс заходів, які проводились ПВУ протягом 1991–2003 років проти контрабандної діяльності на державному кордоні.

У 1991 р. українські прикордонники виявили товарів та сировини, що незаконно переміщались через кордон, на загальну суму 29,6 тис. крб. Але кількість нелегальних переміщень збільшується, тому в 1993 р., розроб-

ники Комплексної програми розбудови державного кордону України зазначили, що однією з причин її створення стало зростання “незаконного вивезення товарів і вантажів”, а серед головних завдань програми значилась “протидія... контрабандній... діяльності на кордоні”³.

До 1996 р. контрабанда набуває таких загрозливих розмірів, що у прийнятій 22 січня 1996 р. Концепції охорони державного кордону і суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні явище “незаконного переміщення через державний кордон транспортних засобів, вантажів та іншого майна”, визнано як загрозу національній безпеці на державному кордоні й тому боротьба з ним стала одним з основних напрямів реалізації прикордонної політики та захисту національних інтересів⁴. Йі надалі питання протидії контрабанді постійно присутнє у переважній більшості нормативно-правових актів, що стосувались удосконалення охорони державного кордону⁵.

Напрацювання відповідної нормативно-правової бази відбувалось, передусім, задля досягнення головної мети – проведення ефективної ОСД, спрямованої на боротьбу з контрабандою. Проте слід зазначити, що протидіяти контрабандистам при переході ними державного кордону було досить складно, адже порушники розробили масу способів, щоб їхні махінації не були викриті.

Поширеним був спосіб оформлення документів на фіктивні фірми-одноденки, котрі після завершення зовнішньоекономічної операції відразу щезали. Таких тільки у 2001 р. було викрито біля 4-х тисяч⁶. Інший – зниження кількості і вартості товару, що реально переправляється. Оформляли його й під іншою назвою з метою зменшення суми податку чи акцизу. Так, у серпні 1993 р. прикордонники Березинського загону прикордонного контролю (далі – ЗПК) затримали 100 т листового нікелю, що вивозився в Молдову на трьох вантажівках. А оформлено його було як промислове обладнання вартістю заниженою у 6 разів⁷. У березні 2001 р. у пункті пропуску (далі – ПП) “Могилів-Подільський” при огляді вантажного вагону було виявлено 61,7 тис. літрів спирту вартістю 148,5 тис. грн. А по пред’явленних документах вантаж називався сумішшю для консервації плодів і ягід. У листопаді 2001 р. в Одеському морському порту після завершення оформлення російського теплоходу “Капітан Галашин” з вантажем цитрусових, при повторному огляді було встановлено спеціальне заниження його фактичної ваги на 330 т, що оцінювалось додатково в 270 тис. гривень⁸.

Практикувалось часткове розмитнення. Так, у вересні 2000 р. 60 т неякісної жувальної гумки, що була привезена з Туреччини, були затримані прикордонниками вже при виїзді з території того ж порту. Як виянилось, з усієї партії було офіційно розмитнено лише 150 кг⁹.

На початку ХХІ століття одним з основних шляхів контрабанди стала схема так званого перерваного транзиту. За нею, товар перетинав український кордон на в'їзд як транзитний, але з країни він нікуди й ніколи вже не виїжджав. Разом з бутлегерством і гуртовою контрабандою цей вид злочину був популярним у тих, хто займався тютюновими виробами¹⁰.

Інкони ці способи поєднували. Так, у 1997 р. був викритий контрабандний канал по вивезенню лікєро-горілочаних і тютюнових виробів. Схема була наступною: з Молдови до Києва вантажі провозились під виглядом транзитних, там накопичувались і вже по нових накладних, як сільськогосподарські продукти, прямували до Росії¹¹.

Придумувалось безліч способів приховування контрабанди.

2 тонни міді вивозив у травні 1993 р. в Прибалтику з України громадянин Азербайджану. А так як робив він це незаконно, то замаскував її під яблуками і гранатами у кузові “КамАЗу”¹². Для перевезення спирту широко застосовували бензобаки. Пальне ж заливалось в ємкість для миття вітрового скла¹³.

Нерідкими були випадки, коли по документах і на звук пуста цистерна раптом виявлялась важчою на 3 т. Чому? Перевірити неможливо, адже заповнюється тільки через труби. При ретельному огляді виявилось, що знизу був акуратно вирізаний а потім заварений люк. А всередині – цигарки¹⁴. А в шинах автофургонів – цигарки “Мальборо”?¹⁵. І приклади такі можна приводити нескінченно. Вивозили все: листову сталь, високоякісний алюміній і золоті вироби, срібло і платино-паладієвий сплав, і просто металічну арматуру, автомобілі “Таврія”, мотоцикли “Дніпро”, трактори Т-16 і запчастини до них, горілку і спирт, антикваріат і церковні атрибути, а ще гречку, цукор і херсонські кавуни, пиломатеріали, кам'яне вугілля, масляну фарбу і глибинні насоси, цукерки, мікросхеми та радіодеталі й дефіцитні медичні препарати, холодильники, кавомолки, праски, меблі і дзеркала для меблів тощо.

Взагалі, екзотичній контрабанді дивуватись приходилось часто. В автомобільному ПП “Шегині” прикордонний наряд, серед іншого, вилучив флейту німецького виробництва і 250 листівок Другої світової війни, надрукованих в період окупації для громадян України у Німеччині¹⁶, а на Одещині затримали 16 т овечої шерсті, яку везли в Молдову чабани аж з Дагестану¹⁷. 2 т рідкісного і цінного сплаву ніхрому було затримано в ПП на Чернігівщині¹⁸, а у міжстельовому просторі потягу “Сімферополь-Рига” – 90 кг зерна харчового маку¹⁹. В Угорщину везли перегній, а ще – кольоровий метал, особливо з табличок, зірваних з надмогильних плит. У Словаччину носили здавати склотару²⁰. А 41-річний воронежець віз з Луганщини 28 тис. презервативів, хоча при затриманні пояснив, що це зовсім не контрабанда,

а возить він їх з собою постійно, для власного користування²¹. Часто зустрічалась на кордоні й контрабанда рідкісними птахами, звірами, рептиліями, рослинами тощо.

Деякі перевезення вражали своїми об'ємами та масштабами.

У січні 1994 р. в районі населеного пункту Карповичі Чернігівської обл. прикордонники затримали 4 Камази з 2028 ящиками горілки²². Теж на Чернігівщині, у серпні 1995 р. на об'їзному шляху біля застави прикордонного контролю “Семенівка”, були затримані два вантажні автомобілі, на котрих хотіли вивезти контрабандних цигарок на суму 91 млрд. 150 млн. карбованців²³. А 2 квітня 2003 р. на території колишньої ферми с.Шегині Львівської області було затримано 34 вантажівки, які в'їхали в Україну, маючи контрабандного вантажу приблизно на 7,5 млн. гривень²⁴.

І гроші, виявляється, можна рахувати на тонни. 25 березня 1993 р. в аеропорту Кіровограда на борту літака АН-26, який відлітав до Пензи, було вилучено 56 мішків російських рублів загальною вагою понад 2,5 т²⁵. А в Одесі під час митного оформлення вантажу громадянки, яка у червні 1995 р. поверталась теплоходом з Туреччини, виявилось 12 млрд. 600 млн. фальшивих карбованців. Це було найбільшою затримкою фальшивих грошей часів незалежності²⁶.

Возили в основному, автомобілями, чи в руках, на транспортних засобах громадського користування, але траплялись і більш “підприємливі”: як грузини, що у травні 1993 р. завантажили судно “Діоскурія” більш як 110 тонами контрабандних продуктів на загальну суму 43 млн. крб.²⁷; чи луганчани, які до 1996 р. мали навіть власну залізничну колію²⁸; чи невідомо хто, тому що утік з місця пригоди, який так завантажив АН-2 партією контрабандних цигарок, що перечепився за стовпа високовольтної лінії й розбився у червні 2000 р. в Молдавії біля м.Бричани²⁹.

А от 1997 р. став, мабуть, останнім, коли прикордонників перестали мучити сумніви, чи є ще хоч якась категорія людей у нашій країні, яка не займається контрабандою. Адже тоді в с.Гвоздівці на Чернівецьчині прикордонний наряд на об'їзному шляху затримав МАЗ, завантажений вином “Кагор” на суму 24 тис. грн. без жодних на те документів. А водій цього автомобіля і супроводжуючі його двоє священнослужителів – всі були з Києво-Печерської лаври³⁰.

На жаль, і серед тих, хто повинен боротись з контрабандою, були такі, що сприяли їй чи й самі нею займаюлися. 3-х працівників Луганської митниці, які входили в злочинне угруповання, що займалось незаконним перевезенням продукції з України в Росію, було викрито в 1996 р.³¹. У 1997 р. на молдавському кордоні було затримано 3 рефрижератори з контрабандою, які супроводжували 3 співробітники МВС³². Два контролери-

прапорщики ОКПП “Буковина” в 1993 р. були помічені, коли брали хабарі у громадян, що переправляли контрабанду³³.

Контрабанда дуже швидко перестала бути для України простим порушенням законодавства. У лютому 2002 р. на нараді з питань захисту внутрішнього ринку і попередження незаконного ввезення товарів і збитків бюджету Президент України вказав на недостатній захист внутрішнього ринку від контрабандних товарів. Зокрема, на те, що “орієнтовано збитки від порушень і зловживань у митній справі, включаючи проблеми митного законодавства, складають біля 2 млрд. грн. у рік”. За словами Президента, основну масу контрабандних товарів складали: спирт, алкоголь, тютюн (великі втрати бюджету), цукор (збитки через його нелегальний ввіз досягали 400 млн. грн.), продукція легкої промисловості (3/4 продукції на ринку), м'ясопродукти, телевізори (третина ринку) тощо³⁴.

За заявою представників Генеральної прокуратури, у 1995 до України контрабандним шляхом було ввезено майже 100 тисяч іномарок. Збитки державного бюджету оцінювались у \$100 млн.³⁵ У 2001 р. результатом контрабандного ввозу товарів стало скорочення в три рази виробництва в легкій промисловості, на третину – легального ввозу тютюну, втрати бюджету від контрабанди тютюнових виробів склали \$150 млн. тощо³⁶.

У ПВУ докладали всіх зусиль для того, щоб успішно боротись з контрабандою. З 1992 р. розпочалось облаштування всього периметру державного кордону, на нових ділянках якого, передусім, визначались пункти пропуску на міжнародних шляхах сполучень, через які дозволялось провозити певні види товарів і вантажів³⁷.

Домовленості з суміжними державами про такі ПП вдалось досягти досить швидко, а залучивши прикордонні кадри з західного кордону і військовослужбовців, які повернулись з різних ділянок кордону СРСР³⁸, організували несення служби.

Але контрабандисти швидко зорієнтувались і почали використовувати для своєї діяльності шляхи поза ПП. Але ні сил, ні коштів збільшити щільність сил і засобів для охорони не було і тому ПВУ шукають інших шляхів удосконалення ОСД. Одним з них стало проведення прикордонних операцій, результатом яких було не тільки вилучення контрабанди, але й ліквідація організованих каналів незаконної діяльності, відслідковування її шляхів тощо.

При досконалій організації прикордонні операції виправдовували себе. Так, в ході операції “Заслін-94” (липень-сепень 1994 р.) було затримано контрабанди на суму 11 млрд. крб., 34 млн. рос. руб., 110 тисяч американських доларів³⁹. Проведена у березні 1995 р. на ділянці кордону Південно-Східного управління спеціальна прикордонна операція “Контрабандист”

привела до виявлення контрабандних товарів та сировини на суму близько 2 млрд. крб.⁴⁰. У вересневих 2000 р. операціях “Інгус-2000” та “Осінь-2000” було вилучено контрабандних товарів на загальну суму понад 3,5 млн. грн., виявлено та припинено діяльність восьми каналів переправлення її через кордон. Порушено сім кримінальних справ⁴¹.

Особливу увагу прикордонники надавали співпраці з правоохоронними відомствами, адже, згідно з чинним законодавством, повноваження Пів у тилкових областях України дуже обмежені і тільки створення спеціальних міжвідомчих груп дозволяло проводити поглиблені рейди, детальні перевірки потягів у місцях їхнього відстою тощо.

Успішними в цьому плані були заходи в рамках спільної операції “Магістраль”, ініціатором якої виступило Міністерство транспорту. Вона проводилась влітку 2002 р. і загальна вартість затриманої контрабандної продукції склала близько мільйона гривень⁴². Успішними виявились операції “Кордон”, “Рубіж”, “Заслін”, “Канал”, “Бар’єр” та багатьох інших⁴³.

Загалом, з 1991 по 2003-й рік всього у ході прикордонних операцій було вилучено контрабанди майже на 102 мільйони гривень⁴⁴.

З 1999 р. почалось створення підрозділів для виконання спеціальних завдань. Результатом їхньої ОСД тільки у першому півріччі 2003 року стало затримання контрабандних товарів на суму 819655 грн.⁴⁵. З 2000 р. почалось активне реформування військ для того, щоб переорієнтувати основні зусилля їх ОСД на новостворені ділянки кодону⁴⁶.

З 2001 р. на місцях починають працювати інспектори прикордонної служби, що поглибило можливості відслідковування оперативної обстановки. У 2003 р. за їх інформацією затримано контрабанди на 2963482 грн.⁴⁷. Як тільки дозволила економічна обстановка і хоч трохи почав покращуватись фінансовий стан військ, розпочалось створення нових підрозділів, у результаті чого з 2000 до середини 2003 р. на південно-східних кордонах була майже удвічі збільшена щільність сил і засобів охорони кордону⁴⁸.

Активізувалась робота з мешканцями прикордоння. Так, тільки у 2002 р. за інформацією місцевих жителів і з допомогою членів громадських формувань було вилучено контрабанди на 1627 тис. грн.⁴⁹ тощо.

Якщо проаналізувати результативність заходів, які здійснювались прикордонниками з протидії контрабандній діяльності, то вона, наприклад, у 2001–2002 роках виглядала наступним чином: у 2001 р. було затримано у 5929 випадках контрабанди на 32,32 млн. грн.; у 2002 р. – у 7499 випадках контрабанди на суму 48,08 млн. грн.

Більшість товарів затримувалась при спробах ввезення в Україну: 2001р. – 75%, на суму 24,4 млн. грн.; 2002 р. – 74%, на суму 35,7 млн. грн.

Переважає більшість товарів затримувалась у пунктах попуску: 2001 р.

– 55%, на суму 16,9 млн. грн.; 2002 р. – 65%, на суму 30,8 млн. грн.

По ділянках кордону затримання контрабанди виглядало так (в млн. грн.): 2001 р. – Республіка Польща – 3,15; Республіка Словаччина – 3,12; Угорська Республіка – 1; Румунія – 0,2; Республіка Молдова – 5,3; Російська Федерація – 10,9; Республіка Білорусь – 0,7; морський кордон – 7,66; повітряний кордон – 0,1; 2002 р. – Республіка Польща – 10,2; Республіка Словаччина – 3,16; Угорська Республіка – 4,9; Румунія – 3,6; Республіка Молдова – 3,9; Російська Федерація – 17,2; Республіка Білорусь – 1,7; морський кордон – 1,99; повітряний кордон – 1,2.

А по кількості випадків затримань контрабандних товарів у 2002 р. безперечним лідером була польська ділянка кордону – 41%, на інших ділянках: Республіка Словаччина – 4%, Угорська Республіка – 11%, Румунія – 1%, Республіка Молдова – 15%, Російська Федерація – 21%, Республіка Білорусь – 4%, морський кордон – 2%, повітряний кордон – 1%.

Основну кількість осіб, затриманих у 2002 р. за незаконне переміщення товарів, становили: громадяни України – 70%; країн СНД – 23%, зокрема Республіки Молдова – 16%, Російської Федерації – 5%; країн Європи – 6%, у тому числі Республіки Польщі – 3%, Угорської Республіки – 2%.

Основними контрабандними товарами у 2002 р. були тютюнові (32%) та горілчані (12%) вироби, автотехніка (13%), промтовари (11%).

Загалом, ПВУ було затримано: у 2001 р. горілчаних виробів – 185,4 тис. л, пукру – 282 т, цигарок – 2,37 млн. пачок, ПММ – 655 тис. л, м'ясопродуктів – 192 т, автомобілів – 253 шт.; у 2002 р. горілчаних виробів – 94,8 тис. л, пукру – 921 т, цигарок – 1,2 млн. пачок, ПММ – 443 тис. л, м'ясопродуктів – 269 т, автомобілів – 770 шт.⁵⁰

Загальна статистика переконавала в одному – кількість контрабандних товарів на кордоні зростала. Невпинно, з року в рік цифри затримань повзи угору, але це означало тільки одне – значить везуть все більше, значить впевнені в тому, що вдасться подолати прикордонний бар'єр⁵¹.

І в цьому випадку запитання “Чому кордон не ставав непроникним бар'єром для контрабандистів?” – мабуть, слід було ставити не тільки прикордонникам. Керівництво Держкомкордону бачило кілька основних причин. *По-перше*, недостатньо ефективний контроль за доставкою вантажів до місця призначення, а також при їх транзитному переміщенні по території України. Це створює передумови для використання “перерваного транзиту”, прикриття фірм-одноденок, надання фіктивних документів тощо. *По-друге*, недосконале законодавство, що дозволяє уникати карної відповідальності, повертати затримані товари і транспортні засоби контрабандистам. *По-третє*, “відсутність складу злочину”. Затримані є, спроба незаконного проникнення в країну в наявності, а притягнути до відповідаль-

ності неможливо, так як незавершене договірно-правове оформлення кордону, тобто: відсутня чітко визначена лінія кордону, немає прикордонних знаків тощо. У таких умовах дуже непросто довести порушення і покарати винних. *По-четверте*, так і не було вирішено питання стимулювання за затримку контрабанди чи повернення частини коштів від її реалізації прикордонному відомству. Це породжувало ситуації, коли військовослужбовець затримував, можливо й ризикуючи життям, на сотні тисяч контрабанди, відмовлявся від хабарів у кілька тисяч, а потім повертався з пустими руками до голодної сім'ї, тому що кілька місяців не отримував зарплатні. Якщо таке повторювалось роками, то це вже було не випробування, а звичайна провокація і знущання над людьми⁵².

Отже, можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду ПВУ прикладали максимум зусиль для того, щоб припинити безупинне незаконне розтаскування українських багатств, щоб убезпечити від можливості підриву української економіки напливом маси безмитно проникаючих на український ринок зарубіжних товарів. Але, на жаль незавершене нормативно-правове оформлення кордонів, недосконала робота законодавців, що у багатьох випадках не продукували повноважних нормативних актів, які б могли бути використані як повноцінний інструмент боротьби проти контрабанди, прикриття окремими особами з вищих ешелонів влади діяльності великих організованих каналів незаконного перевезення через кордон товарів не дозволяли роботу прикордонників зробити достатньо ефективною для радикального зменшення розмірів цього негативного явища. Тобто для подолання контрабанди вимагалось не тільки удосконалення оперативно-службової діяльності прикордонного відомства, а й об'єднання зусиль усіх уповноважених на те державних інститутів.

Подальші дослідження стосуватимуться аналізу діяльності Прикордонних військ України у протидії незаконному переміщенню через державний кордон наркотичних речовин та зброї, набоїв, вибухівки тощо.

Примітки

1. Закон України від 4 листопада 1991 р. №1779-ХІІ “Про Прикордонні війська України” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – №2. – С.7. – Ст.1.
2. Закон України від 3 квітня 2003 р. №661-IV “Про Державну прикордонну службу України” // Прикордонник України. – 2003. – 17 травня. – С.4-10.
3. Комплексна програма розбудови державного кордону України. – К.: Держкомкордон, 1994. – С.3, 7.
4. Концепція охорони державного кордону та суверенних прав України в її ключній (морській) економічній зоні // Державний кордон України. Збірник документів за 1996 р. – К.: Держкомкордон, 1997. – С.29.

5. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 1996 р. №77 “Про заходи щодо посилення охорони державного кордону” // Державний кордон України. Збірник документів за 1996 р. – С.7-12; Доручення Президента України “Про вжиття додаткових заходів щодо протидії контрабанді та реалізації на внутрішньому ринку України незаконно ввезених товарів” // Поточний архів відділу документального забезпечення Національної академії ДПСУ (далі – АВДЗ НАДПСУ). – Інв.306. – Спр.2. – Арк.220; Програма дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України та митних органів України, на період до 2005 року // Державний кордон України. Збірник документів за 2000 р. – К.: Держкомкордон, 2001. – С.45-99; Наказ Голови Держкомкордону “Про затвердження і введення в дію Плану основних заходів Держкомітету щодо виконання Указу Президента України від 25 грудня 2000 р. №1376/2000” від 12 жовтня 2001 р. // Поточний архів – сховище документів адміністрації ДПСУ (далі – СД АДПСУ). – Інв.6206. – Спр.26. – Т.12. – Арк.191-197; Указ Президента України від 4 квітня 2003 р. №288/2003 “Про План дальшого облаштування державного кордону України з Республікою Молдова” // Нормативно-правові документи з питань охорони державного кордону та діяльності ДПС України. – К.: Держкомкордон, 2004. – С.43-46.

6. Контрабанда на таможене // Киевские ведомости. – 2002. – 16 февраля. – С.2.

7. 100 тон контрабандного нікелю // Народна армія. – 1993. – 11 серпня. – С.2.

8. *Астахов С.* Зачем контрабандисту зонтик, или что мешает покончить с товарной интервенцией? // 2000. – 2002. – 28 червня. – С.8.

9. *Левит А.* 90 тонн “братьев Кличко” стали “притчей во языцех” для морских транспортников и яблоком аздора – для пограничников и таможенников // Факты. – 2000. – 19 сентября. – С.3.

10. Черты национальной контрабанды // Киевские ведомости. – 2002. – 23 марта. – С.7.

11. *Нестеренко Е.* По накладной – горох, а на деле – бренди // Всеукраинские ведомости. – 1997. – 26 березня. – С.5.

12. *Павлов М.* Медный джигит далеко не ускакал // Пограничник Украины. – 1993. – 12 мая. – С.1.

13. *Семенов В.* Новое применение бензобака придумал польский мошенник // Всеукраинские ведомости. – 1997. – 14 июня. – С.5.

14. *Филатов М.* Контрабанда у цистерні // Киевские ведомости. – 1999. – 11 ноября. – С.3.

15. *Руднев К.* А колеса не простые: сигареты в них крутые // Вечерние вести. – 1999. – 7 декабря. – С.4.

16. Львовские таможенники перехватили контрабандную партию фашистских листовок // Факты. – 2000. – 21 ноября. – С.3.

17. Жадность чабанов сгубила // Правда Украины. – 1994. – 31 марта. – С.2.

18. Від золота до голландського сиру вивозять за межі України невтомні кон-

трабандисти // Молодь України. – 1994. – 12 квітня. – С.2.

19. У гості з гумовим кийком і наручниками // Київська правда. – 1994. – 29 вересня. – С.2.

20. Мельничук Я. Раньше вывозили колбасу, теперь – навоз и кладбищенский металл // Правда Украины. – 1996. – 8 августа. – С.5.

21. Токарь А. В Луганской области обнаружен половой гигант // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – 8 июля. – С.7.

22. Губенко В. Навала товарно-валютних пацюків // Українська газета. – 1994. – 6-19 січня. – С.1-2.

23. Супердобыча пограничников – 100 млрд. руб. // Ведомости Daily. – 1995. – 28 августа. – С.1.

24. На кордоні з Польщею діє серйозне злочинне угруповання контрабандистів // Дайджест інформаційних новин. – 2003. – №13. – С.19.

25. Медвідь П. Безпека держави починається з кордону // Військо України. – 1993. – Травень. – С.6.

26. Молодь України. – 1995. – 20 червня. – С.1.

27. Пасякин В. Пресечена крупная контрабанда // Красная звезда. – 1993. – 6 мая. – С.1.

28. Ткачук О. У контрабандистов была даже своя собственная железнодорожная ветка // Ведомости Daily. – 1996. – 29 мая. – С.1.

29. Лаверик А. Приключения украинцев в Молдавии // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – 20 июля. – С.7.

30. Кучеров А. Святі отці вдарились в бізнес // Дайджест інформаційних новин. – 1997. – №19. – С.9.

31. Милютин И. “Добро” на контрабанду давали таможенники // Правда Украины. – 1996. – 10 декабря. – С.4.

32. Кизка В. Кто самый крутой контрабандист? // Независимость. – 1997. – 29 января. – С.5.

33. Павлов М. С преступностью на границе должно быть покончено // Киевские ведомости. – 1993. – 17 августа. – С.5.

34. Контрабанда на таможене // Киевские ведомости. – 2002. – 16 февраля. – С.2.

35. Дайджест інформаційних новин. – 1995. – №40. – С.24.

36. Леонид Кучма: контрабанда угрожает экономической безопасности Украины // Факты. – 2002. – 16 февраля. – С.2.

37. Розпорядження Президента України від 22 червня 1992 р. №112 “Про державну програму розвитку мережі пунктів пропуску через державний кордон України та відповідної сервісної інфраструктури” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. – К.: Держкомкордон, 1993. – С.38.

38. СД АДПСУ. – Інв.1072. – Спр.17. – Т.1. – Арк.5.

39. *Зубков А.* Україні потрібен державний, а не “прозорий” кордон // Вісті з України. – 1994. – 1 вересня. – С.3.
40. Центральний архів ДПСУ (далі – ЦА ДПСУ). – Ф.19. – Оп.1427. – Спр.2. – Арк.184-185.
41. АВДЗ НАДПСУ. – Інв.306. – Спр.2. – Арк.220-221.
42. *Астахов С.* Операція “Магістраль” // День. – 2002. – 2 липня. – С.3.
43. *Заріцький О.* Практика проведення спільних та прикордонних операцій на ділянках державного кордону // Науковий вісник Прикордонних військ. – 2002. – №2. – С.8.
44. *Єфімов Д., Никитюк І.* Мобільність та ефективність наших дій зростає // Кордон. – 2003. – №6. – С.30-31.
45. СД АДПСУ. – Інв.8166. – Спр.46. – Т.1. – Арк.228.
46. *Олексієнко Б.М.* На варті кордону, в інтересах держави виконують свій обов'язок українські прикордонники // Кордон. – 2000. – №1. – С.4.
47. *Музика В.П.* Роль інспекторського складу в сучасній моделі охорони державного кордону // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – 2004. – №2. – С.25.
48. *Литвин М.* 2003 рік: впевнені кроки реформування // Кордон. – 2003. – №6. – С.6.
49. *Коротюк О.* Діяльність громадських формувань помітно позвинулася // Прикордонник України. – 2003. – 5 липня. – С.5.
50. Аналіз міграційної ситуації та криміногенної обстановки на державному кордоні України у 2002 р. – К.: Держкомкордон, 2003. – С.33-35.
51. Кордон. – 2003. – №4. – С.28.
52. *Астахов С.* Зачем контрабандисту зонтик, или что мешает покончить с товарной интервенцией? // 2000. – 2002. – 28 червня. – С.8.

Summary

The article based on a great number of sources investigates a complex of means directed against the contraband activity on the state border of Ukraine held by the Border Guard Troops of Ukraine during 1991–2003.

Key words: State border, border guards, border protection, contraband, contrabandist, smuggler, border patrol, frontier post.

Одержано 17 травня 2006 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.431.44)“17”:281.9

І.Я. Сковчиляс

БАРСЬКИЙ УНІЙНИЙ КРИЛОС НА ПОДІЛЛІ ТА ЙОГО ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В 1747–1795 РОКАХ

В статті зроблено спробу простежити генезу та територіальний розвиток Барського унійного крилосу на Поділлі та з'ясувати його роль в системі управління єпархії, зокрема в унійний період її церковної історії.

Ключові слова: крилос, Поділля, єпархія, церква.

Львівська єпархія на час проголошення унії в 1700 р. адміністративно поділялася на три крилоси (генеральні намісництва) з центрами в Галичі, Кам'янці-Подільському та Львові. Іноді джерела називають їх ще Галицьким, Кам'янецьким і Львівським “соборами” або “єпархіями”, від місця осідку кафедральних храмів (соборів). Від цього владиттво й отримало таке потрійне найменування – Львівсько-Галицько-Кам'янецьке, що чіткіше окреслювало її територію та вказувало на духовну юрисдикцію львівських архиєреїв¹. Крилоси у Київській митрополії були проміжною ланкою в управлінні Церквою, своєрідним “посередником” між єпископським престолом і урядами намісників (деканів, протопопів), виконуючи роль судово-адміністративних округів. Після Берестейської унії 1596 р., за прикладом римо-католиків, їх все частіше почали називати офіціалатами. Протягом XVII–XVIII ст. вони не лише за назвою, але й за адміністративно-територіальними повноваженнями запозичили багато рис організаційної структури Латинської церкви. Однак, усе ж, руські крилоси не взорувалися беззастережно на аналогічні римські взірці, як умоглядно твердили, наприклад, Людомир Беньковскі та о.Юрій Федорів. Насправді своїми витоками округи-крилоси сягають часів Київської Русі XI–XII ст., тому їх аж ніяк не могла “засновувати” унійна єрархія². Замойський собор 1720 р. лише законодавчо устійнив функціонування цієї важливої ланки організаційної структури Унійної церкви. Саме тоді було вирішено (розділ постанов “De Officialibus”), що якщо в єпархії є більше ніж один соборний храм, то в такому разі владиттво повинно поділятися на стільки крилосів, скільки воно традиційно має єпископських соборів³.

Правдоподібно, вже зі середини XV ст. Православна церква на Поділлі територіально була об'єднана в Кам'янецький “собор” (“епархію”) на чолі з генеральним намісником, котрий стало резидував у Кам'янці-Подільському. Цей подільський крилос становив дуже важливу складову Львівської епархії, охоплюючи 40% її канонічної території або близько 19 тис. кв. км⁴. Протягом тривалого часу він був сталою еклезіальною структурою, разом з Львівським і Галицьким крилосами безпосередньо підпорядковуючись святоюрському владиці. На середину XVIII ст. кількість крилосів-офіціалатів у Львівській епархії зростає з трьох до п'яти. Збільшення церковних округів відбулося за рахунок виокремлення з давніх, “генеральних крилосів”, двох нових – т.зв. форальних або допоміжних офіціалатів – у Барі на Поділлі та в Бережанах у Теребовельському повіті Руського воєводства. Форальні крилоси, хоч і були окремими територіальними утвореннями і мали аналогічну з “генеральними” офіціалатами структуру, однак адміністративно підлягали “своєму” офіціалові: барський – кам'янецькому, а бережанський – львівському⁵. На це вказує, зокрема, “Реляція про стан Кам'янецької епархії”, укладена в унійній консисторії 4 вересня 1793 р. на вимогу російського генерала П.Шереметьєва. Тоді кам'янецький офіціал Розаловський свідчив, що подільські намісництва Львівської епархії входили до складу двох округів – Кам'янецького генерального крилосу та Барського форального крилосу, який, як спеціально зазначалося в реляції, “do pomocy temu utworzony [...] dla łatwiejszego spełnienia interesow u wygody duchowieństwa”⁶. Отже, Барський крилос безпосередньо підпорядковувався кам'янецькому офіціалові і був, за тогочасною канонічною термінологією, його сурогатом. Метою цієї статті є спроба простежити генезу та територіальний розвиток таких форальних крилосів і з'ясувати їхню роль в “оптимізації” системи управління як загалом у Львівській епархії, так і на Поділлі зокрема, в унійний період її церковної історії. Водночас, поза рамками дослідження залишено проблему намісницького устрою Барського крилосу, розвиток його парафіяльної мережі та історію місцевих василіанських монастирів, що потребує спеціального обговорення.

В середині XVIII ст. стала очевидною потреба модернізації організаційної структури Львівської епархії та пристосування її до пастирських потреб Унійної Церкви позамойського періоду. Особливо на Поділлі номенклатура намісництв і парафіяльна сітка у той час вже не встигали за інтенсивною народною колонізацією краю і господарською ініціативою польської шляхти, головно магнатерії. Специфічно регіональним феноменом, з яким львівські єпископи не стикалися в інших частинах свого розлогого владицтва, було поширення старообрядницького руху пилипонів у

східних районах Поділля. Тут так само відчувалися впливи Православної церкви, що підтримувалися як з Лівобережної України (Київське та Переяславське православні владичтва), так і з молдавських єпархій, з якими подільські намісництва безпосередньо межували по Дністрі. Ці релігійні виклики вимагали мобілізації як пастирських, так і адміністративних ресурсів Львівської єпархії для збереження унійної моноконфесійності українського населення краю. Одним з мотивів заснування Барського крилосу була потреба юридичного захисту та належного матеріального забезпечення зубожілого парафіяльного клиру. Інша мета фундації крилосу полягала в створенні відповідних церковних інституцій із широкими повноваженнями для надання дієвої правової і духовної підтримки церковним братствам, мирянам і священикам в їхніх далеко не завжди безхмарних взаєминах із численними ктиторами (коляторами) парафій і монастирів, а також із світською адміністрацією краю. Про таку потребу свідчить, наприклад, розгляд у Барському старостинському суді (“Барському замку”) в 1746 р. низки скарг унійних парохів, які, не маючи змоги процесуватися у духовних установах, змушені були користуватися послугами світського уряду⁷.

Барський форальний крилос офіційно був утворений (можливо, одночасно з Бережанським) на основі фундаційної грамоти (“інструменту”) тогочасного адміністратора Львівської єпархії, перемишльського владика Онуфрія (Шумлянського) від 12 грудня 1747 р., хоча фактично він почав функціонувати дещо раніше, згодом на початку осені того ж року. Згідно з “інструментом”, до новозаснованого округу було передано дев’ять намісництв з Кам’янецького генерального крилосу: Барське, Деражнівське, Копайгородське, Летичівське, Меджибізьке, Могилівське, Пилявецьке, Соколецьке і Шаргородське. Очевидно, тоді ж до Барського крилосу увійшло і Снітківське н-во, бо ще 26 листопада того ж року Онуфрій (Шумлянський) видав привілей о.Кирилові Федкевичу на обсадження уряду снітківського намісника за поданням о.Тимофія Матковського, якого в документі названо “офіціалом і деканом барським”⁸. Територіальним ядром крилосу стало Барське н-во. Першим його відомим адміністратором за часів унії був о.Яків Тригубович, котрий згадується в актах Львівської консисторії в 1731 р. Тригубович одночасно обіймав посаду снітківського намісника, що пояснює початкову відсутність Снітківського н-ва у складі крилосу⁹.

Новоутворений Барський округ охоплював східну й південно-східну частину Подільського воеводства, а його територія загалом покривалася з межами Летичівського повіту. На півночі границя крилосу розпочиналася у верхів’ях р.Божок навпроти волинського с.Зозулинці, далі продовжувалася по течії Божка до меж сіл Пашутинці (Волинь) і Юначинці (Поділля), пі-

сля чого проходила суходолом в північно-східному напрямку. На стиці Любарської й Чуднівської волостей та Хмільницького староства Барський крилос межував по Чорному шляху з Житомирським повітом Київського воеводства – до “могили Гончариха”, західніше с.Сміла. Від цього місця границя крилосу різко повертала на південь, межуючи з Вінницьким повітом Брацлавського воеводства і доходячи до впадіння р.Снивода в Буг. Далі кордон простягався звивистою лінією на південь повз села Хмільницького староства до Рівця, правої притоки Бога, йдучи околицями Барського староства на схід від Межирова. Перейшовши Мурафу, границя тягнулася на південь повз Копистишин, по річці Мурафі аж до її впадіння в Дністер. На півдні крилос омивали води р.Дністер, яка розділяла його з Хотинським цинутом Молдавського князівства, – від устя Мурафи до впадіння р.Калюс у Дністер. Тут розпочиналися західні межі крилосу, що спочатку проходили по Калюсі на північ до околиць Вінківців, де границя повертала на захід, до річки Ушиця, і по ній тягнулася далі на північ, повз королівські маєтки з центрами у с.Поросятків та м-ку Зіньків. Після цього кордон проходив між містечками Сутківці і Шаравка у верхів'ях притоки Дністра Ушиці, далі повертав на північний схід і майже прямою лінією сягав східних околиць Фульштина та витоків р.Шалівки і с.Гладків, на кордоні Волинського і Подільського воеводств¹⁰.

Очевидною є територіальна прив'язаність Барського крилосу до державного адміністративного устрою Речі Посполитої, а саме Летичівського повіту Подільського воеводства, утвореного 1581 р. постановою Варшавського сейму як гродський судовий округ. Станом на 1728 р. повіт налічував 492 населених пункти, а в 1785–1787 рр. – 629 сіл і міст, тобто одне поселення припадало на 16,2 кв. км. З 1641 р. в центрі повіту – м.Летичеві – відбувалися виїзні засідання Кам'янецького земського суду, а в 1767 р. тут почав діяти окремий Летичівський земський суд. Однак Барський крилос охоплював не всю територію Летичівського повіту, як того можна було сподіватися, тому його площа була дещо меншою від території повіту, котра, за підрахунками дослідників, складала 10174-10354 кв. км¹¹. Аналіз картографічного матеріалу показує, що майже все Соколецьке н-во, за винятком декількох парафій, знаходилося в межах Кам'янецького повіту. Тут так само опинилися окремі церкви Снітківського н-ва, зведені на західному березі Калюса. Натомість до Летичівського повіту відійшла більшість парафій Плоскирівського та Черноострівського н-в, котрі адміністративно підпорядковувалися Кам'янецькому генеральному крилосові. Порівняння намісницького поділу Кам'янецької “епархії” другої половини XVII ст. із картою-схемою Барського унійного крилосу доводить близькість або тотожність східних границь православних Барського, Меджибізького й Моги-

лівського н-в (станом на 1680 р.) із барсько-кам'янецьким крилоським кордоном, що був визначений 1747 р. Очевидно, ця давня межа усталася ще в попередній період, згодом у XVI–XVII ст., і урядники Львівської консисторії лише “вирівняли” її, покликаючись на звичну в таких випадках “руську старовину”. Границя Барського крилосу, як припускаємо, не знала якихось помітних змін і внаслідок короткочасного поділу в 1792–1793 рр. Летичівського судового округу на два повіти – Ровський (з центром у Барі) і Летичівський¹². Правда, ця реорганізація державного устрою на Поділлі увиразнила адміністративне значення Бару, однак відбулося це напередодні приєднання краю до Російської імперії і тому не могло мати для міста довготривалих наслідків.

Барський крилос постав на землях, які, на відміну від інших регіонів Галичини і Поділля, мали давню унійну традицію. Саме тут, на півдні Подільського воеводства, у середині 1610-х рр. перейшла на унію Шаргородська протопопія – до 1700 р. єдине з-поміж кількох десятків православних намісництв Львівської єпархії, яке визнало зверхність папи римського. Тоді єдність з Апостольським престолом проголосили чотири шаргородські священники, які очолили окрему, незалежну від лівівського єпископа українську унійну громаду. У 1626 р. з ініціативи митрополита Йосифа (Рутського) на Шаргородщині було утворено розлогий анклав – Краснянсько-Шаргородське н-во, котре згодом існувало до 1648 р. і безпосередньо підпорядковувалося Рутському та його наступникам. Унія тут підтримувалася не в останню чергу почитанням намісника о.Матвія Шаргородського, який загинув в її обороні 1621 р. від рук козаків і на могилі якого відбувалися чуда, а також його наступників – о.Фоми Рекшевського та о.Андрія Копитинського¹³.

Трагічні події на Правобережній Україні кінця 60-х – середини 70-х рр. XVIII ст., відомі під назвою Барської конфедерації, Коліївщини й ширше – гайдамацького руху, сталися внаслідок складного переплетення соціальних, політичних і релігійних чинників. Вони безпосередньо позначилися на організаційних структурах Барського крилосу й призвели до їхньої дестабілізації¹⁴. Барська конфедерація, скликана польською шляхтою 29 лютого 1768 р., була спрямована проти Росії, започаткованих у Речі Посполитій реформ угруповання князів Чарторийських (знаменитої “Фамілії”) і самого короля Станіслава Августа. Антиросійська налаштованість конфедератів та наполегливі дії російського посла М.Рєпніна змусили короля звернутися за допомогою до імператриці Катерини II, яка надіслала на Правобережну Україну свої війська. До Барської конфедерації приєднали також тодішній унійний митрополит Пишиш Феліціан (Володкович, 1762–1778) і холмський владика Максиміліан (Рило, 1759–1784), яких

приваблювали її гасла щодо оборони католицької віри і релігійних прав уніатів. Селянське повстання, що невдовзі вибухнуло (Коліївщина), зупинило поширення цього польського руху й ускладнило становище Унійної церкви, в т.ч. на Поділлі, адже конфедерати не тільки стали на захист католицького духовенства обидвох обрядів, але й вдавалися до брутального тиску й переслідувань українського населення, змушуючи його присягати на вірність “вільній Речі Посполитій” і зрікатися “схизми”¹⁵.

До протистояння конфедератів з Росією додалася Коліївщина, яка активно використовувала релігійну мотивацію повстання, а саме – захист православ’я. До кінця червня 1768 р. гайдамаки опанували значну частину Поділля, однак невдовзі були зупинені та розгромлені підрозділами генерала Михайла Кречетнікова. Врешті-решт, після поразки конфедератів під Бердичевом царська армія захопила й Бар¹⁶. У другій половині 1768 р. російські й польські війська почали “втихомирювати” гайдамаків, однак навіть після завершення активної фази повстання їхні загони ще тривалий час продовжували “турбувати” Поділля.

Короткотривала в часі діяльність Барської конфедерації, кривавий спалах Коліївщини й активізація гайдамацького руху вже на самих початках дезорганізували систему управління Унійної церкви на Поділлі. Очевидно, протягом 1768–1770 рр. не функціонувала навіть Барська консисторія. Як випливає з пастирського листа львівського владика Лева (Шептицького) від 1 липня 1768 р., у самий розпал Коліївщини помер тодішній офіціал Тимофій Матковський¹⁷. На інституційну кризу Барського крилосу в найдраматичніші місяці Коліївщини та конфедерації відверто вказує розпорядження Лева (Шептицького) від 1 липня 1768 р. новому офіціалові о.Василію Матковському залишити територію Барщини та виїхати до сусіднього Кам’янецького крилосу, який Унійна церква тоді зберегла за собою¹⁸. Єпископ змушений був надати йому фактично титулярну посаду сурогата кам’янецького “in territorio Varenensi” і генерального візитатора, хоча, як відомо, він не проводив пастирських ревізій Барського крилосу¹⁹. Припускаємо, з весни 1768 р. і протягом кількох наступних років на території крилосу були паралізовані десятки (а в окремі періоди, можливо, й більше сотні) унійних парафій, частина з яких опинилася без своїх душпастирів, головню в північних і південних парафіях.

Про тимчасову втрату більшості його намісництв і парафій у цей час свідчать матеріали генеральної візитації Львівської єпархії 1771–1772 рр. Очевидно, головною метою цієї єпископської ревізії було збереження унії в охопленому повстанням Поділлі. Пастирські листи Лева (Шептицького) з переліком повноважень о.Іванові Любінському на проведення візитації були видані 2 квітня 1771 р., однак саме обстеження храмів розпочалося

лише 19 серпня того ж року й продовжувалося до 21 лютого 1772 р. включно²⁰. Акція львівського владика фактично збіглася у часі із остаточним розгромом загонів конфедератів на Правобережній Україні. Як свідчить детальний аналіз музейного кодексу Стп-231, генеральна візитація за півроку зуміла охопити тільки 16,35% парафій Барського крилосу (із 373 відомих на той час церков пастирські комісари відвідали всього 61 храм)²¹.

Таким чином, на початку 1770-х рр. організаційна структура Барського крилосу зазнала суттєвої редукції. На його території функціонувало лише одне намісництво – Барське, до складу якого, окрім частини збережених його “канонічних” парафій (27 із 90) і монастиря в Семенках, тимчасово увійшли майже всі (33 із 37) церкви Летичівського н-ва. Не викликає сумніву, що низка унійних парафій у цей період усе ж збереглася, однак візитатори, з огляду на військову небезпеку, змушені були припинити подальше обстеження церков. Територіальні втрати Барського крилосу опосередковано засвідчують записи в “Книзі катедратика” Львівської єпархії за 1768–1772 рр. Консисторські писарі, вносячі відомості про отримання єпископською касою від намісників цього пастирського податку, зауважили, що два найбільш охоплені релігійним і соціальним протистоянням намісництва – Могилівське й Шаргородське – не додали Львівській консисторії відповідно 225 і 91 зол. катедратика. За нашими підрахунками, тоді грошові внески не сплатили від 21 до 24 місцевих священиків²². Хоч писарі і зберігли в своєму реєстрі як звичну для попередніх років номенклатуру намісництв, так і чисельний склад парафій, однак, виглядає на те, що ті парафії, котрі не виконали своїх фіскальних зобов’язань перед владикою, таки справді не діяли в цей період.

Нестабільністю Барського крилосу дуже швидко скористався Московський патріархат. У 1773 р., за свідченнями самих уніатів, на Правобережній Україні було створено 23 благочинії та “переведено на ортодоксію” 1902 церкви. За браком відповідних джерел і ґрунтовних досліджень важко детально простежити статистику й динаміку конверсій унійних парафій Барщини на православ’я. Однак уривчасті дані усе ж дають підстави говорити про масовий характер цього явища, хоча православний рух так і не став домінуючим у релігійному житті Поділля 70–80-х рр. XVIII ст. Так, із прохання колишнього священика однієї з церков Хмільника до Священного Синоду про “приєднання” в 1773 р. дізнаємося, що отець змушений був покинути свою парафію, бо, за його словами, “православ’я [...] утверджується тільки в Київському та Брацлавському воеводствах”²³. Виразно не на користь Унійної церкви релігійна ситуація складалася тільки на півдні Барського крилосу, де духовну владу переяславського владика Гервасія (Лінцевського) визнала більшість парафій Шаргородського н-ва, утворив-

ши однойменну православну протопопію. Під юрисдикцію Московського патріархату частково перейшло і сусіднє з Шаргородським Могилівське н-во, завдяки активності білоруського владика Георгія (Кониського) та православного брацлавського протопопа о.Василія Мокрицького²⁴. Виявлені нещодавно Листи львівського єпископа Лева (Шептицького) та кам'янецького офіціала о.Івана Громницького, хоч і не позбавлені суб'єктивізму, все ж засвідчують, що зречення українськими католицькими священиками єдності з Римом у багатьох випадках “стимулювалося” російською армією. У листопаді 1772 р. офіціал Громницький скаржився в Яссах фельдмаршалові Рум'янцеву на його військо, котре “kapłanow unitow z własnych domow u parochii wygania z zonami, dziecmi, bie, męczy, chudobę zabieraia i u niewole boga”²⁵. У 1776 р. вище унійне духовенство уклало збірку свідчень “Преследаванія въ Каменецкой диєцезіи русскихъ католическихъ церквей отъ дизунитовъ”, яка документувала втручання світської влади у внутрішнє життя Унійної церкви²⁶. Що це не були голослівні заяви, свідчить тогочасна справа канонічного статусу однієї з летичівських парафій “на Новому Місті”. З листа її колятора Юзефа Оссолінського до єпископа Лева (Шептицького) довідуємося, що на унійну церкву Різдва Богородиці нелегітимно, на думку уніатів, претендували православні, адже вона знаходилася у межах Подільського воєводства та не підпадала під дію трактатів про збереження релігійного статус-кво в Брацлавському й Київському воєводствах станом на 1768 р. Ктитор унійного храму інформував львівського владика, що після його від'їзду навряд чи вдасться утримати парафію в єдності з Римом, бо її перехід на православ'я особисто заохочував російський генерал Ширков, хоча летичівська церква навіть у драматичному для унії 1768 р. зберегла вірність Святоюрській катедрі. Оссолінський радив звернутися за захистом до петербурзького посла у Варшаві Штахельберга, водночас саркастично зауважуючи, що юридичні права на парафію, пред'явлені уніатами Змішаній комісії для врегулювання релігійних суперечок, “przeciwko zagranicznej teologii mało co pomożą”²⁷.

Тогочасні обставини та зовнішні чинники мотивацій переходу унійних парафій Барського крилосу на православ'я частково розкривають зізнання конвертита, пароха “староміської” церкви Св. Хреста в м.Мурафа Шаргородського н-ва о.Василія Дуцанського, які він дав офіціалові о.Матковському в травні 1778 р. Згідно з розповіддю духовного отця, його парафію насильно захопили “дизунітські священики”. Після цього православний протопоп надіслав до Мурафи свого клирика, що змусило о.Дуцинського зголоситися “до благочестя” і разом з православним душпастирем протягом року відправляти богослуження, не зважаючи на систематичні утиски від прибулих попів. Після того, як унійна єпархія амністувала “свяще-

ників-апостатів”, о.Василій у жовтні 1775 р. склав присягу про повернення до єдності з Римською Апостольською столицею на руки брацлавського офіціала І.Любінського²⁸.

Несподіванкою для дослідників виявилися публічні протести проти переслідувань не лише українського католицького клиру, але й мирян. В одній зі своїх скарг у 1769 р. вони звинувачують унійних парохів у нагнітанні напружених стосунків із римо-католицьким духовенством та підбурюванні до “гайдамацьких бунтів”. Документ опосередковано вказує на те, що учасники селянського повстання й військові загони зазвичай не переслідували парафіян-уніатів та не руйнували їхніх церков, як це траплялося з латинниками, котрих навіть насильно перехрещували в православну віру²⁹. Ця гіпотеза підтверджується низкою інших джерел, передовсім церковного походження.

Щоб запобігти подальшому поширенню православ'я на Поділлі й морально підтримати своєю присутністю в краї унійну паству, владика Лев (Шептицький) 11 квітня 1773 р. оголосив про початок канонічної візитації Кам'янецької “епархії”, аби “w powołaniu waszym u posłuszeństwie Nam rozprzysiężonym wzmoćnić u utwierdzić”³⁰. Очевидно, пастирська подорож архиєрея таки відбулася, незважаючи на несприятливі політичні обставини. В одній з “Книг ласк” Львівської консисторії за 1773 р. віднайдено низку розпоряджень Шептицького, виданих ним у Кам'янці-Подільському та Барі між 7 і 28 травня того ж року (номінації на церковні уряди, надання парафіянам розрешень для одруження, посвячення унійних церков Барщини тощо³¹). Однак загалом візитація мала обмежений, локальний успіх³², й не призвела до радикального перелому релігійної ситуації на користь уніатів. Саме в цьому контексті слід розглядати появу 4 січня 1774 р. нового пастирського послання львівського владика, адресованого духовенству та вірним Барського крилосу, в якому владика Лев закликав українців до канонічного послуху та витривалості у вірі³³.

Процес реунітазації парафій Правобережної України розпочався в 1773–1775 рр., коли російська армія залишила кордони Речі Посполитої, і на 1776 р. Київській митрополії вдалося повернути собі в цьому регіоні близько 800 храмів. Одну з ключових ролей у відновленні стану посідання Унійної церкви на Барщині мала апостольська візитація холмського владика Максиміліана (Рила) в 1773–1774 рр. Вона розпочалася 8 грудня 1773 р. (за новим стилем) у Меджибожі. 11 грудня єпископ прибув у столицю крилосу – м.Бар, й уперше ознайомився із фактами переслідувань місцевих уніатів під час конфедерації. Тут він також дізнався про “підпільні богослуження”, які проводили в краї православні священики з Волощини. 15 грудня Рило вирушив до Шаргороду й зустрівся з унійними

намісниками барським, могилівським і шаргородським, а 17 грудня подався до багатонаціонального Могилева. У неділю на празник Святого Миколая він відправив архиерейську Літургію та закликав вірних повернутися до унії й не брати участь у богослужбових чинностях “православного грецького архимандрита”, який намагався навертати місцевих жителів до ортодоксії. Протягом грудня Рило відвідав й інші унійні парафії на півдні Барського крилосу – Бабчинці, Біяни, Дзигівку, Клембівку, Писарівку, Серби, Чернівці. Після цього він повторно візитував Шаргород на свято Непорочного зачаття Богородиці та зустрівся з брацлавським офіціалом Любінським. Далі холмський єпископ виїхав до Брацлавщини та Київщини, однак через арешт російською окупаційною владою в Бердичові його пастирська подорож Правобережною Україною перервалася. Під час візитацій церков парафіяни зустрічали Рила з процесіями, скаржачись на утиски й переслідування від заїжджих духовних і московських військ. Згідно зі “Щоденником” Рила, він виголошував проповіді, відправляв богослуження та уділяв архиерейське благословення зневіреним уніатами, а також розрішав парохів, які раніше “підписали ортодоксію”, однак тепер поверталися до єдності з Римом³⁴.

Незважаючи на очевидний для Унійної церкви успіх апостольської візитації Максиміліана (Рили), окремі православні громади продовжували діяти в Барському крилосі і в другій половині 1770-х рр. Так, у 1778 р. до Могилева на запрошення місцевих жителів знову прибув грек Євсей, митрополит презремський³⁵, і протягом декількох років опікувався у цій околиці православними вірними. Він навіть нібито домігся у польського короля в 1779 р. привілею на легітимну і пастирську діяльність у Польщі, а головне – у Подільському воеводстві, яке після смерті львівського єпископа Лева (Шептицького) залишилося без свого канонічного архиєрея. Невдовзі Євсею довелося переїхати до Немирова, однак він і надалі (принаймні до 1781 р. включно) здійснював візитації українських парафій у Подністров’ї, висвячував клириків і проводив публічні богослуження, у т.ч. на території Могилівського унійного н-ва³⁶.

Остаточне повернення Барського крилосу під омофор львівських владик засвідчила генеральна візитація Поділля, що здійснювалася о.Юрієм Трохлінським і частково Петром Білянським. Тоді протягом 5 вересня 1782 – 20 грудня 1783 рр. було обстежено й описано всі парафії крилосу та декілька василіанських монастирів³⁷. Успішне проведення цієї масштабної акції з’ясувало потребу реформування адміністративно-територіального устрою Барського крилосу. Його намісницький устрій вже не відповідав новій моделі розвитку Унійної церкви на Поділлі. Тому в травні-липні 1784 р. спеціальна комісія постановила реорганізувати структуру крилосу,

створивши два нові намісництва – Лучинецьке та Хмільницьке, а наприкінці 1780-х рр. – ще й Вербовецьке³⁸ (див. також Додаток).

Протягом всього періоду існування Барського крилосу динамічно розвивалася його парафіяльна мережа. Якщо 1747 р. в дев'яти намісництвах знаходилося 307 церков, то через п'ять років це число зросло до 340, а в 1761–1765 рр. їхня кількість сягнула 368-369. Після того, як уніати оправилися від наслідків Барської конфедерації, Гайдамаччини та окупації краю російськими військами, мережа парафій на 1774–1776 рр. знову була відновлена, і на час проведення генеральної візитації 1782–1783 рр. вона вже охоплювала 395 церков. Напередодні офіційної ліквідації організаційних структур Львівської єпархії на Поділлі, згідно з реляціями Петра Білянського 1793 і 1797 рр., Барський крилос налічував від 397 до 407 парафій та 4 василіанські монастирі³⁹.

У 1793 р., внаслідок другого поділу Речі Посполитої та приєднання всієї Правобережної України до Росії, на території колишніх Київського та Львівського унійного владитв царська влада утворила Мінське, Подільське, Ізяславське і Брацлавське генерал-губернаторство на чолі з Тимофієм Тутолміном. У церковному відношенні Поділля відійшло до Мінської православної єпархії Віктора (Садковського), з якої 12 квітня 1795 р. було виокремлено Подільсько-Брацлавську єпархією з резиденцією її архієрея Йоаникія в конфіскованому Шаргородському василіанському монастирі⁴⁰.

Інституційний розвиток Барського унійного крилосу доводить, що впродовж XVIII ст., і особливо в його другій половині, поступово, але неухильно відбувалася латинізація організаційних структур Київської митрополії, їхнє уподібнення до адміністративного поділу римо-католицьких дієцезій. Ці зміни підтримав та устійнив Замойський собор 1720 р. Поява на географічній карті Львівської єпархії Барського крилосу була спричинена прагненням унійної єпархії до централізації Церкви та оптимізації системи її управління. Територіальний устрій з його багатьма намісництвами (від 9 у 1747 р. до 14 у 1789 р.) та розгалуженою парафіяльною мережею (близько 400 церков та 4 монаші обителі) загалом забезпечував дієвий контроль єпископату за діяльністю місцевого духовенства, катехизацією вірних і дотриманням ними норм канонічної дисципліни. У період Барської конфедерації та активізації гайдамацького руху крилос переживав інституційну кризу, втративши більш як чотири п'ятих своїх унійних парафій. Попри складні і непередбачувані релігійні, соціальні та політичні виклики другої половини XVIII ст., коли під великим знаком запитання було саме існування унії на Поділлі, а поява тут старообрядницької секти пилипонів загрожувала втратою місцевим населенням своєї киевохристиянської ідентичності, Львівській єпархії ціною величезних пастирських і

адміністративних зусиль таки вдалося зберегти свій контроль за цим регіоном України. Адміністративно-територіальні реформи 1780-х рр. створили кращі умови для задоволення духовних потреб українського населення (уніатів), полегшивши йому доступ до храмів Божих та участь у сакраментальних й інших релігійних практиках. Водночас історія Барського крилосу вказує на специфіку функціонування структур Львівської єпархії на Поділлі, а саме більшу, ніж у Галичині, їхню залежність від державних чинників і особливо польської шляхти. Це певною мірою пояснює появу тут у другій половині XVIII ст. низки викликів для Унійної церкви не тільки з боку Росії та політичної системи Речі Посполитої, але й від тієї частини українського соціуму, яка орієнтувалася на інші духовні й суспільні цінності.

Примітки

1. Цієї гіпотези дотримуються, зокрема: *Gudziak B.A.* Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.46-47; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI–XVIII w. // *Kościół w Polsce.* – Kraków, 1969. – T.2. – S.796.

2. *Федорів Ю.* Організаційна Структура Української Церкви. – Торонто, 1990. – С.98-99; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego... – S.912, 914.

3. “Si quis autem plures habet Ecclesias Cathedrales, pro unaquaque Diaecesi unum constituere teneatur” // *Synodus provincialis ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX sanctissimo domino nostro Benedicto PP. XIII dicata.* – Romae, 1724. – P.101.

4. Інституційний розвиток організаційних структур Львівської єпархії на Поділлі в доунійний період розглянуто в статтях: *Скоцилас І.* Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С.258-276; Його ж. Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі // *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць.* – Львів, Київ, Нью-Йорк, 2003. – С.414-469.

5. *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego... – S.914-915.

6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.201 (Львівська греко-католицька митрополічна консисторія). – Оп.4 б. – Спр.1453. – Арк.1 (оригінал), 3 (машинописна копія).

7. Архів Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернаторе (далі – АЮЗР). – Київ, 1894. – Ч.8. – Т.2: Материали для історії местного управління въ связи съ історією сословной організації. Акты Барскаго староства XVII–XVIII в. – С.281-283, 287-288 (док. №СXXXVII, СXLI).

8. Acta Gratiiosa 1742–1748 (Національний музей у Львові. Відділ рукописів та стародруків (далі – НМЛ). – РкЛ-74. – Арк.70 зв.-71).

9. НМЛ. – РкЛ-83. – С.73.

10. Опис цього відтинку границі Поділля скрупульозно викладений у: *Крикун Н.* Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV–XVIII вв. Границі воеводств в свете источников. – К., 1992. – С.7, 14-16, 23-26; Його ж. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1992. – Вип.44. – С.3-14; Його ж. Повітовий поділ Подільського воеводства в останній чверті XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.45 (опис границі Кам'янецького та Летичівського повітів за матеріалами розмежування 1612 р.).

11. *Крикун М.* Динаміка чисельності поселень Подільського воеводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип.11. – С.58-61; Його ж. Повітовий поділ Подільського воеводства... – С.43-45, 47-48.

12. *Крикун М.* Повітовий поділ Подільського воеводства... – С.50-51.

13. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Zamojskich. – Sygn.368. – К.1; Sygn.424. – S.53. Детальний розгляд причин, що призвели до появи на Поділлі Шаргородського унійного н-ва, а також його інституційну історію протягом 1616–1639 рр., можна знайти у статті: *Скоцилас І.* Дволикій Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Ч.1: Статті та повідомлення. – С.161-182.

14. Традиційну інтерпретацію Гайдамаччини, модифіковану західним поняттям “соціального розбійництва”, представлено в синтетичній праці: *Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1991. – С.174-176. Спробу нового погляду на генезу й феномен гайдамацького руху в Україні зроблено у дослідженнях: *Гуржій О.І., Чулиб Т.В.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – Т.8. – С.260-262; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. друге, перероблене та розширене. – К., 2005. – С.487-490; *Kohut Z.* Myths Old and New: The Haidamak Movement ant the Koliivshchyna (1768) in Recept Historiography // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol.1. – P.359-378.

15. *Nabywaniec S.* Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778. – Rzeszów, 1998. – S.71-72; Див. також: *Ammann A.M.* Storia della Chiesa Russa e dei Paesi limitrofi. – Torino, 1948. – P.374-379; *Likowski E.* Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Poznań, 1880. – S.133-141.

16. *Nabywaniec S.* Unicka archidiecezja kijowska... – S.74, 78-79.

17. Візитаційний опис Успенської церкви в Барі 1771 р. згадує про богослужбову фундацію на відправлення заупокійної Літургії з парастасом у цьому храмі “за душу Всечеснішого [світлої] п[ам’яті] Тимофія Матковського” // Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДІМЗ). – Стп-231. – Арк.9-11.

18. НМЛ. – РкЛ-76. – Арк.207 зв.

19. НМЛ. – РкЛ-76. – Арк.158 зв.-159, 160.

20. КПДІМЗ. – Стп-231. – Арк.9-11; *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – Т.2: Протоколи генеральних візитацій. – С.xlv-xlvi, ссiv.

21. У цій рукописній книзі відкриті протоколи генеральної візитації Барського крилосу 1771–1772 рр. (КПДІМЗ. – Стп-231. – Арк.7-147). Перелік візитованих церков Барщини за намісництвами опубл. у: *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії... – Т.2. – С.327-330.

22. ЦДДАЛ. – Ф.201. – Оп.4 б. – Спр.244. – Арк.4 зв., 6, 7-7 зв., 11 зв.-12, 15, 26, 27, 33-33 зв., 35 зв.

23. *Коялович М.О.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен (1800 г.). – Минск, 1999. – С.104-105, 144-145; *Nabywaniec S.* Unicka archidiecezja kijowska... – S.90.

24. *Nabywaniec S.* Unicka archidiecezja kijowska... – S.92.

25. Muzeum Narodowy. – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – №738. – S.281-283, 285.

26. Описаніє документовъ архива... – Т.2. – С.368 (док. №2225).

27. НМЛ. – РкЛ-692. – Арк.20-20 зв., 22.

28. “W czasie naiazdu dizunickich kaplanow od cerkwi, którą kommendował, klucz schowawszy, rekwiruiącym o wydanie kluczów sobie dizunitom od cerkwi własney klucz oddał, po tym gdy się w parochii iego przysłany od protopopy dizunit kaplan rządził, y sam do tegoż protopopy poiechał, y iakoby uwiedziony namowami rzeczzonego protopopy, do błahoczystyi przystał, y przez cały rok tak, iak y oni, odprawował. A że mu wspomniony dizunit, kolega iego, w odbieraniu przychodow krzywdę czynił, tegoż odprawuiącego nieszpor, za jepatrachel, który miał na sobie, dizunit kaplan porwawszy y o ziemie obaliwszy, z pomocą przyzgowadzonych diaczkow obbił y rozkrwawił, y sam od tegoż dizunita bitym został. A po takowey tranzakcyi dowiedziawszy się, że z delegacyi S[więtey] Nunciatury W. Jan Lubiński, official braclawski, powracaiających do iedności przyimuie y absolwue kaplanow, do tegoż udawszy się, absolwowanym został. Iakoż y list takowey absolucyi pod datą dnia 21 miesiáca oktobra z Humania w roku 1775 okazał” (НМЛ. – РкЛ-26. – Арк.889 зв.-892 зв.).

29. “Skarząc się y donosząc parochow naszych, którzy wziowszy skłonność do iakoweyś nienawisci prywatney ku katolikom łacińskiego obrzádku, wszędzie ludzi do buntow y gotowych rebeliey namawiaia, zachęcaia y iakeś na pismie uniwersały (udaiąc ie bydz JW Pana Dobrod[zieia]) publikuia” (НМЛ. – РкЛ-109. – Арк.12-12 зв.).

30. Нами виявлено три друквані примірники цього послання: Архив СПБИИ. – Кол.52. – Оп.2. – Картон 9. – №1. – Л.387; НМЛ. – РкЛ-1218. – Арк.17; ЦДДАЛ. – Ф.201. – Оп.4 б. – Спр.3055. – Арк.46; Реестровий опис документа можна знайти в: *Левцицький І.Е.* Галицько-руська бібліографія 1772–1800 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т.52. – С.13-14.

31. НМЛ. – РкЛ-76. – Арк.202-203.

32. Одним з позитивних для уніатів результатів генеральної візитації 1771–1772 рр. було відновлення контролю над частиною українських католицьких парафій, які перед тим вийшли з-під юрисдикції львівських владик, причому не лише

на території Барського крилосу, але й у сусідній Брацлавщині. Так, 8 грудня 1771 р. Львівська консисторія видала інституційну грамоту о.Василію Камінському на обсадження парафії в с.Кам'яна Чечельницького н-ва (НМЛ. – РкЛ-76. – Арк.192). Можливо, цією номінацією єпископ Шептицький переслідував далекоюсяжні плани відновлення своєї духовної влади над Брацлавським крилосом, втраченої у середині XVIII ст.

33. НМЛ. – РкЛ-76. – Арк.207 зв.-208.

34. НМЛ. – РкЛ-116. – Арк.245-246, 247 зв.-248. Опис цього етапу апостольської візитації Рила коментує: *Великий А.Г.* З літопису християнської України... – Т.6. – С.268-273.

35. Грецького митрополита, який резидував у Могилеві, Лев (Шептицький) вперше згадує у своєму листі до папського нунція у Варшаві Джузеппе Сарампі від 10 березня 1773 р.: “In queste disaventure dove il Vescovo disunito di Perejaslavia, in Ucraina, dove il Vescovo parimenti disunito di Mohilovia, in Littuania, con tutte le forze stanno per togliere affatto la S. Unione Cattolica” (Epistolae Leonis L. Szeptycky... – Roma, 1958. – P.136 (док. №61).

36. Muzeum Narodowy. – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – №752. – S.391-392, 393-395, 397-399, 407-413 (листування брацлавського офіціала Любінського 1780–1781 рр. з приводу пастирської діяльності Євсевія на Брацлавщині та Поділлі); *Коллович М.О.* История воссоединения... – С.165, 169-175.

37. Матеріали цієї пастирської ревізії Барського крилосу зберігаються в: НМЛ. – РкЛ-26. – Арк.4-828 зв. Статистичні параметри візитації викладено у: *Скоцилас І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії... – Т.2. – С.cv-cvi, clxxxii-clxxxiii. Аналіз окремих візитаційних описів унійних церков Барщини можна знайти у статті: *Зінченко А.А.* Акти візитацій монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина: 36. наук. праць / Відп. ред. В.А.Косаківський. – Вінниця, 1993. – С.205-213.

38. НМЛ. – РкЛ-77. – Арк.98 зв., 101.

39. “Relacya o stanie diecezji Kamienieckiej na rozkaz rządu kraju zabranego generała Szeremetow przez konsystorz Kamieniecki podana”. 1793 г.; “Relacya o stanie dyecezyi i katedry Kamienieckiej Podolskiej pod panowaniem rossyiskim teraz będącej”. 1797 г. (ЦДАЛ. – Ф.201. – Оп.4 б. – Спр.1488. – Арк.1, 3, 12, 16).

40. *Radwan M.* Carat wobec Kościoła Creckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839. – Roma, Lublin, 2001. – S.27, 33.

Резюме

В статтє идєт рєчь о тєрриториальном розвитии Барского унийного крылоса на Подольє, выясняєтєя єго роль в системє управління єпархии, особливо в унийный период єє церковной истории.

Ключевые слова: крылос, Подольє, єпархия, церковь.

Одержано 17 травня 2006 р.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ МЕШКАНЦІВ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ ТА НАЙБЛИЖЧИХ СІЛ ЙОГО СТАРОСТВА В XV – XVII ст.

Автор досліджує кам'янецький замок XV–XVII ст., який виступав не лише оборонним форпостом міста і регіону, а й організовував власне сільськогосподарське виробництво.

Ключові слова: староство, старостинські села, фільварок, замкові повинності, лан, плуг, люстрація, чинши, натуральний податок.

У XV–XVII ст. Кам'янець-Подільський в адміністративно-територіальному відношенні складався з двох основних частин: міста та замку, до яких тягнулася велика сільськогосподарська округа. Замок виконував в той час різні функції: оборонні, адміністративні, релігійні та інші. Він виступав й важливим осередком сільськогосподарського виробництва. На жаль, ця його роль у житті міста й краю спеціально не досліджувалася, хоча частково привертала увагу М.М.Владимирського-Буданова¹, О.Яблоновського², М.Петрова³ та інших істориків. Причому, вони лише окреслювали названу проблему, спеціально не досліджуючи її.

Вивчаючи замок як окремий соціальний організм міста, зауважимо, що в ньому засідав подільський староста з своїми урядниками, жило чимало слуг та челяді, перебувала залага і т.д. Для усіх них замкова адміністрація створювала відповідні умови для проживання та утримання протягом цілого року. У зв'язку з цим, в її підпорядкуванні зосереджувалися чималі землеволодінням, які забезпечували функціонування її підлеглих не лише в межах замку, але і в селах кам'янецького староства. Дослідженню цих процесів сприяють: описи кам'янецького замку 1494 та 1544 рр., люстрації кам'янецького староства 1565, 1566, 1570, 1615–1616 та 1665 рр., податкові джерела Подільського воеводства 1530–1542, 1565, 1566, 1578, 1583 і 1662 рр., судові книги кам'янецьких магістратів XVI–XVII ст., записки іноземців і т.п.

Замкові землеволодіння та земельні наділи сіл його округи почали формуватися ще у XIV ст., а на другу половину XV ст. значно зросли. Так, замковий фільварок на 1494 р. досягав вже розмірів близько 20 ланів⁴. До того часу сформувалися вже й чималі земельні володіння замкових сіл, яких писемні джерела зафіксували близько 20: Лясковиця, Круглець, Татариска, Кубачівка, Жабинці (Новоселиця), Підзамче, Довжок і т.д. Щодо земельних володінь замку, то вони знаходилися між землями таких

поселень кам'янецького повіту як Зіньківці, Пудлівці і Кугаївці, включаючи хутір Козак, і тягнулися аж до орининських землеволодінь. Окрім орних угідь, названі землеволодіння включали й великі наділи для сінокосів та пасовиськ, луки, довжоцький ліс, хутір для пасіки і т.д. Відомо, що великі площі сіножатей замку розміщувалися також і у східних околицях Новоселиці. Зокрема, в 1565 р. там було накошено 150 возів сіна для його потреб. Крім того, на полях, що підпорядковувалися Новоселиці, замкова адміністрація “sianozaczi przedaia mieszczanam kamienieczkim”, сума збору податку за які у тому році становила 30 злотих⁵. Опис кам'янецького замку 1494 р. засвідчує, що після нападу волохів на місто і його околиці, замковий “фільварок виявився незасіяним, жодної робочої худоби чи овець, чи коней, чи якоїсь дрібниці немає, все спустошене, а двір фільварковий знесений. Часом свиня десь залишилася”⁶. Розорень зазнали і всі замкові села, в тому числі й Лясковиця та Круглець. Якщо до останнього спустошення Лясковиці у 1494 р. в поселенні було зафіксовано 50 домогосподарів, то після нього залишилося лише 11. В Круглець існувало всього 5 господарств. Руїнація сіл виявилася для староства значною втратою. Адже лише з Лясковиці, як зазначено у документі, було забрано 40 голів робочої худоби, 500 овець, 20 коней і 300 свиней. В Круглець татарини у мешканця Луб'янова забрали 10 волів, 14 корів і чверть меду; у Петкова – 5 волів, 5 корів, 2 сукні і 4 сорочки. Левко втратив 5 волів і 5 корів, у вдови Олексової забрано 5 волів, 7 корів і 2 коней, в Юсупова – 6 волів, 5 корів, 2 коней і т.д. Забрано було в селі й 20 пеньків з бджолами та усі предмети домашнього вжитку⁷.

На середину XVI ст. замкове фільваркове господарство та його села частково відродилися. Детальну характеристику господарського стану замку та його найближчих сіл відтворюють люстрації кам'янецького староства 1565 та 1566 рр.⁸. Зокрема, звертаючись до люстрації 1565 р., зауважимо, що в Лясковиці вже мешкало 26 домогосподарів на чолі з отаманом Яцьком, які “zadnei danu pienieznei nie daią, thilko robuą do folwarku zamkowego”⁹. Влітку вони зобов'язані були жати і косити, а взимку – возити тиждень дрова до замку, потім тиждень на себе працювати. До їх обов'язків входило також перегородження р.Збруч для ставу і зведення млина, якщо буде потреба. Кожний господар давав старості подимне по 2 гроша, виконував й повинності: баранячу, вепрову та бджолину. Щодо баранячої повинності, то вона поступала від 20-го барана. У 1565 р. такої данини вони не давали, бо всі вівиці поздыхали. Вепрів замок отримав 10 і вуликів – 18. Загалом, у 1565 р. від мешканців Лясковиці кам'янецьке староство отримало грошових надходжень на суму 29 злотих і 20 грошей¹⁰.

Відновлений був і замковий фільварок, в якому було зібрано й завезено до замкового господарського двору 350 кіп жита, 40 – пшениці, 200 –

ячменю, 300 – вівса і стільки ж проса. В його оборі знаходилося 20 дійних корів, 20 літніх телят, 44 голови робочої худоби і 300 овець (серед них 200 дійних)¹¹. Люстрація 1566 р. засвідчує, що замку продовжував належати чималий фільварок (605 моргів або 20 волок (ланів))¹², який забезпечував його економічне функціонування. Так, говорячи про збіжжя, яке було зібране в 1566 р. для забезпечення тварин з фільварку й завезене до його господарського двору, то його було 1190 кіп, а фільваркова обора містила 384 тварини¹³. Свідченням цьому слугує таблиця №1.

Таблиця №1. Кількість збіжжя і тварин кам'янецького замкового фільварку 1566 р.

<i>Кількість збіжжя, завезеного до фільваркового замкового двору (в копах)</i>		<i>Кількість худоби у замковій фільварковій оборі (в одиницях)</i>	
Жита	350	Дійних корів	20
Пшениці	40	Літніх телят	20
Ячменю	200	Робочої худоби	44
Вівса	300	Овець	300
Проса	300		
<i>Всього</i>	1190	<i>Всього</i>	384

Окрім орних земель, в межах замкового фільварку знаходилися ще й сіножаті і пасовиська. Зауважимо, що 1566 р. із сіножатей було заготовлено лише 6 скирт сіна по 8 кіп кожна¹⁴. З'ясовується, що це був незначний запас сіна для великого двору з худобою, однак він мотивувався малим врожаєм трав, оскільки у тому році була велика засуха. Щоб поповнити запаси сіна для худоби, за розпорядженням старости до фільваркового двору воно завозилося й з Грицьківського (там числилося 3 скирти по 15 візків) і Трихівецького полів. В останньому було накошено і висушено 150 возів сіна¹⁵. Однак, і така кількість сіна для належного забезпечення годівлі худоби протягом року від св.Михайла і до св.Войцеха виявилася недостатньою. Це спонукало замкову адміністрацію організувати завезення сіна до його двору й з інших сіл старства.

Щоб утримувати численних замкових слуг і фільваркову челядь у 60-ті рр. XVI ст., необхідно було висівати щорічно й чимало різних зернових культур. Так, у книзі записів податків за 1566 р. зафіксовано, що для фільваркової челяді (72 особи) протягом року необхідно було висівати 60 третинників жита, 12 третинників пшениці, 30 – ячменю, 60 – вівса, 10 – проса¹⁶ і т.д. О.Яблоновський, вивчаючи питання про необхідну кількість зерна для забезпечення харчування замкової челяді, а також розміри земельних угідь та рівень їхньої врожайності, зробив з цього приводу деякі

розрахунки. Перш за все, історик намагався з'ясувати поняття такої міри об'єму, як третинник і його місткість зерна з різних культур. Подільський третинник, на його думку, рівнявся в середньому 2,5 корцям, а конкретніше – містив в собі 2 корці пшениці, 2,25 жита та 3 корці вівса. Із змісту поняття “третинник” можна судити, що це була третя частина посудини – “колоди”, яка могла містити ± 7 корців, або 4 четвертні¹⁷. Посилаючись на люстрацію Смотрицької держави 1615 р., польський вчений стверджував, що подільський третинник в XVII ст. містив 12 гарців.

Український історик О.Неселовський з таким твердженням О.Яблоновського не погодився і стверджував, що коли подільський третинник містив в собі 2 корці пшениці, 2,25 жита і 3 корці вівса, то можна дійти “неладного висновку, що коли третинник жита містив в собі 2,25 корці, то стільки ж він повинен був містити й пшениці, й вівса, й гороху, й маку, й взагалі будь-чого сипкого”¹⁸. О.Яблоновський, базуючись на тому, що копа видавала у 1566 р. 1,5 корця жита, а пшениці – 1 корець, зробив висновок, що подільський третинник жита містив в собі 2,25 варшавських корців зерна¹⁹. О.Неселовський запевняв, що ці міркування польського історика були умовними, оскільки відношення копи збіжжя до третинника не могло бути постійним. “Щодо копи, то це величина більш-менш постійна лише з боку кількості снопів, а видатність її – різноманітна, адже вона залежала від якості урожаю, від величини снопів, від того – чи зжаті снопи, чи кошені, від чистоти збіжжя”²⁰ і т.д.

Свою думку О.Неселовський мотивував на основі свідчень люстрації 1565 і 1570 рр. Зокрема, у 1565 р. на замковому фільварку 2 копи вівса не видавали більше ніж 1,5 третинника, а в 1570 р. у кам'янецькому старостві 1 копа вівса давала 0,5 третинника²¹. Крім того, історик звертався і до свідчень люстрації 1566 р. В ній зауважувалося, що на 72 особи замкових слуг на тиждень витрачалося 8 третинників борошна. На коней підстарости, писаря, побережника і комірника припадало по одному третиннику зерна на тиждень для одного коня²². В люстрації, як стверджував О.Неселовський, конкретно не йдеться про вид борошна, з якого 8 третинників виділялося на 72 особи. Однак зрозуміло, що говориться про житне борошно. Цей факт підтверджується і його ціною, де 1 третинник борошна оцінювався у 12 грошей.

О.Неселовський на основі писемних джерел з'ясував, що в середні віки челяді давали їжу 3–4 рази на день, особливо літом: сніданок, обід, полуденок і вечерю. Рахуючи від 0,75 до 1 фунта хліба кожного разу на одного їдця, пересічно виходило 3,5 фунти на день, а на 10 осіб – 35 фунтів. На тиждень – 245 фунтів, чи 6 пудів печеного хліба. На таку кількість останнього необхідно було затратити близько 4 пудів борошна та майже таку ж

кількість зерна. Приймаючи вагу корця жита рівного 6 пудам, з'ясуємо, що в третиннику містилося 0,75 корця жита або 24 варшавських гарці²³. Далі О.Неселовський зауважує, що якщо піти за О.Яблоновським і прийняти тезу, згідно з якою третинник містив в собі 2,25 корців жита чи 13,5 пудів борошна, то з такої його кількості можна було б отримати печеного хліба близько 18 пудів. При умові, якщо на одного їдока в кам'янецькому замковому фільварку приходилося би по 2 пуди на тиждень, або майже по 10 фунтів на день, то таку кількість хліба навряд чи могла б з'їсти людина із замкової челяді. Адже, крім хліба, челяді давали ще ячмінну і пшоняну каші з салом, горох, м'ясо, страви з пшеничного борошна, поїли пивом²⁴ і т.д.

Щодо змісту поняття терміну “третинник”, О.Неселовський запропонував свою точку зору, сутність якої полягала в тому, що третинник – це певна частина найбільшої одиниці – мірки на збіжжя – колоди, яку можна умовно розкласти таким чином: 1 колода = 2 півколодам = 4 корцям або фіртелям = 8 півміркам або третинникам = 16 мадам і 32 півмачкам²⁵. Назва “третинник” походить з глибокої давнини й вказує на праслов'янський корінь та принцип ділення цілого на частини, в основі якого лежить число 3. Отже, третинник виступав третьою частиною якогось цілого. О.Неселовський вважав, що таким цілим слугувала досить старовинна посудина – діжка²⁶, хоча її місткості дослідник не назвав. Разом з тим, історик запропонував таблицю співвідношення різного збіжжя до одного третинника у староствах Подільського воеводства в XVI ст. (таблиця 2).

Таблиця 2. Співвідношення копи різного збіжжя до одного третинника в Подільському воеводстві в середині XVI ст.²⁷

№ п/п	Назва збіжжя	Староства			
		Барське	Хмельницьке	Кам'янецьке	Скальське
1	Жито	1,5	2,5	1,5	1,5
2	Пшениця	2	2,5	2	2
3	Ячмінь	1,5	2,5	2–1,5	2
4	Овес	1,5	1,5	2–1,5	2

Зауважимо, що й О.Яблоновський здійснював розрахунки щодо співвідношення місткості кількості різного зерна в одному третиннику. Зокрема, щоб наповнити один третинник зерном, необхідно було вимолотити 1,5 копи жита, 2 копи пшениці і т.д. Далі одна копа жита давала 1,5 корця в зерні, а пшениці – 1 корець²⁸. Логічно, щоб висівати 60 третинників жита, необхідно було в середині XVI ст. зібрати лише для цього процесу 90 його кіп, пшениці – 24, ячменю близько 60 і т.д.

Зафіксований у люстрації 1565 р. й розхід продуктів на замкову челядь. Так, маку для її потреб необхідно було витратити на тиждень 2 третинники (на рік – 106), ячмінних круп – 12 третинників, пива заготовити 2 вари. Останніх на рік виходило 118: 40 пшеничних і 78 ячмінних. До пива для кожного вару додавали ще й по 0,5 третинника хмелю (за рік – 177 третинників). На челядь витрачали також на один рік 13 третинників пшона, 159 великих шматків свинячого м'яса, 46 яливок, 184 барани, 14 третинників сала, 26,5 третинників гороху, 23 горщики масла і 23 копи сирів²⁹.

В замку знаходилися і коні, утримання та догляд за якими забезпечувала замкова челядь. Коні перебували у підпорядкуванні старости, писарів, комірника й побережників. Їх числилося 30. Документ 1566 р. засвідчує, що для утримання кожного коня протягом тижня, необхідно було запитися одним третинником вівса (годувати доводилося протягом 29 тижнів у році). Крім 30, в замку числилося ще 4 коня підстарости, які протягом 24 тижнів з'їдали 96 третинників вівса³⁰.

Протягом другої половини XVI–XVII ст. замкове сільськогосподарське виробництво продовжувало функціонувати. Правда, його успіхи залежали від різних чинників, серед яких на першому місці був військово-політичний фактор та кліматичні умови. Зокрема, звертаючись до його становища у перші десятиліття XVII ст., зауважимо, що на 1615–1616 рр. фільварок з його пожитками татарський хан “*pustoszył i ogniem palił*”³¹. Зазнав руйнувань замковий фільварок і в 1621 р. У липні 2000 татар, переправившись через Дністер, “пройшли над Мукшею” і дійшли до місця, де “в полі під Ориною був польський табір”. 1500 жовнів “пішли і розгромили татар” на замкових землях. Тих, які втікали, “били селяни і ловили живими... і відрізали голови... Тоді і в Кам'янці селяни посадили 122 татарина на кіл на валу, навпроти замку”³² Спустошень замкове господарство зазнавало і в 50–60-ті рр. XVII ст. Відродилося воно лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Архівні джерела 1704 р. дають підстави говорити, що на замкових полях було зібрано 40 кіп озимого жита, 46 кіп ячменю, 40 кіп вівса та 7 корців гречки, що в перерахунку на гроші, зафіксовані у цьому документі, становило 899 злотих³³.

Сільськогосподарське виробництво залишалось провідним й для мешканців замкових старостинських сіл та передмість, що знаходилися навколо нього у XV–XVII ст. У їх числі: Підзамче, Довжок, Новоселиця, Татариска та Кубачівка. М.Владимирський-Буданов зауважував, що жителі замкових сіл в той час перебували у підпорядкуванні замкового старости і виконували на його користь такі побори та роботи: а) сплачували щорічно подимне з двору кожного господаря (2 дими); б) виплачували “пушкарьовщину” на утримання гарматників або на потреби замку (по 2 гроші); в) ви-

конували стацію (по 3 третинники вівса, по 0,5 третинників жита, по 2 курки і за встановленою нормою давали: м'ясо, сир, хліб, сіно по 2 вози і прядива по 10 горсток); г) давали поляховщину (з кожного господарства пшениці по 4 третинники, вівса – по 19, по 2 курки та по 20 яєць), або платили чинш за садібні ділянки (в залежності від їх розмірів); д) виконували баранячу і свинячу повинності (ті, хто утримував названих тварин): від 20 овець – одного барана, від 10 овець – одне ягня, від 20 свиней – одну; е) давали селяни бджолину повинність і поволовщину (перший рік – десятину від тих, хто мав пасіки, другий рік – всі без виключення господарі давали вола чи ялівку і на третій рік селяни були вільні від вказаних данин)³⁴. Податкові документи перших десятиліть XVI ст., а також люстрації кам'янецького староства 60-х рр. названого століття дають можливість вивчати розміри грошових і натуральних надходжень до замку й від кожного поселення окремо.

Зокрема, мешканці Підзамча забезпечували в основному життя замку в якості слуг, а також виконували толоки у замковому фільварку і платили його адміністрації чинш. Займалися переважно сільськогосподарським виробництвом. Згідно з податковими документами 1530 і 1542 рр., підзамчани обробляли відповідно 2 та 0,5 плугів землі³⁵. У 1565 р. земельні розміри поселення досягали одного плуга³⁶. Звичайно, це занижені свідчення, оскільки вони зафіксували такий стан поселення після татарського нападу. Обробляючи городи, сінокосні угіддя та доглядаючи сади, жителі утримували й тварин, займалися ремеслом та промислами. У люстрації 1565 р. серед шевців названо двох осіб – Ігната та Яцька, які дещо дешевше від ринкових цін забезпечували замкових слуг і фільваркову челядь взуттям³⁷. Крім них, у Підзамчі мешкало ще 3 господарі, які взимку лише працювали в замку по два, а іноді й по три дні в тиждень. Проте інші мешканці (Федір Черевко, Катруся, Панко, Франко, Матвій і Яця Іссайова) платили старості чинш по 26 грошей і 2 шеляги, а також по 2 дні на тиждень працювали у замку. Одна сім'я, в особі Зінця, перебувала у передмісті на урочному чинші. Вона платила 2 злотих, а господар працював 4 дні на рік в замку (виконував різні роботи) і повинен був ходити ще на толоку. Один господар на Підзамчі у 1565 р. залишався на “свободі”, а з наступного року мав сплачувати до старостинського уряду 26 грошей³⁸.

Не зменшувалися розміри землеволодінь мешканців Підзамче у 1569, 1583 та у 1578 рр. і становили один плуг³⁹. У XVII ст. замкові села досить часто зазнавали спустошень. Свідченням цьому слугує люстрація Подільського воеводства 1615–1616 рр., у якій зазначається, що “tego starostwa (кам'янецького – М.П.) wsi przy Kamieńcu ... przez nieprzyjaciela ... hana tatarskiego popalone. Z poddanych i folwarków, jako i z arendy, myt i młynow

kamienieckich... wielka szkoda”⁴⁰. В такому стані опинилося й Підзамче, хоча з часом воно відродилося. Говорячи про 1681 р., зауважимо, що в поселенні числилося лише 8 сімей⁴¹. В податковому документі воно вже виступало під назвою “Околиці біля фортечних воріт”. З’ясується, що в тому році мешканці поселення давали турецькій адміністрації Кам’янець податок переважно продуктами сільського господарства. Зокрема, пшениці було здано 16 бушелів (на 480 акче), ячменю – 32 (на 480 акче), гречки – 32 (на 320 акче), жита – 32 (на 480 акче), проса – 16 (на 160 акче), бобів – 4 (на 120 акче), сіна – 16 (на 160), фруктів – на 80, овочів – на 80 акче, льону і конопель – на 132, трави – на 136, меду – 960⁴² і т.д.

Сільськогосподарське виробництво слугувало основою життя для мешканців Новоселиці (Жабинці) та Довжжа. Вони утримували значні орні угіддя, розводили тварин і домашню птицю, вирощували жито, пшеницю, овес і т.п. Говорячи про новосельчан, зазначимо, що на 1530 р. вони обробляли 7 плугів землі⁴³. У 1565 р. в поселенні зафіксовано 24 домогосподарі, які в основному були русинами (Петро, Іванко, Марко, Тіт, Сенько, Данило, Гаврило, Григір) і виконували такі повинності, як завіз до замку щорічно по 4 вози дров, косіння один день на тиждень у жнива урожаю в замковому фільварку, сплати від свині кожний рік по одному шелягу, перебування на стаці⁴⁴ (забезпечення приїжджих послів необхідною кількістю вівса, курей, борошна і т.п.). В тому ж році землеволодіння в Жабинцях зменшилося до трьох плугів⁴⁵. На 1583 р. та частина новосельчан, яка підпорядковувалася замку, володіла 3-ма плугами землі, а інша – якомусь Сулимі, обробляючи 4 плуги землі⁴⁶.

У 1615 р. Новоселиця була “ogniem zniesiona i ludzie się porozchodzili”. На той час її посесором виступав Станіслав Вільковський⁴⁷. До 1629 р. вона відродилася і перебувала у посесії пана Яна Горки, який повинен був сплачувати кам’янецькому старості квартиру в розмірі одного флорина⁴⁸. З 1631 р. Новоселиця відійшла від старостинських володінь і була передана королем Сигізмундом III кам’янецькому кляштору домініканок. У сеймовій ухвалі з цього приводу писалося, що “wieś Nowosiółkę alias Żabińce, w województwie Podolskiem leżąca, pannom zakonnym reguly św. Katarzyny Seneńskiej, w Kamieńcu nowofundowanym, wiecznym prawem konferujemy”⁴⁹. На той час в Жабинцях мешкало 54 поселенці⁵⁰.

Замкові повинності виконували і жителі Довжжа. У 1530 і 1542 рр. вони відповідно обробляли 12 і 6 плугів землі⁵¹. На 1565 р. їх землеволодіння становили 6 плугів⁵². З усіх жителів поселення 8 домогосподарів у 1565 р. данину не давали, а лише 2 дні працювали в тиждень у замку, платили старості від утримання свиней щорічно по шелягу і подимне в розмірі 2 гроша. Інші – 31 домогосподар Довжжа – платили старості річний чинш по

26 грошей і по 2 шеляги. Два мешканці села, Юрко та його зять Івах, виконували в основному замкові повинності. Перш за все, кожний з них зобов'язаний був привозити до замку дрова по 2 вози перед Різдом і по 2 вози на Великдень, а також 8 днів в році орати у замковому фільварку і всю рілля засівати. Потім викосити горох і згромадити його в скирти, вижати й пов'язати просо, викопати у фільварку ріпу, ходити на толоку у жнива і косити протягом цього періоду один день в тиждень. Зауважимо, що сума податку від усіх довжоцьких чиншовиків становила у 1565 р. 29 злотих, 16 грошів і 12 динарів⁵³.

Мешкали в Довжку і 5 домогосподарів-слуг на чолі з отаманом Стецьком. До їх обов'язків входило рознесення листів і організація сторожі на межах староства. Крім того, маючи землеволодіння і своє господарство, вони перебували на стації і мали забезпечувати турецьких і татарських послів вівсом, сіном, курми і т.д., а також висипати греблю під замком для нового млина⁵⁴. У господарстві замкових слуг Довжка зафіксовані коні, велика рогата худоба, вівці, кури і т.д. Цікавий випадок про отамана Стецька зафіксований у кам'янецькій вірменській магістратській книзі за 1562 р. Саме 30 грудня (середа) він звернувся до вірменського вйта Гурета і старшин і заявив, що “Я впізнав у Нурсеса і Бедроса попко-огли свою рижу кобилу, яка була викрадена у мого батька. Нурсес відповів, що кобили не крав, а виміняв в Іванівцях у Гаврина – він мій продавець”. Вйт призначив Нурсесу термін на 6 тижнів, щоб він пішов і знайшов свого продавця та привів його до суду. “Кобилу було оцінено у 2 руб.”⁵⁵. У 1565 р. в Довжку числилося 6 плугів землі⁵⁶. Аналогічна їх кількість зафіксована і у 1569 р.⁵⁷. Через 6 років Довжок був спалений татарами, однак до кінця XVI ст. поселення зросло в 2 рази по відношенню до 1569 р., а його мешканці у 1583 р. вже розпоряджались 16 плугами землі⁵⁸. У середньовіччі та в ранню нову добу жителі міста і його околиць значною мірою залежали від сил природи. Великі дощі – людям незручності, їх відсутність – значні неприємності. Для Кам'янця та його округи досить несприятливим в останньому відношенні був 1590 р., коли від квітня “до самого літа зовсім не було дощу, зерно і рослини засихали. З цієї причини наступав голод і дороговизна”⁵⁹.

Землеволодіння у передмістях і замкових селах в XV–XVII ст. виступали великою цінністю, а ще більше земля цінувалася в тому випадку, коли її дарували представники держави або встановлювали за користування нею різні пільги. Такі приклади писемні джерела зафіксували за 1582 р. Саме тоді польський король Стефан Баторій наділив значними пільгами Ігната і Рашка з Довжка й Новосілки та Івана з Татарци за їхні визначні заслуги у військових діях під Псковом у складі королівської армії проти Московії. За це він звільнив названих осіб від різних поборів з їх во-

лодінь, тобто від податків з полів, городів і ґрунтів, від варіння пива, медів і куріння горілки, а також дозволив вирубку дерев для своїх потреб в найближчих лісах. При умові, якщо б Ігнат, Рашко та Іван не мали земельних наділів, то король зобов'язував кам'янецького інстигатора забезпечити їх землею і наказував виділити з королівської скарбниці 6 тис. злотих червоних⁶⁰.

Люстрація кам'янецького староства 1615–1616 рр. засвідчує, що на той час Довжок був зруйнованим. Правда, через декілька років поселення відновило своє функціонування, про що інформує “Кам'янецька хроніка”. З'ясовується, що коли перед початком Хотинської війни 1621 р. до Кам'янця прибув 23 (13) серпня в понеділок син польського короля Владислав, він розмістив свій табір саме під Долушкою⁶¹ (тодішня назва Довжка в польських джерелах – М.П.). В тому ж році селяни Довжка допомагали жовнірам кам'янецького гарнізону громити татарське військо, яке поверталось з-під Замостя і Любліна повз Кам'янець із здобиччю. Вони об'єдналися з міщанами, “перекрили татарам дорогу в Долушинському лісі й відібрали дуже багато худоби та полонених від татар”. Тоді ж останні “знищили навколишні сади і будинки”⁶² замкових сіл.

Незважаючи на значні потрясіння для жителів Довжка в першій половині й в середині XVII ст., його населення в 1662 р. зросло до 143 осіб⁶³, хоча невідомими залишаються свідчення, які конкретні розміри податків вони виплачували старості від занять сільськогосподарським виробництвом. Розвиток Довжка був недовготривалим, бо у 1665 р. поселення зазнало розорення⁶⁴. З цього приводу люстратор писав, що “tam w tych krajach nie może bydź pewne gospodarstwo i folwarki bydź nie mogą”⁶⁵. Разом з тим, у нерозореній частині Довжка життя продовжувалося, а відробітки існували поряд з чиншом. Зокрема, 8 селян, які залишилися, відпрацьовували на замок 2 дні влітку і 1 день взимку. Крім того, усі вони давали 4 вівці, 2 свині і 6 вуликів (пеньків). Люстратори порахували, що річний податок з селянських господарств повинен був становити в середньому 100 злотих, з яких 60 злотих мало поступити від натуральних повинностей⁶⁶. Один гріш прибутку поступав старості й від чиншу за бджоли⁶⁷. Зауважимо, що в Довжку у 1665 р. мешкало ще 10 селян, які втекли сюди під захист замку. Однак, вони виконували тільки такі повинності, як обжинки, закоси, зажинки і обкоси на замкових філварках⁶⁸.

Згідно з податковим реєстром 1681 р., у Довжку жило вже 24 сім'ї і 4 одиноких особи. Турецькій адміністрації з мешканців поселення вдалося зібрати тоді 48 бушелів пшениці, по 96 бушелів ячменю, гречки і жита, 48 – проса, 12 – бобів, 48 – сіна і т.д. Вони також здали фруктів і овочів на 480 акче, меду – на 2880, тютюну – на 120, свиней – на 36, льону і конопель –

на 226, трави – на 240, сінокосів – на 96, за весілля сплатили 72, за млини – 120 акче⁶⁹ і т.д.

До числа старостинських (замкових) сіл відносилися Татариска і Кубачівка. Щодо першого із них, то у податкових документах 1530 і 1542 рр. у ньому зафіксовано відповідно по 0,5 ланів землі⁷⁰. Люстрація кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що з середини 60-х рр. XVI ст. воно почало заселятися старостою заново для забезпечення його мешканцями замкових послуг. В той час більшість жителів Татариск ще “сиділи на свободі”. У їх числі: Андрій – 2 роки, Лещік – 3 літа, Яцько старший і Ленард – по 5 років, Федір і Меско – по 7 літ, Стецько і Йохно – по 8 років. Кожний з них давав подимного по 2 гроші. Крім них, такі господарі як Войцех отаман і Яцько (служив конем) давали подимного по 2 гроші, а також привозили щорічно до замку по 5 возів дров. У Татариска на річному чинші знаходилися 3 домогосподарі, серед яких люстрація зафіксувала Адама (сплачував 1 злотий), вдову Мотрю (1 злотий) і корчмаря Павла (5 злотих)⁷¹. Жителі Татариск обробляли в тому році один лан землі⁷². На 1578 і 1583 рр. поселення зросло, а його мешканці володіли відповідно 6-ма ланами земельних угідь⁷³.

Звертаючись до Кубачівки, зазначимо, що її мешканці в першій половині XVI ст. підпорядковувалися тому ж атаману, що і жителі Татариск – Войцеху. На 1530 і 1542 рр. в ній зафіксовано відповідно 4 і 3 лани землі⁷⁴. Жителі Кубачівки займалися переважно сільськогосподарським виробництвом: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо і т.д., утримували худобу, розводили сінокісні угіддя тощо. Для підтвердження останнього слугує запис у вірменській магістратській книзі за 1562 р. В ній йдеться про вирішення у суді справи щодо крадіжки сіна. З позовом до вірменського суду Кам'яця звернувся житель Кубачівки Юрко. Він приніс до магістрату два оберемки сіна, яке залишилося, і заявив про те, що сіно викрали у нього міщани-вірмени Ованес Самійло-огли та Каспар. Останні відмовилися від звинувачення та запевняли суд, що “ми купили (сіно) у Василя Наливача з Ходоровець”. Суд дав Ованесу та Каспару два тижні, упродовж яких вони повинні були привезти на його слухання свідка. Через встановлений термін останній прибув і дійсно заявив вїту та старшинам про той факт, що сіно названим вірменам продав саме він. Свідками всьому цьому виступали працівник підстарости та замковий писар Герасим (Смотрицький – М.П.), які були присутніми на суді⁷⁵.

У 1565 р. в поселенні Кубачівка жило 11 домогосподарів. Із них 5 (Юрко, Олекса, Гаврило, Міска і Войтко) працювали в замку і в його фільварку по 2 дні в тиждень, а 3 дні виходили на толоку. Вони повинні були завозити до замку по 5 возів дров на рік кожний. Чиншу не сплачували. Господарів,

які сиділи “на свободі”, було б: Олекса Боулко (3 роки), Войтко Скріпичник (3 роки), Міскова (6 років), Янко (7 років), Ян Возний і зубожілий вірменин⁷⁶. Сільськогосподарське спрямування занять жителів Кубачівки зафіксоване і у податкових документах 1613 р. До державної скарбниці його мешканці сплатили 180 злотих і 7,5 грошей. Ця сума засвідчена конкретними грошовими відсотками від вирощених зернових культур. Зокрема, жито дало 41%, пшениця – 26%, овес – 15%, просо – 10%, горох і ячмінь – по 3% і гречка – 2%⁷⁷.

Розташування Кубачівки і Татариск з південно-західного боку Кам’яця, майже у відкритому полі, призводило до того, що поселення досить часто піддавалися руйнації. Так, люстрація кам’янецького старства 1615–1616 рр. про функціонування названих поселень навіть не згадує. Відсутні вказівки про них і в податкових документах 1662 та люстрації 1665 рр. До кінця XVII ст. поселення відновили своє функціонування, однак у незначних розмірах. Причому, в поборових джерелах 1680 р. податківці віднесли їх до околиць Кам’яця⁷⁸.

Таким чином, вивчення історіографії й писемних джерел з історії землеволодінь та сільськогосподарського виробництва замку і його найближчих сіл дає підстави стверджувати, що відіграючи у XV–XVII ст. в основному роль оборонного форпосту та адміністративного осередку старства в межах державних володінь Подільського воеводства, замок виступав в той же час організатором сільськогосподарського виробництва й місцем проживання значної кількості люду в особі адміністрації, слуг, челяді, залози і т.д., яку необхідно було щорічно фізично утримувати. Замку підлягали великий господарський двір і пасіка, котрі вимагали постійного догляду, до нього тягнулося й чимало старостинських сіл, мешканці яких постійно підтримували функціонування замкового господарства. У зв’язку з цим замковій адміністрації в умовах середньовіччя і раннього нового часу доводилося займатися розвитком різних видів сільськогосподарської діяльності. Такий складний симбіоз життя замку був характерним явищем не лише для міст Поділля і України, а й для міст всієї тогочасної Європи.

Примітки

1. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной Руси от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К.,1890. – С.1-210.
2. *Jablonowski A.* Pisma. T.IV: Wolyń, Podole i Rus Czerwona. – Warszawa, 1911. – S.156-157.
3. *Петров М.Б.* Про сільськогосподарські заняття та землеволодіння мешканців Кам’яця-Подільського (кінець XV–XVI ст.) // Проблеми етнографії, фольклору і

соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.230-234.

4. *Jablonowski A. Pisma...* – S.157.

5. Люстрация каменецкого старства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – К.,1890. – С.187-188.

6. *Грушевський М.* Опис Подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича і Летичева 1494 р. // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка. – Львів, 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.13-14.

7. Там же. – С.13.

8. Люстрация каменецкого старства 1565 г. – С.169, 174-177; Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T.VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole, opisane przez A.Jablonowskiego // Zródła dziejowe. T.XIX. – Warszawa, 1899. – S.203-218.

9. Люстрация каменецкого старства. – С.173.

10. Там же. – С.174.

11. Там же. – С.187.

12. *Jablonowski A. Pisma...* – Т.IV. – С.156.

13. Zródła dziejowe. – Т.XIX. – S.211.

14. Ibid. – S.212.

15. Ibid. – S.212.

16. Ibid. – S.213-214.

17. *Jablonowski A. Pisma...* – Т.IV. – S.156.

18. *Неселовський О.* Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології) // Записки Кам'янець-Подільського ІНО. – Т.1. – Кам'янець на Поділлі, 1926. – С.6.

19. *Jablonowski A. Pisma...* – Т.IV. – S.156.

20. *Неселовський О.* Назв. праця. – С.6.

21. Там же. – С.6.

22. Там же. – С.8.

23. Там же. – С.8.

24. Там же. – С.9.

25. Там же. – С.5, 7, 10.

26. Там же. – С.10.

27. Там же. – С.5.

28. *Jablonowski A. Pisma...* – Т.IV. – S.156.

29. Ibid. – S.156.

30. Zródła dziejowe. – Т.XIX. – S.214.

31. Zródła dziejowe. – Т.V. – S.1.

32. Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – №4. – С.97-98.
33. Муляр А.М. Роль селян у відбудові подільського села на початку XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (7). – С.97.
34. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.153-154.
35. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.160.
36. Ibid. – S.194.
37. Люстрация каменецкого старства. – С.177.
38. Там же. – С.177-178.
39. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.226-284.
40. Lustracye królewshyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszej polowy XVII wieku // Źródła dziejowe. Т.V. – Warszawa, 1877. – S.1-2.
41. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa: Komitet Badań Naukowych, 1994. – S.145-146.
42. Фішер Алан В. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник. – №3. – Кам'янець на Поділля, 1993. – С.36-37.
43. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.160.
44. Люстрация каменецкого старства 1565 г. – С.175-176.
45. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.194.
46. Ibid. – S.281.
47. Źródła dziejowe. – Т.V. – S.9.
48. Ibid. – S.191.
49. Volumina legum. – Т.ІІІ. – S.332.
50. Dr. Antoni J. (Rolle). Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Т.ІІ. – Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa, 1880. – S.274.
51. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.160.
52. Ibid. – S.193.
53. Люстрация каменецкого старства 1565 г... – С.175.
54. Там же. – С.175.
55. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской общины) / Под ред. Э.В.Севортяна. – М.: Наука, 1967. – С.303.
56. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.193.
57. Ibid. – S.226.
58. Ibid. – S.254.
59. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подоли). – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980. – С.67.

60. *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku. – Warszawa, 1920. – S.204-205.
61. Кам'янецька хроніка // Жовтень, 1985. – №4. – С.98.
62. Там же. – С.100.
63. Gontribytia sybsidiym Generalnego na seymie Warszawskim schwalona z wojewodstwa Podolskiego wybrana. Anno domini 1662 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. – Sygn.71. – Арк.441.
64. *Крикун М.Г.* Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (Люстрація Подільського воєводства 1665 р.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №3. – С.23.
65. Lustracja Starostw Wojewódstwa Podolskiego Roku 1665 // AGAD. – ASK. – Oddz.XLVI. – Sygn.10. – Арк.2 зв.
66. Ibid. – Арк.1.
67. Ibid. – Арк.2 зв.
68. Ibid. – Арк. 1-1 зв.
69. *Фішер Алан В.* Кам'янець-Подільський під турками... – С.36-37.
70. Zródła dziejowe. – Т.XIX. – S.160.
71. Люстрація каменецкого староства 1565 г. – С.176.
72. Zródła dziejowe. – Т.XIX. – S.194.
73. Ibid. – S.297.
74. Ibid. – S.160.
75. Документы на половецком языке... – С.301.
76. Люстрація каменецкого староства 1565 г. – С.176.
77. *Трубчанінов С.В.* Історія Поділля та Південно-Східної Волині. – Кн.2. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.35.
78. *Фішер Алан В.* Кам'янець-Подільський під турками... – С.35.

Резюме

Автор исследует каменецкий замок XV–XVII вв., который был не только оборонительным форпостом города и региона, но и организовывал собственное сельскохозяйственное производство.

Ключевые слова: староство, старостинские села, фольварок, замковые повинности, лан, плуг, люстрация, чини, натуральный налог.

Одержано 15 квітня 2006 р.

ДОЛЯ МІСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті з'ясовується доля міського і містечкового виробництва в економічному житті Подільської губернії, робиться висновок про малопомітну роль міст в економіці краю, вказуються причини та наслідки цього явища.

Ключові слова: Поділля, місто, містечко, виробництво.

Протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. економічний розвиток міст і містечок Подільської губернії визначали два типи підприємств. З одного боку, це були фабрично-заводські заклади приватновласницьких містечок, орієнтовані на збільшення ефективності маєткових господарств, з іншого – цехові та позацехові ремісники, діяльність яких спрямовувалась на задоволення повсякденних потреб населення. Переробні підприємства (винокурні, сукнярні, цукроварні та млини) були найбільш прибутковими і склали основу економіки Поділля. Саме у цих галузях протягом досліджуваного періоду відчувався вплив капіталістичних відносин, тоді як у містах продовжували домінувати дрібні ремісничі підприємства, в основі яких залишалися старі виробничі традиції. Простежити еволюцію цих двох напрямків розвитку економіки міст і містечок, з'ясувати їх долю в економіці краю є завданням даної статті. Слід також сказати про приналежності більшості фабрично-заводських підприємств до поміщицьких економій. Саме цей факт був чи не головною причиною слабкості розвитку містечок, коли всі прибутки від місцевого виробництва йшли на задоволення потреб власника, а не на створення інфраструктури містечка.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. найпоширенішим виробництвом на Поділлі було винокуріння. Мало не в кожному подільському поселенні була винокурня. Такий розмах гуральництва пояснюється в першу чергу тим, що саме воно давало поміщикам можливість ефективно використати свої товарні надлишки хліба. Однак, згідно російського законодавства, винокурна промисловість підлягала особливій регламентації. У 1847 р. у цій галузі встановилась система так званого комісіонерства, коли винокури відкупали у держави право на виробництво і ставали комісіонерами казни з продажу горілки¹. У 1863 р. відкупи були відмінені і встановлена акцизна система, що полягала у регламентованому обкладенню (акцизі) виробництва спирту в умовно передбачуваній кількості. Особливо велике значення для галузі мала зміна сировинної бази. Із середини ХІХ ст. для винокуріння

в значних розмірах стали використовувати картоплю замість зерна, а також патоку, що отримували на цукроварнях. Перші цукроварні з'явилися на Поділлі в 20-х рр. XIX ст. в поміщицьких господарствах. Зокрема, первістками галузі був завод в м.Бершаді, відкритий у 1827 р., а також цукроварня, що існувала на початку 30-х рр. в маєтку поміщика Собанського². Разом з тим, достеменно відомо, що у 1842 р. на Поділлі було 15 цукроварень. Однак, на той час вони ще не відігравали провідної ролі. Як сказано у звіті губернатора за 1842 р., губернію вирізняє вивіз зерна до Одеських портів та продаж горілки, а у фабрично-заводській промисловості – суконні фабрики в м.Дунаївцях, цукроварні в м.Муровані Курилівці, в с.Проскурівці та в с.Хоньківцях³.

Швидке зростання цукроварень на Поділлі пояснювалося потребою обернути громіздкий товар-збіжжя на більш транспортоздатніший продукт; прагненням поміщиків раціоналізувати своє господарство; наданими урядом першим цукрозаводчикам пільгами, а незабаром загальним дозволом гнати горілку з продуктів цукроваріння. Розвиток цукроваріння в краї зробив цю галузь, починаючи з другої половини XIX ст., провідною. В той час змінилось технічне устаткування цукроварень, відбулося витіснення “паровими” заводами “вогневих”⁴. З'явилися дифузійні апарати, які збільшили вихід соку з буряку, покращився і механізувався спосіб його очистки, зроста механізація усіх ланок виробничого процесу, що витіснило ручну працю та кінську тягу. На цукроварнях була встановлена система машин: переробка буряку на цукор – від початкових операцій (миття та різання) до кінцевих (відбілення та просушка) – стала безперервним механізованим процесом. Єдиним типом підприємств став великий, повністю механізований цукровий завод з числом робітників більш як 500-600 чол.⁵. Наприкінці XIX – на початку XX ст., на території губернії, поряд з містечками, виникли окремі поселення цукрових заводів з десятками дворів та кількома сотнями населення. Зокрема, такими поселеннями були Калинівський (біля м.Калинівка Вінницького повіту)⁶, Гніванський (біля м.Гнівань Вінницького повіту)⁷, Вороновицький та Степанівський (біля м.Вороновиця Брацлавського повіту)⁸ цукрові заводи.

Цукровий завод в містечку Городку знаходився в окремому селищі з населенням 120 чол. за 2 версти від містечка і був влаштований власником містечка бароном Гейсмаром у 1837 р. У 1894 р. ним володіло акціонерне товариство “Городок”. Разом з тим, населення містечка в той час складало 7337 чол., з них 3348 – євреї. Поряд з цукроварнею, в містечку діяли різні промислові заклади: цегельні – 6, черепичні – 2, гончарні – 4, шкірообробні – 10, канатний – 1, свічно-восковий – 2, шипучих вод – 1, крупорушок – 7, кузні – 6, соломорізок кінних – 2, воскобоєнь – 3, механічний заклад, мас-

лобійня та два млини⁹. Паралельно в містечку займалися виробництвом 382 ремісники. Протягом 1859–1865 рр. в Городку виробляли фарфоровий посуд. Однак тут не було фабрики. Фарфорові предмети привозили сюди з Богемії (з м.Карлсбаду і Праги), а в Городку золотили і розписували. Продавалися вони як закордонні вироби, а окремі мали марку “Grodek”. Влаштувала таку своєрідну фабрику баронеса Гейсмар очевидно через те, що в Росії дешевше коштувало золото, необхідне для покриття виробів. Ця фабрика фарбування фарфору існувала шість років. На ній працювало три художники, які розписували вироби¹⁰.

Цукроваріння, переробка зерна (мукомельне виробництво) та винокуріння протягом досліджуваного періоду були основою економіки Поділля¹¹. Однак вони мали найменше відношення до міської економіки. Дрібне товарне виробництво за кількістю закладів (але не за об’ємом виробництва) домінувало скрізь, навіть у великих містах імперії, що було звичайним явищем в епоху розвиненого капіталізму в усіх країнах¹². У такій формі функціонували в подільських містах і містечках салотопні, свічні, шкіропереробні та інші фабрично-заводські заклади.

Ремесло в той час, втрачаючи монопольне положення у виробництві, продовжувало зберігати важливе господарське значення у сферах, які не зачепив великий капітал. Така ситуація простежується не лише протягом ХІХ ст., а й на початку ХХ ст., відповідно до чого і продовжував існувати ґрунт для розвитку ремісничих організацій¹³. Порівнюючи кількість і економічну потужність фабрично-заводських підприємств з ремісничим виробництвом в містах і містечках, спробуємо з’ясувати їх частку в економіці краю.

На рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. на Поділлі було 12 фабрик і 26 заводів, з яких в містах та містечках функціонувало 10 фабрик та 12 заводів¹⁴. У містах функціонували одна фабрика майстра Целнера по виробництву капелюхів в м.Вінниці та завод по вичинці шкір в м.Могилові, що належав місцевим вірменам. Всі інші фабрично-заводські підприємства знаходилися в містечках, належали до панських економій і, зрозуміло, до міського господарства не мали жодного відношення. Так, суконні фабрики були в містечках: Миньківцях (поміщика Мархоцького), Пиляві (поміщика Чернецького). Суконна фабрика та шкіряний завод в м.Ярмолинцях (поміщика Яна Орловського). В містечку Тульчині дві фабрики – суконна та полотняна, належали графу Станіславу Потоцькому. Дві фабрики (суконна і капелюшна) та завод з вичинки шкіри були у м.Ладижині і належали графу Северину Потоцькому. В м.Меджибожі функціонувала капелюшна фабрика князів Чарторийських, а в м.Межиріві – папірня поміщика Андрія Орловського.

Усі названі підприємства належали до поміщицьких господарств і були спрямовані на отримання поміщиками додаткових прибутків. Тому, в першу чергу, тут розвивалися гуральництво, броварництво та млинарство. В окремих маєтках займалися виробництвом поташу, селітри та скла¹⁵. Розміри гуральництва та броварництва були масштабними. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що на Поділлі найбільше було невеликих гуралень, з одним або двома чанами. В окремих містечках працювали гуральні з п'ятьма і шістьма чанами. Найбільшими були дві гуральні в м.Зінькові, де одна мала 15 чанів, інша – 16¹⁶. Характерним явищем для Поділля було розміщення гуралень у містечках. Так, наприкінці XVIII ст. в Меджибожському ключі функціонувало 52 гуральні, з них 20 – в Меджибожі (з яких 18 знаходилися в оренді у євреїв). У Летичівському старостві функціонувало в цей час 29 гуралень, з них 17 – в Летичеві. В Зіньківському ключі налічувалося 11 гуралень, з яких дві, найбільші, знаходилися в Зінькові, і їх продукція перевищувала виробіток всіх інших разом узятих. Концентрація виробництва горілки та пива у містечкових центрах обумовлювалася близькістю до споживача, а також до місцевої адміністрації або власника, які щільно контролювали вказані виробництва. Гуральні обслуговували наймані працівники: майстер, бондар, робітник і писар¹⁷. За свою працю вони отримували винагороду частково грішми, частково продукцією. Некваліфіковану роботу (доставка дров, розвезення горілки корчмарям та ін.) виконували залежні селяни.

Неодмінним атрибутом маєткових господарств були млини. Серед обробних промислів Поділля млинарство було найбільш поширеним, адже деревини для будівництва було досить, а млинарські камені з кінця XVIII ст. виготовляли в селищі Черешинці (Летичівського повіту)¹⁸.

Економічні потреби міста наприкінці XVIII ст. забезпечували цехові та позацехові ремісники. Зокрема, лише в Кам'янці-Подільському в той час діяло 18 ремісничих цехів, які об'єднували 325 майстрів¹⁹. Отже, оскільки фабрик і заводів в міських центрах не було, за виключенням двох указаних підприємств, можемо стверджувати про повне домінування в містах краю ремісничого виробництва.

На початку XIX ст. економічна ситуація в містах і містечках Поділля суттєво не змінилася. Хоча фабрик і заводів стало більше, їхнє спрямування на переробку сільськогосподарської сировини збереглося (див. табл.1).

Промислові підприємства містилися, головним чином, в Могилеві, де салотопні та чинбарні мали річний оборот більше 50 тис. руб.²⁰. На другому місті стояв Кам'янець, однак річний оборот кам'янецьких підприємств складав всього 4,5 тис. руб. Найбільш прибутковими тут були чимбарні, салотопні та броварні. Вони мали річний оборот на суму від 1

Таблиця 1.
Кількість фабрично-заводських підприємств і робітників на них,
а також ремісників в містах Поділля у 1805 р.²¹

<i>Міста</i>	<i>броварень</i>	<i>робітників</i>	<i>салотопень</i>	<i>робітників</i>	<i>чимбарень</i>	<i>робітників</i>	<i>воскобоек</i>	<i>робітників</i>	<i>цегель</i>	<i>робітників</i>	<i>Всього</i> <i>робітників</i>	<i>Всього</i> <i>ремісників</i>
Кам'янець	1	2			2	4	1	1	1	2	9	344
Вінниця	3	9									9	243
Могилів			9	82	15	49					131	111
Гайсин	1	4					1	2			6	118
Літин	1	2									2	63
Всього	6	17	9	82	17	53	2	3	1	2	157	879

до 2 тис. крб. Найменш прибутковими були воскобійні. Ці старовинні традиційні заклади давали прибутку всього кілька десятків руб., прибуток кам'янецької, наприклад, складав 8 руб. 40 коп., бо вона лише переробляла віск, що приносили приватні особи.

Про розміри вказаних підприємств, поряд із річним оборотом, свідчить і кількість працюючих на них робітників. А порівнявши кількість робітників на підприємствах з числом цехових майстрів бачимо повну перевагу ремісничого виробництва. Можемо також з'ясувати кількість робітників на різних фабрично-заводських підприємствах (див. табл.2).

Таблиця 2.
Кількість фабрично-заводських робітників на Поділлі у 1805 р.²²

<i>Вид виробництва</i>	<i>Кількість робітників</i>	
	<i>Кваліфікованих</i>	<i>Некваліфікованих</i>
Селітрарні	1–2	19–36
Поташні	1	17
Саловарні	–	5–30
Папірні	3–13	10
Чимбарні	4–6	4
Сап'янові заводи	4–19	–
Замшеві заводи	3	5
Суконні фабрики	20–40	1–110
Полотняні фабрики	11	–
Килимарські фабрики	2	8
Капелюшні	1–5	–

Точну кількість робітників у фабрично-заводському виробництві врахувати складно. Однак, опираючись на підрахунки П.Клименка, можна говорити про близько тисячі чоловік на всіх підприємствах губернії у 1805 р.²³. Основну кількість робітників становили поміщицькі кріпаки і лише невелика частина кваліфікованих кадрів – наймані робітники-майстри. Здебільшого названі підприємства працювали в поміщицьких господарствах і, хоча часто знаходилися в містечках, залишалися власністю поміщика. На більшості з цих фабрик і заводів були зайняті по 2 робітники, в окремих – по одному, найбільше – по три робітники.

Панівним виробництвом в міській економіці того часу залишалася реміснича промисловість. Згідно статистичних відомостей, цехових майстрів в містах рахувалося 1660 чол., у містечках – 237 осіб. Найбільш масовими були спеціальності шевців, кравців, пекарів, різників та кушнірів²⁴. Загальна кількість міських та містечкових ремісників складала 1897 чол., не враховуючи підмайстрів та учнів. Отже, кількість ремісників значно переважала чисельність робітників на фабриках і заводах.

У 1819 р. фабрично-заводські підприємства залишалися приналежністю поміщицьких господарств. Так, у приватновласницьких містечках Ярмолинцях, Миколаєві, Деражні, Меджибожі, Лучинці, Миньківцях і Ладжижині працювали суконні фабрики. Суконна фабрика була і в м.Вінниці. На цих підприємствах виготовляли сукно із овечої шерсті, яке йшло для обмундирування рекрутів²⁵. У містах і містечках переважали ремісничі та сільськогосподарські заняття. Найбільше було кравців, шевців, ковалів, слюсарів, ювелірів, м'ясників, гончарів, столярів, однак окремих ремісників було мало навіть в губернському центрі²⁶. Таким чином, ремесло залишалося основою міської економіки, а фабрично-заводські підприємства продовжували розвиватися лише в поміщицьких господарствах.

Починаючи з 30-х рр. ХІХ ст., спостерігається різке зростання кількості фабрик і заводів. У звіті губернатора за 1833 р. подано інформацію про 646 фабрично-заводських підприємств²⁷. В 30-х роках з'явилися цукроварні в містечках Тростянци, Жванці, Мурованих Курилівцях, Шпикові, Городку, які надовго визначили економічну спрямованість краю²⁸. Саме ці підприємства стали капіталістичною ознакою економічного розвитку Поділля, на них була зайнята основна маса фабрично-заводських робітників, а прибутковість цих підприємств сприяла їх швидкому розвитку.

У звіті подільського губернатора за 1845 р. перелічені фабрично-заводські підприємства краю і вказано прибутковість кожного із них²⁹. В містах найбільші прибутки від фабрично-заводського виробництва були отримані у Балті (18905 руб.), Могилів-Подільському (11747 руб.) та Кам'янці-Подільському (11101 руб.), а загальний прибуток від промислового ви-

робництва усіх міст краю складав 56469 руб., у той час як прибуток лише одного цукрового заводу в містечку Городок складав 60000 руб. Однак, найбільш прибутковою серед містечок була економіка Дунаєвець. Тут на 74 суконних фабриках було отримано прибутку 280427 руб., від двох механічних підприємств прибуток складав 18723 руб., двох фарбувальних фабрик – 18902 руб., трьох каретних – 4379 руб., свічної – 1255 руб., шкіропереробної – 73 руб. Загалом прибутковість дунаєвецьких підприємств складала у 1845 р. 323759 руб., що майже в шість разів перевищувало прибуток усіх міст Поділля. Таким чином, промисловість містечок краю була набагато розвиненіша за промисловість міст.

У виробничій сфері подільських міст продовжувало панувати ремісниче виробництво. Так, у 1860 р. в 17 містах Поділля налічувалося 7589 ремісників, з них майстрів – 3781, підмайстрів – 2103, учнів – 1705³⁰. Найбільше ремісників було у Кам'янці-Подільському (1592), Вінниці (1117), Хмільнику (1036) та Могилеві (888). В Хмільнику лише одних шевців налічувалося 755 чоловік. У 1865 р. кількість ремісників в містах Поділля складала вже 11005 чол., з яких майстрів – 5656, підмайстрів – 2977, учнів – 2372³¹. В цьому ж році число майстрів та робітників на 1297 фабрично-заводських підприємствах краю досягло 12818 чол.³². Зокрема, на 35 цукрових заводах працювало 7412 чол., що складало майже 60% всіх працюючих робітників. На інших 1262 підприємствах працювало 5406 роб., в середньому на кожному підприємстві по 4,2 робітника. За рівнем прибутковості на першому місці в краї ще залишалися винокурні (166 винокурень приносили прибуток 1672580 руб., в той час, як 35 цукрових заводів давали прибуток 788500 руб., а 530 млинів – 617390 руб.). Однак, вже у 1866 р. на перше місце вийшли цукрові заводи, які збільшили прибутковість до 2144030 руб.

Отже, в середині 60-х років XIX ст. фабрики і заводи, зосереджені в поміщицьких господарствах, переробляли сільгосппродукцію, приносячи їхнім власникам величезні прибутки. В містах, як і раніше, продовжувало домінувати ремісниче і кустарне виробництво. Причина цього, на нашу думку, криється у традиційній аграрній спеціалізації регіону, законодавчій базі промисловості та у соціально-етнічному складі населення міст та містечок (міщанське населення здебільшого складали євреї, основою економічних занять яких були торгівля і дрібнотоварне виробництво).

На початку 60-х років XIX ст. економічний потенціал подільських міст залишався незначним. У Кам'янці-Подільському функціонувало 18 фабрично-заводських підприємств, серед яких шість цегельень, дві миловарні, вісім салотопних, один нафтовий завод, та підприємство по виготовленню солодких горілок³³. У Балті зафіксовано 27 сировинно-переробних підприємств, з яких найбільш прибутковими були 12 салотопень³⁴. У Вінниці

функціонували: пивоварня, миловарня та дві цегельні, основна продукція яких збувалася на місці³⁵. В Летичеві працювали лише дві салотопні. В Літині – одна тютюнова фабрика, завод по обробці шкір, дві цегельні, пивоварня, сально-свічковий завод. 15 підприємств налічувалося у Могилеві. Промисловість Проскурова складала три цегельні і бровар. В Ямполі налічувалося 25 підприємств, з яких на 10-ти – топили сало, на 6-ти – виготовляли сальні свічки, на 2-х – варили мило, а на 7-ми – випалювали цеглу. В Барі було 13 підприємств, у Хмільнику – 9 заводів³⁶. У повітових містах Брацлаві, Новій Ушиці, Ольгополі та заштатних містах Вербовці, Старій Ушиці, Сальниці не було жодного фабрично-заводського підприємства.

З другої половини 60-х рр. XIX ст. маємо змогу детальніше прослідкувати розвиток фабрично-заводського та ремісничого виробництва в краї. На нашу думку, при розгляді статистичних даних відомості про цукрові і винокурні виробництва слід відділяти окремим блоком, оскільки вони були додатками великих сільськогосподарських латифундій і до міської чи містечкової економіки не відносилися.

У 1873 р. на Поділлі функціонувало 810 фабрично-заводських підприємств, на яких працювало 14656 робітників³⁷. Основою фабричного виробництва було сільське господарство, а перше місце займали цукрові підприємства. В середині й другій половині XIX ст. величезних розмірів набуло млинарство, віднесене до категорії заводських підприємств³⁸. Загалом, на 32 цукроварнях і 170 винокурнях було зайнято відповідно 9805 і 1802 чол., що разом склало 11607 чол. або 80% усіх зайнятих у фабрично-заводському виробництві. Решта 3049 роб. працювали на 608 підприємствах, в середньому по 5 робітників на кожному. У містах у 1873 р. розміщувалося 105 фабрик і заводів, на яких було зайнято 283 роб., в середньому по 2–3 робітника на кожному підприємстві. Найбільше фабрично-заводських підприємств було в Проскурові (26 підприємств з 64 роб.), Балті (21 підприємств з 59 роб.) та Кам'янці-Подільському (16 підприємств з 49 роб.). Взагалі не було таких підприємств в Ямполі. В Ушиці та Ольгополі знаходилося по одному свічковому заводу, на яких працювало три робітники.

Аналогічна ситуація спостерігається у 1877 р., коли на 714 фабрично-заводських підприємствах працювало 22024 робітники³⁹. В порівнянні з 1873 р., значно збільшилася кількість робітників та зменшилася кількість підприємств, що свідчить про укрупнення промислових закладів. Однак, при розгляді наявних у цей час фабрик і заводів бачимо, що зростання пройшло лише на цукроварнях та винокурнях і чисельні зміни на цих підприємствах привели до змін загальної статистики. В пояснювальній записці до свого звіту подільський губернатор наголошував, що сума виробітку у винокурінні виросла на 20%, що пояснюється тим фактом, що “з посиленням акцизу вино-

курні все більше приймають характер великої заводської промисловості, втрачаючи своє сільськогосподарське значення⁴⁰. Принагідно губернатор вказував на слабкий розвиток міст, причину якого він бачив у поганих шляхах сполучення та значній віддаленості від центру імперії. Отже, у 1877 р. на Поділлі працювало 51 цукровий завод і 120 винокурень, на яких були задіяні відповідно 18079 та 1285 робітників, разом – 19364 роб., що складало 88% усіх працюючих у фабрично-заводській промисловості. В містах у 1877 р. діяло 97 підприємств з 409 робітниками, або 4,2 роб. на кожному, що свідчить про певне укрупнення міських підприємств. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. найбільше промислових закладів було в Балті (20, робітників 80), Проскуріві (15, робітників 89), Кам'янці-Подільському (14, робітників 88). Найбільшими міськими підприємствами були цегельні, броварні та тютюнові фабрики. Значного розвитку досягли суконні фабрики містечка Дунаївці, де на 39 суконних підприємствах працювало 411 робітників.

У 1884 р. в регіоні було 3670 фабрично-заводських підприємств, на яких працювало 26374 роб., а кількість усіх ремісників складала 61074⁴¹. У 1886 р. кількість підприємств зростає до 3907, на яких працював 25321 робітник⁴². На 47 цукроварнях в цей час працювало 15140 роб., на 83 винокурнях 1441 робітники, а на 2900 млинах (парових, водяних, вітряних і кінних) задіяні 4110 робітники, що разом складало 20691 роб. або 82,5% усіх фабрично-заводських робітників⁴³. У містах було 193 підприємства з 839 робітниками. До міських фабрично-заводських підприємств віднесені водяні, вітряні й парові млини, а також друкарні, літографії та фотографії. Середня кількість працюючих на одному міському підприємстві складала 4,3. Як і раніше, найбільш чисельними міськими підприємствами залишалися цегельні й тютюнові виробництва. За кількістю задіяних робітників найбільшим промисловим містом краю був Могилів, де на 41 підприємстві працювало 228 чол. В Кам'янці-Подільському налічувалося 12 підприємств з 111 роб., найбільшими серед яких були дві друкарні з 47 роб.⁴⁴ За рівнем отриманих від фабрично-заводської діяльності прибутків, на першому місті була Балта, потім Проскурів, Могилів, і, нарешті, Кам'янець-Подільський. Всього в містах краю вироблялося лише 2,5% фабрично-заводського прибутку⁴⁵.

Водночас, у 1884 р. на Поділлі налічувалося 61074 ремісники, серед яких 44291 майстер, 10293 підмайстри, 6490 учнів⁴⁶. У 1886 р. чисельність ремісників становила 67893 особи, з яких 47003 – майстри, 13185 – підмайстри, 7705 – учні⁴⁷. Протягом 1884–1886 рр. кількість ремісників збільшилася на 6819 чол., тоді як число фабрично-заводських робітників зменшилося на 1053 чол., при тому, що з'явилося 237 нових фабрично-заводських підприємств. Порівняно з чисельністю фабрично-заводських робітників і ремісників у 1886 р., кількість ремісників була більшою у 2,7 рази. А якщо

відрахувати працюючих на цукроварнях, винокурнях та млинах, то кількість переважа ремісників була майже в 15 разів.

У 1895 р. в губернії зафіксовано 5367 фабрик і заводів, на яких працював 25481 робітник⁴⁸. На 44 цукрових заводах працювало 14253 роб., на 3615 млинах (парових, водяних, вітряних та кінних) працювало 5292 робітники та на 83 винокурнях – 1142 працівників. Разом на вказаних виробництвах працювали 20687 роб., що становило майже 82% усіх робітників. Кількість міських ремісників тоді становила 69399 чол.⁴⁹. У найбільших містах краю діяло 283 підприємства, на яких було зайнято 1398 чол., а обсяг виробленої продукції складав понад 1,5 млн. руб. Динаміку розміщення фабрик і заводів в містах зображено в табл.3.

Лише у Кам'янці-Подільському, при наявності 103 фабрично-заводських робітника, ремісничим виробництвом займалося 2860 ремісників⁵¹.

У 1903 р. в краї налічувалося 4253 фабрично-заводських підприємства, на яких працювало 31561 робітник⁵². На 52 цукрових заводах працювало 22381 роб., на 3696 млинах працювало 6140 роб. та на 86 винокурнях – 1182 роб. Загальна кількість працівників підприємств склала 29703 роб., або 94% усіх робітників. Разом із зростанням чисельності робітників на фабриках і заводах, значно зросла прибутковість цих підприємств. Зокрема, серед цукроварних – на 2,2%, крупчато-мукомельних – на 79,7%, суконних – на

Таблиця 3. Кількість фабрично-заводських підприємств, робітників на них та обсяг виробництва у 1894 р.⁵⁰

<i>Міста</i>	<i>Кількість фабрик і заводів</i>	<i>Сума виробництва (в рублях)</i>	<i>Кількість робітників</i>
Кам'янець-Подільський	18	93532	103
Проскурів	32	734770	608
Летичів	12	5890	20
Літин	19	58745	34
Вінниця	24	136260	145
Брацлав	13	20820	25
Гайсин	12	58622	87
Балта	60	146927	169
Ольгопіль	19	36443	46
Ямпіль	7	16714	21
Могилів	55	225113	113
Ушиця	12	7310	27
Всього	283	1541146	1398

107,7%⁵³. Однак, за рівнем прибутковості на першому місті залишалися цукрові заводи, на другому – млини, на третьому – винокурні. На четвертому місті були суконні фабрики, яких кількісно було в два рази менше, ніж винокурень, і робітників працювало майже в два рази менше, а вартість виготовленої продукції була майже однаковою. Зростання чисельності фабрично-заводських робітників у цей час відбувалося, знову ж таки, за рахунок цукрових та мукомельних заводів, які на початку ХХ ст. стали повністю домінувати у промисловому виробництві. Кількість ремісників краю у 1903 р. становила 88444 чол., у тому числі 61144 – майстри, 15846 – підмайстри, 11454 – учні⁵⁴. Причому чисельність ремісників збільшилась у порівнянні з 1902 р. на 4012 чол., або на 4,5%⁵⁵.

Отже, протягом досліджуваного періоду на території Подільської губернії чітко окреслилися дві форми фабрично-заводських підприємств: одні переробляли сільськогосподарську сировину і знаходилися в містечках, які виступали центрами магнатських господарств, інші – міські та містечкові купецькі фабрики, а також підприємства іноземних колоністів. Функціонування перших фабрично-заводських підприємств, що виникли в краї наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., ґрунтувалося на дешевій кріпосницькій праці і переслідувало мету інтенсифікації економіки магнатських господарств. Тому на першому місці до 1860-х рр. тут була винокурна промисловість. Не менш важливою галуззю поміщицького господарства було виробництво сукна. Починаючи з середини ХVІІІ ст. і до 40-х рр. ХІХ ст. воно було монополізоване дворянством, передусім через наявність постійного і практично безмежного ринку збуту та урядову підтримку субсидіями. Разом з тим, незважаючи на сприятливі умови розвитку для дворянських фабрик, виробництво сукна в 40-х, а особливо в 50-х рр. ХІХ ст. помітно скорочується, що було обумовлено розвитком купецьких фабрик, які характеризувалися використанням найманої праці, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, кращим зв'язком з ринком. З особливою силою жага до підприємництва проявилася у цукроварній промисловості. Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, робочу силу, запаси палива), поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки. В середині ХІХ ст. на Правобережжі 91,8% цукроварень належали поміщикам⁵⁶. В цей час цукроварні Подільської губернії виробляли 18% від продукції Правобережної України і 11,5% цукру всієї Російської імперії⁵⁷.

Майже уся вироблена продукція – цукор, мука, горілка, поташ вивозилися з Поділля. Основну продукцію для мільйонного населення регіону продовжували виготовляти цехові ремісники та кустарі. Протягом досліджуваного періоду окреслюється особливість розвитку фабрично-заводських

підприємств Подільської губернії, коли вартість річної продукції міського промислового підприємства в середньому в десятки рази була меншою за вартість продукції позаміського виробництва. “Міста за своїм розвитком і впливом на округу були мізерні і мало чим відрізнялися від містечок”⁵⁸.

Домінування в краї ремісничого виробництва можна пояснити і нездатністю великої промисловості працювати на попит широкої маси міщан і селян. Повсякденні потреби населення задовольнялися невеликими ремісничими майстернями та армією дрібних промисловців⁵⁹. Оскільки конкуренція з великою капіталістичною промисловістю у невеликих містах була маловідчутною, то в них відбувався процес зміцнення позицій дрібних виробників та торгівців⁶⁰.

З нечіткого трактування законами термінів фабрика, завод, ремісничі майстерня, цехова організація виникали ситуації, коли чиновники на місцях вкладали у ці поняття своє розуміння. Звідси випадки, коли ремісничі управи, бажаючи збільшити грошові надходження, намагалися підпорядкувати нормам ремісничого управління дрібні фабрично-заводські підприємства. Зокрема, у Кам’янці-Подільському чавунно-ливарний завод Ф.Крама ще у 1899 р. був приписаний до слюсарського цеху. Будучи власником найбільшого в місті підприємства, Ф.Крам продовжував сплачувати цехові внески та підпорядковуватися цеховим правилам⁶¹. Загалом, усі, хто потрапляв до цеху, зустрічав в майбутньому великі труднощі із виходом з нього. Причому, за законом такі дії цеху були виправданими. Згідно ремісничого статуту, управи мали право утримувати в цехах майстрів та власників майстерень, навіть не записаних до цеху. Звідси і ситуації, коли промисловці, маючи власні фабрики, залишалися членами цеху.

Таким чином, подільські міста протягом XVIII – початку XX ст. залишалися із невеликими фабрично-заводськими підприємствами, що відігравали малопомітну роль у їх економіці. Водночас, тут спостерігалося помітне зростання ремісничого виробництва. Ремісники, особливо після ліквідації цехового устрою, активно пристосовувалися до нових виробничих умов і ставали основою для формування нового класу виробників-підприємців. Специфіка розвитку подільської економіки обумовила концентрацію фабрично-заводських підприємств у поміщицьких маєтках, відокремивши велике промислове виробництво від міської економіки. Основою міського виробництва залишалося ремесло, де на першому місці був виробник-майстер. Дрібна міська промисловість була середовищем вільної конкуренції, в якій поступово визрівали промислові заклади капіталістичного типу⁶². Саме індивідуальне виробництво було ще однією специфічною рисою регіону досліджуваного періоду.

Примітки

1. *Рындзюнскій П.Г.* Утверждение капитализма в России (1850–1880 гг.). – М.: Наука, 1978. – С.187.
2. *Плевако О.А.* З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й.Багалія. – К., 1927. – С.1016-1017.
3. Там же. – С.1015.
4. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972. – С.43.
5. Там же. – С.80-81.
6. *Крылов А.* Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1905. – С.193.
7. Там же. – С.216.
8. Там же. – С.228.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып.7. – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского правления, 1895. – С.470-471.
10. Там же. – С.472.
11. *Мамалига А.І.* Розвиток підприємств по технічній переробці сільськогосподарської продукції на Поділлі у другій половині XIX ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції “Проблеми історичної географії Поділля”. – Кам’янець-Подільський, 1982. – С.85-86.
12. *Рындзюнскій П.Г.* Утверждение капитализма в России (1850–1880). – М.: Наука, 1978. – С.46.
13. *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. – М., 1952. – С.173.
14. ДАХО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10-11.
15. *Serczyk W.A.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965. – S.113.
16. Там же. – С.116.
17. Там же. – С.119.
18. Там же. – С.121.
19. Там же. – Арк.9.
20. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.1032-1057.
21. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.7278, 7281, 7288, 7299, 7300.
22. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії... – С.1043-1044.
23. Там же. – С.1046.

24. Там же. – С.1048-1051.
25. *Карачківський М.* Опис Поділля з 1819 р. В.Рудлицького (До історії Поділля поч. XIX в.) // Записки історично-філологічного відділу. – Кн.XVII. – К., 1927. – С.111.
26. Там же. – С.110.
27. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1807.
28. *Плевако О.А.* З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й.Багалія. – К.,1927. – С.1015.
29. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.5968.
30. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83.
31. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865–1866 годы. – Каменец-Подольский, 1868. – С.23.
32. Там же. – С.24.
33. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг.– СПб., 1863. – Ч.2. – С.5.
34. Там же. – С.9.
35. Там же. – С.16.
36. Там же. – С.46.
37. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.53. – Спр.427. – Арк.93-96.
38. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.52. – Спр.437. – Арк.247.
39. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.57. – Спр.183. – Арк.128-134.
40. Там же. – Арк.133.
41. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.202. – Арк.9, 42.
42. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1886. – Ведомость №2. Ведомость о фабриках и заводах в Подольской губернии за 1886 год.
43. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1886. – Ведомость №2. Ведомость о фабриках и заводах в Подольской губернии за 1886 год.
44. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.202. – Арк.42.
45. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1886. – С.30.
46. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.202. – Арк.9.
47. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1886. – Ведомость №12. Ведомость о числе ремесленников в Подольской губернии за 1886 год.
48. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1895. – Ведомость №2.

Ведомость о фабриках и заводах в Подольской губернии за 1895 год.

49. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1895. – Ведомость №12. Ведомость о числе ремесленников в Подольской губернии за 1895 год.

50. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Отделение второе. – СПб.: Издание А.С.Суворина, 1897. – С. 1615.

51. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Типография С.В.Кульженко, 1895. – С.232-233.

52. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1895. – Ведомость №2. Ведомость о фабриках и заводах в Подольской губернии за 1903 год.

53. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1903. – С.46.

54. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1903. – Ведомость №12. Ведомость о числе ремесленников в Подольской губернии за 1903 год.

55. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1903. – С.40.

56. Промисловий переворот в Росії та на Україні. – К., 1969. – С.35-36.

57. *Гордуновський О.М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України // Укр. іст. журнал. – №1. – 2000. – С.61-71.

58. ЦДДА. – Ф.442. – Оп.57. – Спр.183. – Арк.132.

59. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – С.96.

60. *Гуменюк А.О.* Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) // Укр. іст. журнал. – № 10. – 1993. – С.77-85.

61. ДАХО. – Ф.307. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.50 зв.

62. *Рындзюнскій П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – С.305.

Резюме

В статті досліджується місце городского і местечкового виробництва в економічній житті Подольської губернії, робиться висновок про незначительну роль городів в економіці краю, вказуються причини і наслідки цього явища.

Ключевые слова: Подолье, город, местечко, производство.

Одержано 11 травня 2006 р.

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Автор статті досліджує етапи становлення системи церковних шкіл Північної Бессарабії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст., їх структури, значення для розвитку всієї освіти регіону.

Ключові слова: Північна Бессарабія, церковнопарафіяльні школи, освіта.

Значне поживлення будівництва шкіл та поширення писемності відбулося в Російській імперії із запровадженням церковнопарафіяльних шкіл (далі – ЦПШ). Не залишилася осторонь цього процесу і Північна Бессарабія. Мета даної розвідки дослідити етапи становлення системи церковних шкіл, їх структури, значення для розвитку всієї освіти регіону.

Базою для написання статті стали архівні фонди просвітніх установ та земської організації Хотинського повіту: училищної ради¹, інспекторату народних училищ², єпархіальної училищної ради³, земської управи⁴. Особливо цінні матеріали містяться в церковній періодиці – щомісячнику “Кишиневские Епархиальные Ведомости”⁵. До джерельної бази можна віднести опубліковані напрацювання земств Бессарабії у галузі освіти та благоустрою⁶. Історіографія проблеми, через слабку її вивченість, досить обмежена. Слід відмітити праці радянської доби “Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР”⁷ та “Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX века”⁸. До сучасних досліджень можна зарахувати статті російських вчених – С.Римського⁹, І.Сучкова¹⁰, В.Абрамова¹¹ та інших.

У пореформений період на території Російської імперії існувала досить складна система початкової (нижчої) освіти. Вона поділялася на елементарну, середню та вищу. Елементарна освіта здобувалася у т.зв. “народних школах” – земських, міністерських, пізніше церковнопарафіяльних, та приватних училищах. Протягом 2–3-х років учні вивчали російську та церковнослов'янську мови, арифметику та Закон Божий. Середньо-початкову освіту давали двокласні п'ятирічні школи з додатковою програмою по вивченню географії, історії, математики тощо. Досить каламбурну, однак абсолютно офіційну за назвою “вищу початкову” освіту можна було отримати у міських, повітових та приватних багатокласних училищах¹².

На кінець ХІХ ст. утвердився наступний поділ навчальних закладів: більшість елементарних (“народних”) шкіл знаходилося під опікою земства, практично всі двокласні училища підпорядковувалися Міністерству народ-

ної просвіти та міським думам. Останнім та приватним особам належали і вищі початкові заклади. Створення окремої ланки ЦППШ поліпшувало і одночасно ускладнювало непросту освітню ситуацію в Росії.

Згідно з освітньою реформою 1864 р., керувати народними школами мали “училищні ради” – колегіальні органи, що вирішували широкий спектр питань: плату вчителів, їх прийом на роботу та звільнення, закупівлю підручників, відкриття нових навчальних закладів тощо¹². Практично відразу верховодити в училищних радах почали представники місцевих органів самоуправління царської Росії – земства. Маючи фінансові можливості та повноваження на регіональному ґрунті, земства зробили шкільну справу одним із пріоритетів своєї діяльності. 13 червня 1884 р. Олександр III підписав “Правила про церковнопарафіяльні школи”¹⁴. Згідно з ними, мав створюватися особливий тип школи, який був би підпорядкований новоствореному церковному органу – єпархіальній училищній раді.

Ще до 80 рр. XIX ст. в повітах Бессарабії духовенство відкривало церковні школи. У Хотинському повіті на 1881 р. існувала одна ЦППШ (у с.Перебиківцях)¹⁵. Однак, за “Положенням про народні училища” від 1871 р., вона була у віданні повітової училищної ради. Після 1884 р. всі вже існуючі та новостворені ЦППШ входили до мережі училищ, які не були підвідомчі ні загальній училищній раді, ні інспекторату народних училищ (керував міністерськими та здійснював контроль за рештою шкіл), а утворювали окрему ланку в системі початкової освіти імперії.

Розвитку церковної школи сприяла особлива прихильність до останньої самого Олександра III, який щомісячно вимагав довідки про стан новостворених шкіл. Завдяки цьому цей церковний навчальний інститут на початку його існування був забезпечений матеріальною та державною допомогою. Не можна не відзначити, що введення ЦППШ у систему освіти Росії було викликано бажанням створити “поза земську” мережу шкіл (з можливим майбутнім прицілом на її поглинання та переданням всієї освіти до Відомства Православного Сповідання), яка би більше піклувалася про виховання та навчання дітей за уварівським принципом “православ’я – самодержавство – народність”, і намаганням обмежити компетенцію земських установ.

Воліючи як скоріше розв’язати проблему неписьменності в імперії, влада впроваджувала церковні училища з певною відмінністю від загальноприйнятих норм. Так, в земських однокласних училищах був 3-х річний термін навчання. Вважалося, що за цей час (дитина досягала шкільного віку у 8 років) учні мають засвоїти необхідні знання, щоб вміти читати, писати, рахувати та володіти базовими знаннями про оточуючий світ. У ЦППШ були запроваджені декілька типів шкіл: однокласні (базові школи ЦППШ), єдиною їх відмінністю від подібних земських та міністерських навчальних

закладів був 2-х річний термін навчання; школи грамоти (елементарний тип – 1,5–2 р. навчання); двокласні та учительські училища.

Освітня новачка, направлена на швидкий результат, на жаль, не дали очікуваних результатів. Діти у дворічних однокласних церковнопарафіяльних училищах не повністю засвоювали та опановували необхідну програму, швидко втрачали набуті знання. Тому, не встигнувши відсвяткувати своє десятиріччя, церковні школи з 90-х рр. XIX ст. перейшли на земський трьохрічний термін. Школи грамоти також показали свою недосконалість і, починаючи з XX ст., епархіальні училищні ради потрохи перетворюють їх на однокласні училища.

На час прийняття закону про ЦППШ у Хотинському повіті діяло 52 народні школи¹⁶. У більшості сіл не існувало ніяких шкіл, їх населення було практично поголовно неписьменним. Відкриття ЦППШ у таких селах давало можливість дітям здобувати елементарні знання. Перші такі школи в повіті було відкрито у 1884 р. одразу після підписання “Правил”. Поміщик, відставний генерал-майор К. Лішин (відомий громадський і земський діяч), цього ж року відкрив у власному будинку, що знаходився у с. Рестео-Атаки (нині с. Дністрівка) церковну школу. Підтримуючи надалі цей учбовий заклад, він щорічно асигнував на потреби школи 300 крб. – суму на той час досить значну¹⁷. Також у 1884 р. розпочала свою діяльність ЦППШ у с. Керстенцях¹⁸.

На 1890 р. в повіті існувало 14 ЦППШ: 6 однокласників та 8 шкіл грамоти¹⁹. На кінець XIX ст. їхня кількість значно збільшилася: була побудована двокласна школа в селі Ленківцях, нові однокласні училища та школи грамоти, що довело церковну мережу до 62 шкіл²⁰.

У 1899 р. була відкрита специфічна церковна другокласна учительська школа в місті Хотині²¹. Загалом, на 5 жовтня 1917 р. (час переходу церковних шкіл повіту до відання земств) шкільна мережа епархіальної училищної ради краю нараховувала 78 ЦППШ: одну другокласну, три двокласні, 68 однокласників та 6 шкіл грамоти. З них 48 перебували у власних приміщеннях, 12 – в церковних, 18 – у найманих²². На поч. XX ст. ЦППШ займала друге місце в регіоні після земських училищ за кількістю учбових закладів (78 проти 90) та дітей, що отримали освіту. Північна Бессарабія була одним з небагатьох регіонів губернії, де були подібні пропорції. Так, у Сорокському, Бельському та Оргієвському повітах ЦППШ складали більшість училищ, а у Кишинівському та Бендерському вони поступалися лише школам Міністерства Народної Просвіти. Це все пояснюється значною увагою та новаторством Хотинського земства у галузі освітньої справи. Слід відзначити і значну активність Православної церкви на теренах Північної Бессарабії у сфері народної освіти. На поч. XX ст. в Хотинському повіті було 43 “правильно організовані” церковнопарафіяльні школи (не враховуючи

школи грамоти, учительську школу та однокласні училища без власних приміщень)²³, у Белецькому повіті – 49²⁴, Сорокському – 42²⁵, Оргівському – 48²⁶, Кишинівському – 32²⁷.

Важливим каталізатором прискореного будівництва ЦПШ у Північній Бессарабії була не тільки підтримка уряду, але і усвідомлення більшою частиною населення необхідності розповсюдження писемності серед народу. До такої свідомої категорії населення можна віднести частину місцевого дворянства та духовенства, для яких “розповсюдження писемності та релігійно-морального виховання” було “ділом святим та угодним Богу”²⁸. Одним із активних діячів північнобессарабського кліру по розповсюдженню просвіти був о.Василь Дашкевич. Син священника, уродженець с.Клишківці, він у 1886 р. закінчив Кишинівську духовну семінарію, був рукопокладений і 4 роки працював місіонером Хотинського повіту²⁹. З 1891 р. В.Дашкевич починає поєднувати пасторські обов’язки з працею законотвочителя парафіяльного училища в Хотині та з різними посадами у Хотинському повітовому відділенні єпархіальної училищної ради. У липні 1896 р. о.Василь був призначений Хотинським повітовим наглядачем церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, у жовтні цього ж року – головою Хотинського відділення єпархіальної училищної ради. Через два роки він також обійняв посаду наглядача за викладанням Закону Божого та релігійно-моральним вихованням у земських та міністерських школах Хотинського повіту³⁰, був депутатом земських зборів, брав участь у виставках, присвячених шкільній справі, що влаштувалися у різних частинах імперії, доклав багато зусиль для зміцнення ЦП училищ Північної Бессарабії. Будучи консерватором та твердим прихильником церковно-народної школи, він виступав за чітку взаємодію різних систем освіти у краї для подолання неписьменності, ратував за гуманістичну педагогіку, широке застосування наочного матеріалу, підняття рівня освіти вчителів тощо. За невтомну працю на ниві освіти В.Дашкевич неодноразово нагороджувався, мав єпископські податки.

Отже, в Північній Бессарабії з поч. 80-х рр. ХІХ ст. до захоплення її Румунією Православна церква розбудувала наступну мережу церковнопарафіяльних шкіл: 6 шкіл грамоти, 68 однокласних училищ, 3 двокласні школи та Хотинську церковну учительську (“другокласну”) школу. Розглянемо окремо кожну ланку мережі церковнопарафіяльних шкіл.

Школи грамоти потужно відкривалися до поч. ХХ ст. Як вже було вказано, це були учбові заклади найелементарнішого типу з 1,5–2-річним терміном навчання. Як правило, саме вони відкривалися у церковних приміщеннях – сторожках, квартирах священників, найманих приміщеннях тощо³¹. Як можна побачити з даних Таблиці 1, школи грамоти активно

Таблиця 1. Церковнопарафіальні школи Північної Бессарабії

Рік	Церковно-вчительські школи	Двокласні училища (5-річний термін навчання)	Однокласні училища (2 р. навч. до 90-х рр. XIX ст., після – 3 р.)	Школи грамоти (1, 5–2 р. навчання)	Загальна кількість ЦПШ	Учні у всіх ЦПШ регіону
1884	–	–	2	–	2	–
1890	–	–	6	8	14	526
1898	–	1	29	32	62	–
1905	1	1	41	29	72	3242
1910	1	3	65	5	74	3612
1913	1	3	67	5	76	–
1917	1	3	68	6	78	–

відкривалися до поч. ХХ ст. і складали переважну більшість мережі ЦПШ. На 1890 р. їх було лише 8 з 14, а у 1898 р. – вже 32 з 62 шкіл. Такий інтенсивний розвиток мав свою зворотну сторону: побудовані наспіх школи грамоти не були забезпечені відповідним персоналом, підручниками і, як наслідок, – не мали змоги ефективно боротися з неписьменністю. Через ці причини відношення до цих установ було негативне як з боку інших освітніх структур, так і з боку селян. Останні з крайньою неохотою відкривали школи грамоти у своїх селищах. З поч. ХХ ст. єпархіальна училищна рада практично повністю припиняє відкриття шкіл грамоти, а вже існуючі – поступово (шляхом побудови відповідних приміщень, зміни штату) перетворює в однокласні церковнопарафіальні училища. Таким чином, до 1917 р. шкіл грамоти поменшало до 6, а однокласних ЦПШ побільшало до 68.

Однокласні училища єпархіальної ради, як вже було сказано, з 90-х рр. ХІХ ст. перейшли з дворічного на трьохрічний термін навчання. Учбова програма в них була розширеною, однак по тих самих предметах, що і в школах грамоти, земських та міністерських училищах. Учні вивчали Закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову, чистописання, арифметику та церковний спів³². На останній предмет зверталася особлива увага і щороку члени єпархіальної училищної ради складали перелік найкращих учнівських хорів. Найчастіше відзначався хор училища Рестео-Атак, яким опікувався вже згадуваний поміщик К. Лішин. Як і в інших регіонах Бессарабії та Росії, в ЦПШ робилися спроби запровадити викла-

дання ремесел (створення ремісничих класів) та військової гімнастики. Деякі ініціативні вчителі запроваджували заняття, не пов'язані з якоюсь певною програмою. Так, викладач Бернівської школи грамоти П.Букатович у 1890 р. розпочав уроки з бджільництва³³.

Важливим почином Православної церкви на північнобессарабських землях стало відкриття другокласних шкіл. Ці заклади з 5-річним навчанням були бажаними і жаданими для селян. При можливості останні намагалися відкрити у себе саме другокласні училища. Окрім загальних предметів елементарної школи, в цих закладах вивчали географію та російську історію. Особи, які закінчували ці школи, вважалися в селянському середовищі “напівінтелігентами” і після здавання певних іспитів мали право викладати в однокласних училищах. По заведеній традиції в Північній Бессарабії земства займалися відкриттям тільки однокласних училищ, другокласні будувалися МНП (до Першої світової війни працювало 5 другокласних училищ цього відомства). Єпархіальна училищна рада побудувала у краї 3 другокласні училища у Ленківцях, Клокушній і в містечку Ліпкани³⁴.

Не маючи власних кваліфікованих педагогічних кадрів, єпархіальна училищна рада була змушена залучати до учбового процесу грамотних, але сторонніх школі людей – відставних солдат, псаломщиків (“дячків”), осіб з початковою освітою, інколи заняття проводили місцеві іереї. На перший погляд, було би логічно доручити керівництво і ведення уроків саме представникам кліру, але школа через широкий спектр предметів вимагала таких кадрів, які би повністю присвячували себе їй. Місцеві священики фізично не могли поєднувати власні обов'язки з щоденною працею вчителя. Тому залучання іереїв до роботи вчителя припинилося досить швидко. Надалі одиниці місцевих батюшок навчали сільських дітей грамоті та арифметиці. Однак священик залишився у ЦПШ у якості законовчителя – він допомагав дітям засвоїти основи Православної віри, Закону Божого, Біблії тощо. У цій ж якості священики працювали у земських, міністерських, приватних та інших училищах, однак з певною відмінністю: священики у власних школах працювали безкоштовно, а в усіх інших отримували офіційною мовою “винагороду” – 50 крб. на рік.

Для вирішення насуального кадрового питання було вирішено створити інститут двокласної (вчительської) ЦПШ. Їх розбудова у Бессарабії припадає на другу половину 90-х рр. XIX ст. У 1899 р. двокласна школа була побудована у м.Хотині, вона мала за мету “підготувляти вчителів та вчительок для шкіл грамоти”. Туди приймалися особи, що закінчили курс у початкових навчальних закладах, мали вік від 13 до 17 р. і обов'язково були православного сповідання³⁵. Хотинська двокласна школа розташовувалася у власному зручному приміщенні, мала класні кімнати, гуртожиток на 25

чоловік (пізніше був розширений до 32 місць), недалеко від школи – фруктовий сад на п'ять десятин. Учнівський склад закладу у різні роки коливався від 20 до 50 чоловік. Педагогічний колектив нараховував 5 осіб: завідуючого, законовчителя, старшого вчителя, вчителя зразкової школи та просто вчителя. Школа була розбита на три відділення (перше, друге та вчительський клас), де посилено вивчалася програма з мови, географії, історії, фізики, геометрії, гігієни та дидактики. Крім того, час від часу учням Хотинської двокласної школи читалися “спекурси” по історії розколу (старообрядського руху)³⁶.

Всього по Бессарабській губернії з 1896 р. було побудовано 6 двокласних шкіл: 4 чоловічі та 2 жіночі³⁷. З ідеологічних причин радянський дослідник О. Андрус називав ці учбові заклади “найгіршим типом” церковних шкіл³⁸. Насправді (потрібно віддати їм належне) вони готували майбутніх народних вчителів, давали можливість селянським та міщанським дітям отримати більш якісну освіту. У 1917 р. під час австрійської окупації цього краю рішенням Хотинської міської думи місцева двокласна школа була перетворена на “Українське вище початкове училище”³⁹.

Як і у більшості регіонів Російської імперії, у Північній Бессарабії не було чіткого часу для початку і закінчення річних занять. Цей час приурочувався до кінця та початку польових робіт. У ЦППШ він коливався від 1 жовтня по 1 листопада (початок) та серединою березня-квітня (закінчення)⁴⁰. Зрозуміло, що батьки, заклопотані господарськими проблемами, невчасно відправляли дітей до школи, що відбивалося на їх успішності.

Кошти на церковну освіту в Хотинському повіті надходили здебільшого від синоду, дещо від сільських громад, приватних осіб, пожертвувань церков і монастирів. Бюджет Хотинської повітової єпархіальної училищної ради 1903 р. складався з таких внесків: 11523 крб. від – синоду, 5029 крб. – від сільських громад, 2697 крб. – від приватних осіб, 2080 крб. – від монастирів, 1166 крб. – від приходів тощо⁴¹. Інколи допомагали місцеві поміщики. Так, дворянка с.Каплівки М.Бельська, щорічно надавала на утримання ЦППШ у с.Дарабанах (нині – Анадоли) 400 крб.⁴²; К.Лішин, окрім підтримки училища і хору в с.Рестео-Атаки, щорічно жертвував на потреби шкіл 1000 крб. Землевласники В.Занга (с.Сербичани), І.Дефто (с.Котельня), М.Занга (с.Кулішівка) повністю за власний рахунок утримували місцеві ЦППШ⁴³. Можна навести цікавий факт стосовно пожертви на будівництво однієї з північнобессарабських ЦППШ відомого петербурзького священика о. Іоанна Кронштадського, пізніше канонізованого Православною церквою⁴⁴. Слід зазначити, що наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. меценатами були виключно великі землевласники та дворяни, а з 1910-х рр. у подяках та звітах згадуються окремі заможні селяни.

У повітовому відділенні по управлінню церковними школами 3 особи були від земства, 7 священників, 9 чиновників з МВС та один з МНП⁴⁵. У звіті церковного відомства зазначалося: “Матеріальну підтримку церковним школам надало Хотинське земство, відпускаючи по 500 крб. на придбання для церковних шкіл класного приладдя та навчальних посібників. До позитивних явищ можна віднести те, що деякі із земських начальників надають свою підтримку як у відкритті церковних шкіл, так і в їх матеріальному забезпеченні”⁴⁶. Церковне відомство з повагою ставилося до земських шкіл і в принципі визнавало їх перевагу, говорячи, що вони “...для селян є більш бажаними, ніж школи церковнопарафіяльні та МНП, оскільки в їхньому утриманні селяни участі не беруть, а земство повністю за свій рахунок утримує їх та споруджує для них чудові приміщення”⁴⁷.

При відкритті ЦПШ перед селянами ставилися умови, подібні до земських: одночасна виплата 1 тис. крб., відведення під сад і будівлю громадської землі⁴⁸. Однак різниця між ЦПШ та земськими школами була досить відчутна. У земських школах працювали особи з більш високою кваліфікацією, які мали за плечима вчительську семінарію, двокласну школу чи, принаймні, ґрунтовну домашню освіту (діти дворян).

Більшість вчителів ЦПШ 80–90-х рр. ХІХ ст. – священники, псаломщики, менша частина – особи, які закінчили духовні училища. Переважна більшість церковних шкіл того часу знаходилася в найманих приміщеннях, у церковних і громадських спорудах, тоді як земство в обов’язковому випадку будувало для своїх шкіл власні приміщення. З часом становище дещо покращилося: у церковних школах з’явилися власні кадри, підготовлені в спеціальних закладах, для училищ будувалися приміщення.

Становище вчителів ЦПШ, порівняно з їхніми земськими колегами, було набагато гірше. Більшість учителів ЦПШ отримували на рік від 120 до 150 крб. Середня ж плата земських учителів коливалася від 250 до 360 крб., тоді як вчителі нижчої церковної школи (випускники епархіального училища) отримували від 150 до 300 крб.⁴⁹. Часопис “Народный учитель” свідчив про становище вчителів ЦПШ: “Праця вчителя, між тим, каторжна. Навчання доводиться вести з трьома відділеннями в якійсь “курній” хатинці, навіть соромно називати її шкільним приміщенням. У такій школі постійна нестача письмових та навчальних посібників... У школі не вистачає одного, не вистачає іншого”⁵⁰.

Важке матеріальне становище вчителів приводило до того, що на вчительську посаду у ЦПШ важко було знайти особу, яка б була знайома зі справою народної освіти. З таких причин діти селян, які навчалися в окремих ЦПШ, залишалися напівписьменними. Селянство було обурене тим, що громада не тільки утримувала церковну школу в селі, але була змушена

оплачувати обов'язковий податок на освіту, яке стягувало повітове земство. Інколи виходило так, що громада сплачувала більше коштів на податок земству, ніж йшло на утримання ЦППШ у своєму селі. Саме тому селяни з часом намагалися передати власну церковну школу до відомства земств. Так, Гинкоуцька громада (сучасна Молдова) звернулася до земської управи щодо відкриття земського училища: "...з приводу існуючої в нашому селі церковнопарафіяльної школи, на утримання якої наша громада щорічно витрачає 87 крб. 50 коп. Крім того, з нашої громади щорічно надходить в Хотинське земство по 1 крб. з надільного господаря, усього – 447 крб. на утримання існуючих у повіті земських шкіл, які діти наші не відвідують, таким чином, щорічно ми несемо подвійні витрати на утримання шкіл"⁵¹.

Церковне відомство ретельно ставилося до власних шкіл. Так, у 1900 р. дві однокласні ЦППШ у селах Грименкеуць та Трибісеуць (сучасна Молдова) за рішенням громад через агітацію земських діячів перейшли до Хотинського земства⁵². Завідуючий Щербинецькою ЦППШ Г.Бабин рапортував начальству, що відкрита земська школа повністю переманила учнів і на селі має місце справжній бойкот церковної школи⁵³. Але при додатковому розслідуванні єпархія дізналася, що конфлікт був спричинений непопулярністю серед селян самого о.Бабина, якого негайно перевели на інший прихід.

Незважаючи на своєрідну специфіку, церковна школа не була суто клерикальним закладом, навчальні предмети в ній були практично ті ж самі, що і в земській школі. У ЦППШ Північної Бессарабії навчалися учні, що представляли і неправославні конфесії. Так, у 1903 р. церковні училища Хотинщини відвідувало 2739 осіб, з них 2648 були православними, 13 – католиками, 13 – старообрядцями та 65 – іудеями⁵⁴. Всі "інославні" учні вивчали ті ж самі предмети, що і їх однолітки, за виключенням Закону Божого. Загалом, керівники єпархіальної училищної ради воліли навіть більш залучати представників інших конфесій до місцевих церковнопарафіяльних шкіл, особливо старообрядців. З урахуванням на останніх була побудована ЦППШ з "місіонерським характером" у с.Грубно (селище компактного проживання старовірів)⁵⁵.

Для подолання неписьменності серед дорослих церковне відомство намагалося, поруч із земством, запровадити недільну школу. Наприкінці ХІХ ст. при 4 ЦППШ повіту проводилися недільні заняття⁵⁶. Великі надії покладалися на недільну церковну школу в Хотині, яка була організована у 1899 р. на пожертви та асигнування земства. Персонал школи складався з 3-х священників та 15 вчителів "різноманітних звань та становиць"⁵⁷. Однак невдовзі відвідування школи значно скоротилося і її було ліквідовано.

Церковні школи взяли участь у формуванні т.зв. "шкільної мережі" краю (об'єднання різних освітніх структур для подолання неписьменності).

На 1913 р. до неї увійшло 55 ЦПШ⁵⁸. Не включені були церковні школи Хотина та 12 різних сільських шкіл. Останні – через відсутність власної будівлі чи її неналежний стан. У м.Хотині працювало 4 ЦПШ: двокласна вчительська, однокласне училище при цій же школі, два училища при Миколаївській та Покровській Соборній церкві⁵⁹.

Ось як описує вплив ЦПШ наглядач епархіальної ради: “Помітно, що як тільки відкривається в приході церковна школа, через декілька років у храмі Божому чітко і ясно чується читання школярів... Кількість богомольців внаслідок цього збільшується”⁶⁰. “Вплив церковної школи на місцеве населення рік від року стає все помітнішим. Відсоток писемних серед населення з кожним роком збільшується. Молоде покоління, під впливом школи, стає моральнішим та поводить себе благопристойніше, що не лишається без користі і для старших, які не бажають слугувати поганим прикладом дітям і тим послабляти добрий вплив школи, самі починають утримуватися від лайки, пияцтва та інших, звичних серед простонароддя пороків...”⁶¹. Таким чином, запровадження з 1884 р. нової системи церковнопарафіяльних шкіл в якості противаги земській школі, намагання урядових консервативних кіл протиставити ЦПШ земським освітнім установам дало освіті Північної Бессарабії додатковий поштовх до розвитку. Завдяки церковним школам велика кількість дітей мала можливість отримати елементарні знання. Діяльність близько 80 ЦПШ у краї сприяло подоланню неписьменності, підняттю загального культурного рівня населення. Церковні школи та училища, не дивлячись на всі труднощі, посіли важливе місце у справі надання простому люду початкової освіти, успішно продовжували свою діяльність аж до їх передачі земству в 1917 р.

Примітки

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.227: Хотинська повітова училищна рада.
2. ДАЧО. – Ф.219: Інспекторат народних училищ Хотинського повіту.
3. ДАЧО. – Ф.375: Хотинська повітова епархіальна училищна рада.
4. ДАЧО. – Ф.42: Хотинська повітова земська управа.
5. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1884–1914 гг.
6. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной земской управы и постановления XXXI Очередного Уездного Земского Собрания созыва 1899 года. – Хотин, 1900; Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной земской управы и постановления XLII Очередного Уездного Земского Собрания созыва 1910 года. – Хотин, 1911; Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. – Кишинев, 1907. – Вып.1: Кишиневский уезд. – 102 с.; Вып.2: Оргиевский уезд. – 83 с.; Вып.3: Бельцкий уезд. – 120 с.; Вып.4: Сорокский уезд. – 114 с.; Вып.5:

Хотинский уезд. – 108 с.; Вып.6: Бендерский уезд. – 110 с.

7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. – М: Педагогика, 1976. – 600 с.

8. Андрус О. Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX века. – Кишинев: Шкоала Советикэ, 1951. – 251 с.

9. Римский С. Церковная реформа 60–70-х годов XIX века // Отечественная История. – 1995. – №2. – С.166-175.

10. Сучков И. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.62-77.

11. Абрамов В. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – №8. – С.44-61.

12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. – М: Педагогика, 1976. – С.95.

13. Абрамов В. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – №8. – С.45.

14. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1889. – №8. – С.335-337.

15. ДАЧО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.62.

16. Там же. – Спр.4. – Арк.108.

17. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1890. – №24. – С.1074-1103.

18. Там же.

19. Там же.

20. Там же. – С.60.

21. Там же. – 1903. – №5. – С.48.

22. ДАЧО. – Ф.42. – Оп.2. – Спр.152. – Арк.5.

23. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. – Кишинев, 1907. – Вып.5: Хотинский уезд. – С.3.

24. Там же. – Вып.3: Бельцкий уезд. – С.3.

25. Там же. – Вып.4: Сорокский уезд. – С.3.

26. Там же. – Вып.2: Оргиевский уезд. – С.2.

27. Там же. – Вып.1: Кишиневский уезд. – С.3-4.

28. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1876. – №3. – С.86.

29. ДАЧО. – Ф.219. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.1.

30. ДАЧО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.1.

31. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1891. – №23. – С.754-768.

32. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1899. – №12. – С.295-297.

33. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1891. – №23. – С.754.

34. ДАЧО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.1.

35. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1904. – №15. – С.283-284.
36. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1903. – №5. – С.40-41.
37. Андрус О. Очерки по истории школ Бессарабии й Молдавской ССР первой половины XX века. – С.16-17.
38. Там же.
39. ДАЧО. – Ф.42. – Оп.2. – Спр.152. – Арк.56.
40. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1891. – №23. – С.759.
41. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1904. – №19. – С.5.
42. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1899. – №21. – С.41.
43. Там же. – С.41.
44. ДАЧО. – Ф.219. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.10.
45. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1899. – №24. – С.60.
46. ДАЧО. – Ф.219. – Оп.3. – Спр.14. – Арк.25.
47. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1906. – №28. – С.17.
48. ДАЧО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.5.
49. ДАЧО. – Ф.219. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.30.
50. Сучков И. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.66.
51. ДАЧО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.
52. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1901. – №19. – С.11.
53. ДАЧО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.16.
54. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1904. – №19. – С.3.
55. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1906. – №23-24. – С.11.
56. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1901. – №22. – С.33.
57. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1900. – №19. – С.29.
58. ДАЧО. – Ф.219. – Оп.2. – Спр.36. – Арк.2 а.
59. ДАЧО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.1.
60. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1899. – №12. – С.307-308.
61. Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1899. – №21. – С.36-37.

Резюме:

Автор статьи рассматривает этапы становления системы церковных школ Северной Бессарабии второй половины XIX – нач. XX вв., их структуры, значения для развития всей системы образования региона.

Ключевые слова: Северная Бессарабия, церковнопарафияльные школы, образование.

Одержано 19 травня 2006 р.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ОРГАНИ ПРАВЛІННЯ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

В статті висвітлено основні етапи адміністративної реорганізації Північної Бессарабії в дореформенний період 1812–1868 рр. та зроблено аналіз діяльності управлінських структур повітів краю.

Ключові слова: Північна Бессарабія, край, адміністративний устрій, органи правління.

Новою сторінкою в історії Північної Бессарабії, де на відміну від решти бессарабських земель питома вага українського населення була значною – 29,7% [16, 54] (Сорокському повіті – 17,13%, Ясьському – 12,69%, Хотинському – 58,09%), стало її входження до складу Росії. За Бухарестським мирним договором 1812 р., землі між Дністром та Прутом, включаючи колишню Хотинську райю, стали надбанням могутньої кріпосницької імперії Романових. Вся приєднана територія одержала нову адміністративну назву “Бессарабія” [2, оп.1, спр.3995, Арк.11-14]. Область, яка потребувала докорінних адміністративних змін, залишалась під управлінням Тимчасового уряду, яким керував колишній головнокомандуючий Дунайською армією адмірал П.В.Чичагов [7, 150]. Нові господарі прагнули перетворити землі Північної Бессарабії, як і всього краю, на багату провінцію, “...де відчувається батьківське і щедре правління” [10, 111].

У липні 1812 р. вийшов указ Сенату про утворення Тимчасового уряду Бессарабії по громадянському управлінню [3, оп.1, спр.3995, Арк.11-14]. Очолив уряд області великий молдавський боярин С.Д.Стурдза [3, оп.1, спр.3995, Арк.10]. На північнобессарабських землях за царськими указами від 23 липня та 5 серпня 1812 р. проголошувалося збереження попередніх суспільно-правових відносин [9, 132]. Однак вже в перші роки після приєднання краю до Росії проявилася неспроможність затверджених адміністративних органів, невміння і небажання чиновників забезпечити успішне функціонування життєдіяльності регіону.

Основний курс політики російського царизму в реформуванні адміністративного устрою та органів правління був спрямований на поступове запровадження тут губернського правління, поширення загальноросійських законів [6, 145]. Підтвердженням цьому можуть слугувати історичні огляди та нариси П.Батюшкова [7], А.Защюка [12], А.Накко [14], Л.Кассо [17], П.Свицьна [18], які містять значний фактичний матеріал. Окремі

питання адміністративного устрою і управління Бессарабії вивчали історики Н.Анцупов [6], В.Жуков [6], В.Зеленчук [13], І.Мешерюк [15], О.Добржанський [9], Ю.Макар [9], О.Масан [9]. Попри вагомий внесок, зроблений дослідниками у вивченні адміністративного устрою Бессарабії після її входження до Росії, до цього часу відсутні праці, в яких було б висвітлено процес становлення та діяльність органів правління на землях Північної Бессарабії, досліджено їхню роль в суспільно-економічному житті краю в дореформенний період 1812–1868 рр. Аналіз наукової літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення в українській історіографії. Тому дана стаття має на меті прослідкувати основні етапи адміністративної реорганізації краю в дореформенний період, висвітлити та проаналізувати діяльність управлінських структур повітів Північної Бессарабії.

Основною джерельною базою дослідження слугували фонди Центрального Державного історичного архіву України в Києві [1] та Національного архіву Республіки Молдова: архів сенаторів, головуючих в диванах князівств Молдавія і Валахія [2], Бессарабський обласний уряд [5], Бессарабський тимчасовий комітет (1816–1818 рр.), Бессарабська Верховна Рада [4].

Невдовзі після укладення Бухарестського миру уряд Російської імперії, як повноправний господар бессарабських земель, своїми “благими діями” розпочав внутрішні реформи, як вважалося – на користь краю [11, 274]. Однак, тодішнє управління майже повністю зберігало риси турецько-фанаріотського режиму, бо влада повітових службовців була безмежною “... і вони ніякому серйозному контролю з боку центральної влади не піддавались” [17, 195]. А.Накко зазначав, що влада службовців була такою ж деспотичною і безконтрольною, як і влада самого Дивана [14, 280].

Очоловали повіти Північної Бессарабії справники, які виконували всі функції управління в цинугі: адміністративну, судову, поліцейську. Вони були одночасно і слідчими, і збирачами податків, і казначеями [15, 15], “не керуючись при цьому ніякими правилами або уставами” [14, 280]. Доречно зауважити, що посади справників займали тільки особи знатних родів, “не виключаючи при цьому і синів колишніх господарів” [15, 115].

В перші роки перебування північнобессарабських земель в складі Росії тут продовжувала діяти управлінсько-адміністративна структура, що існувала за Молдавського князівства. “Правила тимчасового управління Бессарабією”, які вступили в дію в березні 1813 р. [2, оп.1, спр.3995, с.11], зберігали старе молдавське право, звільняючи нових підданих Російської держави – бессарабське населення – на три роки від сплати державних податків та на невизначений термін від рекрутської повинності [7, 136]. Це було виконанням інструкції, даної першому громадянському губернатору Бесса-

рабської області С.Стурдзі, в якій підкреслювалося: “Потрібно дати відчуття жителям Бессарабії вигоди батьківського і щедрого правління, щоб за допомогою цього привернути до неї увагу інших прикордонних народів” [10, 111].

“Правила” 1813 р. передбачали створення на землях Північної Бессарабії трьох цинутів: Хотинського, Яського і Сорокського [2, оп.1, спр.3995, с.11-11 зв.]. В місті-фортеці Хотині почало діяти поліцмейстерство. Штат його складався з чиновників царської служби [6, 148], які керувалися царськими законами і особливими для них постановами. Створення поліції за загальноросійським зразком було першим реорганізаційним кроком в управлінні північнобессарабськими повітами.

Проте, відсутність нагляду за діями керівних осіб та недоліки в системі законодавства дали швидкий резонанс на становище “нижчого і самого чисельного класу – селян” [7, 150]. Неправомірні дії поліцейських властей та судів спричинили масові втечі царан назад в турецькі володіння, з яких нещодавно вони прагнули вирватись під захист “єдиновірної їм Росії” [7, 150]. У зв’язку із згаданими причинами з Хотинського цинута за Прут до початку 1816 р. втекло 3353 селянські сім’ї [18, 273].

Протягом перших трьох років після входження Північної Бессарабії до складу Російської імперії тут продовжувала діяти вже усталена ієрархічна підпорядкованість: кожному справнику повіту були підзвітні городові, старшини, керуючі віддаленими станами, волосні старшини (околаші) та сільські старости (двірники). Переважно справниками призначалися тільки бояри першого класу, а на решту посад обиралися бояри другого і третього класів [13, 81]. Однак, як зазначав один з дослідників державного управління Бессарабії В.Ранненкампф, в повітах і надалі зберігався старий порядок, за якого справники використовували свою владу з необмеженням, так що “... головна язва краю залишалась незаліченою” [13, 87]. Призначення справників супроводжувалось постійними хабарами чиновникам обласного апарату. Таким чином, кожен справник повіту старався протягом свого правління повернути затрати, пов’язані з призначенням, і, звичайно, якомога більший мати від цього зиск [3, оп.1, спр.75, с.5-8].

В адміністративному відношенні кожен з трьох повітів Північної Бессарабії поділявся на кілька околів або округів, якими керували околаші та капітани де мазил (начальники над дрібними землеробами – мазилами) [6, 149]. Всі чиновники призначалися справниками на свій розсуд. Судові справи в Північній Бессарабії, як і на решті бессарабських земель, розбиралися і, фактично, вирішувалися теж справниками за “звичаями землі”, і здебільшого – на словах [10, 121].

З призначенням начальником області генерала Гартінга, в травні

1813 р. розпочався новий етап в організаційному узаконенні краю [3, оп.1, спр.75, арк.11]. Проте розроблений канцелярією губернатора проект нового положення про управління Бессарабією викликав формування боярської опозиції, яка ратувала за збереження існуючих привілеїв та перегляд “Правил” 1813 р., оскільки останні “не враховували силу правил і звичаїв землі” [3, оп.1, спр.368, арк.121].

В 1816–1818 рр. обласний уряд здійснював заходи, спрямовані на зміцнення централізованої влади в краї та певного обмеження безконтрольної діяльності цинутних справників. З цією метою в цинуті були направлені ревизори для перевірки розглянутих скарг жителів щодо збору “протизаконних податків” [4, оп.2, спр.4, с.1-1 зв.]. В цей же період приймалися певні заходи для покращення роботи поліції. Для підсилення її правоохоронної діяльності в 1817 р. в Хотині була створена так звана інвалідна команда, яка здійснювала нагляд за порядком [13, 89].

Важливим актом в реорганізації адміністративного устрою став “Статут утворення Бессарабської області 1818 р.”, який надавав широку автономію краю. За новим адміністративним устроєм було ліквідовано Сорокський цинут і створено Аккерманський [5, оп.2, спр.420, с.1-2]. Центром Хотинського цинуту став Хотин, Ясського – Бельци, Аккерманського – Аккерман. Замість Тимчасового комітету розпорядчим органом області була Верховна рада, до якої входили представники місцевих бояр [5, оп.3, спр.178, с.8].

Адміністративно-поліцейську владу в повітах Північної Бессарабії, за статутом 1818 р., здійснювали справництва, очолювані капітанами-справниками, які підпорядковувались губернаторові [5, оп.2, спр.420]. До кожного цинутного справництва входили по 4 комісари або засідателі, що обиралися з числа дворян [3, оп.2, спр.40]. Справництву також надавалися права земської поліції [6, 154]. Посади капітанів повністю ліквідовувалися [5, оп.2, стр.487]. Кожен цинут поділявся на волості “для зручного поліцейського нагляду” [5, оп.2, спр.323, с.152], який очолювали околаші. В селах поліцейські функції виконували двірники. Околаші і двірники призначалися справництвом із числа заможних обивателів [9, 134].

Цинутна судова система Північної Бессарабії була представлена повітовими судами, до яких входили суддя і двоє членів суду. Кандидатури їх обиралися з-поміж дворянства і затверджувалися намісником. Необхідно зазначити, що правопорушеннями дворянства займалась тільки Верховна рада області. Питаннями розгляду їх справ цинутні суди зовсім не відали [6, 154]. В період 1818–1828 рр. в цинутах продовжували діяти загальногубернські заклади: цинутні прокуратури та жандармерії [12, 155].

Господарським життям цинутних міст керували міські думи та цехові управи [5, оп.2, спр.450, арк.5], які відповідно очолювали бургомістри, міські

старости та цехові старшини [5, оп.2, спр.450, арк.6368]. Міські органи управління в цинутах почали функціонувати восени 1818 р. Посадовців обирали таємним голосуванням за переважаною більшістю голосів. Так, приміром, в рапорті Хотинського поліцмейстера від 6 листопада 1818 р. зазначалось, що на виконання указу уряду від 29 жовтня 1818 р. в місті Хотині обрано міську думу [5, оп.2, спр.450, арк.6368]. З поданих кандидатур при переважаною більшістю (“за” – 101 голос) бургомістром обрано Францишка Яновича, а його заступником – Антона Шатковського [5, оп.2, спр.450, арк.6669]. Цехову управу Хотина, до складу якої ввійшли 7 цехових старшин та їх заступники, очолив Абрамко Молоркович.

Обрані члени міської думи та цехової управи давали клятву на вірність російському самодержцю [5, оп.2, спр.450, арк.6415]. Слід додати, що перевагою в управлінських органах цинутів в Північній Бессарабії користувались молдавські бояри [6, 155]. 2 квітня 1826 р. затверджено герби Яського цинута та міста Хотина [8, 122, 133].

Аналіз вищевикладених джерел дає змогу схематично зобразити адміністративно-поліцейську владу в повітах Північної Бессарабії в 1813–1827 рр. (див. схему 1).

Схема 1
АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІЦЕЙСЬКА ВЛАДА
В ПОВІТАХ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (1813–1827 рр.)

Автономію Бессарабії суттєво обмежило нове положення 1828 р. про адміністративний устрій області [9, 133]. Замість обласного уряду утворено Обласне правління, а Верховна рада області замінена Обласною радою, яка ставала дорадчим органом. “Положення” 1828 р. відмінило виборність системи справництва. Справники та інші повітові чиновники призначалися генерал-губернатором [7, 151].

Згідно з “Положенням” про управління Бессарабії, цинуту були перейменовані в повіти. Територіально-адміністративний поділ Північної

Бессарабії включав тоді Хотинський, Ясський і Аккерманський повіти [18, 93]. В 1836 р. частина земель Хотинщини відійшла до новоствореного Сорокського повіту [18, 93]. Місцеве управління в повітах в 1828–1868 рр. здійснювали: повітовий суд, земський суд, повітовий прокурор, казначейство. До складу земських судів Північної Бессарабії переважно входили земський начальник, чотири засідателі, секретар та перекладач [3, оп.1, спр.2134, арк.304]. Штат канцелярських службовців невпинно зростав і в 30-ті рр. XIX ст. нараховував вже 17 осіб [3, оп.1, спр.2134, арк.308]. На утримання земських повітових судів виділялось в середньому 4250 руб. срібла на рік з міського бюджету [3, оп.1, спр.2134, арк.308].

Земським судам підпорядковувались волостні правління, що згідно “Положення про царан” від 24 січня 1834 р. координували діяльність сільських старост, сотських і десятників [1, оп.770, спр.7, арк.152]. Такі волостні правління утворювались в кожній волості і обирались на три роки [1, оп.770, спр.7, арк.152]. Особливий сільський суд в складі волосного голови, старости та десяти почесних селян, які звались добросовісними, розглядав цивільні справи царан. Слід зазначити, що право такого суду чітко окреслювалось: винних можна було наказати ударами різок (не більше 25 ударів), або ж залучити до суспільних робіт (від 3 до 10 днів) [1, оп.770, спр.7, арк.152].

Згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ та Статистичного комітету. до середини XIX ст. всі земські суди були забезпечені картами своїх повітів [3, оп.1, спр.6142].

Міське управління в зазначений період поділялось на судову (міський магістрат з словесним і сирітським судами), господарську (міська дума і цехова управа) і поліцейську частину (поліцмейстер і міська управа) [12, 157].

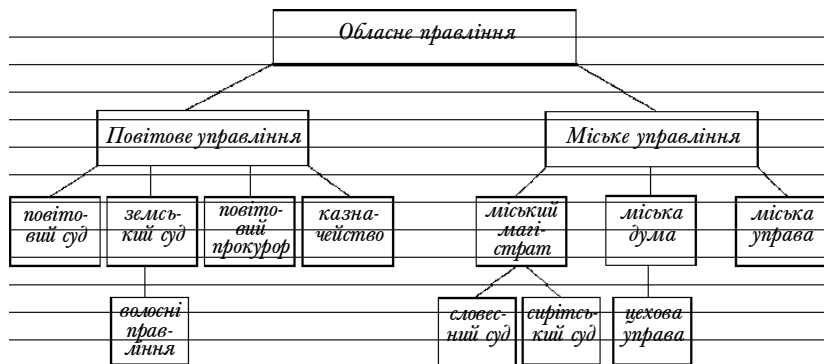
В зв'язку з реорганізаційними змінами в адміністративному устрої, проведеними на початку 40-х рр. XIX ст. в повітах Північної Бессарабії, міським господарством в м.Бельци відала Хотинська Дума, а судовими справами міщан – Сорокська ратуша [8, 125]. Функціонування міських муніципалітетів забезпечувалось коштами місцевого бюджету: магістрату – 750 руб., міської думи – 250 руб. на рік [8, 125]. Склад поліцейської частини міського управління повітових центрів мав типово на той час представництво: поліцмейстер, двоє квартирних наглядачів, вісім десятників та писар [3, оп.1, спр.2134, арк.304]. Аналіз численних джерел дозволяє констатувати, що в першій третині XIX ст. в Північній Бессарабії часто змінювались форми правління, структура й адміністративні кордони повітів. Проте в наступний період XIX ст. і до проведення реформи 1868 р. таких змін було значно менше. Так, 1837 р. повіти поділялися ще на до-

даткові адміністративні одиниці – стани, якими керували станові пристави [9, 134], виконуючи при цьому одночасно і адміністративні, і поліцейські функції.

Остаточно сформований апарат управління краю, згідно зі згаданими вище постановами, розпорядженнями та указами російського уряду, був повністю запроваджений з середини 30-х рр. XIX ст. і зберігався таким до буржуазної реформи 1868 р. (див. схему 2).

Схема 2

АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ
ПІВНІЧНОЇ БЕССАРБІЇ (1828–1868 рр.)

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що в сфері адміністративного устрою та управління царський уряд проводив виважену політику укріплення своїх позицій на приєднаних землях Північної Бессарабії. Займаючись реформуванням адміністративного управління, російські вищі посадовці зовсім не враховували місцевих історичних та національних особливостей регіону, розпочали здійснення русифікаторської політики краю. Зразок російського громіздкого управлінського підпорядкування поступово ставав звичним чиновницько-бюрократичним апаратом, який покликаний був зберігати кріпосницькі відносини впродовж тривалого періоду.

Джерела

1. Центральний Державний Історичний архів України в Києві. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Ф.442.
2. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). Архів сенаторів, головуючих в диванах князівств Молдавія і Валахія. – Ф.1.
3. НАРМ. Канцелярія Бессарабського губернатора. – Ф.2.

4. НАРМ. Бессарабський тимчасовий комітет. (1816–1818 рр.). Бессарабська Верховна Рада. – Ф.4.
5. НАРМ. Бессарабський обласний уряд. – Ф.5.
6. *Анцупов Н., Жуков В.* Реформы в управлении Бессарабии с 1812 по 1828 г. / Учёные записки. Т. XXVI (исторический). – К., 1957. – 180 с.
7. *Батюшков П.* Бессарабия: историческое описание. – Кишинев, 1892. – 177 с.
8. Городские поселения в Российской империи. Т.1. – СПб., 1860. – 467 с.
9. *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
10. Записки Бессарабского статистического комитета. Т. III. – Кишинев, 1868. – 343 с.
11. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XI. – Одесса, 1879. – 342 с.
12. *Защук А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – Одесса, 1862. – 262 с.
13. *Зеленчук В.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 286 с.
14. *Накко А.* Очерки гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии во время русско-турецкой войны 1806–1812 гг. / Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XI. – Одесса, 1879. – 448 с.
15. *Мещеряков И.* Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812–1820 гг. – Кишинев, 1957. – 118 с.
16. *Кабузан В.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – Кишинев, 1974. – 158 с.
17. *Кассо Л.* Россия на Дунае и образование Бессарабской области. – М., 1913. – 304 с.
18. *Свиньин П.* Описание Бессарабской области / Записки Одесского общества истории и древностей. Т. VI. – Одесса, 1867. – 319 с.

Резюме

В статье указаны основные этапы административной реорганизации Северной Бессарабии в дореформенный период 1812–1868 гг. и сделан анализ деятельности управленческих структур уездов края.

Ключевые слова: Северная Бессарабия, край, административное устройство, органы правления.

Одержано 18 травня 2006 р.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ ЗЕМСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)

Стаття присвячена діяльності профспілки земських службовців Поділля в 1917–1920 рр., розглядаються умови та процес виникнення профспілкових об'єднань земців, основні напрямки та специфіка роботи профспілки, причини її ліквідації.

Ключові слова: земські службовці, професійні спілки.

Проблема професійного захисту трудящих набула в сучасній Україні надзвичайної гостроти. Причинами цього стали як загальна економічна криза, так і реформування самої мережі профспілок, створення незалежних професійних об'єднань тощо. За таких умов особливого значення набувають уроки попередніх профспілкових рухів, зокрема часів Визвольних змагань 1917–1920 рр. Досить повчальним є, зокрема, досвід роботи професійних об'єднань працівників органів земського самоврядування, у тому числі і на Поділлі.

Варто зауважити, що ця сторінка історії профспілкового руху досі є практично невивченою і їй не надали належної уваги ні дослідники історії земств, ні історики профспілок. Пояснюється це, насамперед, тим, що в радянські часи історія профспілок зводилась до вивчення професійних об'єднань робітників, водночас діяльність професійних організацій ремісників-кустарів, службовців залишалась поза увагою науковців. Наприклад, навіть у одній з найкращих радянських праць з історії українських профспілок – “Нарисах історії професійних спілок Української РСР” – немає жодної згадки про професійних рух не лише земців, але й службовців взагалі¹. На жаль, подібне становище поки що збереглось і в сучасній українській історіографії.

Слід сказати, що до Лютневої революції професійного руху як такого на Поділлі практично не існувало. Щоправда, аналогічна ситуація спостерігалась і в інших регіонах Російської імперії. Навіть в столичному Петрограді, що був одним з провідних економічних центрів держави, на початку 1917 р. діяли 1 нелегальна та 3 офіційно зареєстрованих профспілки. Після початку революції та відміни обмежень на діяльність професійних об'єднань кількість різноманітних професійних організацій почала різко зростати. Зокрема, в тому ж Петербурзі вже в травні 1917 р. кількість проф-

спілок перевищила 30. Поступово профспілковий рух набирав все більшого розмаху і вже в липні охоплював в Україні понад 535 тис. осіб².

З весни 1917 року професійний рух почав розгортатись і на Поділлі, поступово охопивши і місцеві земські організації. Варто відзначити, що на момент Лютневої революції земства Подільської губернії являли собою потужні структури, що відігравали значну роль в економічному, культурному та громадському житті краю. Надзвичайно серйозним був і кадровий потенціал земств. Кожне повітове земство мало у своєму складі щонайменше близько ста співробітників (наприклад, у Летичівському повітовому земстві працювало 125 осіб³), чималу частину яких становили представники інтелігенції (вчителі, лікарі, інженери тощо). До того ж, працювати в земські установи зазвичай йшли кращі представники української інтелігенції. Ось як про них висловився один з чільних діячів земського руху часів Визвольних змагань О.Моргун: “Земство повинно було піклуватися про культурний розвиток населення, – от що саме притягувало до земства поступову інтелігенцію”. Починаючи з 1890-х років, у земствах стали шукати притулку ті, кого доля викидала в провінцію з причини “політичної не-благонадійності”⁴.

Майже одразу після Лютневої революції матеріальне становище земських працівників почало різко погіршуватись. Пояснювалось це кількома причинами. Насамперед, значне зростання цін на всі товари та послуги призвело до знецінення заробітної плати земців і навіть надбавки “на дорожнечу” не могли виправити становища. Крім того, за умов революційної ситуації, коли сфера повноважень (а відповідно і витрат) повітових та губернського земства постійно зростала, а земських зборів від населення вони отримували все менше, нерідко земські управи не мали жодної можливості виплатити зарплатню своїм співробітникам.

Саме вплив двох зазначених факторів – наявність значної кількості високоосвічених соціально активних діячів та різке падіння рівня життя земських працівників призвели того, що влітку 1917 року почала поширюватись ідея створення професійного союзу земських службовців, котрий би вирішував питання соціального захисту земців і водночас представляв би політичні інтереси працівників земських установ. Певну роль відіграв також позитивний досвід інших регіонів, з яким представники подільських земців мали можливість познайомитись на Всеросійському з'їзді земських та міських службовців, що відбувся на початку серпня 1917р.⁵.

Слід відзначити, що 1917 р. взагалі характеризувався значною активізацією професійного руху на Поділлі. В містах губернії виникла низка профспілок, що об'єднували представників різних професій (насамперед робітничих; в меншій мірі профспілки охопили ремісників та службовців).

Основними центрами утворення профспілок стали Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Гречани, Жмеринка.

Під впливом усіх цих обставин 20 серпня 1917 р. у Вінниці відбулись установчі збори Спілки службовців губернської земської управи, на яких було вироблено ряд вимог до керівництва губернської управи як соціального, так і загальнодемократичного характеру⁶. Зокрема, організація заявляла про своє бажання взяти участь у конструюванні майбутніх земських установ, для чого спеціально створювалось інформаційне бюро з виборів до всіх органів місцевого самоврядування; подальші стосунки з управою мали базуватись на колективній угоді, а до прийняття цієї угоди – на наступних принципах:

1. Прийняття на роботу, звільнення або переведення з одних посад на інші мали відбуватись виключно за узгодженням зі спілкою службовців. Суперечки між спілкою та управою мали вирішуватись не інакше як “примирительной или согласительной камерой”.

2. Про плани скорочення штатів управа мала заздалегідь повідомляти спілку службовців управи, яка впродовж трьох днів зобов'язувалася передати їй свої відгуки щодо цих планів.

3. Управа повинна була сприяти співробітникам у пошуках житла та намагатися надати їм достойне квартирне утримання. (Останній пункт був особливо актуальний у зв'язку з перенесенням губернської земської управи з Кам'янця-Подільського до Вінниці та викликаними цим побутовими ускладненнями багатьох її співробітників)⁷.

Слідом за губернською управою, процес утворення спілок земських службовців охопив практично всі повітові земські управи, об'єднуючи значну кількість земців. Так, у Літинському повіті членами союзу стали 62 співробітники продовольчої управи та 71 представник інших відділів⁸, в Могилівському – 105 земських співробітників⁹, у Брацлавському – 79¹⁰, у Гайсинському – 36¹¹. В зв'язку з таким зростанням професійних земських об'єднань, виникла потреба створити орган, який би координував роботу повітових союзів. З цієї метою було створено Подільську загальногубернську спілку земських (народних) працівників. Паралельно утворилась Спілка службовців Подільської губернської земської каси дрібного кредиту, куди також увійшли представники всіх повітів (наприклад, від Літинського – 26)¹². Оскільки в той же час формувалась профспілка працівників освіти, на установчому з'їзді якої було оголошено, що вона об'єднуватиме всіх вчителів, не беручи до уваги, якому саме відомству підпорядковується та чи інша школа, то чимало вчителів земських шкіл увійшли саме до неї, що, безумовно, суттєво вплинуло на загальну чисельність спілки земських службовців.

Варто відзначити одну особливість організаційної структури профспілки земських працівників, що вигідно відрізняла її від більшості робітничих профспілок. Так, на підприємствах (особливо великих) зазвичай існували і підрозділи галузевих професійних об'єднань (ливарників, деревообробників тощо), і фабрично-заводські комітети, що об'єднували всіх робітників конкретного підприємства без врахування спеціальності; нерідко між цими органами виникали конфлікти з тих чи інших питань (економічних, політичних), що негативно позначались на їх роботі. Земським профспілкам вдалось уникнути подібної двоїстості. Фактично, повітові спілки виконували ряд функцій, які на підприємствах виконували фабрично-заводські комітети. Водночас губернська спілка була своєрідною федерацією, координуючи роботу місцевих організацій.

Становлення загальногубернської спілки відбувалось надзвичайно повільно, що пояснювалось кількома причинами. Частина повітових спілок довго не могла визначитись щодо свого вступу до загальногубернської організації, ще частина зволікала з реєстрацією, не даючи тим самим загальногубернській спілці можливості зареєструватися і отримати права юридичної особи. Врешті-решт, навіть ті повітові організації, що вирішили всі ці процедурні питання, надзвичайно довго не вживали жодних практичних кроків у найважливішій для загальної спілки сфері – фінансовій. І хоча збори делегатів від повітів 3–5 листопада 1917 р. ухвалили рішення про асигнування в розпорядження правління губернської спілки 5000 крб. з коштів повітових спілок, однак ця постанова так і не була виконана.

Через два місяці, 7 січня 1918 р., керівництву губернської спілки довелось звернутись до всіх повітових організацій з проханням надіслати замість вказаних коштів “суму, яку встановить сам союз”, а починаючи з січня сплачувати 0,5% від заробітної плати членів спілки. Робились спроби вирішити фінансову проблему і повітовими спілками. Так, на засіданні працівників Літинського земства 16–17 грудня 1917 р. ухвалили рішення про відрахування 1% зарплатні до бюджету повітової спілки земських службовців (з обов'язковою умовою, що частина цих коштів надходитиме у розпорядження загальногубернської спілки).

На жаль, і майже через рік після утворення спілок земських службовців їх фінансове становище залишало бажати кращого. Зокрема, 27 травня 1918 р. правління загальногубернської спілки звернулось до Ольгопільської та Могилів-Подільської повітових земських управ з проханням перевести частину асигнованих зборами повітової ради на культурно-просвітницькі цілі коштів (відповідно 500 та 1000 крб.) у його розпорядження.

Тим не менш, незважаючи на всі труднощі, Подільська загально-

губернська спілка земських службовців розгорнула активну роботу, особливо у культурно-освітній сфері. Нею було започатковано видавництво журналу “Народній працівник” (“Земский работник”) – спеціалізованого інформаційного та науково-методичного видання для працівників земських установ. На жаль, нам не вдалось віднайти жодного примірника цього журналу, хоча, як свідчать архівні джерела, побачили світ три його номери та готувався до видання четвертий. Крім того, керівництво спілки готувало відкриття двох курсів, на яких би велась підготовка працівників для новостворених волосних земських управ (відповідно планувалось відкриття курсів з підготовки бухгалтерів і діловодів, а дещо пізніше – голів і членів волосних управ).

Характерною рисою профспілки земських працівників, що суттєво відрізняла її від інших професійних об’єднань, що діяли тоді на Поділлі, була її практично абсолютна аполітичність. Наприкінці 1917 р. всі профспілки і регіону, і України в цілому, перебували під впливом тих чи інших політичних партій. Так, серед залізничників значним авторитетом користувались російські соціал-демократи (як більшовики, так і меншовики), в об’єднанні кравців домінували бундівці. Серед окремих земців, особливо земської інтелігенції, найбільшою популярністю користувались партії українських есерів та едеків, однак профспілка в цілому до політичного життя не включилась, що можна пояснити двома чинниками: по-перше, увага керівництва спілки земських службовців була прикована в першу чергу до внутрішніх проблем організації (фінансових, організаційних тощо), тож значної уваги політичній діяльності воно просто не могло приділити; по-друге, працівники земських установ усвідомлювали значення своєї праці для життя краю, а тому намагались унеможливити вплив політичної боротьби на діяльність земств.

Переворот 29 квітня 1918 р. та прихід до влади гетьмана Скоропадського суттєво змінили ситуацію в державі. Новий режим майже одразу розпочав антиземську кампанію, а також обмеження прав профспілок. Цілком очевидно, що професійні об’єднання земців за таких умов відчували подвійний тиск. Це призвело до того, що вже влітку 1918 року всі професійні спілки земських працівників Подільської губернії припинили своє існування. Фактично з цього часу захист інтересів співробітників земств покладався на керівництво управ різних рівнів, котре відстоювало їх перед представниками центральної та місцевої влади.

Як бачимо, навіть за нетривалий (менше одного року) час свого існування профспілка земців Поділля зробили значний внесок у справу соціального захисту своїх членів, юридичне оформлення їхніх прав, підвищення фахового рівня співробітників земських установ. Безумовно,

пройшовши впродовж 1917 – початку 1918 рр. період становлення, вони надалі змогли б працювати ще ефективніше. Лише несприятливі політичні умови не дали змоги спілкам земських службовців продовжити своє існування.

Примітки

1. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Рук. авт. кол. Ю.В.Бабко. – К., 1983. – 663 с.
2. Там же. – С.72.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.287. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.
4. Морзун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – №1-3 (21-23). – С.63.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.79.
6. Там же. – Арк.79.
7. Там же. – Арк.79.
8. ДАВО. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11-12.
9. Там же. – Арк.17-21.
10. Там же. – Арк.25-27.
11. Там же. – Арк.13-14.
12. Там же. – Арк.15.

Summary

Article is dedicate to activity of trade union of zemstvo's employees of Podillia in 1917–1920. The conditions and process of origin of trade union's of zemstvo's association, the main direction and specivity of trade union's work, causes of its liquidation are considered.

Одержано 15 травня 2006 р.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА І РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРИБУНАЛИ НА МОГИЛІВЩИНІ У 1921–1922 рр.

У статті аналізуються характерні риси в організації хлібозаготівельної політики більшовицького уряду на Могилівщині на початку 1920-х років та діяльність революційних трибуналів як інструменту забезпечення продовольчих ревізій в українському селі.

Ключові слова: продовольча політика, нова економічна політика, революційний трибунал, продарміїці, продзаготівля.

15 лютого 1920 р. губернська газета “Вісти” повідомила про зайняття більшовиками Могилева-Подільського. Одним з найперших завдань нової влади стала реалізація хлібної політики. Ідеологеми цієї політики були сформульовані тоді ж у березні 1920 р. “вождем світового пролетаріату” гранично чітко: “Нам надо помнить, что мы осуществляем задачу социальной революции в стране, где большую часть населения составляют крестьяне. И среди них мы видим то богатое крестьянство, у которого много всего. Оно не хочет отдавать хлеб государству и требует свободы торговли, подзуживаемое с.р. (социал-революционерами. – А.З.) и меньшевиками. ...крестьянин, имеющий излишки хлеба и спекулирующий этими излишками на своем голодном брате, который живет рядом с ним, и не имеет возможности таких излишков хлеба заготовить, – этот крестьянин, конечно ваш враг, и мы с ним будем бороться со всей жестокостью и со всей беспощадностью”. Це уривок промови В. Леніна на першому засіданні Московської Ради¹. Послідовники Леніна діяли на Поділлі з усією заповзятливістю.

Слід враховувати, що Подільська губернія, як прикордонна, була щільно начинена армією. Її необхідно було годувати, забезпечувати фуражем та паливом. Чисельність військ була несумірною з місцевими ресурсними можливостями. Продовольча диктатура стала не лише політичною риторикою, але реальністю. Вона здійснювалася московськими продарміїцями, що діяли разом з армійськими підрозділами².

Важлива роль в організації справи вигрібання продовольства відводилася спеціально створеним особливим сесіям Подільського губернського трибуналу у справах порушення законів і постанов про натуральні та інші податки. 16 грудня 1921 р. Губернський революційний трибунал, який був вищим органом влади у краї, затвердив “Інструкцію” для цих сесій. Вони створювалися “для досягнення швидкості у вирішенні щодо натуральних податків”. Склад сесії було визначено з трьох осіб, двох з яких призначав

голова губерньського трибуналу, третього – голова губерньського продовольчого комітету із затвердженням президією місцевого виконкому Ради. “Інструкція” надавала право продовольчим органам чинити слідство: “Попереднє слідство у справах про податкові злочини здійснюється продовольчими органами”. Особлива продсесія зобов’язувалася розглянути кожну справу, що надійшла від продорганів, протягом двох діб. Додаткове розслідування передбачалося лише “у виняткових випадках”³. “Інструкція” надавала сесіям ревтрибуналу “право” визначати міру покарання, яке мало одверто драконівські риси: “Сесія має право: а) на стягнення належного податку у подвійному розмірі, б) на повну або часткову конфіскацію майна злісно-несправних платників і в) на позбавлення їх земельних наділів” (п.15). При цьому подання скарги припиняло виконання присуду, але сесії надавалося право “виконати присуд у частині, яка стосується стягнення подвійного складу продподатку, не очікуючи дозволу Верхкастрибуналу” (п.16)⁴. Головне, як бачимо, полягало в тому, щоб здерти податок, а вже потім встановлювати, чи це зроблено справедливо.

Репресивні заходи у проведенні податкової кампанії не були власне подільським винаходом. На початку серпня 1921 р. Ленін у розмові з наркомом продовольства УСРР М.К.Владимировим по прямому проводу заявив: “Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений”. Через кілька днів, 12 серпня, ця вимога реалізувалася у постанові Ради праці й оборони про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку⁵. 4 червня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю С.В.Косіора було ухвалено постанову “Про заходи щодо посилення продзаготівлі”. Нею доручалося Наркомпроду “узгодити з військовим командуванням питання про забезпечення трибуналів достатньою збройною силою; затвердити як репресивний захід стягання з тих, хто не виконав розкладки, товарного або грошового еквівалента за ринковими цінами”⁶.

“Практика ревтрибу показала величезне політичне і моральне значення публічних судових засідань і винесення умовних присудів із зобов’язанням виконання податку протягом визначеного судом терміну. Цей засіб рекомендуємо всім повітовим продовольчим комітетам, – телеграфував до Могилівського повітового продовольчого комітету губерньський начальник заготівель (документ датований 30 грудня 1921 р.)”. І далі: “Вважаємо також цілком доцільним засіб постою військ на утриманні коштом селян у випадку масового ухилення від сплати податку. Про результати вжиття цього засобу донесіть”⁷.

Цитовані документи дають можливість побачити практику реалізації “новітньої економічної політики” як політики, що нібито не ігнорує економічні реалії, як політика воєнного комунізму, а навпаки – спирається на них. Ухвала Х з’їзду РКП(б) “Про заміну розкладки натуральним податком” була винесена 15 березня 1921 р. і визначила принципову лінію переходу до політики названої НЕПом. Початковою її метою, за офіційною комуністичною версією, була “ринкова змичка” з селянським господарством, “доповнення воєнно-політичного союзу робітничого класу і селянства союзом економічним”. Але як у цьому контексті пояснити запровадження жорстких акцій влади щодо селянства не лише у 1921, а й у наступні роки?

На початку жовтня 1921 р. Губернський революційний трибунал, заснувавши відділ продподатку, приступив до організації виїзних сесій з продподатку. В усі повіти губернії подалися призначені голови ревтрибів із відповідними директивами й інструкціями. Перед нами невеликого формату, дещо більша за учнівський зошит, справа за 1922 р. з бурою обкладинкою, що має назву “Материали о работе выездной особой сессии по Могилевскому уезду”. У книзі слідом за шістнадцятьма протоколами Особливої продовольчої сесії Подільського губернського ревтрибуналу по Кукавській волості підшиті також “Накази по Особливій продвиїзній сесії ревтрибуналу по Вендичанському району Могилівського повіту Подільської губернії”. Ревтрибунал розпочав роботу 4 лютого 1922 р. Його головою був С.Андреев, а членами – якийсь Меденич та мешканець с.Великої Кукавки голова комнезаму по Кукавській волості Іван Бондарчук, секретарем – мешканець с.Ломазова Інокентій Дунай-Дунаєвський. Він і вв записи у книзі.

Перше засідання ревтрибуналу відбулося вже 8 лютого 1922 р. Розглядалася справа 47 мешканців с.Серебринця, обвинувачених у несплаті продподатку в призначений термін. Список було розбито на три групи. Першу групу (числом 11 селян) було присуджено до трьох років примусових робіт з конфіскацією живого й мертвого інвентаря. Друга група з сімнадцяти осіб була засуджена до півтора року примусових робіт з конфіскацією живого і мертвого інвентаря. На три доби присуд цій групі вважався умовним: якщо на той час продподаток не буде внесено, присуд вступає у дію. Третю групу – 19 осіб – було засуджено на шість місяців примусових робіт з умовою, аналогічною до другої групи⁸. 10 лютого в Кукавці відбувалося слухання справи громадян с.Серебринця Кукавської волості числом 50 осіб “у звинуваченню їх у невиконанні в строк продподатку”. І знову та ж механічна розбивка на три групи: 8, 19, 23 особи. І так по кожному з шістнадцяти протоколів: три групи засуджених, три групи, три групи. Були дні, коли трибунал розглядав справи 61-го, 71-го, 85-ти і навіть 116-ти обвинувачених.

За два місяці діяльності трибуналу в дев'яти селах Кукавської волості було піддано суду 666 селян.

Таблиця 1. Хроніка розправ продовольчого ревтрибуналу з селянами Кукавської волості (лютий–квітень 1922)⁹

Село	Дата засідань	Кількість засуджених			
		Перша група	Друга група	Третя група	Всього
Серебринець	8 лютого	11	17	19	47
Серебринець	10 лютого	8	19	23	50
Жеребилівка	17 лютого	1	16	7	24
Велика Кукавка	18 лютого	23	7	4	34
Ізраїлівка	18 лютого	9	8	12	29
Ниж. Ольчедаїв	3 березня	7	5	12	24
Мала Кукавка	4 березня	14	8	39	61
Серебринець	9 березня	26	9	8	43
Вел. Кукавка	15 березня	1	8	2	11
Серебринець	16 березня	–	5	–	5
Вел. Кукавка	16 березня	–	2	–	2
Рівне	19 березня	34	34	17	86
Рівне	20 березня	32	36	3	71
Ломазів	22 березня	12	7	1	20
Погоріла	26 березня	88	28	5	116
Ниж. Ольчедаїв	2 квітня	15	17	12	44

Звернімо увагу, що в документах ревтрибуналу самі його начальники пишуть не про військову продрозкладку, а про державний продподаток, але його передбачалося стягати “революційними” методами.

Практика вигортання хліба викликала опір населення і навіть сільських властей, які якнайкраще знали обставини життя односельців і стояли близько до них. Очевидно, що саме якась форма опору пояснює запис у щоденнику про те, що на 16 березня було призначено слухання справи вже самої серебринецької сільськогосподарської комісії. Її звинувачено в бездіяльності, тобто в недостатній активності чи рішучості у викачуванні хліба. Під звинувачення потрапив увесь склад комісії с.Серебринець: Андрій Кушнір, Федір Костинюк, Антін Корвацький, Микола Цибульчак, Петро Вронський. Їм присуджено за другою групою вини: позбавлення волі й півтора року примусових робіт¹⁰. Того ж таки дня ті ж таки судді розглядали справу голови комнезаму с.Великої Кукавки Івана Репінецького та секретаря сільради Михайла Середюка, яких звинувачено “у саботажі й халат-

ному ставленні до служби”. Їх засуджено за другою групою вини на два роки примусової роботи з позбавленням волі¹¹.

Вимогливість ревтрибуналу посилювалася. Присудом 4 березня стосовно мешканців Кукавки за першою групою передбачалося як покарання суспільно-примусові роботи на чотири роки “з конфіскацією на користь держави живого й мертвого інвентаря, хліба, а також позбавлення волі з моменту оголошення присуду”. За другою групою термін було визначено у два з половиною роки, за третьою – рік “з конфіскацією лише інвентаря живого й мертвого”. Проте для останніх “через їх бідний стан” присуд вирішено вважати умовним¹². Щододалі суворість покарань посилювалася. Мешканців сіл Рівне, Погоріла, Нижчий Ольчедаїв карали за тими ж групами відповідно на п’ять, три й півтора роки¹³.

25 лютого 1922 р. до Особливої продовольчої сесії по Кукавській волості від Могилівського повітового продовольчого комісара Єжова надійшов акт “О предании суду ревтрибунала всего состава Кукавского волисполкома и Кукавской налоговой комиссии за бездействие и неисполнение боевого приказа №392 по продналогу”. Тоді ж була притягнута до відповідальності за ту ж вину і сільгосподаткова комісія с.Серебринець. 27 лютого надійшла вимога “о принятии решительных и репрессивных мер по взысканию к 1 марта 100% продналога”¹⁴.

Революційні трибунали були органами надзвичайних повноважень в управлінні завойованою країною. Як бачимо з настанов В.Леніна, продовольство розглядалося як один з видів данини з підкореного населення на користь завойовників. Організація стягання продовольчого податку здійснювалася також коштом населення. В одній з тогочасних інструкцій влади, виданій улітку 1922 р., зазначалося, що місцеві продовольчі й адміністративні органи не могли втручатися в роботу “продовольчих сесій”, їхнє завдання полягало в тому, щоб вказувати голові продовольчої сесії “відповідний район роботи і надавати всіляке сприяння останнім”. І далі: “Усі мобілізовані для роботи у продовольчих сесіях і хто не має постійного місця служби, постачаються як кормовим, так і грошовим довольством за рахунок конфіскованого за присудами майна. Працівники продсесій, які мають постійне місце служби, постачаються повітпродкомми лише продовольством коштом конфіскованого майна. Усякого роду витрати на від’їзди і роз’їзди, канцелярські й господарські потреби робляться коштом того ж конфіскованого майна”¹⁵.

Подібні силові заходи застосовувалися скрізь. Як санкція на свавілля сприймається телеграма уповноваженому продовольчій виїзній сесії у Жмеринському повіті Фролову (1922 р.). “На основі існуючих законоположень центральних органів республіки і наказу губвиконкому за №495, –

читаємо в ній, – пропонується посилити роботу Вашої сесії щодо розгляду справ несплати орендарями мукомельно-круп'яних підприємств помелподатку й орендної плати. Усі означені справи у зв'язку з масовими неплательцями розглядати злісними й застосувати 2-гу частину 79 і 130 статті Карного кодексу УРСР залежно від персональних міркувань”¹⁶.

Поява цієї телеграми пов'язана з опором продзаготівлі у Жмеринському повіті. Продподатковий інспектор Ятушківської волості 1 квітня 1922 р. скаржився на особливій сесії ревтрибуналу по Жмеринському повіту, що в цій волості продподаток не виконаний повністю. У с.Підлісний Ятушків і Пилипи неодноразово були викликані військові загони, оскільки “без впливу збройної сили закінчити збір податків у цих селах ніяким чином не можна”. У решті сіл волості, за повідомленням інспектора, стягнення податку було майже закінчене¹⁷.

5 грудня обрано новий склад губвиконкому і його президії. Більшість “відповідальних працівників” губернії виїхала у грудні 1921 р. на Всеукраїнську партконференцію і Всеукраїнський з'їзд Рад. Надихаючись цими зібраннями і спираючись на постанову губернського з'їзду Рад про своєчасне й повне збирання продподатку, президія губвиконкому “кинула на місця вдруге цілий ряд відповідальних працівників, призначивши їх уповноваженими по повітах, поклавши на них персональну відповідальність за збирання податку повністю. Через Губвійськнараду відповідним чином був проведений розподіл по повітах реальної військової сили, яка спільно з виїзними сесіями ревтрибу зрушили справу. Спостережуване в листопаді майже катастрофічне падіння надходження податку вже в грудні почало ліквідуватися. Тепер збирання доведене до 50–60 тис. пудів у день. На момент складання цієї доповіді цифра зібраного в зернохлібі, зернофуражі, зернокрупі, олійному насінні становила 12 млн. із загальної суми 16 млн. пудів”¹⁸. 18 лютого 1922 р. голова губвиконкому Порайко просив ВУЦВК санкціонувати постанову пленуму губвиконкому про прикріплення 70ї бригади до Проскурівського повітвиконкому, а 7-го полку 2ї бригади Червоного козацтва – до Літинського виконкому¹⁹. Так виконувалась хлібозаготівля.

Цифрові дані стосовно 22 сіл Жмеринського повіту засвідчують великі недобори податку, які переносилися на новий урожай. Як податок, стягали зернові культури, сіно, солому, яловичину й баранину, свинину, овочі, пшеницю, яйця, клоччя, вовну, молочні продукти²⁰. Зловживання при стяганні податку були масовим явищем. “З нас належить продподатку 18 пудів і 30 фунтів сіна, але Червоне козацтво в нас забрало все”, – скаржилися до ревтрибу селяни з Жуковець Станіславчицької волості Жмеринського повіту. Вони просили зарахувати відібраний фураж за зерно, але продовольчий комітет відмовив²¹.

Значна кількість касаційних скарг засвідчує ситуацію, коли збирачам (точніше б сказати: стягувачам) продподатку було зовсім байдуже до “класового” статусу селян (тут варто згадати тезу офіційної пропаганди про союз нової влади з найбільш бідним селянством). Ось декілька прикладів з с.Ізраїлівки Могилівського повіту. Там особлива сесія губернського трибуналу 15 жовтня 1921 р. розглянула справу про звинувачення понад 50 осіб у несплаті податку. Серед них до примусових робіт і конфіскації майна присуджено селянина Опанаса Ільницького. Він документально засвідчив свою бідність, а відтак не змогу внести податок. До того ж, у касаційній скарзі він пише, що “в нашому селі, як і в інших селах, що в смузі 20 верст від Дністра, на гористих і кам’янистих ґрунтах був і в цьому 1921 р. такий же неврожай, як і в Поволжі”. “Наш захисник, – скаржитися О.Ільницький, – клопотався перед трибуналом про відкладення справи і про її дослідження на предмет встановлення неврожаю хліба в цьому 1921 р., але на це законне клопотання не зважено”²².

Інформаційний огляд Подільського губкому КП(б)У за жовтень–грудень 1924 р. фіксує, що селянське рільництво в усіх групах господарств могло дати лише четверту частину коштів для покриття податків. “Найбільш істотним джерелом покриття податків є худоба”, – читаємо у згаданому інформаційному огляді. “З інших джерел, звідки селянство черпає кошти для сплати податку, звертають на себе увагу заробітки, позики й інші находження. Доля заробітків у сплаті податку в цьому році збільшується у всіх соціальних групах, причому різко у групі незаможних, досягаючи все ж, як і в минулому році, в групі незаможників”²³.

Практика ув’язнень і конфіскацій тривала, отже, і після ухвали відомого X з’їзду РКП(б), який визначив контури “нової економічної політики”. Але відносини з селянством, здійснювані через ревтрибунали, конфіскації, примусові роботи різко розходилися з офіційними формулами про “економічні” важелі селянської політики й мали відверто репресивний характер.

Примітки

1. Беднота. – 1920. – 10 марта.
2. *Шульга І.Г.* Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років. – Вінниця, 1997. – С.15.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-207. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.13.
4. ДАВО. – Ф.Р-207. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.13-13 зв.
5. Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С.191-192.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.16. – Арк.7.
7. Там же. – Арк.4.
8. ДАВО. – Ф.Р-207. – Оп.3. – Спр.100. – Арк.2-3, 15-15 зв.
9. Там же. – Арк.16-24.
10. Там же. – Арк.10, 21 зв.
11. Там же. – Арк.10-10 зв.
12. Там же. – Арк.7 зв.-8.
13. Там же. – Арк.11 зв.-14.
14. Там же. – Арк.28-28 зв.
15. Там же. – Арк.262-262 зв.
16. ДАВО. – Ф.Р-207. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.31.
17. Там же. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.26.
18. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.2. – Спр.436. – Арк.26.
19. Там же. – Арк.34.
20. Там же. – Ф.Р-207. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.29, 29 зв.
21. Там же. – Арк.67.
22. Там же. – Ф.Р-207. – Оп.4. – Спр.13. – Арк.2-3.
23. Там же. – Спр.235. – Арк.140.

Резюме

В статье анализируются характерные черты в организации хлебозаготовительной политики правительства большевиков на Могилевщине в начале 1920-х годов и деятельность революционных трибуналов как инструмента обеспечения продовольственных реквизиций в украинском селе.

Ключевые слова: Продовольственная политика, новая экономическая политика, революционный трибунал, продармейцы, продзаготовки.

Одержано 14 травня 2006 р.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ І НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ ТА ВЛАДА НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.: ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

В статті розглядаються причини зародження політичного конфлікту між владою та культурно-освітньою і науковою інтелігенцією Поділля та його розвиток в роки становлення радянської влади.

Ключові слова: політичний конфлікт, психологічний тиск, чистки, репресії, ідеологічна несумісність.

Політичні відносини в будь-якому суспільстві мають суперечності, тому що соціальним групам, владним інститутам, індивідам притаманні власні, часто відмінні інтереси. В процесі становлення і укріплення радянська влада, фактично, своїми діями задовольняла потреби одних і обмежувала інтереси інших груп населення. Вперте небажання людей розумової праці переймати комуністичний світогляд, ідеологічна несумісність старої інтелігенції та нової влади, а в перші роки навіть відкрита критика заходів останньої, породила постійне побоювання представників влади втратити свої позиції. На відповідальні посади на місцях стали призначатися вихідці з нижчих прошарків суспільства, котрі, в більшості, не мали вищої освіти, а подекуди – ледь вмiли читати і писати, проте сліпо переймали нав'язану ідеологію. Це і породило політичні суперечності, котрі перейшли у форму відкритих зіткнень і спричинило розвиток конфлікту.

В сучасній історичній науці немає окремої праці, де б висвітлювалася проблема політичного конфлікту між владою та представниками культурно-освітньої та наукової інтелігенції на регіональному рівні, проте дотично вона розглядається в працях В.Макарової, В.Христофорової¹, В.Нестеренка², В.Савчука³, В.Касьянова⁴, В.Жезицького⁵.

Політичний конфлікт являє собою зіткнення, протиставлення політичних суб'єктів, обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, цілей і поглядів. Поняття політичного конфлікту визначає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними⁶. Використовуючи різні методи політичної боротьби – як мирні (ідеолого-політичне суперництво, метод психологічного тиску), так і немирні (репресії)⁷, керівництво країни свідомо провокувало розвиток конфлікту з культурно-освітньою та науковою інтелігенцією.

Переважаюча більшість рядових партійців ставилися до інтелігенції цілком негативно, або з підозрою, недовір'ям. Це пов'язано з політичним мину-

лим останньої. Вона в свій час була досить активною політичною силою, дійовим елементом партій, що протистояли більшовикам або конкурували з ними в боротьбі за владу. Саме інтелігенцією були представлені різні течії в партіях меншовиків та есерів. Крім того, протистояння на Україні між більшовиками та інтелігенцією ускладнювалося існуванням національного питання, шляхи вирішення якого бачилися діаметрально протилежними⁸. Це призвело до того, що значна частина національної інтелігенції, у тому числі і освітян Поділля, в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. вели перед серед борців за незалежність України. До педагогів належало також багато керівників повстанського та підпільного руху початку 1920-х рр.⁹. Вчителі та науковці брали активну участь у петлюрівському і гетьманському рухах, а деякі, переважно професура, були дуже близькі до політичного керівництва. Після краху петлюрівського руху на останньому рубежі захисту УНР – на Поділлі – осіла значна частина патріотично налаштованої інтелігенції. Проте на початку 20-х років фахівці “нової генерації” були, практично, відсутні, тому від знань та досвіду “старої” інтелігенції відмовитися було неможливо. Вони перебували в постійному полі зору чекістів. Навіть спроби співробітництва з радянською владою “старої” інтелігенції розглядалися більшовицьким керівництвом, як своєрідний маневр контрреволюційних сил, змушених пристосовуватися до нової політичної обстановки¹⁰.

У 1921 р. народний комісаріат освіти звернувся з відозвою до всіх робітників науки, освіти, до всієї інтелігенції Поділля, де вказувалося, що жорстокий терор, “нав’язаний розлюченою буржуазією”, представники інтелігенції невірно прийняли за основну суть комунізму, тому приймали активну участь в петлюрівщині та денікінщині. Згадувалися справи національного осередку в Харкові та Голубовича в Києві, де перед судом постали люди розумової праці і зазначалося, що “на цих процесах діячі науки і рядові інтелігенти України ще раз переконалися, що лише робітничо-селянська влада України беззрадливо і певно несла робітникам і селянам і соціальне визволення, і задоволення національних вимог”. Поряд з тим, зазначалась наявність беззаперечних фактів зв’язків кваліфікованих інтелігентів з “ворожими радянській владі силами й організаціями”¹¹. 5 квітня 1921 р. до всіх шкіл та національних установ відділом народів освіти відправлено пропозицію зняти всі ікони та національні відзнаки і повісити портрети революційних діячів¹². Саме такі відозви та “пропозиції” були одним із засобів психологічного тиску, коли влада намагалася дати зрозуміти “непокірним”, що лише сліпе перейняття ідеології та поривання зв’язків з минулим допоможуть врятуватися від “розплати”.

В суспільстві створювалося насторожене ставлення практично до всіх

людей розумової праці, а особливо до тих, хто проживав у прикордонній смузі. У газеті “Известия” інтелігенцію Кам’янецького повіту поділили на три частини. Перша, на думку автора статті, служить в підпільних організаціях, котрі “підкопуються під радянський лад”. Якщо такі спроби виявляються невдалими чи виникає загроза викриття планів – втікає за кордон. В підтвердження цих слів наводиться втеча за кордон відомої суспільної діячки С.Русової та після неї ще декількох професорів і студентів. Проте незадовго до виходу статті викрита змова і листи з Кам’яця, котрі регулярно з’являються в закордонних “жовто-блакитних” газетах, свідчать, що перша група інтелігенції залишила країну ще не вся.

Друга група – це ті, що “примирилися” з перемогою пролетарської диктатури, але “не упускають нагоди тихенько їй нашкодити”, розпускаючи панічні чутки по базарах, ведучи розмови під час наукових екскурсій зі студентами зовсім об’єктивно про українську державність в минулому і тепер, чи ведучи кооперативну агітаційну кампанію серед селян, закликаючи вступати до кооперації, щоб її українізувати. Засуджує автор і автокефальний рух, серед керівників котрого було кілька професорів. Їх намагання довести “революційність” української церкви на фоні антирелігійної пропаганди зазнали невдачі.

Третя група – це, в першу чергу, молоде студентство, що нахлинуло в уже радянські часи. Воно швидко орієнтується у жовто-блакитному оточенні і дізнається, хто їх вороги, а хто друзі, зв’язуються з комосередком КПУ і комсомолом. Автор повідомляє, що повільно розпочинається процес диференціації і серед старого студентства, навіть серед професури, міського і сільського вчителівства. Значну роль в проведенні цього процесу відіграла газета “Червона Правда”.

Навіть святкування професурою і студентством в повному складі річниці Жовтневої революції, 1 травня, Шевченківської річниці, видання літературно-науковим гуртком вищих шкіл примірника революційного студентського журналу “Буяна”, організація гуртка пролетарських поетів вважалися сумнівними успіхами, котрі “перебільшувати не варто”¹³.

Виділяли ще й ту частину інтелігенції, котра не була відвертим ворогом радвлади, але і “користі від неї було мало”. Це ті особи, котрі існували не за рахунок обслуговування трудящих мас, а за рахунок “багатих” прощарків. “Будучи за вдачею улесливо-хитрою”, ця частина інтелігенції посилала свою молодь до вищих учбових закладів. Завданням політичної перевірки проголошувалося не допустити “міщансько-байдужих (а тим більше активно-ворожих)” студентів до закінчення вищої школи, не дати змоги творитися інтелігенції, котра “не співчуває і не хоче відчути вимог громадян радянської республіки”¹⁴.

Насторожувало те, що представники інтелігенції не поспішали вступати до лав партії: якщо на 22 листопада 1923 р. у Кам'янецькому окрузі було 289 членів партії та 119 кандидатів, з них – 67 інтелігентів, то на 1 листопада 1924 р. Камянець-Подільська компартійна організація нараховувала 308 членів та 243 кандидати, з них лише 18 були представниками інтелігенції, причому з 551 особи вищу освіту мали лише 3¹⁵. Такому стрімкому зменшенню людей розумової праці в лавах партії сприяло проведення чистки.

Протистояння між партією та інтелігенцією було неминучим, адже остання прагнула до загальнодемократичних принципів, що суперечило бажанню більшовиків мати монопольне становище у політичному та ідеологічному житті. Тому розпочалася боротьба за те, щоб цілі та інтереси радянської влади були визнані, як загальні, більшістю суспільства. Більшовики приступили до подолання “контрреволюції в умах” і почали ідеологічну боротьбу проти інакомислячих.

Ще з 1921 р. звільнення з роботи, а подекуди і арешти викладачів, вчителів, погляди яких видавалися небезпечними для нової влади, набули значного поширення. Був заарештований, але незабаром відпущений, доцент Ю.Є.Сіцинський. Півтора місяці просидів у камері Кам'янець-Подільського відділення Надзвичайної комісії приват-доцент П.Г.Клепатський, були звільнені з роботи Сташевський, Драй-Хмара, Клименко, Грінченко, Федорів. Чимало студентів, особливо з сімей священників, були “вичищені” зі стін вузів¹⁶. Окремих з них від звільнення рятувало лише зречення батьків, родичів тощо, котре друкувалося в газетах¹⁷.

В списках інтелігенції, що підлягала зсилці в межах країни чи висилці за кордон від 3 серпня 1922 р., стоять прізвища подолян К.Копержинського, А.Орлова, М.Бауера, Запольського, Подольського, Окисюка з характеристикою: “Тип шкідливий”, або: “Підлягає вилученню в першу чергу” (Окисюк)¹⁸.

У червні 1922 р. Камянець-Подільська комісія з чистки радянських установ від негідного елементу постановила звільнити з посад 82 осіб, і серед них – Ф.Приймака (керівника народвіти) як “петлюрівця”, І.Флоринського (заступника керівника політосвіти) за “петлюрівські тенденції”; професора ІНО, історика П.Клепатського – “самостійника, що сидів в ЧК”; відомого бібліотекаря М.Ясінського та інших працівників освіти¹⁹.

Одночасно опозиційну до радянської влади групу ДПУ виявило серед учительства вінницьких педагогічних курсів. Виховання учнів у дусі національних традицій не вписувалося в рамки нової ідеології. Такі ж групи виявлено в Гайсині, Могилеві-Подільському і т.д. У 1923 р. було ліквідовано групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб.

Губернська надзвичайна комісія засудила 25 з них до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 – звільнено з роботи²⁰.

Очевидно, для своєї ідеології чималу загрозу вбачали більшовики у представниках культу, що працювали в закладах освіти, тому 7 березня 1922 р. раднаркомом прийнято постанову про недопущення до служби в системі освіти священників, рабинів, ксьондзів і всіх осіб, котрі знаходяться в матеріальній чи службовій залежності від організацій релігійного культу. Пропонувалося в двотижневий термін звільнити всіх зазначених осіб, що перебувають на службі в наркомпросі²¹. Попри катастрофічний брак навчальної літератури, “За релігійний зміст” наказом по губнарросвіті від 26 жовтня 1922 р. було заборонено використання підручника Івана Огієнка “Рідне писання. Українська граматики” в усіх установах соцвиху²². Будь-яке спілкування інтелігентів з священниками піддавалося осуду²³.

Не давали спокою більшовикам і “Просвіти”, оскільки більшість працівників освіти, науки і культури Поділля, котрі брали в них участь, активно підтримували політику УНР²⁴.

Щоб підпорядкувати роботу цих організацій, було розроблено типовий статут, положення якого забезпечили здійснення даного задуму. Цей статут давав підставу для перереєстрації “Просвіт”. Коли до них потягнулися національно-свідомі елементи з метою об'єднати зусилля у розвитку української культури, то владу це насторожило. Вона зробила все, щоб загальмувати даний процес²⁵. Було вирішено реорганізувати “Просвіти” і ввести їх в сітку радянських культурно-освітніх установ. У листі, направленому з цього приводу в повітові відділи нарросвіти Поділля, зазначалось, що завідувачі повітвідділами повинні подбати, “аби в кожній “Просвіті” були люди з певним пролетарським світоглядом і під впливом котрих проводилась би праця “Просвіт”. Ті ж товариства, “котрі уперто стоять на шляху контрреволюції і бойового націоналізму”, пропонувалось поступово ліквідувати²⁶.

Протягом грудня 1922 – січня 1923 рр. в усіх “Просвітах” Поділля пройшли чистки. Вони супроводжувалися арештами педагогів. З бібліотек товариств вилучалися всі “петлюрівські” книги. Реорганізацією “Просвіт” в сільбуді завершився процес встановлення повного контролю над культурно-освітніми установами Поділля з боку місцевих органів влади. У 1924 р. їх діяльність повністю припинилася²⁷.

Саме такими методами нова влада намагалася закріпити свій одноосібний вплив в системі політичних відносин. Ті представники культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля, що залишилися працювати, опинилися під наглядом²⁸, часто, щоб уникнути розправи, змушені були визнавати свої “ідеологічні помилки”²⁹.

25 травня 1923 р. до всіх губкомів та обкомів направлено обіжник секретаріату ЦК, в котрому наголошувалося, що створення нового викладацького кадру ВУЗів, котрий може здійснити повну реорганізацію вищої школи відповідно до потреб Радянської Республіки, є важливим політичним завданням. Першим кроком до його виконання називався підбір до молодшої групи наукових робітників найбільшої кількості комуністів та безпартійних, котрі б активно з ними співпрацювали в напрямку перетворення вищої школи на радянський зразок. Для вибору кандидатів при Губкомах створюються особливі комісії в складі голови губкому, представника ТСПС, представника комуністів, членів правління ВУЗів, представника комфракції губвідділу, секції наукових робітників робітросу, представника бюро осередку від відповідного факультету³⁰.

На засіданні робочої трійки подільського губкому від 18 жовтня 1923 р. винесено постанову рекомендувати окружним комітетам при підборі кандидатів до райвиконкомів відбирати із середовища вчителів, що довели своє співчуття радвладі, підходящих і в діловому відношенні кандидатів, з розрахунком їх використання по шкільній лінії³¹.

Стали проводитися курси політичної перепідготовки вчителства, метою яких було створення комуністичних кадрів робітників. З ціллю безпосереднього впливу партії на педагогів на місцях вважалося за необхідне ввести до складу шкільної ради одного представника міспевого осередку³².

В жовтні-листопаді 1925 р. у Вінниці відбувся 2-й повітовий з'їзд учительства. Увесь з'їзд, на думку органів ДПУ, за виключенням небагатьох, був просякнутий "українським духом".

Під час перевиборів правління Повітробосу більшість вчителів "проявили український шовінізм в межах політичної стриманості", а саме: коли голосували за "щирого українця" – всі без виключення підіймали за нього руки, коли ж голосували за росіянина чи єврея, то доводилося подавати інформацію з боку Президії, для висвітлення їх чеснот. Ще до початку з'їзду вчителі "щирі українці", такі як Кондрачук, Ковальчук і Шпановський вели посилену агітацію серед вчителства за висунення до Робосу бажаних їм вчителів і, як зазначали представники ДПУ, перевага була на їх боці. До Робосу пройшли, в більшості, "щирі", зокрема, Шпановський, Доброгай, Яковенко та ін. З труднощами пройшли партійці Зайцев і Каган, причому в той час, як за Шпановського голосували всі, проти Когана голосували вчителі Жмеринського, Немирівського та Краснянського районів, котрі попутно й агітували проти нього³³. Таке різке неприйняття партійців у педагогічному середовищі похитнуло монополію влади на право диктувати свої рішення і не могло не викликати контрдії. Чекісти вели невпинний моніторинг настроїв населення і представники культурно-освітньої та нау-

кової інтелігенції в інформаційних зведеннях та оглядах характеризувалися, в основному, як “неблагонадійний елемент”. Причому звинувачення приписувалися найрізноманітніші – участь у контрреволюційних виступах, викладання застарими методами, негативне відношення до радвлади та співчуття петлюрівцям, антирадянську агітацію, службу в “старій” армії, нарікання на непосильні податки і утиски селян тощо³⁴.

Представники інтелігенції, люди мислячі, розуміли, що методами насильства збудувати міцну державу не вийде. Зокрема, вчитель педкурсів Доброгай з цього приводу висловлювався так: “Радвлада з такими формами правління, які вона проводить в життя зараз, неминуче має загинути від рук самого населення. Знуцання над селом, що проявляються в різних формах (вибори, національна політика, продподаток) є найкращим доказом того, як компартія йде по шляху шаленої експлуатації України і узурпації українського народу. Український мужик може терпіти насильство до пори, до часу. Народ сам розплатиться жорстоко за свою образу в недалекому майбутньому. Нам потрібен такий лад, котрий забезпечив би вільний розвиток національної культури і, головне, не насаджував би соціальних конфліктів на селі. Таким ладом я вважаю УНР, побудовану по принципу коаліції з орієнтацією всіх організацій, що претендують на боротьбу за Україну”. В такому дусі налаштованих вчителів, за даними ДПУ, у Вінниці було немало³⁵.

Варто сказати, що стара інтелігенція, котра не залишила країну, переживши всі жорстокості громадянської війни, голоду і розрухи, безправ'я і утисків все більше схилялася до співпраці з владою, підкоряючись потребам розвитку культури, науки. Але партія фанатично вела боротьбу з тією частиною інтелігенції, в особі котрої вбачала виразника “буржуазної ідеології” – пряму загрозу власній монополії на владу.

Напруга в суспільстві тільки починала наростати, адже влада на початку 20-х рр. ще не мала можливості розпочати масовий терор проти інакомислячих за відсутності кваліфікованих фахівців нової генерації.

Примітки

1. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923 / Вступ. ст., сост. В.Г.Макарова, В.С.Христофорова, коммент. В.Г.Макарова. – М.: Русский путь, 2005. – 544 с.

2. *Нестеренко В.А.* Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003.; Його ж. “Просвіта” на Кам'янецьчині в 1921–1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996.

3. *Савчук В.* Краєзнавство Поділля ХІХ–ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4.
4. *Касьянов В.* Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
5. *Жезицький В.Й.* Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. – К., 1997.
6. *Конфліктологія: [Підручник для студентів вищ. навч. закл. юрид. спец.] / Л.М.Герасіна, М.І.Панов, Н.П.Осіпова та ін., за ред. професорів Л.М.Герасіної та М.І.Панова.* – Харків: Право, 2002. – С.112.
7. Там же. – С.118.
8. *Касьянов В.* Назв. праця. – С.22-23.
9. *Нестеренко В.А.* Українське вчительство на Поділлі... – С.155.
10. *Жезицький В.Й.* Назв. праця. – С.15.
11. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р.6. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.29-30.
12. Там же. – Спр.10. – Арк.62.
13. Известия. – Вінниця – 1922. – 11 серпня.
14. Червоний кордон. – 1924. – 21 вересня.
15. ДАХМО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.24; Спр.1. – Арк.9 зв.
16. *Прокопчук В.С.* Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – поч. ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С.56.
17. ДАХМО. – Ф.Р.302. – Оп.4. – Спр.34. – Арк.68.
18. Высылка вместо расстрела... – С.97.
19. *Нестеренко В.А.* Українське вчительство Поділля... – С.157-158.
20. Там же. – С.158.
21. ДАХМО. – Ф.Р.1098. – Оп.1. – Спр.189. – Арк.39; Спр.52. – Арк.133.
22. ДАХМО. – Ф.Р.1098. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.227.
23. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.31. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.165.
24. *Нестеренко В.* “Просвіта” на Кам'яниччині... – С.41.
25. *Савчук В.* Назв. праця. – С.92.
26. *Яцик О.* Товариство “Просвіта” на Вінничині в 1906–1922 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.61-62.
27. *Нестеренко В.* “Просвіта” на Кам'яниччині... – С.52.
28. *Коляструк О.А.* До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'яниччя-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – Т.7. – С.255.
29. ДАВО. – Ф.П.30. – Оп.1. – Спр.189. – Арк.159.

30. ДАХМО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.11.
31. ДАХМО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.80.
32. ДАХМО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.23 – Арк.4.
33. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.371.
34. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.121-122, 148.
35. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.122.

Резюме

Статья рассматривает причины зарождения политического конфликта между представителями власти и культурно-образовательной и научной интеллигенцией Подолья и его развитие в годы становления советской власти.

Ключевые слова: политический конфликт, психологическое давление, чистки, репрессии, идеологическая несовместимость.

Одержано 17 травня 2006 р.

УДК 94 (477.43)“19”: 323.28.

Ю.А.Хоптяр

СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР НА ПОДІЛЛІ У 1929–1930 рр.

В статті аналізується селянський опір політиці насильницької колективізації на регіональному рівні в контексті загальнодержавної політики, що дозволить у перспективі створити суцільне полотно цього процесу.

Ключові слова: опір колективізації, колективізаційні кампанії, розкуркулення, депортації, “жіночі бунти”, репресивні органи.

Сучасний стан сільського господарства і реформи, які здійснюються в українському селі, продукують чисельні суперечки і певну політичну поляризацію в українському суспільстві. Тому колективізація сільського господарства України викликає не тільки історичний інтерес, але й має безсумнівну історичну актуальність. Попри те, що історії колективізації присвячена значна кількість праць, які видавалися як в Україні, так і за її межами, чимало аспектів колективізації і розкуркулення залишаються недостатньо вивченими. Це пояснюється тим, що для більшості опублікованих в СРСР робіт притаманні дослідницькі підходи і оцінки, які були наперед визначені офіційною комуністичною ідеологією. Зокрема, протягом десятиліть “закритою” темою для наукових дослідників була тема селянського

опору колективізації, який однозначно визнавався як куркульський терор. Нез'ясованими залишаються державні механізми здійснення розкуркулення і депортації сотень тисяч громадян, яких прирівняли до розряду “куркулів” і “підкуркульників” та інше.

Відкриття раніше недоступних для дослідників архівних матеріалів дозволило здійснити публікації нових документів. Першим був збірник документів під редакцією В.Данілова та М.Іваніцького¹. Українські вчені також проводили серйозну роботу з питань вивчення нових документів і переосмислення історичних процесів, які відбувалися в українському суспільстві в кінці 20–30-х рр. Такі історики, як С.Кульчицький, І.Рибалка, С.Діброва, Г.Касьянов, В.Даниленко опублікували ряд статей, в яких поновому осмислювалася політика колективізації і розкуркулення та їх вплив на стан сільського господарства². Перша хвиля суцільної колективізації і розкуркулення (листопад 1929 – березень 1930 рр.) стали предметом спеціального документального висвітлення В.Васильєвим та Л.Віолою³.

Колективізація, яку проводило сталінське керівництво, стала громадянською війною в економічній і культурній сферах між тоталітарною державою і селянством, між двома різними способами мислення і буття. Село стало сталінською колонією, джерелом визиску життєво необхідних ресурсів – солдатів для Червоної Армії, робочих рук для промисловості та продуктів харчування. Стверджуючи, що середній селянин добровільно сприйняв соціалістичний спосіб ведення сільського господарства, Сталін заявляв, що “більшість” селян “готові” до колективізації. Насправді ж, в колгоспи вступали в основному бідняки. Можливо й існував справжній ентузіазм “знизу”, проте місцеве керівництво вдавалося до примусових заходів для досягнення більш високих темпів колективізації⁴.

З самого початку колективізація в основному ініціювалася і нав'язувалася “зверху”. Проводилася вона під схвальний акомпанемент місцевих парторганізацій у формі повної безвідмовності і без жодних сумнівів щодо вказівок з Москви, здійснювалася на селі райуповноваженими і міськими комуністами. Бригади для реквізиції зерна, захоплені манією досягнення високих відсотків, проникали в маси для проведення колективізації.

Стихійні антиселянські настрої в містах, зокрема серед рядових комуністів і робітників, що виникали із-за нестачі хліба, підтримувалися повідомленнями преси про “куркульський саботаж” і давно назрілими антипатіями між містом і селом. Все це негативно впливало на міські кадри новобранців, що вербувалися в пролетарських центрах. Подібне поєднання офіційної лінії керівництва, регіональної ініціативи і нестримних акцій з боку малоосвідченого кадрового управлінського апарату переплелися у досягненні прискорених темпів колективізації.

Окремі “успіхи” регіональних колективізаційних кампаній підштовхнули Москву до посилення темпів колективізації, а безперервне перегявання канату між центром і периферією в постійному прагненні йти врівень один з одним в перегонах за перевиконанням планів, призвело до постійного коректування останніх і цим рухало колективізацію вперед⁵.

Офіційні рішення про початок суцільної колективізації сільського господарства були прийняті на пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р., який розпочав свою роботу через кілька днів після публікації статті Й.Сталіна “Рік великого перелому”. Учасники пленуму, підсумовуючи, відзначили, що “справа побудови соціалізму в країні пролетарської диктатури може бути проведена в історично мінімальні строки”, і ухвалили фантастичні плани розвитку радянської економіки на 1929–1930 рр. Так, на 32,1% планувався приріст валової продукції промисловості і т.д.⁶.

Одним із центральних на пленумі було питання сільського господарства. Практично всі промовці заявляли про суцільну колективізацію як про процес, який уже відбувся на селі. Основний доповідач з питань колгоспного руху – голова правління Колгоспцентру Г.Камінський – говорив, що масова колективізація є справою найближчих місяців, а не років. Секретар ЦК ВКП(б) В.Молотов, який відповідав за питання сільського господарства, стверджував, що “наступної осені ми напевно зможемо уже сказати, що в основному колективізація буде завершена не тільки на Північному Кавказі”, відверто орієнтуючи відповідним чином місцевих керівників.

Насилля з боку радянської влади при проведенні хлібозаготівлі та спроб організувати колгоспи спричинили зростання селянського опору. Так, у перші три місяці 1929 р. ДПУ України зареєструвало 144 підпали, побиття, вбивства комуністів і сільських активістів, у квітні–липні кількість таких випадків збільшилася до 329, у серпні – 116, вересні – 195, і 336 у жовтні. Український генсек С.Косіор тоді вказував, що розмах “куркульського терору” у 1929 р. зріс у порівнянні з 1927 р. в чотири рази⁷.

У грудні 1929 р., в дні гучного святкування свого 50-річчя, Сталін запропонував новий політичний курс щодо ставлення до куркульства. У промові на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів він проголосив перехід від політики обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу. У зв’язку з цим, 18 січня 1930 р. заступник голови ОДПУ СРСР Г.Ягода розіслав на місця директиви №775 і 776, відповідно до яких при Уповноважених Представництвах ОДПУ створювалися на місцях оперативні групи для керівництва операцією щодо виселення куркульства. Одночасно Політбюро ЦК КП(б)У закритим рішенням затвердив пропозиції ДПУ щодо ліквідації куркульства в Україні. Для керівництва цими операціями створювалася комісія в складі: С.Косіора (голова), В.Балицького, В.Порайка, Н.Дем-

ченка, Л.Постишева. Крім того, ДПУ дозволялося відкликати із запасу 500 чекістів, а Наркомату освіти спільно з культурно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У пропонувалося розробити заходи, якими б заборонялося дітям куркулів навчатися у середній та вищих школах.

Про масштабність операції свідчить телеграма в окружні комітети за підписом С.Косіора, згідно до якої розкуркуленню в Україні підлягали 150 тис. господарств і 60 тис. чол. пропонувалося виселити. 30 січня 1930 р. ці цифри, але уже як загальносоюзні, були наведені в постанові ЦК ВКП(б) “Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації”. Цікавим є те, що постанова була опублікована в пресі в скороченому варіанті. В закритій її частині визначалася рознарядка арештів і висилки куркулів для різних регіонів. Для України передбачалося заарештувати і відправити в концтабори 15 тис. куркулів першої категорії, тобто “контрреволюційний куркульський актив, організаторів терактів”. За межі України планувалося виселити 30–35 тис. куркульських сімей, що належали до другої категорії. Третя категорія складалася із залишених в межах району куркулів, які повинні були розселитися на нових ділянках, виділених їм за межами колгоспних господарств⁸. Як свідчить довідка начальника СОУ ППУ УРСР І.Леплевського про хід виселення куркульства, з України планувалося виселити з Проскурівського округу 436 сімей, Кам’янець-Подільського – 136, Шепетівського – 426, Вінницького – 239, Могилівського – 100, Тульчинського – 120⁹.

Проте на практиці розкуркулення в ряді районів України і Поділля зокрема почалося ще до виходу постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Так, уже у третій декаді січня розкуркулення почало застосовуватися у Проскурівському, Шепетівському, Кам’янець-Подільському, Вінницькому, Могилів-Подільському та інших округах. У відповідь на такі дії влади селянство масово вдавалося до відкритих актів непокори (вбивства, спроби вбивства, побиття, поранення). Збільшилася кількість листівок і анонімок, що поширювалися в селах. Погрози фізичної розправи над конкретними представниками влади, що містилися в них, почали змінюватися на заклики до непокори радянській владі, а також містили антирадянські і антикомуністичні лозунги. В багатьох місцях з’явилися листівки із змістом національно-визвольного характеру. Також зросла кількість селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними для себе, оскільки в них проявлялися риси організованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, розбір усупільненого майна і худоби, колективні виходи із колгоспів.

На Поділлі відбувалося чимало виступів, основними учасниками яких були жінки (т.зв. “жіночі бунти”). Причиною таких дій була не стільки

ненависть жіноцтва до колективізації, скільки надія на більш поступливу поведінку влади. Поширеним стало явище, коли селяни подавали заяви про вихід з колгоспу і на запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки.

У Проскурівському окрузі селяни об'єднувалися в осередки для організації опору. Доповідна записка начальника ГПУ України В.Балицького генеральному секретарю ЦК КП(б)У України С.Косіору свідчить, що на початку лютого 1930 р. в с.Васильківці Михайлівського району була утворена організація, до складу якої входило переважно заможне селянство¹⁰.

У лютому 1930 р. масові селянські виступи охопили прикордонний Шепетівський округ. Ще восени 1929 р. спеціалісти окружного земвідділу розробили план, згідно з яким до кінця весняної сівби треба було об'єднати в колгоспи 38,2% посівної площі. Однак, враховуючи орієнтири центральних газет, бюро окружному одногосно прийняло рішення колективізувати до травня 1930 р. 50%, а до жовтня – 75% усіх земель. Місцеві керівники поставили перед Політбюро ЦК КП(б)У питання про віднесення округу до районів суцільної колективізації. З доповідною запискою з цього питання в ЦК виїхав секретар окружному Пилипенко, який понад два тижні добирався відповідного рішення. Повернувшись із Харкова, він інформував бюро окружному, що в ЦК шепетівцям обіцяли підтримку. Тому без попереднього обговорення пленум окружному на початку січня 1930 р. прийняв рішення до 7 листопада колективізувати всі бідняцькі і середняцькі господарства округу. В райони розіслали відповідну директиву. А 19 січня 1930 р. окружний земельний відділ доручив райвиконкомам зібрати посівний матеріал не тільки у колективізованих господарствах, але й у тих господарствах, які лише планувалися колективізувати до весняної сівби, що викликало незадоволення у значної частини селянства.

Окрвиконком прискорював 27 січня 1930 р. телеграмою зажадав негайно приступити на місцях до усунування всієї худоби, птиці і пасік. 31 січня 1930 р. бюро окружному під враженнями доповіді начальника ДПУ округу прийняло рішення про виселення 800 куркульських господарств протягом чотирьох годин. Це рішення поширювалося і на ті господарства, які уже сплатили сільгосподаток понад 200 крб. Більше того, 5 лютого 1930 р. окружком заборонив молоти зерно у млинах, а також в масовому порядку закривались церкви.

У відповідь на такі дії селянство округу відповіло масовими виступами. Безпосереднім приводом до відкритого повстання стало повернення віруючим церкви в районному центрі Плужне, де 20 лютого на молебні зібралось біля 2 тис. чол. із дев'яти сіл району. Вийшовши після служби із церкви на вулицю, жінки почали вигукувати: "Геть колективізацію!", "Не

чіпайте куркулів!”, “Геть радянську владу, будемо вибирати старосту!”. Далі селяни попрямували до кордону, імітуючи намір його переходу на територію Польщі, однак невдовзі шлях їм перегородили прикордонники. Після емоційних переговорів селяни розійшлися по домівках, проте уже наступного дня селянські виступи розгорнулися з новою силою уже у 22 селах Плужнянського району. Ще через день селянські заворушення охопили уже весь округ. В багатьох місцях були розігнані сільради, побиті комуністи і активісти, розбиралося усуспільнене майно.

Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 27 лютого 1930 р. війська ДПУ на чолі з В.Балицьким. В ході зіткнень з військами селянство, озброєне сільськогосподарським реманентом, втратило убитими і пораненими 49 чол., ще 104 були побиті, а понад 2 тис. чол. заарештували. З іншого боку, 15 представників влади було убито, 32 – поранено, 280 – отримали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості¹¹.

Масовість виступів на Поділлі, як і в інших районах України, не могла не хвилювати радянських керівників. Так, 2 березня 1930 р. в “Правді” було опубліковано статтю Й.Сталіна “Запаморочення від успіхів”, в якій вся вина за перегини в колективізації перекладалася на місцеві партійні органи. Вождь закликав виправити помилки, але не вказував яким чином.

Зміст статті Сталіна швидко зрозуміло селянство, яке використовувало її для виправдання антиколгоспних виступів і масового виходу з колгоспів. У той же час, місцеві партпрацівники продовжували взятий курс на масову колективізацію. І знову у відповідь на підвищення темпів колективізації все більш упертим ставав селянський опір. На початку березня 1930 р. селянські виступи охопили 11 прикордонних округів України, а до 10 березня – ще 18. В цей час В.Балицький із загонами ДПУ перебував на Поділлі, де селянські виступи досягли загрозливого для влади розмаху. В цьому регіоні виступи відбувалися на території 343 сільрад, а в 73 селах сільради розігнали. В цілому, за даними ДПУ на Поділлі було зареєстровано 81 збройний виступ¹².

Так, у ніч на 15 березня в м.Ярмолинці Проскурівського округу близько 1000 селян намагалися відбити арештованих куркулів, обстрілявши вартових. Тільки після застосування зброї вдалося розсіяти повсталих. Кілька осіб дістали поранення, а 90 чол. заарештували. В ряді сіл Фельшгинського району того ж округу селяни охороняли куркулів, що підлягали виселенню, а в с.Немешинці селяни вчинили розправу над головою сільради¹³.

Селами Кам’янець-Подільського, Могилів-Подільського та Тульчинського округів прокотилися “жіночі бунти”. Так, жінки с.Стара Гута захопили усуспільнений реманент, а 10 березня в с.Дахталя М’ястківського району натовп із 500 жінок вимагав від голови райвиконкому і окружного

прокурора, що прибули, повернути вилучене насіння. До них приєдналися чоловіки, після чого натовп вдався до побиття начальства. Повстали попрямували у М'ястківку і здійснили погром райвиконкому. Лише застосування військ ДПУ змусило селян на короткий термін припинити боротьбу. Тим часом заворушення перекинулися на інші села. Зокрема 12 березня в с.Гарячківка тисячний натовп селян, попереду яких йшли діти, примусив відступити кавалерійський загін ДПУ. Повстали вимагали повернути їм майно, звільнити куркулів і видати для розправи активістів. Карателям все ж вдалося приборкати селян, закатувавши кількох активістів.

До 13 березня 1930 р. панувало повне безладдя в більшості сіл Бершадського району. Багато сільрад були закриті і розгромлені, а місцеві працівники і сільські активісти повтікали. За даними окружного відділу ДПУ, все населення було озброєне вилами, лопатами, сокирами, а на околицях сіл виставлялася варта. Районне керівництво організувало бойові дружини і комуністичні загони із робітників цукрових заводів та комсомольців, що поспішали на допомогу працівникам ДПУ. У районному центрі Ободівка 13 березня працівники ДПУ провели арешти. Із натовпу, що зібрався, лунали незадоволені вигуки, в чекістів полетіло каміння. Тільки стрілянина, що почалася, розсіяла натовп.

У Джулинському районі збройні загони селян очолила жінка на прізвище Задорожна. Здобувши владу, вона оголосила себе управителем району. В чотирьох сільрадах пройшли перевибори, на яких обрали старост і писарів. Чекісти на чолі з В.Балицьким підступно запросили Задорожню та її оточення на переговори і заарештували.

У райцентрі Соболівка натовп близько 700 чол. під керівництвом колишнього члена Державної думи Нарожного вимагав звільнення заарештованих заможних селян і здійснив спробу вчинити погром райвиконкому. Правопорядок вдалося відновити лише після приходу військ та попереджувальних пострілів, а Нарожний і ще 19 чол. були ув'язнені.

Драматично розгорталися події в райцентрі Тростянець, де 16 березня повстали селяни загнали місцевих керівників на горище школи, облили пальним і спробували підпалити. Лише поява військ ДПУ на чолі з В.Балицьким врятувала арештантів від загибелі.

Запекла боротьба точилася і в Могилів-Подільському окрузі. В с.Тропове селяни розгромили склади з насінням, розігнали сільраду, вибрали старшину і ухвалили стратити 10 комсомольців і стільки ж вислати. Війська ДПУ, що прибули на місце, здійснили арешти вибраних. На вимогу видати заможних селян, селянське зібрання у 800 чол. відповіло відмовою. Тоді чекісти силоміць схопили близько 30 осіб, на що частина селян відповіла співом “Інтернаціоналу”, а інша з вигуками “Бий!” і “Ура!” кинулася від-

бивати затриманих. Лише постріли примусили селян відступити. Однак у селах Сугаки і Вендичани селяни знову спробували звільнити заарештованих. У сутичці один селянин загинув і двоє отримали поранення.

За схожим сценарієм розгорталися події у Вінницькому окрузі. Лише в 13 районах у березні 1930 р. було зафіксовано 416 сіл, в яких селяни активно протидіяли, виражаючи незадоволення¹⁴.

Перебуваючи тоді в Україні, Г.Орджонікідзе в своїх записках виклав свої враження: “Україна поставила собі за мету досягти весною 100% колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, “жіночі бунти” не рідкість, а в трьох округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилів-Подільському справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосувавши кулемети, а в окремих місцях і гармати. Сотні убитих і поранених...”¹⁵.

Поряд з каральними діями військ ДПУ, компартійне керівництво України 20 березня 1930 р. направили місцевим парторганізаціям листа, яким засуджувалися дії окружних комітетів партії за низький рівень керівництва процесами колективізації, а також працівників, що допустили перегини в колективізації. В листі стверджувалося, що ці працівники своїми діями полегшили куркулям і контрреволюціонерам, які працювали за вказівками зарубіжних контрреволюційних центрів, організацію селянських виступів проти радянської влади. Заявлялося, що місцеві працівники допустили неподобство всупереч неодноразовим директивам ЦК КП(б)У про недопустимість погоні за показними відсотками колективізації. Таким чином українське ЦК спробувало відвести від себе можливі звинувачення з боку місцевих парторганізацій в форсуванні колективізації.

Стратегічна мета колективізації залишилася без змін, але в умовах масових виходів селян із колгоспів (до 1 травня 1930 р. рівень колективізації знизився до 27%) місцевих працівників закликали до поступливості. Зниження темпів колективізації у квітні 1930 р. дало змогу послабити напруту на селі і розпочати весняну сівбу. Перша хвиля масового насилля завершилася. Наслідки її для сільського господарства були жахливими. Різко скоротилася кількість посівних площ, серйозних втрат зазнало тваринництво, порушився економічний уклад життя мільйонів людей.

Надто небезпечним для влади було те, що в ході виступів проявилися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл, створення озброєних загонів, висування селянських ватажків, вибори звичних для селян старост і писарів. Масштаби і елементи організованості вказували на ведення справжньої селянської війни. До того ж, насторожувало компартійне керівництво висування селянством Поділля політичних гасел самостійності України.

Примітки

1. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. – М., 1989.
2. Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.
3. *Васильев В., Віола Л.* Коллективизация і селяньський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
4. *Вилцан М.А., Іваницький Н.А., Поляков Ю.А.* Некоторые проблемы истории коллективизации в СССР // Вопросы истории. – 1965. – №3. – С.47.
5. *Хоптяр Ю.А.* Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 31. – К., 2005. – С.151-160.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970. – Т.4. – С.328.
7. *Васильев В., Віола Л.* Названа праця. – С.72-73.
8. Из документов “особой папки” Политбюро ЦК ВКП(б). 1930–1932 // Исторический архив. – 1997. – №4. – С.145-180.
9. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3190. – Арк.61-63.
10. Там само. – Спр.3185. – Арк.22-31.
11. *Васильев В., Віола Л.* Названа праця. – С.83.
12. Сталинское Политбюро в 30 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С.115.
13. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3154. – Арк.42-43.
14. *Васильев В.* Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 гг. // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С.74-77.
15. *Васильев В., Віола Л.* Названа праця. – С.88.

Резюме

В статье анализируется крестьянское сопротивление политике насильственной коллективизации на региональном уровне в контексте общегосударственной политики, что позволит в перспективе создать сплошное полотно этого процесса.

Ключевые слова: сопротивление коллективизации, коллективизационные кампании, раскулачивание, депортации, “женские бунты”, репрессивные органы.

Одержано 11 травня 2006 р.

РОСІЙСЬКА ВІЗІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРЕМ'ЯНЕЧЧИНИ (1920-ті – 1930-ті рр.)

Автор аналізує роль російського фактору в суспільно-політичних процесах та міжнаціональних відносинах на Крем'янеччині в міжвоєнний період.

Ключові слова: росіяни, національна меншина, національні відносини, монархія, вибори, РНО, денаціоналізація, українізація, церква.

Дискусії щодо проблеми регіоналізму, які останнім часом з новою силою розгорілися в українському суспільстві, потребують наукового осмислення. Самобутність українських земель формувалася в різних державно-політичних і цивілізаційних умовах, що визначило їхню регіональну специфіку. Відтак дослідження регіональної історії набуває не лише науково-емпіричного значення, а й суспільного виміру. Однак перш ніж усвідомити цінність цієї різноманітності, слід досконально і ґрунтовно вивчити минуле всіх історико-культурних регіонів України, в тому числі й Волині.

На потребі розширення краєзнавчих досліджень наголошували учасники конференцій "Велика Волинь: минуле й сучасне" [3]. Аналізуючи актуальні проблеми в цій царині науки, М.Костриця констатує, що "...кожний з регіонів Великої Волині "вариться" поки що у власному соку. А південна Волинь (північ Хмельниччини і Крем'янеччина) взагалі залишилися на самоті ... і шкідливі наслідки такого "відрубного" розвитку вже наяву" [10, 8]. Доводиться визнати, що не лише окремі регіони опинилися на маргінесі краєзнавчих досліджень, а й деякі актуальні проблеми й досі недостатньо висвітлені в науковій літературі. Зокрема, відкритими для подальшого вивчення залишаються міжнаціональні відносини, культурне та громадське життя національних меншин, їхній внесок у розвиток регіону.

Найкращі традиції дослідження Волині, започатковані ще Батюшковим, О.Цинкаловським, Я.Гофманом, продовжують сучасні краєзнавці. Так, національний ракурс історії краю представлений в роботах А.Свинчука [17], М.Гона [5], Н.Ардта [1], Б.Смяко [19] та В.Надольської [14].

Аналіз історіографічної бази дозволяє стверджувати: обрана нами тематика є актуальною, адже історія росіян на західноукраїнських землях, особливо у визначених географічних (Крем'янеччина) та хронологічних (1920–1930-х рр.) рамках, вивчена недостатньо. Завданням нашого дослідження є аналіз соціального та економічного становища росіян, їхньої ролі у суспільно-політичному житті Крем'янеччини, взаємовідносин з представниками інших національностей (зокрема, поляками та українцями).

Передусім слід відзначити, що західноукраїнський регіон ніколи не був місцем традиційного компактного проживання росіян (навіть в роки форсованої радянізації та русифікації), де б вони становили домінуючу більшість. Однак перші російські поселенці на цих землях з'явилися ще в середньовіччі. То були переважно купці, ремісники, культурні діячі, які знайшли тут пристановище від царської немилості [19, 278]. Організована російська колонізація на західноукраїнських землях розпочалася наприкінці XVIII–XIX ст., після включення їх частини до складу Російської імперії. Прагнучи прискорити політичну, економічну і культурну інтеграцію Волині в загальноімперський простір, царська адміністрація обрала шлях русифікації і тому всіляко сприяла міграції сюди російського елементу [11, 105]. Відповідно, новоприбулі росіяни мали стати міцною соціальною базою російського самодержавства в цьому прикордонному і стратегічно важливому регіоні, в якому на той час все ще домінували польські впливи. Контингент російських поселенців складали, в першу чергу, військові, чиновництво, дворянство, згодом до них долучилися селянський та робітничий прошарок [4, 31; 12, 23-24]. Перший загальноросійський перепис (1897 р.) зафіксував, що у західних повітах Волинської губернії проживало 40041 чол. російськомовного населення (2,5%) [12, 25]. На Крем'янецьчині частка росіян в етнODEMOграфічному складі населення була ще вищою – 12865 чол. (3,5%) [6, ф.46, оп.1, спр.639, арк.51-52].

Перша світова війна поклала край динамічному зростанню російського демографічного і політичного впливу в регіоні. Ризький договір (1921 р.), що офіційно закріпив входження Західної Волині до складу відродженої Польщі, став переломним моментом у житті місцевої російської громади. З того часу сфера її буття визначалася новим статусом – національної меншини, адаптуватися до якого було надзвичайно важко і боляче.

Результати польського перепису 1921 р. не додавали росіянам оптимізму, адже показали надзвичайно малий відсоток їхньої національності на цих землях – 9450 чол. Звісно, статистику 1921 р. не можна абсолютизувати із врахуванням того, що масові міграційні процеси, які розпочалися ще в час війни, тривали надалі. Потоки репатріантів, політичних емігрантів з Радянської Росії (переважно російської національності) і біженців суттєво коригували демографічну ситуацію в Польщі. Лише впродовж травня 1922 р. у Крем'янецькому повіті оселилося 33 інтерновані вояки, з них 22 служили в колишній царській армії та формуваннях генерала П.Врангеля [6, ф.1, оп.2, спр.167, арк.1].

Тому не дивно, що в перше повоєнне десятиліття для російської спільноти на Волині характерний найвищий приріст населення – 150,43% [12, 150]. Проте навіть це суттєво не вплинуло на формування етнODEMOграфічного

“обличчя” краю, росіяни й надалі залишалися малочисельною етнічною групою. Відповідно до результатів другого польського перепису від 9 грудня 1931 р., на Волині проживало 23387 чол. (1,1%) представників російської національності, в тому числі на Крем’янецьчині – 1754 особи [21, 28-29], що становило 0,42% населення повіту [24, №37. – С.2]. Тут, на відміну від решти повітів воєводства, росіяни проживали не лише в містах, а й у сільській місцевості. Зокрема, в Крем’янці мешкали 883 особи (4,4% від усього населення міста), а 871 чол. – у навколишніх селах [21, 28]. Загалом, така статистика відображала реальну чисельну та соціальну структуру російської меншини не лише на Крем’янецьчині і Волині, але й по всій державі.

Впродовж 1920–1930-х рр. прослідковується загальна тенденція зменшення чисельності росіян на Волині та погіршення умов їхнього існування. Втрата ними ролі політично панівної нації спричинила падіння високого соціального статусу російської групи загалом. Першими, хто відчув зміну політичного клімату в краї, стали звільнені з державної служби колишні царські чиновники. Так, у 1923 р., коли завершився початковий етап формування органів адміністративної влади, із 283 урядовців воєводського правління 274 були поляками, переважно вихідцями з центральних регіонів Польщі [22, 22].

Як стверджує польська дослідниця В.Козира, ця адміністрація діяла в дуже складних економічних та суспільно-політичних умовах. Найбільшою проблемою для неї було передусім переведення економічного і суспільного життя так званих “східних кресів” від військового ладу до мирного, а також утримання спокою та громадської безпеки. У цьому контексті питання національних меншин стало серйозною проблемою та випробуванням для нової влади [9, 35].

На Волині, яка у 1920–1930-х рр. все ще залишалася аграрним регіоном, вирішення земельного питання набувало першочергового значення. Дуже часто воно ставало каменем спотикання у взаєминах між представниками різних національностей, передусім поляками, українцями та росіянами. Земельна реформа розглядалася офіційною Варшавою не лише як економічна, а й національна проблема, в процесі розв’язання якої розраховували перетворити польську національну меншість на більшість і підготувати сприятливий ґрунт для колонізації корінного населення [18, 15]. Закономірно, що парцеляція великих земельних маєтків, згідно законів 1919 і 1925 рр., проводилася в першу чергу за рахунок непольського населення. Згідно офіційної статистики, на червень 1921 р. 91% всіх вилучених земель належало національним меншинам. Здебільшого, це була власність російських поміщиків, особливо тих, які до 1 квітня 1921 р. не повернулися в свої володіння [7, ф.30, оп.20, спр.935, арк.5, 237, 238].

Важливою складовою земельної реформи стала колонізація “східних кресів” осадниками. Саме вони, переважно солдати польського війська, в першу чергу наділялися земельними ділянками. За час реалізації цієї програми 299 російських маєтків (38,1% від загальної кількості), передано військовим осадникам [25, 107]. Попри це, в руках російських землевласників залишалося близько 4 тисяч га землі, переважно в польських і крем’янецькому повітах [22, 185]. Відтак, не вигравши давньої польсько-російської “битви за землю”, росіянам на Крем’яниччині все ж вдалося зберегти свою присутність у земельновласницькому секторі. Цей факт посилював російські впливи в економічній та інших сферах життя повіту.

Політичну позицію місцеві росіяни продемонстрували під час виборів до сейму та сенату (листопад 1922 р.). На території Волинського воєводства лідером виборчих перегонів став Блок національних меншин (БНМ), який утворився 17 серпня 1922 р. за участю окремих представників українського, білоруського, єврейського, російського та німецького народів. БНМ позиціонувався як опозиційна владі політична сила, яка домагатиметься виконання польським урядом взятих міжнародних зобов’язань у сфері захисту прав національних меншин, рівноправності усіх непольських народів. Абсолютна перемога БНМ означала нищівну поразку не тільки польських політичних партій, які не здобули жодного мандату, а й польської влади загалом, зокрема її політики нехтування інтересами непольських народів. За списком БНМ до парламенту пройшли два представника російської меншини – посол М.Серебренніков та сенатор Кашперович [7, ф.30, оп.20, спр.935, арк.256].

Однак на Крем’яниччині під час виборів проявилася й діаметрально протилежна тенденція. Тут, як і в Острозі та Луцьку, монархісти та можливі верстви з-посеред російського населення шукали порозуміння з правими польськими силами, які об’єдналися в “Християнський союз національної єдності” (Хієна – О.Н.) [5, 190]. Прикметно, що на вибори цей політичний блок йшов з християнськими, антисоціалістичними та антисемітськими гаслами.

Значний вплив на життя російської громадськості Волині справив монархізм, реанімувати який намагалися політичні кола “білої еміграції” як у Польщі, так і в інших європейських країнах. Така ініціатива закордонних емігрантських центрів знайшла позитивний відгук серед місцевих росіян, які все ще плекали надію відродити колишню імперію Романових. Підтримка ними монархічного руху засвідчила їхню готовність діяти самостійно і відтак прагнення дотримуватися виключно проросійської політичної лінії, а не виступати другорядним гравцем на боці того чи іншого партійного блоку.

Впродовж першої половини 1920-х рр. російські монархісти проводили активну агітацію на користь свого очільника – великого князя Миколи Миколайовича. В окремих повітах (Дубнівському, Рівненському, Сарненському, Здолбунівському) діяли резиденти генерала Врангеля, які вербували бажаючих до лав майбутньої армії великого князя [7, ф.30, оп.17, спр.8, арк.219]. Паралельно з реєстрацією військових, активно проводилася пропаганда із закликами до боротьби з комунізмом, розповсюджувалася монархічна та антибільшовицька література. Загалом, ставилася мета сформувати у громадськості думку про швидке повалення комуністичного ладу в Росії у найближчий час. Зокрема, в листівці, яку вилучила поліція під час обшуку в Російському товаристві доброчинності (РТД) в Крем'янці, зазначалося: “На політичному горизонті Європи згущається все більше хмар. І горе тій нації, яка не усвідомить і не буде готова в потрібний момент захистити своє “Я» [7, ф.33, оп.2, спр.2954, арк.4]. На Крем'янецьчині, як і в сусідніх повітах Тернопільського воеводства, монархісти не зуміли організувати масовий рух на свою підтримку, а відтак обмежилися переважно пропагандистськими закликами [8, ф.231, оп.1, спр.630, арк.16].

В агітаційних матеріалах популяризувався образ модернізованої небільшовицької Росії, яка мала відродитися на руїнах комуністичного ладу. Так, в одній з листівок князя Миколи Миколайовича містилися обіцянки парцеляції державного і великого приватного землеволодіння, захисту працюючих людей від експлуатації та насильства, рівноправ'я громадян незалежно від соціального статусу, національності чи віросповідання, а також впровадження національної автономії [5, 190]. Незважаючи на привабливі гасла, зусилля монархістів виявилися марними.

Активізація монархічних сил на Волині співпала в часі з наростанням повстанського антипольського руху в краї. Ситуація на східних кресах, починаючи з кінця 1923 р., ставала дедалі більш напруженою. Тут, як стверджує В.Козира, виникла реальна загроза антипольського повстання [9, 43]. За таких обставин контрзаходи польської влади, особливо Корпусу прикордонної охорони (КОП), були рішучими, а відтак пришвидшили поразку монархічного руху.

Розчарування в пропагованій монархістами альтернативі майбутнього підштовхнуло місцевих росіян зайняти більш прагматичну позицію, згуртуватися навколо вже існуючих громадських та політичних організацій. Діяльність російських товариств доброчинності (РТД) найбільш адекватно віддзеркалювала потреби та інтереси російської меншини в Польщі. У Крем'янці це товариство (розташувалося по вул.Гурна, 63) спочатку мало офіційну назву Православного, однак з 1934 р. росіяни ініціювали його перейменувати на “Російське товариство доброчинності” [7, ф.33, оп.4, спр.69,

арк.263]. Надання матеріальної, медичної, юридичної допомоги, підтримка національної освіти та організація культурних масових заходів стали реальним внеском РГД у налагодження життя місцевої російської громади.

18 квітня 1927 р. у Крем'янці розпочав офіційну діяльність осередок Російського народного об'єднання (РНО) – політичної партії, яка взяла на себе зобов'язання представляти інтереси та захищати права російської меншини в Польщі. Його очолив місцевий адвокат В.Первенцев [7, ф.30, оп.20, спр.935, арк.266]. Всі спроби відкрити повітовий осередок партії ще в травні–липні 1926 р. не увінчалися успіхом, передусім через шалений спротив українського політичного табору на чолі з послом Козубським і діячем УСРП Жуком, які разом з прихильниками перешкождали проведенню установчого зібрання РНО. Позиція українських діячів ґрунтувалася на переконанні, що російська партія продовжуватиме політику русифікації українців [6, ф.46, оп.9, спр.416, арк.4]. Слід визначити, що їхні побоювання були небезпідставними. Прихильники РНО й надалі виступали апологетами теорії “триєдиного русского народа”, визнаючи за українцями лише етнографічні відмінності, але ніяк не їхню національну окремішність та самобутність.

Гостра боротьба між українськими та російськими політиками розгорнулася під час парламентських виборів 1928 р. У своїй агітації РНО апелювало не лише до росіян, а й до українських селян, закликаючи їх голосувати виключно за російський список. Натомість обіцяли домагатися проведення справедливої земельної реформи, підтримки кооперативного руху, захисту Православної церкви. Однак результати виборів ще раз засвідчили, що ідея слов'янської єдності для волинського села не була актуальною. А відтак РНО на Крем'янецьчині отримало мізерний результат – 746 голосів, тобто 1,1% від загальної кількості виборців [23, 251].

Однак очільник місцевого осередку РНО В.Первенцев не полишав партійної роботи і навіть намагався активізувати та розширити її інших в повітах воеводства. За його ініціативою партійні з'їзди відбулися в Крем'янці (13 квітня 1929 р.) та Дубно (27 жовтня 1929 р.), у них взяли участь близько 60 представників від Крем'янецького, Дубнівського та Здолбунівського повітів. Як зазначається в одному із звітів поліції, натхненні промови М.Серебряннікова та В.Первенцева не викликали ентузіазму в присутніх, ними зацікавилися хіба що ті, хто ще не втратив надії на відродження царської Росії [6, ф.87, оп.1, спр.157, арк.1-2,4; ф.30, оп.20, спр.936, арк.268].

Ключовим моментом в українсько-російських відносинах на Волині стала релігійна боротьба. Ідея українізації церковного життя, яку обстоювали українські національні сили, і прагнення росіян зберегти існуючий статус-кво визначили ще одну площину російсько-українського протистояння.

Змагання за релігійні й національні впливи у міжвоєнний період відбувалися в трикутнику “росіяни – українці – поляки”. Росіяни боролися за збереження Православної церкви як частини Російської з відповідними порядками і традиціями. Запорукою цього мало стати збереження контролю в адміністрації церкви. Передумови для цього були, адже на керівних позиціях залишилася стара ієрархія, котра продовжувала бачити в Церкві “політично зниклу, але церковно існуючу Російську імперію з антиукраїнською суттю [2, 16; 13, 50]. Натомість українці домагалися визнання їх народом з церковною та національною окремішністю, з чим росіяни погодитися не могли, вважаючи їх частиною російського народу. В свою чергу, поляки намагалися контролювати православну церкву для асиміляції – і релігійної, і національної, прагнучи злити всі національні меншини в одну польську народність [13, 50].

Прикметно, що саме Крем’янецьчина опинилася в епіцентрі релігійної боротьби. І це закономірно, адже саме Крем’янець, за словами Ю.Мулика-Луцика, став церковним центром православних українців у державних межах Польщі [16, 352]. Цьому сприяло дві обставини. По-перше, в Крем’янці зосередилися адміністративні установи Православної церкви. Зокрема, в квітні 1920 р. як тимчасовий орган управління розпочала діяльність Волинська єпархіальна рада. Урядовий декрет від 1 липня 1921 р. визнав за владикою Кременецьким право канонічної юрисдикції в межах Волинської єпархії [20, №3-4. – С.89]. Згодом саме Крем’янецький єпископ Діонісій (К.Валединський) стане митрополитом автокефальної Православної церкви в Польщі. По-друге, Почаївська Лавра забезпечувала високий духовний авторитет для місцевого кліру. Для віруючих вона мала особливе сакральне значення, оскільки в Україні статус лаври, окрім Почаєва, мав лише Києво-Печерський монастир.

Найгостріші дискусії на релігійному ґрунті розгорілися довкола питань про впровадження української мови в богослужіння, переклад нею церковних книг, висвячення та призначення на відповідальні церковні посади українських ієрархів тощо. Росіяни та москвофільське духовенство чинило спротив таким акціям, оскільки це загрожувало їм втратою домінуючого становища в церковних справах. А відтак намагалися зберегти вплив у релігійному житті православних Польщі через вищу церковну ієрархію та церковнослов’янську мову, традиції в богослужінні.

Натомість для українців першочерговим завданням стояло здійснити дерусифікацію та українізацію церковного життя. Часто прийняті церковними з’їздами рішення ігнорувалися місцевим духовенством, що породжувало нові непорозуміння. Про наростання конфронтації в українсько-російських відносинах у Крем’янці свідчить замітка в українському часо-

пису “Новий час”: “Не можна допустити, – писав автор, – щоб 895 Москалів, серед маси 8551 Українців мали такий вплив і задавали тон. Мало того, щоби у кожній ділянці нашого національного і релігійного життя ставали нам постійною перешкодою і кидали нам колоди під ноги” [15, №18. – С.3].

До загострення етноконфесійного конфлікту на Волині спричинило втручання в нього політичних сил. Зокрема, РНО та Волинське українське об’єднання (ВУО) проявляли до церковно-релігійного життя підвищений інтерес, беручи при цьому на себе виключну роль представників інтересів православного населення в Польщі. Апогеєм українсько-російське протистояння досягнуло під час так званої “Почаївської маніфестації” у вересні 1933. 10 вересня на заклик Української парламентської репрезентації (за неофіційної підтримки з боку волинського воєводи) національно свідомо молодь розпочала демонстрацію під гаслами “Геть з русифікацією в Православній Церкві”, “Для Волині – правлячий єпископ–українець”, “Українському народові – рідне духовенство” і т.д. Присутні, як подає А.Світич, поклялися: “відстоювати віру православну, соборність в устрої Церкви, рідну мову в Службі Божій, рідну ієрархію і домагання правлячого єпископа–українця для Волині”. Знаково, що цей виступ проведено в день ювілейного святкування 10-річчя митрополічної та 20-річчя архіпастирської діяльності митрополита Діонісія [13, 95].

Своє ставлення до почаївських подій російські кола продемонстрували 8 жовтня 1933 р. на парафіяльних зборах у Крем’яниці. У відповідній резолюції висловлено протест проти української маніфестації в Лаврі 10 вересня, осуджено “антицерковну” діяльність українських послів і сенаторів Волині, закликано “усе православне населення одноставно боронити єдність і цілісність Православної Церкви в Польщі” [13, 96].

29–30 січня 1935 р. у Крем’яниці відбулося Волинське єпархіальне зібрання духовенства і мирян, на якому архієпископ Олексій (Громадський) підтвердив готовність вищої ієрархії на Волині продовжувати українцязційний курс. Рішення Крем’янецького з’їзду розглядалися на нараді керівництва РНО, яка зібралася в Городку, у маєтку барона В.Штейнгеля. В результаті російські провідники звернулися до волинського архієпископа з наступною відозвою: “Православне населення Волині без різниці національностей благає владіку Олексія перестати бути главою українствуючої Церкви й знову стати главою овдової волинської православної єпархії, а також скликати законне єпархіальне зібрання згідно з канонами і традиціям Православної церкви, а не вузьконаціональними ознаками” [15, №144. – С.2].

Наприкінці 1930-х рр. суттєві корективи до українсько-російського протистояння на релігійному ґрунті вніс форсований католицький наступ

на права православної конфесії, що відбувався в руслі “зміцнення польськості” на так званих “східних кресах”. Як зазначав Ю.Мулик-Луцк, Православна церква дедалі більше наближалася до стадії мучеництва [16, 420]. Хоча таке зловіще передчуття не зупинило конфлікту між русифікаційною та українізаційною течіями в церковному житті, проте “ця справа силою факту поки що була відложена на бічний план, бо тепер уже йшлося не про питання, якою мала бути ця церква під національним оглядом, а тільки про спільне для всіх національностей в цій Церкві – бути чи не бути православ’ю на окупованих Польщею землях” [16, 420]. Солідарність в справі оборони православ’я віруючі всіх національностей (українці, росіяни, білоруси) продемонстрували вже весною 1938 р. під час зустрічі з митрополитом Діонісієм у Почаївській лаврі та відзначенні 900-ліття хрещення України-Русі.

Відтак, російська меншина впродовж 1920–1930-х рр. стала невід’ємним сегментом громадсько-політичного життя Крем’янецьчини. Російський фактор проявився в багатьох суспільних сферах, впливаючи на економічні, політичні, церковно-релігійні процеси в регіоні.

Джерела та література

1. *Ардт Н.* Чехи на Волині (Из истории поселений с 1862 по 1947 и сравнения с немецкими поселениями) // Родина Волинь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волинской областей Украины (Труды Житомирского Научно-краеведческого общества исследователей Волини”. Т.17) / Сост. Н.Ардт. – Визенхайд, Житомир, 1998. – С.145-156.
2. *Борщевич В.* Автономна православна церква на Волині. – Луцьк, 1998.
3. *Верменич Я.* Роль товариства дослідників Волині у становленні регіонально-історичного напрямку в українознавстві // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький, 1994. – С.10-12.
4. Волинский земский календарь текущей сельскохозяйственной статистики. – Житомир, 1914.
5. *Гон М.* Російський сегмент західноукраїнського політикуму (1921–1928 рр.) // Галичина: Науковий культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2004. – №10. – С.188-194.
6. Державний архів Волинської області.
7. Державний архів Рівненської області.
8. Державний архів Тернопільської області.
9. *Козира В.* Політика Міністерства внутрішніх справ Польської республіки щодо східних кресів у 1918–1926 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Л.Українки. Історичні науки. – 2004. – №2. – С.31-48.

10. *Костриця М.* Актуальні проблеми волинського краєзнавства // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції, Житомир 9–11 вересня 1993 р. – Житомир, 1993. – С.6-8.
11. *Левкович І.* Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). – Вінніпег, 1953.
12. *Макафчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
13. *Міненко Т.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945. – Вінніпег, Львів, 2000.
14. *Надольська В.* Етнічні процеси на Волині (кін 30-х – 90-ті рр. ХХ ст.) // Волинь у новітній історії української державності: 36. наук. праць / За ред. Б.Яроша. – Луцьк, 1999. – С.101-112.
15. Новий час. – 1932, 1935.
16. *Савчук С., Мулик-Луцьк Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. В 4-х т. – Т.1. – Вінніпег, 1984.
17. *Свинчук А.* Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Л.Українки. Історичні науки. – 1998. – №1. – С.63-67.
18. *Сміль В.* Польське цивільне і військове осадництво у Західній Україні: історико-правовий аспект (1919–1939). – Тернопіль, 2003.
19. *Смялко Б., Надольська В.* Російська меншина на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції, 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С.277-280.
20. Церква і нарід. – 1935.
21. Drugi powszechny spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 r. Wojewódstwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938.
22. *Mendzecki W.* Wojewódstwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988.
23. Mniejszości narodowe w wyborach do Sejmu i Senatu w 1928 r. – Warszawa, 1928.
24. Przegląd Wołyńskie. – 1931.
25. *Stobniak-Smogorzewska J.* Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. – Warszawa, 2003.

Summary

The article is devoted to the social, economic and political status of the Russian minority in Kremenets in 1920–1930. Author analyzes the role of russian factor in political processes and national relations in region.

Key words: Russian, national minority, national relations, monarchy, election, RNO, denationalization, ukrainization, church.

Одержано 12 травня 2006 р.

ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ МІСТ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1941–1944 РОКАХ

У статті аналізується політика органів окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст, досліджуються взаємовідносини з робітництвом, перераховуються підприємства, які відновили діяльність, та характеризується діяльність ремісничих цехів.

Ключові слова: біржа праці, заробітна плата, ремісники, ремісничі майстерні, робітники, трудові ресурси, табір примусової праці.

Головною метою німецької агресії проти Радянського Союзу було не тільки оволодіння багатим економічним потенціалом країни, а й використання її трудових ресурсів для здобуття світової гегемонії. Особливе місце в загарбницьких планах нацистів відводилось Україні. За статистичними даними, у довоєнній Українській РСР проживало 40,1 млн. чол., з них 27,1 млн. склали міські жителі. Залучивши трудові ресурси українських міст, нацистські керівники розраховували на швидку перемогу у війні.

Інтенсивне використання трудових ресурсів міст розпочалося з перших днів війни. У первинних планах окупантів міському населенню через пограбування та закриття підприємств, на яких вони працювали, відводилась роль працівників у сільському господарстві. Їх активно використовувала військова влада, а також будівельні відділи організації “Годт” для будівельних робіт. Як свідчать документи, керівники відділів організації, не будучи обізнаними з економічними та ідеологічними тонкощами відносин з місцевим населенням, платили йому заробітну плату по розцінках Західної Європи, що викликало недоречності та роз’яснення керівника організації з попередженням про матеріальну відповідальність осіб, які недбало та нерозважливо витрачають державні кошти¹.

Політика цивільної влади щодо використання трудових ресурсів міст зазнала змін після провалу плану “блискавичної війни”. У вересні 1941 року питання використання місцевих трудових ресурсів досліджували “арбайтеамти” – спеціальні органи по вивченню економічних можливостей окупованих регіонів та чиновники економічного штабу “Ост”. За результатами дослідження спеціалісти штабу склали аналітичну довідку, в якій рекомендували керівництву рейху використовувати робочу силу тільки для підготовки зимових сховищ та транспорту до зими².

Із створенням рейхскомісаріату “Україна” та передачею його в управління цивільній адміністрації, трудова повинність місцевого населення стає

обов'язковою, як сплата боргу “визволителям” від більшовизму в ім'я нової Європи.

На думку зарубіжного дослідника М.Айкеля, в органів цивільної влади не було єдиної концепції щодо використання на окупованій території трудових ресурсів. “Чиновники цивільної адміністрації одночасно поєднували депортацію кваліфікованих робітників на примусові роботи до Німеччини з проголошенням курсу на відновлення місцевої промисловості, де ці робітники також були необхідні”³. Офіційно примусова праця на окупованих територіях була закріплена в серпні 1941 р. розпорядженням міністра окупованих територій Сходу А.Розенберга. Згідно з розпорядженням, для місцевого населення віком від 18 до 45 років запроваджувався “трудоий примус”. Трудову повинність відбували також євреї віком від 14 до 60 років⁴.

На території рейхскомісаріату “Україна” трудову повинність підтвердив наказом від 01.11.1941 р. рейхскомісар Еріх Кох. Він залишив незмінним віковий ценз працездатного населення, що залучалося до праці, та визначив галузі, в яких мала використовуватися праця місцевого населення.

Щоб примусити населення працювати на місцевих підприємствах та зголошуватися на працю у Німеччині, окупаційна влада вдалася до використання фінансово-економічних, пропагандистських та соціальних важелів впливу. Міністрреальдиректор доктор В.Мансфельд для залучення населення до праці розробив власну концепцію “чотирьох ступенів примусу”, яка передбачала тотальне пограбування населення, ліквідацію зайвих їдців, скорочення норм продовольства⁵.

Одним із реальних важелів впливу за контролем робочої сили стали створені в містах Служби праці (біржі праці). Вони не мали власних виконавчих органів. Спочатку через відсутність персоналу реєстрація робочої сили обмежувалася лише містами, а згодом перекинулася і на село. Для визначення чисельності трудових ресурсів, що зосереджувалися у містах регіону, було оголошено реєстрацію всього працездатного населення, в тому числі і безробітного, незалежно від професії та останнього місця роботи⁶. Безробітному населенню міст окупаційна влада пояснювала вигоду реєстрації тим, що їх прізвища та фах будуть занесені у загальні списки і при наявності вільної вакансії вони будуть першочергово влаштовані на роботу. Складання списків працездатного населення залежало від місцевої влади. Так, у Шепетівській окрузі перепис працездатного населення у віці з 16 до 60 років розпочався з грудня 1941 р. Причому одночасно складався список і на працездатних осіб єврейської національності⁷. Реєстрації на біржах праці підлягало і жіноче населення міст, яке не було зайняте веденням домашнього господарства.

З метою унеможливлення уникнення реєстрації керівникам установ та підприємств було заборонено приймати на роботу працівників без згоди бірж праці. Крім того, для обліку вакансій в установах та підприємствах регіону керівників зобов'язали подавати регулярно дані про потреби підприємств у робочій силі⁸. Окупаційна влада через біржі праці залишала можливості адміністрації установ та підприємств, а також самих працівників, звільнитись з роботи за власним бажанням. Звільняти з 1 листопада 1941 р. працівників промислових, сільськогосподарських, лісових підприємств і установ Кам'янецького та Дунаєвецького гебіту могли лише біржі праці. Рішення бірж праці було остаточне і не підлягало перегляду. За невиконання розпорядження на порушників накладався штраф у розмірі 1500 крб.⁹. Для працюючих робітників було запроваджене ще одне обмеження. Згідно розпорядження Кам'янецької біржі праці з роботи звільнялися ті працівники, в сім'ях яких працювали й інші члени сім'ї¹⁰. Цим розпорядженням окупаційна влада ще більше прив'язала робітників до підприємств.

Чисельність трудових ресурсів у містах постійно змінювалася. До загального трудового відробітку щороку долучалися нові верстви населення, які по віку підпадали під дію розпорядження про трудовий відробіток. Так, в 1943 р. до загальної трудового відробітку було долучено осіб 1924–1925 рр. народження, яким наказано негайно з'явитись на біржу праці для реєстрації¹¹. Населенню міст, що зареєструвалося на біржах праці, надавалася можливість отримати продуктову картку, яка допомагала їй власникам врятуватися від голодної смерті. Зареєстровані на біржі праці жителі Проскурова продуктивні картки отримували по чотирьох категоріях: до першої належали керівники установ та підприємств, до другої – робітники, що пройшли перевірку, до третьої – працівники фінансових установ та військових підрозділів, що дислокувалися у містах, до четвертої – ремісники та окремі групи працездатного населення¹². Тотальна реєстрація працездатного населення дозволила окупантам оперативно реагувати на зміни в кон'юктурі ринку праці. Особливо це було актуально при виконанні термінових замовлень для фронту. Чиновники цивільної адміністрації могли досить швидко набрати штат з безробітних кваліфікованих спеціалістів та в разі необхідності перекинути спеціалістів певних професій з одного підприємства на інше. Так, при надходженні термінового замовлення для вермахту на Кам'янець-Подільську деревообробну фабрику, для виконання якого потрібно було долучити ще 30 кваліфікованих столярів. Цивільна влада досить швидко перекинула необхідну кількість спеціалістів з інших майстерень міста¹³.

Незважаючи на тотальну реєстрацію працездатного населення та застосування жорстоких методів примусу до непрацюючого населення, місцева

промисловість постійно відчувала нестачу кваліфікованих робітників. Окупаційна влада вирішувала проблему шляхом залучення до навчання на підприємствах осіб віком від 14 років – як учнів, та осіб від 18 до 30 років – в якості помічників майстрів.

Кваліфікованих робітників, що проживали у містах, окупаційна влада замановала на заводи введеними соціальними пільгами, до яких належить виплата працівникам в разі втрати працездатності лікарняних. Кошти по виплаті непрацездатності виплачувалися на підставі розпорядження генерального комісара Волині і Поділля від 18.07.1942 р. через страхові каси¹⁴. Кошти у страхових касах формувалися за рахунок відрахування від заробітної плати працівників в 3% податку на соціальне страхування. Які категорії трудового населення обслуговувались страховими касами? Соціальному страхуванню підлягали місцеві робітники та службовці, що працювали на українських та німецьких підприємствах у випадку втрати ними працездатності не менш ніж на 4 дні. Робітники та службовці, які втратили працездатність, повинні були у створені каси подати для нарахування виплат довідку від лікаря про хворобу, виписку з книги наказів про звільнення з роботи на час хвороби, довідку про отримання зарплати перед початком хвороби та довідку про не отримання зарплати під час хвороби¹⁵. У м.Проскурові працівники місцевих підприємств почали отримувати лікарняні з жовтня 1942 року у місцевому банку.

Ще однією спланованою акцією по залученню кваліфікованих кадрів стало надання окупаційною владою кращим працівникам підприємств земельних наділів під городи, на яких вони могли вирощувати сільсько-господарську продукцію і таким чином покращити харчування. Земельні наділи надавалися при умові, якщо колектив підприємства складає не менше 69 осіб. Працівник міг отримати наділ розміром у п'ять соток. Для отримання наділу робітники подавали заяву крайсляндвіртам. Землю для наділів цивільна влада виділяла із земельного фонду громадських господарств, що межували із міськими землями. За користування земельними угіддями підприємства сплачували відповідний податок¹⁶. На деяких підприємствах робітникам виплачувалась матеріальна допомога або надавалися продукти. Так, з ініціативи адміністрації Проскурівського цукрового заводу робітникам в якості матеріальної допомоги видавався цукор, м'яса та хліб¹⁷.

Однією із умов роботи підприємств та забезпечення його кваліфікованими працівниками було обов'язкове введення плати за пророблену працівниками роботу. Її розмір на початку окупації не був законодавчо врегульованим. Першу спробу впорядкування заробітної плати було зроблено в кінці вересня 1941 р. постановою Е.Коха "Про врегулювання

умов праці та заробітної плати”. Згідно з її змістом, встановлювалося шість категорій робітничих посад. Зарплата робітникам нараховувалась погодинно. До першої категорії належали учні, які за одну годину роботи отримували платню у розмірі 0,75 коп. Кваліфіковані робітники отримували 1,70 крб. Найвище у робітничій ієрархії стояли майстри, які за годину роботи отримували 2,50 крб.¹⁸. Розмір заробітної плати робітників також залежав від їх національності та статі. По найвищих тарифах оплачувалася робота місцевих фольксдойче. Вони отримували 50% надбавки до зарплати. Євреї та їхні жінки отримували на 20% менше від чоловіків, які працювали на аналогічних посадах¹⁹. На розмір заробітної плати також впливав вік працівників. Так, кваліфіковані (вивчені робітники) у віці від 18 до 20 років отримували за годину роботи 1,40 крб.; у віці з 20 до 21 року – 1,60 крб.; а з 22 років – 1,70 крб.²⁰.

У кращому матеріальному становищі перебувала категорія службовців, інженерно-технічних працівників та керівників підприємств. Окупаційна влада висувала жорсткі вимоги до цієї категорії працівників. У газеті “Подолянин” за вересень 1941 р. вміщено вимоги, яким повинен відповідати керівник підприємства: “...керівники промислових підприємств повинні користуватися довір’ям робітників, контролювати стан надходження та виконання замовлень, слідкувати за трудовою дисципліною, станом техніки безпеки та кадровим забезпеченням”²¹. Особи керівного складу, що не справлялися із покладеними на них окупаційною владою завданнями, звільнялися з посад. Так, у вересні 1941 р. було звільнено з посади директора Славутського фаянсового заводу Романівського. Причиною звільнення стала некомпетентність у роботі.

Цій категорії працівників, розраховуючи на їх добровільну співпрацю, окупаційна влада платила заробітну плату у розмірі 280-1200 крб. Наприклад, директор Дунаєвецької суконної фабрики отримував заробітну плату у розмірі 400 крб., його колега, керівник Проскурівського цукрового заводу, – 600 крб. Заробітна плата їм нараховувалась, на відміну від робітництва, помісячно. З липня 1943 року для працівників, які працювали на важких та небезпечних роботах, запроваджувалися додаткові надбавки до зарплати за такою шкалою: 10% надбавку отримували працівники, які виконували брудні роботи, 15% доплачувалось працівникам, що працювали в умовах, небезпечних для життя. Доплати поширювались також на водолазів²². Для працівників окупаційна влада ввела новий режим роботи, затверджений розпорядження рейхскомісара України від 20.12.1942 р. Згідно нього, робочий тиждень складав 54 години. Зменшення тижневого навантаження дозволялося лише з дозволу рейхскомісара.

Поряд із введеними соціальними гарантіями, чиновниками цивільної

адміністрації використовувалися також жорсткі адміністративні міри покарання за порушення трудової дисципліни. Порушенням трудової дисципліни вважалося відмова від роботи, зниження продуктивності праці, образливе висловлювання на адресу адміністрації підприємства чи установи. До осіб, що її порушували, застосовувались наступна система покарань: надолуження прострочених робіт у понаднормовий час, догана, грошові штрафи, відрахування трьохденної зарплати та трудове перевиховання у таборах праці. За відмову виконувати поставлені завдання робітників засуджували до розстрілів. Так, 8 робітників м. Дунаївці було розстріляно за відмову виконувати розпорядження місцевого гебітскомісара щодо трудової повинності.

Робітництво Хмельниччини трудове перевиховання відбувало у Судилківському таборі примусових робіт. Розпорядження про направлення робітників на перевиховання підписував керівник гебіту. Він також визначав термін ув'язнення, який складав від кількох тижнів до шести місяців. Так, працівників Проскурівського водоканалу за порушення трудової дисципліни місцевий гебітскомісар засудив на перевиховання у табір примусових робіт на тиждень²³. Незважаючи на комплексне застосування окупантами до працездатного населення соціальних гарантій та методів примусу, місцева промисловість працювала досить погано.

Для налагодження ефективної роботи підприємств окупантам не вистачало інженерно-технічного персоналу, достатньої кількості сировини та палива, технологічного устаткування тощо. Складну ситуацію з місцевою промисловістю описує у звіті рейхскомісар України Е. Кох: «В управління цивільній владі дістався спадок у вигляді зруйнованих сіл, перетворених в сміття, та попіл заводів і машин»²⁴. Щоб реанімувати місцеву промисловість, розпорядженням А. Розенберга від 23 січня 1942 р. заборонялось вивозити сировину і обладнання, зібрані при демонтажу зруйнованих підприємств в Німеччину. Наказувалось в першу чергу постачати сировиною місцеві підприємства. І лише після цього вивозити сировину в Німеччину²⁵.

У газеті «Український голос» від 16 листопада 1941 р. описано процес підготовки Кам'янець-Подільської ткацької фабрики до роботи: «Фабрика стояла нерухомо. Познайомившись зі справою, німці звернулись до наших людей з питанням відновити її роботу. Знайшлися люди, що знали, де можна дістати ту або іншу частину, і пішла фабрика в рух»²⁶. Дії окупаційної влади по відновленню роботи місцевих підприємств скептично оцінювало радянське керівництво. Воно вважало, що відновити промислові підприємства на окупованій території неможливо за таких причин: через відсутність значних капіталовкладень, складного технологічного обладнання та електрики²⁷.

Незважаючи на складність ситуації, окупаційній владі все ж вдалось відновити частково роботу деяких підприємств. На кінець вересня 1941 року на території колишньої Кам'янець-Подільської області запрацювали наступні підприємства – у м. Кам'янці-Подільському: завод “Мотор”, механічно-штампувальна фабрика, шкіряний завод, деревообробний комбінат, ткацька фабрика; у Понінках – паперова фабрика; у Проскуріві – механічний та цукрові заводи; у Дунаївцях – чотири текстильних фабрики; у Славуті розпочали роботу фаянсовий та механічний заводи, суконна фабрика. Цивільна влада планувала реанімувати також підприємства так званої допоміжної галузі: підприємства по виробництву електрики, води, газу, виготовлення знарядь праці тощо. Робота деяких із них забезпечувала певний комфорт перебування у містах органів окупаційної влади. До кінця 1941 року запрацювали водогони у Кам'янці-Подільському, Дунаївцях та в інших містах. За відновлення роботи водогону у м. Проскурів директора підприємства Т. Шолохова окупаційна влада нагородила медаллю для східних народів III класу²⁸.

Під особливою опікою окупаційної влади перебували електростанції, без яких була б неможлива робота промислових підприємств. За даними звітів командирів радянських партизанських загонів та з'єднань, на початок 1942 р. в генеральній окрузі працювали невеликі електростанції. Лідером по налагоджувальних роботах та пуску стала Кам'янець-Подільська міська електростанція, яку запущено в дію в кінці літа 1941 року. Відновлення електростанції було б неможливим без ентузіазму її працівників. Вони за короткий проміжок часу відремонтували обладнання і запустили в дію електростанцію. Адміністрація останньої продавала населенню вироблену продукцію по розцінках 1,75 крб. за 1квт. Столицю рейхскомісаріату “Україна” – Рівне – електрикою забезпечувала міська електростанція. Важливість цієї галузі для міста засвідчує факт створення у міській управі спеціального відділу, який контролював роботу електростанції. Працювали також електростанції у Дунаївцях, Ізяславі.

Акцентувалась увага окупаційної влади і на відновленні роботи підприємств, що виробляли будівельні матеріали та переробляли ліс, продукція яких використовувалась для зведення фортифікаційних укріплень та доріг²⁹. Поряд із відновленням роботи промислових об'єктів, окупаційна влада активно сприяла створенню ремісничих майстерень. На їх відновлення окупаційна влада пішла по причині низьких затрат на їх відкриття, незначну кількість сировини та нескладне технологічне обладнання³⁰.

Із відновленням роботи ремісничих майстерень було не все гаразд. Окупаційна влада виділила ряд чинників, які гальмували розгортання ремісничого руху: відсутність постачальних центрів, низький рівень технологіч-

ного обладнання ремісничих майстерень, недостатнє забезпечення ремісників продуктивними картками, відсутність пропорційного співвідношення між цінами на товар та сировину, відсутність кредитування через банки та каси взаємної допомоги, заборона набирати для навчання учнів та обкладання ремісників нестабільними податками. Юридично заняття ремісничими промислами було оформлено 7 березня 1942 р. трьома законами рейхскомісара України Е. Коха: “Про реєстрацію ремесла і порядок відкриття ремісничих підприємств”, “Про організацію товариських ремісничих підприємств” та “Про організацію трудових союзів ремісників підприємств”. Осіб, що займалися ремісництвом, окупаційна влада поділила на три категорії: до першої було віднесено ремісників, що мали спеціальну професійну підготовку і могли займати адміністративні посади; до другої належали недостатньо кваліфіковані ремісники; до третьої – ремісники, які виконували фахово лише окремі технологічні операції.

Створені ремісничі артілі цивільна влада намагалася взяти під контроль, об'єднавши їх у промислові союзи з німецьким капіталом. Так, восени 1943 року, згідно розпорядження рейхскомісара України, ремісничі артілі, які працювали у хімічній галузі, було об'єднано у хімічну спілку.

Створювалися і місцеві об'єднання ремісників. Восени 1941 р. у Дунаєвецькому гебіті місцеві ремісники об'єдналися у спілку ремісників Дунаєвецької округи³¹. До функцій створеної спілки входило: реєстрація ремісників, виділення приміщень для майстерень та для ремісників-євреїв, а також сплата ремісниками членських внесків. Керівництву спілки дозволялося покривати витрати ремісників-українців за рахунок стягнення з євреїв-ремісників сум у розмірі 50% від зароблених коштів³².

У містах і селах генеральної округи Волинь–Поділля на початковому періоді окупації у ремеслі активно працювали особи єврейської національності. Підтверджують факт масовості заняття ремеслом євреями звіти гебітскомісарів: “В усіх обласних центрах та великих містах Волині і Поділля відкрито єврейські майстерні, які виробляють продукцію та навчають учнів”³³. На території Шепетівського гебіту єврейські майстерні працювали під назвами єврейських ремісничих хат, які, відповідно до розпорядження гебітскомісара, створювалися у кожному населеному пункті. Старост сіл окупаційна влада зобов'язувала виділити для заняття ремеслом приміщення та забезпечити їх охорону³⁴. В Ярмолинецькому гебіті єврейські ремісничі будинки створювалися лише при відсутності ремісників-українців, які виробляли на продаж певні види товарів.

Професійні навички єврейських ремісників високо цінувала окупаційна влада. Боячись залишитись без вправних майстрів, окупанти продовжували користуватись їхніми послугами навіть у гетто, а в Красилові перед роз-

стрілом гетто було відібрано ремісників і переведено на поселення у Красилів. Ці ремісники ще майже протягом року обслуговували німців.

На думку командирів партизанських з'єднань, окупаційну владу стримувала від знищення єврейських ремісників відсутність висококваліфікованих спеціалістів серед місцевого населення та часткове заповнення ринку дефіцитною продукцією повсякденного споживання³⁵.

Таким чином, окупаційна влада розпочала використовувати трудові ресурси регіону з перших днів окупації на сільськогосподарських та військових об'єктах. Із передачею окупованої території цивільній владі та створенням рейхскомісаріату "Україна" трудова повинність краю оформлюється юридично. Для залучення на промислові об'єкти кваліфікованих працівників цивільна влада використала систему фінансово-економічних, пропагандистських та соціальних важелів впливу. Використовуючи працю місцевого населення, окупаційна влада частково відновила діяльність промислових об'єктів та ремісничих майстерень. Всі заходи, які проводила окупаційна влада, зводились до одного: максимального пограбування економіки, використовуючи працю місцевого населення.

Примітки

1. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г.Ф. (руков.), Иллерицкая Т.А, Козочкина А.М. и др. – М.: Политиздат, 1968. – С.207.

2. *Гальчак С.* "Східні робітники" з Поділля у третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – С.10.

3. *Айкель М.* Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 роках // Укр. істор. журн. – 2005. – №6. – С.145.

4. Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Політвидав України, 1947. – С.145.

5. *Гальчак С.* Назв. праця. – С.65.

6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р.425. – Оп.1. – Стр.3. – Арк.22.

7. Там же. – Арк.22.

8. Подолянин. – 1941. – 12 жовтня.

9. Подолянин. – 1941. – 6 листопада.

10. Подолянин. – 1941. – 2 листопада.

11. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 7 березня.

12. Український голос. – 1944. – 6 лютого.

13. ДАХМО. – Ф.Р-418. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.61.
14. ДАХМО. – Ф.Р-418. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.90.
15. Там же. – Арк.90.
16. Нова Шепетівщина. – 1943. – 28 квітня.
17. Український голос. – 1941. – 18 грудня.
18. ДАХМО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.70.
19. Заславський вісник. – 1942. – 20 березня.
20. Там же.
21. Подолянин. – 1941. – 7 вересня.
22. Урядові Дунаєвські вісті. – 1943. – 12 серпня.
23. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.825. – Арк.132.
24. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.171. – Оп.3. – Спр.141. – Арк.134.
25. ЦДАГО України. – Ф.171. – Оп.3. – Спр.141. – Арк.89.
26. Український голос. – 1943. – 14 лютого.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.69. – Арк.45.
28. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.825. – Арк.45.
29. ЦДАГО України. – Ф.141. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.292.
30. Там же. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.108. – Арк.23.
31. Урядові Дунаєвські вісті. – 1941. – 7 грудня.
32. ДАХМО. – Ф.Р-425. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.22.
33. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.108. – Арк.23.
34. ДАХМО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.35.
35. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.108. – Арк.23.

Резюме

В статье анализируется политика органов оккупационной власти по использованию трудовых ресурсов края, исследуются взаимоотношения с рабочими, перечисляются промышленные предприятия, которые возобновили работу, и дается характеристика деятельности ремесленных цехов.

Ключевые слова: биржа труда, зарплата, ремесленники, ремесленные мастерские, работники, трудовые ресурсы, табор принудительных работ.

Одержано 10 травня 2006 р.

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94(4–11)“16-17”

В.А.Артamonov

СОПЕРНИЧЕСТВО ОЧАГОВ ДЕРЖАВНОСТИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В XVII–XVIII вв.

Автор статті досліджує прояви осередків державності на території Східної Європи в період XVII–XVIII ст.

Ключові слова: суперництво, Східна Європа, державність.

Объединение людей может быть на основе культуры и духовности (добровольной устремлённости к Общему благу и Высшему Идеалу). Вне религий, границ и наций сближают всех Шекспир, Бетховен, Мицкевич, Шопен, “Евангелие от России” (русская литература “золотого века”) и великий гуманизм Т.Г.Шевченко, вознёсший его в высший синклит подвижников человечества¹.

Духовные очаги от монастырей Европы до ашрамов Индии, Китая и Японии превыше всего ставили служение Горнему миру и преображение человека. Национальные мессианские идеи помогали народам найти место при движении к Общему благу.

Но сплочение может происходить и на основе державности (державной идеи). Держава по В.И.Далю – это “владычество, могущество, государство”, державный – “власть держащий, сильный”, державность (державная воля) – это преданность и служение своему государству, престолу, когда “превыше всего” ставятся интересы собственного очага державности (Косвенно с этим сопрягаются понятия централизованное государство, национальное ядро, центр нации).

Если духовность категорически исключает насилие, то державность, напротив, защищая народное тело, может отличаться агрессивностью, жадной властью и “похотью завоеваний” (И.С.Аксаков) вплоть до мирового господства.

Свойствами очагов державности являются преемственность державных интересов, панцирная защита нации в случае внешней опасности и, одновременно, склонность к экспансии (как правило, с потерей чувства меры, слепотой и жестокостью) при угнетении своего и чужих народов и при гипертрофии государственного Молоха. Очаги державности рождаются, растут и борются друг с другом за пространство, как живые организмы. Соперничество сопровождается силовым противостоянием идей.

Могущество держав сказывается в накале агрессии и державных амбиций, в способности к сверхдальним походам и в боеспособности армий. Оно зависит от количества носителей державной идеи и от одарённости вождей, способных воспринимать высшие духовные ценности.

На мировое господство претендовали Древний Рим, державы Чингисхана и Османов², империя Бонапарта, Великобритания, Германия с доктриной “железа и крови” и борьбы за “жизненное пространство”. В наше время планетарным хозяином стала глобальная сверхдержава США, вколачивающая бомбами “самую совершенную демократию” в разных районах земного шара.

За локальную гегемонию боролись Китай, держава Александра Македонского, Тимура, Российская империя (от начала XIX и до конца XX вв.) и др.

Некоторые очаги державности вызревают под крылом инородной власти – так было с подвассальными Золотой Орде княжествами Северо-восточной Руси, со Словакией в составе Венгрии, Финляндией в Шведском королевстве и России. После нескольких лет самостоятельного существования под покровом Российской империи и СССР в XIX–XX вв. вызрел очаг украинской державности.

I. Польское первенство в первой половине XVII в.

В XVII в. великими державами в Европе были Испания, Нидерланды, Франция, Великобритания и Османская империя, в Азии – государство Великих моголов, Китай и Персия (Монархия австрийских Габсбургов, которая с трудом отбивалась от турок, стала великой державой только с присоединением Венгрии в 1699 г.).

За локальную гегемонию в Восточной Европе в XVII–XVIII вв. с переменным успехом соперничали Швеция, Речь Посполитая и Россия (частично Турция и Крымское ханство).

Шведско-финское королевство с первых годов XVII в. вступило в схватку с поляками за Лифляндию и с Россией – за Новгородчину. В “эпоху шведского великодержавия” (1611–1718) шведы взяли контроль почти над всей Балтикой, удачно использовав в Тридцатилетней войне лозунг защиты про-

тестантов (Вплоть до нашего времени Густав II Адольф среди тех почитается героем). Захват русских земель Швеция начала в 1611 г.³.

Поляки в начале XVII в. считали свою военную силу выше шведской и русской. “Огнём и мечом” от моря до моря Польша утверждала свои позиции как “форпост католичества”. Основной “польский натиск” шёл на юг и юго-восток (начиная с похода короля Болеслава Храброго в 1018 г. на Киев вплоть до захвата его поляками 7 мая 1920 г.). Претензии королей распространялись также на Швецию, Лифляндию, Россию, Молдавию и Валахию. О польской Силезии, Поморье и выходе к морю у Гданска было забыто. Биться за ранг великой державы Польша не могла и не хотела.

В 1605 г. поляки разгромили шведов под Кирхгольмом (Саласпилсом) и поддержали наступление Самозванца на восток, надеясь подчинить Россию и ввести там католичество. Польская оккупация не смогла навязать разбитому государству церковную и личную унию, но надолго превратила московский центр во врага.

В 1618 г. королевич Владислав, надеясь овладеть московским тронном, штурмовал с казаками П. Сагайдачного стены Белого города. Поглотить центр новой России он не смог, но русские границы отбросил к Вязьме, Козельску и Путивлю (т.е. к временам Ивана III).

Хотя мощь Османской державы трёх континентов поляки оценивали выше своей, но не боялись вступить в войну с ней ради утверждения польского влияния и католицизма на Балканах⁴.

Разбитый в Смуту московский очаг державности оказался в XVII в. “младше” польского (X в.), турецкого (XIV в.) и шведского (XVI в.). Поэтому политика первых Романовых отличалась крайней осторожностью. В отличие от турок, они старались вести войну только на одном фронте. Не военные походы, а засечные черты предпочитались поначалу при перемещении границ на юг (“Эпоха подъема” Царства и Российской империи продолжалась с 1613 по 1770 гг., “апогей” был достигнут в 1770–1814 гг., “спад” продолжался с 1814 по 1917 гг.⁵).

Мощь Османской империи была феноменальной. Поглотив центр Византии в 1453 г., она превратилась в левиафана Юго-Восточной Европы, Африки, Ближнего и Среднего Востока. Почти три века “борцы за веру” (гази) одновременно на нескольких фронтах вдохновенно бились за “исламскую державу, которой предназначено распространение на весь мир”. Основные амбиции султанов были направлены на Центральную Европу, Балканы и Месопотамию. В Восточной Европе они не желали перевеса какой либо силы. В начале XVII в. Стамбул был против подчинения ослабленной России полякам и его вассал Крымское ханство, не забывая о претензиях на Казань и Астрахань, вело с Россией переговоры о союзе⁶.

Второстепенными силами в Восточной Европе были Карпато-Дунайские княжества, Запорожская военная демократия, Калмыцкое ханство и “немецкие квази-государства” Восточной Прибалтики. Защиту Северного Причерноморья султаны оставили на крымских ханов. Имея войско, совершавшее сверхдальние походы от Хорватии до Восточной Пруссии, от р.Оки и до Ирана, Крымское ханство являлось сильным соперником Польши, России и Австрии. Однако набеги (и облавы на белых рабов) были не борьбой за гегемонию, а средством сохранения своих владений. Экспансия крымцев проводилась на Северном Кавказе⁷.

Внимание агрессора приковывается прежде всего к сильному, а не слабому сопернику. Турция и Швеция с двух сторон ударили по Польско-Литовской державе. Османы нанесли кровавое поражение полякам у Цеоры в 1620 г., но были остановлены под Хотинном. Польско-османская граница надолго застыла на Днестре.

Шведы в 1625 г. захватили Ригу (и тем самым контроль над выходом Великого княжества Литовского по Даугаве), Курляндию, вторглись в Пруссию и побуждали крымцев напасть на поляков с юга. По Альтмаркскому перемирию 1629 г. Швеция закрепила позиции в устье Вислы над Гданском и пресекла возможность создания польского флота.

После переговоров о русско-османском и русско-шведском союзе в конце 1620-х гг. (они окончились безрезультатно) началось русское наступление на Смоленск. Тогда более слабой стороной была уже Речь Посполитая и на юг России неожиданно напали войска крымского хана, что в значительной мере повлияло на неудачный исход Смоленской войны⁸. В 1634–1635 гг. Владислав IV Ваза отказался от притязаний на московский и шведский троны. Польско-Литовское государство закрыло свою “эпоху силы и экспансии”, начатую Стефаном Баторием.

II. Неустойчивое равновесие (вторая половина XVII в.)

В середине XVII в. и Речь Посполитая, и Османская империя перешли в кризисное состояние.

Османы переживали “время разбоя пашей”, приведшее к непоследовательности и “импульсивности агрессии”⁹. Правда, при едином державном центре в Стамбуле провинциальные паши не имели опоры среди местного населения, которое (как и в России) выступало за сильную султанскую власть.

Польско-Литовское государство, несмотря на грозные предвестия – восстания С.Наливайко, К.Косинского, М.Жмайла, Т.Федоровича, Я.Острина, оказалось не способно предотвратить взрыв 1648 г., также как позже – войны с Россией и Швецией. Нарботанный прежде “Комплекс пре-

восходства” (кичливость) к литовцам, белорусами, украинцам, крымцам и русским продолжал слепить польских державников.

Хотя казачий щит Украины прикрывал Польшу от набегов татар, православным в католической республике путь наверх был закрыт в отличие от России, где татарские и грузинские царевичи, кабардинские князья и т.д. поднимались на самый верх феодальной иерархии (на Урале постоянные башкирские восстания были сняты предоставлением башкирам в XIX в. прав Уральского и Оренбургского казачества). Только 5 мая 1655 г., когда было уже поздно, король Ян II Казимир, чтобы оттянуть казаков от России, предложил наделить их правами шляхты и землёй, а также снизить налоги на селян и горожан (но польская шляхта воспротивилась этому)¹⁰.

Война Богдана Хмельницкого, будучи национальной и оборонительной, оказалась трагичнее для Польши, чем любые турецко-крымские войны. Она взорвала международную ситуацию в Восточной Европе. Казачья держава с центром в Чигирине возникла спонтанно и сразу со своей политикой, сферой интересов и сильным войском. Ожесточённость и сила отпора украинцев шляхте, ксендзам и евреям¹¹ были несравнимо сильнее, чем повстанцев С.Разина и Е.Пугачёва против своих феодалов, выступавших формально “в защиту” царской власти. В то время, как днепровское казачество создало собственную государственность, русские казаки, силы которых отвлекались в Сибирь (в 1640 г. они вышли на берег Тихого океана) могло похвалиться только захватом Азова. Донцы не смогли выставить вождя-державника под стать Хмельницкому.

Ни Варшава, ни Москва, ни Стамбул не ожидали такой внезапной вспышки украинской военной силы. Москва и Стамбул не хотели войны с Речью Посполитой и не спешили “принять под руку” Украину по нескольким политическим и военным причинам. Даже в 1653 г. Москва предлагала Варшаве своё посредничество в украино-польском конфликте, но там “с насмешкой” отклонили его¹².

К 1653–54 гг. российское правительство освободилось от “польского страха” времён Смуты. Союз России и Украины усилил обе стороны. Русско-украинские войска дошли до Немана и намечали удар по Варшаве (патриарх Никон 8 августа 1655 г. писал царю даже о желательности захвата всех центров Польско-Литовского государства – Вильно, Варшавы, Кракова и Польши целиком¹³). В царский титул были внесены, кроме Великой, Малая и Белая Россия, Литва, Вольнь и Подолия.

В сентябре 1655 г. османы соглашались принять Украину “под руку и оборону”¹⁴. На роль протектора над украинским центром претендовало и Крымское ханство, пытаясь разрушить украино-русский союз.

Король Карл X Густав в 1655 г., чтобы окончательно превратить Балтику в шведское озеро и прибрать к рукам земли от Риги до Поморья и Одера, а при удаче и всё Великое княжество Литовское¹⁵, оккупировал коренные польские земли. Шляхта Великопольши перешла к шведам, Варшава сдалась без боя. После бегства Яна II Казимира в Силезию, Карл X Густав примеривался к польской короне. Шведская угроза встревожила всех соседей. В 1657–58 гг. против Швеции выступили Австрия, Дания, Бранденбург и Нидерланды.

Появление на русских границах огромной “империи”, поглотившей Польшу, было слишком опасным (В.Д.Королюк). 17 мая 1656 г. Россия объявила войну Швеции (не подписав мира с Польшей и зная, что шведы приманивали её почти всей Украиной и значительной частью Белоруссии¹⁶). Русско-польское перемирие в Вильно 24 октября 1656 г. предусматривало избрание царя Алексея Михайловича на польский трон в случае смерти Яна II Казимира. Это перемирие, конечно, задевало интересы Запорожского Войска, но оно было временным и от военного сотрудничества с Россией казаки никогда не зарекались¹⁷.

Речь Посполитая всё же устояла против “разделов XVII в.”, шведского Потопа и русско-украинского наступления. Гегемонию в республике приняли на себя “магнаты-крулевята”, имевшие не меньший политический вес, чем имперские князья. Они вели собственную внешнюю политику и растащили республику на “федерацию воеводств”.

Русское правительство, начиная с Андрусовского перемирия с Польшей в 1667 г., предворяя Петра Великого, на сотню лет приостановило воссоединение восточных славян и переключило внимание на моря. Швеция с 1661 г. (после утверждения границ с Россией по условиям мира 1617 г.) повернулась в сторону Германии.

Противоборство государств сопровождается силовым соперничеством идей. Русское мессианство формулировалось в виде: “Российское царство – высшее духовное образование на земле, в котором соединились судьбы всех бывших православных государств”¹⁸. В паре с мессианством работала и державная концепция, (о которой с XV по XX вв. в Москве никогда не забывали) о максимально-возможном расширении территории с воссоединением всех “русских земель” и освобождением православных Украины и Белоруссии от гнёта католиков.

Мессианская идея сарматизма (“шляхта – это особый сарматский народ”), утвердившаяся во второй половине XVII в., провозглашала исключительную роль поляков в исполнении Божественного промысла: “покровительствуемая Богом Речь Посполитая защищает весь католический мир”¹⁹. Гордость “золотыми свободами”, которых были лишены народы абсолю-

тистских государств, родила установку, предопределившую самораспад и разделы республики – аристократизм, смертельное соперничество с королевской властью и разрыв с двором и Речью Посполитой как целью. К этому добавлялась неприязнь к “схизматикам” – русским, украинцам, шведам и немцам²⁰.

Шляхетское превосходство подкреплялось высокой польско-латинской культурой, расходившейся поверху вплоть до Смоленска, Киева и Москвы (полонизовать население Украины и Белоруссии Польша не смогла).

Примыкавшая к русской украинская державная идея была национально-оборонительной, направленной исключительно на защиту украинского этноса от католицизма и ислама, даже если принять, что казачья старшина, следуя церковному понятию о “русском народе” в рамках Киевской митрополии, претендовала и на белорусские земли²¹. Вместе с тем, на Украине никогда не исчезала память об общерусском православном Отечестве (“Святой Руси”).

После смерти Богдана Хмельницкого единый украинский центр силы разбился на осколки. Началась усабица и схватка соседних государств за наследие вождя-державника (но не за передель “украинской этнической территории”²²). Все украинские гетманы и все центры военной силы в XVII–XVIII вв. в Чигирине, Немирове, Умани, Батуристине, Сечи, Фастове и Глухове, верно оценивая общий потенциал Украины и соседей, искали турецкой, крымской, русской, польской или шведской протекции.

Номинальный протекторат над Гетманщиной, определённый Переяславской Радой 1654 г., московское самодержавие стремилось преобразовать в реальный при помощи налогов, военной силы и переписей населения. После десятка лет социального, политического и военного отпора на Левобережной Украине, увенчанного резнёй русских гарнизонов в 1668 г., московское правительство стало действовать осторожнее, с учётом позиций гетмана и украинской старшины (1656–1668 годы не точно называть “украино-русской войной”). После них началась постепенная вековая украинорусская “конвергенция” и укрепление русских позиций на Украине²³.

О шаткости московской державности свидетельствует намерение отказаться от Украины после поражений 1659–60 гг. в Белоруссии, под Конотопом и Чудновом²⁴. Глава Посольского приказа А.Л.Ордин-Нащокин в 1667–69 гг. наивно предлагал переговорами приобрести “русские земли” Правобережной Украины²⁵. Вместе с тем, русская дипломатия стояла за Киев – “мать городов русских”, как символ объединительной программы России.

Державные планы Яна Собеского состояли в том, чтобы в союзе с османами и крымцами вернуть земли, утраченные в 1654–67 гг., и укрепить позиции Польши в Гданске и на Балтике. Однако добиться реванша не уда-

лось. Более того, украинская “руина” спровоцировала османскую экспансию свернуть в 1672–81 гг. на север от традиционного “балканского пути”.

Молниеносной победой 1672 г. (в некоторой мере благодаря поддержке украинского населения) султан Мехмед IV присоединил Правобережную Украину от Днестра до Днепра на правах эялета и умело вбил клин между двумя славянскими государствами (владения Крымского ханства он не увеличил).

Ежегодная дань в 100 тыс. злотых превращала (по османским понятиям) побеждённую Польшу в вассала. Поход Мехмеда IV тут же отозвался на окраине Восточной Европы – в лагере султана появились послы от башкир, казанских и астраханских татар с просьбой освободить их от иноверной власти²⁶.

Одновременно возобновилась и борьба России за Правобережье – на Крым и турецкие башни в устье Дона напали запорожцы и донцы. В 1673 г. Россия обещала правобережному казачеству, что Заднепровье никогда не будет уступлено Короне Польской.

19 сентября 1676 г. был погашен “османский центр” украинской государственности, ослабленный массовым бегством украинцев от турок на левый берег Днепра. Схватка за Чигирин была войной за Правобережную Украину. “Для вида” турки угрожали, что собираются продвинуть свои владения до Сейма и Киева. Как только под Чигирином показался воевода Г.Г.Ромодановский и российский гетман “обоих сторон Днепра” И.Самойлович, П.Дорошенко сложил символы гетманской власти и сдал артиллерию.

По Бахчисарайскому перемирию 1681 г. русско-турецкая граница прошла по Днепру, а земли от Буга до Днепра должны были оставаться “впусте”. Так Украина разделилась натрое. Однако при новой наброшенной сети границ ядро украинского народа по обоим берегам Днепра осталось единым.

В 1683 г. Ян III Собеский снова всколыхнул польский победный настрой. Король-державник намеревался использовать свой триумф под Веной для укрепления влияния в Венгрии, Молдавии и Валахии. Шляхта пела “Пройдя море с нашим Яном, станем мы над Иорданом!”, надеялась изгнать в Азию татар из Крыма силами России и, предвосхищая планы Екатерины Великой, сделать Крым независимым от Турции²⁷. Одновременно, несмотря на заключение Вечного мира с Россией в 1686 г., Варшава не отказывалась и от тайных попыток возвращения Гетманщины на условиях Гадячского договора 1658 г.

Организованные по просьбе Собеского два похода на Крым были лишь платой России за Вечный мир и закрепление Левобережной Украины

(ради этого России пришлось отказаться от Приамурья в 1687–1689 гг. в пользу Китая)²⁸. И крымцы, и турки, исходя из прошлого военного опыта, пренебрегли военной силой России. Походы оказались безрезультатными, но в 1687–89 гг. Россия продемонстрировала способность к мобилизации огромной массы войск, способность не меньшую, чем Австрия и Османская империя, и впятеро большую, чем Польша.

Походы Собеского в Молдавию в 1680–90-е годы тоже провалились. Судьбу Турецкой войны решил австрийский полководец Евгений Савойский, который с 40 тысячами солдат нанёс 135-тысячному османскому войску неслыханное поражение на р. Тиса под Зентой в 1697 г. На этом фоне захват Азова армией Петра I выглядел скромным, но он обозначил становление России как ведущей державы Восточной Европы.

На переговорах в Карловаце русский посол П.Б.Возницын 1699 г. включил Россию в семь ведущих держав мира (выше, чем Польшу) и выставил запросы на Крым, Азов, Очаков и устье Днепра – программу, которая была выполнена в XVIII в.²⁹. С польско-русским “равновесием” было покончено.

Только благодаря участию в Священной лиге поляки вернули Подолье. Навсегда закончив спор с османами, Польша ликвидировала “украинский щит” на Правобережье.

III. Слом шведской гегемонии Северным союзом и начало российского великодержавия

Различный военный и политический потенциал предопределил разную эволюцию державных сил в Восточной Европе.

Откат османской державы из Европы продолжался три века – вплоть до катастрофы султанского режима в начале 20 в.

Магнаты и шляхта, устранив Речь Посполитую из активной европейской политики, довели её до самораспада и расчленения в 1772–1795 гг.

Швеция, напротив, во время пика “каролинского единовластия” 1700–1709 гг. стала гегемоном не только Северной и Восточной, но и Центральной Европы. Сокрушительная сила её мобильной армии в немалой мере держалась на протестантском вдохновении. Стратегия талантливого короля-полководца Карла XII всегда целила в ядро державности (столицу) противника – на Копенгаген 1700, на Варшаву 1702, на Саксонию 1706, на Москву 1708. Если прежние шведские короли “откусывали” только по частям балтийские берега, то Карл XII превратил в вассала почти всю Речь Посполитую. Милитаризм Карла XII нёс черты авантюризма. Оккупация “еретиками-протестантами” в 1702–09 гг. оказалась для поляков настолько жестокой, что марионеточный король Станислав I, возведённый на трон

шведскими штыками, в критический для шведов 1709 г. вступил в тайные контакты с русскими резидентами и заявлял о желании мира с царём³⁰. О “номинальном шведском протекторате” над Украиной в 1708–1713 гг. говорить не приходится³¹.

Титан-державник Пётр Великий (в распоряжении которого было лишь кондовое поколение XVII в., со слабым державным сознанием) провёл первые в мире обязательные рекрутские наборы, создал регулярную армию и одержал вместе с ней Полтавскую победу, сломившую шведское великодержавие. Теперь Речь Посполитая стала русским плацдармом для наступления в Северной Германии и на Балканах.

Спад политического веса Гетманщины в составе России правильнее связывать не с Полтавской победой, а с переходом Мазепы на сторону Станислава I и Карла XII в 1708 г. В отсутствие гетмана Батурин был обречён. Самый богатый собственник на Украине, зная, что протекторат слабой шляхетской республики или далёкой Швеции был бы выгоднее, стремился вырваться из железной хватки царя, мобилизовавшего всё, что можно ради победы. Но на призыв поддержать шведских оккупантов Украина не только “не шевельнулась” (М. Грушевский), но ответила партизанской войной.

Победы 1709–10 гг., перевернули всю ситуацию в Восточной, Северной и части Центральной Европы и заложили основы русского великодержавия.

В 1711 г. царь наметил присоединение Молдавии и Валахии. Несмотря на слабость, Польша в 1711 г. тоже подняла вопрос о “прибылях” в Дунайских княжествах³² и до конца Северной войны надеялась на уступку завоеванной русской кровью Лифляндии.

Используя послушную военную силу, царь мог бы захватить все древнерусское наследие бессильной Речи Посполитой. Однако на первом плане для великого реформатора стояли глобальные Балтийско-Атлантическая, Черноморская, Каспийско-Индийская и Тихоокеанские доктрины. Шляхетская республика не была разделена ни в Северную, ни в Семилетнюю войну. Австрия, Россия, Пруссия и Франция создали систему сбалансированного контроля над ней. “Соборизация” Украины и Белоруссии пришлась на эпоху Екатерины Великой.

Ништадский мир 1721 г. дал России формальное право опекать и “шведские свободы”.

IV. Россия – великая мировая держава

В то время, как в Польше в первой половине XVIII в. носителей экспансионизма не стало, в России их количество выросло. На Фридриха II Русская армия шла через польские земли (проходу по которым Речь Посполитая

пыталась препятствовать), с “огнём военной ревности” (А.Т.Болотов). 24 января 1758 г. императрица Елизавета Петровна присоединила к России Восточную Пруссию. Начиная с царствования Екатерины II, евразийско-американская империя, став равновеликим соперником западных держав, вела уже мировую политику.

Православная империя превратилась в сильнейшую сухопутную державу земли, выплавлявшую больше всех в мире чугуна, железа, меди и вывозившей пшеницу.

В отличие от антикоролевского “сарматства” шляхты, в России высшей ценностью стал дворянский патриотизм, сплавленный с идеей справедливого, возвышенного и несокрушимого самодержавия. Верность родине и верность престолу не расчленились³³. Все жили под девизом: “Мы русские, с нами Бог!”, “Никто в мире не одолеет русских!”. На этой основе необычайно выросла ударная сила Русской армии.

При сильном, даже чужеродном очаге державности, к нему притягиваются разные этносы (среди венгров и болгар, несмотря на иго, были стойкие османofilы, словаки и хорваты в XVIII в. выступали за “*patio hungarica*”). С ростом авторитета православной империи росла “прорусская” партия в Молдавии, Валахии, Сербии и на Украине. Получившая права дворянства украинская старшина, подобно остзейским или грузинским дворянам, становилась ревностным строителем Российской державы. Ликвидация украинского гетманства в 1764 г. и Запорожской Сечи в 1775 г. прошла без эксцессов (прорусская партия имела преобладание в Польше даже после раздела 1772 г. и была популярной в начале XIX в.).

Всего за несколько лет до разделов структура и управление войсками шляхетской республики находились на уровне XVI в., там не отказывались от посполитого рушения, от сословных прав и вольностей республики. Шляхта не хотела служить в своей символической 25-тысячной армии, сдавать в неё своих крепостных и платить налоги на её содержание. Господствовало убеждение, что вооруженные до зубов соседи заинтересованы в целостности безвластной республики (в 1786 г. Австрия имела армию 222 тыс., Пруссия – 194 тыс., Россия – 275 тыс. (в 1795 г. – 413 тыс.))³⁴.

Однако, несмотря на деградацию государства, польское державное сознание никогда не угасало. Державность жила в каждом шляхтиче, который был деспотом в своём имении. Свидетельствами этого могут быть признание императорского титула царей только в 1764 г. (позже Священной Римской империи и Франции), напоминание России в 1764–66 гг. о “возвращении отошедших от республики земель”, с квалификацией Вечного мира как “нетвёрдого” (в то время Петербург настаивал на русско-

польском союзе и подтверждении договора 1686 г.³⁵). Сюда же можно отнести и ярость воинствующего католицизма барских партизан-конфедератов, которые, вопреки “веку Просвещения”, не признавали равных прав православных и протестантов, что спровоцировало крестьянское восстание 1768 г. на Правобережной Украине против поляков, евреев и ксендзов³⁶.

Русские победы в Хиосском проливе, у Чесмы, Ларги и Кагула, провозглашение Петербургом “независимости” Крымского ханства не произвели впечатления в Польше и не успокоили шляхту. Правительство Екатерины II стало склоняться к разделам.

Раздел Речи Посполитой 1793 г. вызвал патриотическое восстание Т.Костюшко, с которым не могли справиться, пока жестокий удар А.В.Суворова 24 октября 1794 г. по польскому центру (пражскому предместью Варшавы) не подавил волю к сопротивлению у вождей повстанцев.

Присоединив литовские, белорусские и украинские земли в 1795 г., Россия не затронула коренную Польшу. Однако расчленение многонациональной республики воспламенило патриотизм поляков. Песня легионеров Я.Г.Домбровского (ставшая с 1926 г. национальным гимном) “Еще Польша не умарла”, точно выражает идею живой страны, где одно сердце билось в любой части раздела, а польское ядро оставалось целостным все 125 лет “неволи” (1793–1918). 3 мая 1815 г. в договоре России, Австрии и Пруссии признавалось существование польского народа как целого³⁷. Насильственное подавление чужого очага державности опасно для захватчика. С присоединением Царства Польского в 1815 г. коренная Польша стала для России “обжигающей рубашкой кентавра” (Ж. де Местр)³⁸.

Так соперничество очагов державности в Восточной Европе закончилась победой России, которая с этого времени играла главенствующую роль в Европе, вплоть до поражения в Крымской войне 1853–56 гг.

Примечания

1. Концепция статьи заимствована из работы великого русского просветителя Д.Л.Андреева “Роза мира”. – М., 1995. – Т.2 (Там же, на с.138 – упоминание о Шевченко).

2. Монголы и османы двумя сверхмощными ударами с востока смели начальную православную цивилизацию восточных и южных славян.

3. На шведский протекторат и отделение от России ориентировались новгородские сепаратисты. Новгородское государство существовало до 1617 г. и шведы в 1614 г. заставляли новгородцев дать присягу Густаву II Адольфу (*Кобзарева Е.И.* Шведская оккупация Новгорода в период Смуты XVII в. – М., 2005).

4. *Флоя Б.Н.* Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в конце XVI – начале XVII вв. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и

Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч.1. – С.49-50; *Семёнова А.Е.* Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX вв. Очерки внешнеполитической истории. – М., 2006. – С.268.

5. *Артамонов В.А.* Подъёмы и спады державного сознания в истории России IX–XX вв. // Патриотизм – духовный стержень народов России. – М., 2006.

6. *Флоя Б.Н.* Османская империя... – С.59-61.

7. *Краснов А.В.* Проникновение Османской Порты и её вассалов на Северо-Западный Кавказ в XVI – начале XVII вв. // Археология, архитектура и этнокультурные процессы Северо-западного Кавказа. – Екатеринбург, 1997.

8. *Флоя Б.Н.* Османская империя... – С.102-111.

9. *Орешкова С.Ф.* Османская империя в первой половине XVII в.: социально-экономическое положение, внутренняя и внешняя политика // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч.1. – С.21-22.

10. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.9 (2). – С.1091-1092.

11. Еврейские хроники 17 столетия (Эпоха “хмельничины”). – М., Иерусалим, 1997. – С.40, 43, 94-95, 266.

12. *Заборовский А.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994. – С.136.

13. *Заборовский А.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С.132.

14. *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987. – С.106.

15. *Заборовский А.В.* Россия... – С.121, 124; *Мелин Я., Юханссон А.В., Хеденборг С.* История Швеции. – Москва, 2002. – С.119.

16. *Заборовский А.В.* Россия... – С.126.

17. О негативной оценке украинскими историками перемирия 1656 г. см.: *Горобець В.М.* Українсько-російське зближення. Відчуження другої половини XVII ст. як результат багатofакторної взаємодії // Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.55.

18. *Синицына Н.В.* Третий Рим. – М., 1998. – С.141, 243, 323 (Здесь никогда не было имперских претензий).

19. *Тьмовский М., Кеневич Я., Хольцер Е.* История Польши... – С.245; Мысль, что “Польша – оплот христианства”, и сейчас здравствует в этой стране (*Коженевска-Берчинска И.* Диалог поляков и русских // Мосты культуры. – Минск, 2006. – С.120).

20. *Ботлан Г.А.* Описание Украины. – М., 2004. – С.347; Подобное и ныне бытует как полоноцентризм и пренебрежение к соседям (*Коженевска-Берчинска И.* Указ. соч. – С.120).

21. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – С.316.

22. Там же. – С.319.
23. *Артамонов В.А.* Україно-русская “конвергенция” в последней трети XVII–XVIII вв. // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII века (К 350-летию Переяславской Рады). – М., 2006. – Бюллетень. Вып.2. – С.21-30.
24. *Яковлева Т.Г.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.237, 278.
25. *Флоря Б.Н.* Османская империя... – Ч.2. – С.76-77, 95.
26. *Флоря Б.Н.* Войны... – С.110.
27. *Артамонов В.А.* Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699) // Османская империя и страны... – С.297, 299.
28. *Демидова Н.Ф.* Из истории заключения Нерчинского договора 1689 г. // Россия в период реформ Петра I. – М., 1973. – С.306-310.
29. *Богословский М.М.* Пётр I. Материалы для биографии. – М., Л., 1946. – С.367-376, 392-393).
30. РГАДА. – Оп.1. – 1709 г. – Д.27. – Л.46-47.
31. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 1999. – С.3, 26.
32. *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990. – С.64.
33. *Марасинова Е.Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII в. – М.1999. – С.143-144.
34. *Носов Б.В.* Установление Российского господства в Речи Посполитой 1756–1768 гг. – М., 2004. – С.169.
35. Там же. – С.244, 326, 382.
36. К этому можно добавить попытку польской эмиграции в 1855 г. присоединить Финляндию к освобождённой Польше, претензии в 1919 г. на мирной конференции в Версале на всю Литву, Белоруссию, Вольню, Галицию и часть Восточной Пруссии (“линия Р.Дмовского”) и походы возрожденной польской армии на Вильно и Киев. Ныне Польша, став “горячим сторонником США и НАТО”, пыгается как в прошлом, стать центром объединения Литвы, Белоруссии и Украины (*Бжезинский З.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – М., 2005. – С.86).
37. *Тьмовский М., Кеневич Я., Хальцер Е.* Истрия Польши... – С.309.
38. *Артамонов В.А.* Войско Польское и нашествие Наполеона на Россию // Бородино и Наполеоновские войны. Битвы, поля сражений, мемориалы. – М., 2002. – С.227.

Резюме

Автор статьи исследует проявления соперничества очагов державности на территории Восточной Европы в период XVII–XVIII в.

Ключевые слова: соперничество, Восточная Европа, державность.

Одержано 12 травня 2006 р.

РОССИЯ И УКРАИНА В ВЕСТФАЛЬСКОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ (1648–1702 гг.)

Стаття присвячена аналізу ролі України та Росії в Вестфальській системі міжнародних відносин в період 1648–1702 рр.

Ключові слова: Україна, Росія, Вестфальська система, міжнародні відносини.

Вначале несколько слов о понятии “система международных отношений”. Современная специальная литература время появления самого понятия “система международных отношений” связывает с Вестфальским миром 1648 г., когда не только появилась “всеобщая связь всех со всеми”, но “в Вестфале была заложена правовая основа международных отношений. Вестфальская система провозгласила главными субъектами международных отношений суверенные государства”¹.

По мнению Б.Ф.Поршнева, о системе международных отношений можно говорить и применительно к более ранним этапам истории. Поршневу отмечает её существование уже в конце XVI в., но строилась она на других принципах и имела другой вид: это была “цепная связь государств”. “Не было ещё всеобщей универсальной связи всех государств со всеми. Каждое вело политику по отношению к своим соседям, которых только как следует и знало. Два народа или два государства могли в историческом прошлом объективно находиться в каком-то взаимном отношении, даже и не подозревая о существовании друг друга. Между ними была цепная, непрямая, опосредованная связь”². Такой тип системы международных отношений, скорее всего, существовал значительно раньше. И.В.Можейко исследует “цепную связь” народов и государств от Индокитая и Японии до Палестины, Руси, Византии, Рима и Англии в конце XII в.³. Вероятно, её можно проследить и на более ранних этапах.

Система “цепной связи” начинает постепенно отмирать, когда на рубеже XV и XVI вв. начались великие географические открытия, колониальные захваты, когда изменилось представление о мире и рынки сбыта товаров расширились до мировых пределов, а вместе с ними локальные войны европейских держав переместились на океанские просторы. Против Испании и Португалии поднимались Англия, Франция, Голландия.

К этому времени был накоплен богатый дипломатический опыт, стали обычными конференции дипломатов, война обставлялась целой процедурой династических браков, договоров, союзов, перемирий. В работах

Н.Макиавелли, Б.Айлы, Г.Гроция были сформулированы основные принципы международных отношений: установление “баланса сил” (по возможности без войны) и соблюдение “государственного интереса” своей страны.

Впрочем, главный геополитический конфликт разгорался не в заморских колониях и не на океанских путях, а в Европе, где шло формирование централизованных национальных государств и абсолютных монархий. Этот процесс явно противоречил идее мировой католической империи, которую пыгались создать Габсбурги, утвердившиеся на тронах Священной Римской империи и Испанского королевства.

Эти планы Габсбургов вызвали серьёзную тревогу в других странах, особенно во Франции, которая сама претендовала на ведущую роль в Европе. Политические противоречия дополнялись спорами экономическими, династическими, религиозными, что и привело к Тридцатилетней войне (1618–1648) между габсбургским и антигабсбургским блоками держав (в которой косвенно участвовала и Россия), закончившейся поражением Габсбургов, заключением Вестфальского мира 24 октября 1648 г. и формированием новой системы международных отношений, основанной уже на “всеобщей связи всех со всеми”.

В ходе Тридцатилетней войны Франция начала осуществлять геополитическую концепцию Армана де Ришелье о “естественных границах” Франции на востоке по левому берегу Рейна, на юге – по Пиренеям и на севере – по берегам Ла-Манша и Па-де-Кале.

По условиям мира, Франция получала Эльзас без его главного города Страсбурга, Священная Римская империя германской нации всё больше децентрализовалась и германские князья фактически не зависели от Вены, получили право самостоятельной внутренней и внешней политики, свободу выбора религиозной конфессии. Получили независимость Республика Северных Соединенных Провинций (Северные Нидерланды, Голландия) и Швейцария. После 1648 г. Франция явно преобладала на политической карте Западной и Центральной Европы, не только расширив свои владения, но и объединив вокруг себя значительную часть германских князей, Баварию, Нидерланды, Швейцарию, Швецию.

Священная Римская империя германской нации теряла свои позиции, власть императора Фердинанда III над немецкими князьями значительно ослабела. Вместе с тем, существующее мнение о том, что Вестфальский мир “фактически покончил с империей”⁴, требует уточнения. В исследованиях В.Циглера, А.Шиндлинга, К.Решгена⁵ доказано, что Вестфальский мир зафиксировал лишь начало процесса распада империи, что сохранились основные внутренние и внешние функции этого государства, а в годы

правления Леопольда I (1657–1705) империя значительно окрепла: императорский сан сохранял высокий рейтинг в международных и внутренних делах. По наблюдениям Т.П.Гусаровой, после Вестфальского мира началось укрепление императорской власти австрийских Габсбургов и становление абсолютной монархии в их наследственных владениях эрцгерцогства Австрийского, на землях Чехии, в Венгерском королевстве. Начался процесс формирования Австро-Венгерской империи⁶.

Преобладание Франции в Европе, конечно же, вызывало раздражение не только при императорском дворе, но и среди её союзников. Недовольство росло вместе с ростом могущества французского короля Людовика XIV и расширением подвластной ему территории. Осенью 1659 г. Францией была победоносно завершена изнурительная война с Испанией, начавшаяся ещё в 1635 г. По Пиренейскому миру, у побежденного Филиппа IV Габсбурга отобрали часть Люксембурга, Артуа (у берегов пролива Па-де-Кале), Гагенау и предгорье Пиренеев – Руссильон. В следующем, 1660 г., Людовик XIV женился на дочери Филиппа IV Марии-Терезии, что позволило в последующем французским юристам заявить права Людовика на испанский престол⁷.

Вместе с тем, объяснять Вестфальскую систему исключительно габсбургско-бурбонскими противоречиями было бы упрощенным. Система была не биполярна, а полицентрична. Полицентричность объясняется делением Европы на своего рода регионы по геополитическим целям.

О центральном и западно-европейском регионе уже говорилось. Другой регион охватывал Скандинавию и балтийское побережье, где Швеция по Столбовскому миру с Россией 1617 г. и Вестфальскому миру получила стратегически важные участки: Карелию, Ижору и устье Невы у России, устья почти всех судоходных рек Речи Посполитой и Германии, Западную и часть Восточной Померании и другие северо-германские территории. Теперь целью её стало завоевать всё балтийское побережье и получить свободный выход через Зундские проливы. А это неизбежно сталкивало шведское королевство не только с Россией и Речью Посполитой, но и с Веней, Данией, Бранденбургом.

Стержнем внешнеполитической ситуации в третьем, юго-восточном регионе Европы было отражение агрессии Османской империи и стремление Габсбургов и Речи Посполитой укрепить свое влияние на Дунае и Балканах. В этот блок противоречий вливалась борьба Трансильванского княжества за независимость⁸.

Четвертый регион охватывал Восточную Европу, где с 1648 г. шла Освободительная война Украины, а с 1654 г. – война Украины и России за западно-русские и украинские земли против Речи Посполитой. Эти страны

вынуждены были отражать агрессию османской Турции и Крымского ханства. Прямое, а часто и решающее воздействие на развитие ситуации в этом регионе, а следовательно – и на эволюцию Вестфальской системы, оказывала политическая борьба на Украине.

Конечно же, такое деление на регионы отражает несомненный факт: “цепная связь” государств, характерная для более ранней системы международных отношений, сохранилась в регионах и дополняла Вестфальскую систему.

Автор намечает следующие этапы эволюции Вестфальской системы и предлагает проследить связь с ними внешней политики России и Украины.

1648–1659–1660 гг. Вестфальский, Пиренейский, Оливский мирные договоры. Апогей влияния Франции. Воссоединение Украины с Россией 1654 г. и успешное начало войны с Речью Посполитой.

1660–1681 гг. Рост франко-голландских противоречий, Деволюционная война Испании и Франции (1667–1668), войны Франции и Нидерландов (1672–1679), Нимвегенский мир, начало складывания антифранцузской коалиции в Европе. Обострение политической ситуации (“руина”) на Украине, освободительная борьба против Речи Посполитой на Правобережье Днепра и антифеодальные восстания по всей Украине, завершение русско-польской войны и Андрусовское перемирие 1667 г., Кардиский мир России и Швеции 1661 г. Войны России, Украины и Речи Посполитой против Османской империи в 1672–1681 гг.

1680–1700 гг. Аутсбургская лига и ослабление влияния Франции в Европе. Риксвикский мир 1697 г. Активизация натиска османов на Европу. Вечный мир России и Речи Посполитой 1686 г. Антиосманские войны России и Священной Лиги 1686–1699 гг. Карловицкий конгресс 1698–1699 гг. и Константинопольский мир 1700 г. России и Османской империи.

1701–1721 гг. Война за Испанское наследство 1701–1713–1714 гг. Северная война 1699–1721 гг. Крушение Вестфальской системы и формирование Утрехтской системы международных отношений.

Воссоединение Украины с Россией и их война против Речи Посполитой, как отмечал ещё Б.Ф.Поршневу, неизбежно требовала союза со Швецией, что сближало их с антиабсбургской группировкой. Ни в Москве, ни на Украине эту войну не мыслили иначе, как войну коалиционную.

Идея создания коалиции принадлежала Б.Хмельницкому и была подхвачена Москвой. Русские и украинские дипломаты были направлены в европейские страны, Крымское ханство и Стамбул с объяснениями причин войны и с призывами примкнуть к России и Украине.

Самые влиятельные европейские страны – Франция и Империя, в силу ряда причин отказались от союза. Крымский хан Ислам-Гирей не признал

воссоединения Украины и России, разорвал существовавший с 1648 г. союз с Хмельницким и заключил союз с Речью Посполитой.

Стержнем создаваемой коалиции должен был стать, по мысли московских дипломатов и Богдана Хмельницкого, русско-шведский союз. К лету 1655 г. в ходе переговоров были выработаны взаимоприемлемые условия в главном вопросе: владения Речи Посполитой в Восточной Прибалтике должны были перейти к Швеции, а за царем Алексеем Михайловичем признавался титул “Всеа Великия и Малыя и Белья Русии самодержца” с включением белорусских земель и земель западной Украины до реки Сан и верховий Вислы⁹. Были достигнуты и значительные военные успехи: войска Украины и России дошли до Львова, Гродно и Каунаса. В июне 1655 г. началась польско-шведская война и войска короля Карла X Густава овладели практически всей Польшей вплоть до Кракова.

Это было время и наибольшего подъема Франции, и антигабсбургской коалиции. В 1653 г. удалось покончить с Фрондой, в 1655 г. к Франции фактически присоединяется и ведет военные действия против Испании Англия. В 1657 г. Людовик XIV и Оливер Кромвель оформили союз и в следующем году их войска овладели Дюнкерком: город был передан Франции. Наконец, в 1659 г. последовал упоминавшийся уже Пиренейский мир.

Тенденции к смене политической ситуации в Восточной Европе начинают появляться примерно с 1656–1657 гг., когда резко сменив внешнеполитический курс и начав 16 мая 1656 г. войну против Швеции, Россия не только ослабила её позиции, но и сама оказалась в дипломатической изоляции.

Ко всему этому добавился внутренний кризис, охвативший Украину после того, как 27 июля (5 августа) 1657 г. умер Богдан Хмельницкий. Негативные последствия не вовремя начатой русско-шведской войны стали очевидны уже осенью 1658 г., когда России пришлось воевать не только против Швеции, но и против окрепшей Речи Посполитой, против нового украинского гетмана И. Выговского и против Крымского ханства¹⁰.

Менялась вся геополитическая ситуация в Восточной Европе. Вместо возможного антипольского союза России, Украины и Швеции начал действовать антироссийский союз Речи Посполитой, Крыма и части Украины. Ко всем бедам, оказался открытым западный фланг Белгородской черты и крымские татары обрушились на глубинные районы России, не знавшие их вторжений с конца 1630-х годов¹¹. Положение несколько стабилизировалось после того, как в августе 1659 г. на раде в г. Переяславе выбрали нового гетмана – Юрия Хмельницкого и Украина вновь присягнула царю.

Между тем, внешнеполитическая ситуация в Европе в конце 1650-х гг. начинает постепенно меняться. Над гегемонией Франции и её союзницы

Швеции появляются первые тучи, и если закончившаяся в 1659 г. франко-испанская война ещё принесла Людовику XIV новые территории и права на испанский престол, то положение Швеции ухудшилось. Против неё сложилась внушительная коалиция в составе Речи Посполитой, Австрии, Бранденбурга, Дании и Голландии. Войны Швеции закончились Копенгагенским миром с Данией (1659 г.), по условиям которого Швеция сохраняла за собой датские владения в Скандинавии и прекращала выплату Зундской пошлины (за право прохода судов через Зундский пролив), и Оливским миром 3 мая 1660 г. с Речью Посполитой, по которому Польша передавала Швеции Эстляндию, Моонзундский архипелаг, большую часть Латвии (кроме Курляндского герцогства, которое оставалось вассалом Речи Посполитой). Ян Казимир и новый шведский король Карл XI отказывались от взаимных претензий на троны¹². Тем не менее, Швеция не решила главной своей задачи: отрезать Речь Посполитую и Данию от балтийского побережья.

Боевых успехов война со Швецией России не принесла, да к тому же Речь Посполитая готовилась нанести новые удары, а потому в 1658 г. было подписано Велиесарское перемирие между Москвой и Стокгольмом, а в 1661 г. между ними был заключен Кардисский мир на условиях *status quo ante bellum*. Вновь все силы России были сосредоточены на проблеме борьбы за воссоединение западно-русских, украинских и белорусских земель, но теперь инициатива была в руках Польши.

Едва заключив 3 мая 1660 г. Оливский мир со Швецией, Речь Посполитая тут же активизировала войну против России и летом значительно потеснила её силы в Белоруссии. В ответ Россия и Украина наносят своего рода отвлекающий удар в направлении на Галицию силами 15-тысячного корпуса Василия Борисовича Шереметьева, казаками наказного гетмана Тимофея Цецуры и гетмана Юрия Хмельницкого. 8 октября, после упорных боев под Слободищами, капитулировал и присягнул на верность королю Юрий Хмельницкий, а 28 октября сложили оружие Шереметев и Цекура. Шереметев более 20 лет провёл в татарском плену¹³.

Поражение русской армии и украинских казаков под Чудновым привело к потере Правобережной Украины (где в 1663 г. гетманом был избран ставленник Речи Посполитой Павел Тетеря) и оживило надежды польской шляхты на подчинение и левого берега Днепра. Надежды эти были явно не обоснованы, что показала неудача предпринятого в сентябре 1663 г. похода польско-литовских войск на левый берег¹⁴. Украина оказалась фактически разделенной на Левобережную, попадавшую в зависимость от Речи Посполитой, и Правобережную, в составе России, где в 1664 г. избрали своего гетмана – И.М.Брюховецкого. Русско-польская

война закончилась Андрусовским перемирием 1667 г., по условиям которого за Россией оставались западно-русские города, Левобережная Украина, Киев (формально на два года) и под совместным владением – Запорожье.

Примечательно, что военные трудности и неудачи России наступают синхронно с военными неудачами Швеции. В 1659 и в 1660 гг. Швеция вынуждена отказаться от продолжения экспансии против Речи Посполитой и Дании и подписать Копенгагенский и Оливский мирные договоры, Россия терпит поражения под Конотопом и Чудновым, утратив Правобережную Украину. Конечно же, поражения эти явились следствием не только “свободы рук” Польши на западе, а, главным образом, осложнения внутренней ситуации на Украине и политической борьбы за гетманскую власть после смерти Богдана Хмельницкого, но нельзя скидывать со счетов и изменившуюся в благоприятную сторону для Речи Посполитой внешне-политическую ситуацию.

Вестфальская система, достигнув пика развития, постепенно накапливает внутренние противоречия. Начинает колебаться гегемония Франции в Европе. В 1667–1668 гг. Франция ведет так называемую деволуционную войну (война за признание прав Марии Терезии на Испанские Нидерланды в союзе с Северными Нидерландами и едва не захватила всю Фландрию). Однако Людовик XIV слишком рано раскрыл свои карты, что и вызвало сильнейшую тревогу голландцев, англичан и шведов. Под их давлением зимой 1668 г. Людовик вынужден был подписать Аахенский мир, по условиям которого оставил за собой Фландрию, но вернул Испании Южные Нидерланды и Франш-Конте¹⁵.

В 1672 г. Франция в союзе с Англией (а точнее – с королем Карлом II, действовавшим в обход парламента) начинает войну с Голландией и почти захватывает страну, но к власти приходит штатгальтер Вильгельм III Оранский, который вынуждает Англию выйти из союза, а сам заключает соглашения с Леопольдом I, Испанией и германскими князьями, формирует новую антифранцузскую коалицию. Мир был заключен в 1679 г. в Нимвегене, отказавшись от во Фландрии, но получил взамен Камбре и Валансьен в Бельгии и Франш-Конте у своих восточных границ. По мнению Е.Б. Черняка, военные успехи Франции испугали как союзные, так и нейтральные страны¹⁶, против Франции формируется Аугсбургская лига в составе Северных Нидерландов, Испании, Савойи, императора Леопольда и, что особенно показательно, бывшего её верного союзника – Швеции.

Одновременно в Европе усиливается престиж и влияние австрийского императора. В конце 50-х – начале 60-х гг. развернулись особенно упорные бои с османами, усилившими натиск на Центральную Европу, и Леопольд I

стяжал славу главного борца с мусульманской опасностью. В октябре 1663 г. в Регенсбурге собрался имперский рейхстаг, на котором решили выделить средства на войну и сформировать коалицию против Османской империи. Популярность лозунга защиты христианства была настолько велика, что в коалицию вошла и Франция: Людовик XIV направил пятитысячный отряд. Генеральное сражение произошло 1 августа 1664 г. у местечка Сенготхард на границе Венгрии и Австрии. Это было одно из величайших сражений против турок, победу в котором одержал австрийский главнокомандующий Монтекукколи. Все ожидали, что последует решительное наступление, но 10 августа 1664 г. в крепости Вашвар был подписан договор, по которому император Леопольд признавал все завоевания турок в Венгрии и Трансильвании¹⁷. Кстати, отметим, что в этот поход крымский хан смог выставить только около 2000, остальные его силы были скованы войной против России и Украины¹⁸.

Андрусовский договор не предусматривал претензии Османской империи на украинские земли, а потому для обеих стран главной геополитической проблемой становилось противодействие захватническим тенденциям Блистательной Порты и Крымского ханства. Г.А. Санин доказывает, что Андрусовский договор предусматривал два варианта развития отношений с Османской империей: 1) мирный отказ султана и хана от притязаний на украинские и южно-русские земли и присоединение Порты и Крыма к русско-польскому договору; 2) оборонительный союз России и Речи Посполитой в случае нападения Османской империи или ханства. Причём, предпочтительнее был первый вариант¹⁹.

С целью получить признание султаном Мухаммедом IV Андрусовского договора, в Стамбул были направлены со стороны России Афанасий Иванович Нестеров и со стороны Речи Посполитой Иероним Радзиевский.

Позиция Турции относительно Андрусовского договора была откровенно негативной. Радзиевскому и Нестерову не удалось добиться признания этого договора Портой. Дело ограничилось лишь подтверждением прежних, формально мирных отношений.

Не увенчались успехом посольства России и Польши и в Бахчисарае. Дело в том, что крымский хан Адиль-Гирей попытался использовать восстание на Правобережной Украине и с помощью гетмана Правобережья Петра Дорофеевича Дорошенко подчинить эту часть Украины. Что же касается планов и личности самого П.Д. Дорошенко, эта проблема требует самостоятельного исследования, имеет давнюю историографическую традицию и диаметрально противоположные выводы: от “предателя украинского народа”, “агента турецкого султана”, отдавшего Украину в подданство Стамбулу, до национального героя. По мнению автора этих

строк, П.Д.Дорошенко продолжал политику Богдана Хмельницкого, намереваясь освободить Правобережье Днепра от власти Речи Посполитой, и объединить Украину прежде всего в составе Российского государства на условиях конфедерации, но допускал и возможность протектората над Правобережьем со стороны Порты или Речи Посполитой. Россия, связанная перемирием в Андрусово, не могла открыто поддержать его, и он сделал ставку на Крымское ханство и Турцию, как в 1647 г. Богдан Хмельницкий.

Итак, вариант мирного решения споров с Османской империей оказался нереальным. На этот случай Андрусовский договор предусматривал заключение антиосманского союза. Переговоры проходили в Москве в октябре-декабре 1667 г.

Впрочем, вопрос о союзе был хотя и главной, но не единственной проблемой предстоящих переговоров 1667 г. Обе стороны вопрос о союзе рассматривали в связи с положением на Правобережной Украине, где разворачивались военные действия Петра Дорошенко и поддерживавшего его хана Адиль-Гирея.

Прения показали, что польско-литовские дипломаты предполагали использовать заключенный союз не столько против Османской империи, сколько против восставшей Правобережной Украины. Возглавлявший посольство С.Беневский, сославшись на то, что Дорошенко помогает крымский хан, потребовал немедленного и первоочередного заключения союза уже этой зимой и столь же быстрой помощи со стороны России “против крымских татар”²⁰. Вполне понятно, что хотя Россия и признала формально Правобережье за Речью Посполитой, но участвовать в карательных акциях против украинских казаков и крестьян не собиралась (более того, уже в 1668 г. П.Д.Дорошенко начал переговоры с киевским воеводой о принятии правобережья Днепра в российское подданство²¹).

В 1668 г. ситуация на Украине претерпела заметные изменения, корень которых был в структурном кризисе, охватившем Украину, и известном в историографии под именем “руины”. В 1668 г. вспыхнуло восстание населения Левобережной Украины против российских воевод, вмешивавшихся в дела гетманской и полковой администрации и гетмана И.М.Брюховецкого. Острое недовольство вызвал Андрусовский договор, который воспринимали на Украине как предательство Москвы, “разодравшее” единое, живое тело украинской государственности (в действительности раскол Украины произошел за несколько лет до Андрусова в результате борьбы за власть различных старшинских группировок).

В ходе восстания Брюховецкий был убит восставшими. На короткое время Левобережная Украина переходит под власть популярного в народе гетмана Дорошенко. Для России складывалась весьма напряженная

ситуация. Власть Москвы удерживалась лишь на северо-востоке Левобережья вокруг Чернигова, в Нежине и в Киеве. Однако, удержаться на Левобережье Дорошенко не смог: коронный гетман Речи Посполитой Ян Собеский начал наступление на Украину с запада. Дорошенко вынужден был вернуться на правый берег, что позволило Москве постепенно восстановить ситуацию. При поддержке российских войск в марте 1669 г. гетманом на левом берегу избрали Д.И.Многогрешного.

В новом договоре, заключенном при его избрании, ликвидировались все попытки ограничения автономии. Из компетенции воевод изымались все административные и судебные функции: они не имели права вмешиваться в дела гетманской и полковой администрации, не могли судить население, самовольно ставить на постой русских ратных людей. Российские гарнизоны должны были содержаться за счёт присылаемых из Москвы средств – поборы и налоги с населения расходовались только на местные нужды. Провиант воеводы могли брать только в специально выделенных городках и селах и обязательно расплачиваться с населением. Эти статьи были подтверждены в 1672 г. при избрании гетманом И.Самойловича²². Таким образом, сочетая военные меры подавления и широкие, почти не ограниченные автономные права Украины, удалось стабилизировать ситуацию на Левобережье.

На оставшейся в составе Речи Посполитой Правобережной Украине ситуация развивалась в противоположном направлении.

Подавить вспыхнувшее на Правобережье восстание под предводительством П.Дорошенко не удалось и в 1670 г. между ним и коронным гетманом (с 1674 г. – королем) Яном Собеским был подписан договор в г.Остроге, признававший за Украиной значительные права: магнаты не имели права появляться без разрешения гетмана. Войска Речи Посполитой могли войти только с ведома гетмана и находиться под его командой, православные получали равные права с католиками и т.д.²³. Но эти требования были восприняты как “ненасыщенное хотение государства отдельного”. Ярый ненавистник казаков, подканцлер Ольшовский, считал даже, что Дорошенко желает “независимой ни от кого монаршей власти”²⁴. Сейм не ратифицировал этот договор и 2 сентября 1670 г. король утвердил нового гетмана Правобережья – уманьского казацкого полковника Михаила Ханенко. С ним был заключен новый договор, который полностью отменял все права Украины и ставил гетмана в подчинение польским военачальникам²⁵.

В результате, если Россия уступками и признанием украинской государственности стабилизировала внутреннее положение на Левобережной Украине, то Речь Посполитая отказалась признать требования

восставших, что обострило ситуацию на Правобережье и углубило там военный и социальный конфликт.

Между тем, опасность полномасштабной войны с Османской империей возросла после того, как в 1669 г., реформированная и возрожденная визирами отцом и сыном Кюпрюлю, она нанесла поражение Венеции в Кандийской войне. Султан Мухаммед IV получил свободу рук на северных рубежах.

На русско-польских переговорах в Москве в 1671 г. вновь встал вопрос “обновления” оборонительного союза. Казалось бы, перед лицом надвигающейся войны надлежало разработать четкие взаимные обязательства совместных военных действий. Однако этого не произошло. Глава польской делегации Ян Гнинский требовал немедленную вооруженную помощь против татар, а фактически – против П.Д.Дорошенко; А.С.Матвеев предлагал вначале договориться о мирном “успокоении” Правобережной Украины, об участии в переговорах гетманов Д.И.Многогрешного и П.Д.Дорошенко (возможно, даже о переходе Правобережья в русское подданство), а потом говорить о союзе против Турции²⁶.

В конечном итоге, 30 марта 1672 г. был подписан новый вариант союза, который, по настоянию Матвеева, весьма ограничивал участие России в войне: в случае нападения султана или хана на Речь Посполитую, Россия не направляла войска на Правобережье, а должна была лишь подтянуть их к Днепру и направить на Турцию и Крым походы казаков и калмыков²⁷. Договор был принят, в основном, в российском варианте, но в Речи Посполитой его восприняли как величайший успех своей дипломатии. Дело в том, что шляхта больше опасалась появления за Днестром русских войск, чем татар или турок. По всей Польше распространялись памфлеты, в которых писали об “угрозе от стены восточной”, о якобы существовавших планах Москвы под предлогом помощи союзнику овладеть всей Украиной²⁸.

Ближайшее будущее показало, что новый вариант антиосманского союза был скорее крупным просчётом российской и польской дипломатии, чем их удачей. Не прошло и пяти месяцев, как в августе 1672 г. 300-тысячное турецкое войско во главе с визиром Кюпрюлю (по некоторым сведениям, при войске был инкогнито сам султан) овладело Каменец-Подольским. 2 сентября от стен поверженного Каменца-Подольского султан и хан распустили свои отряды по Украине: до Вислы, Сана и Карпат. К ним вынужден был присоединиться со своими казаками и П.Д.Дорошенко.

Россия тоже приняла участие в войне в той мере, в какой это предусматривалось союзным договором. Донские казаки предприняли поход на Азов и Крым, запорожцы ударили с севера на Перекоп, в России объявили

сбор дворянам, войска под командой Г.Г.Ромодановского угрожающе поднялись к берегам Днепра. Были приняты и экстренные дипломатические меры: ко всем христианским государям А.С.Матвеев разослал дипломатов с призывом заключить союз и помочь польскому королю Михаилу Вишневецкому.

В октябре 1672 г. под городом Бучачем Речь Посполитая подписала мир с Турцией, который больше походил на капитуляцию. По условиям мира, вся Правобережная Украина (кроме Каменца-Подольского) формально переходила под власть гетмана П.Д.Дорошенко, союзника султана и находившегося под протекторатом (но не в подданстве! – Г.С.) турецкого султана. В 1674 г. эти условия были подтверждены Жванецким договором. По Бахчисарайскому миру 1681 г. (точнее – перемирию на 20 лет), Турция и Крым признали за Россией Левобережную Украину, Киев и Запорожье.

Таким образом, мы видим, что в то время, когда на западе и в центре Европы начинается кризис Вестфальской системы и антагбсбургская группировка клонится к упаду, Россия и Левобережная Украина отходят от этой группировки и сближаются с набирающей силы Веней, вокруг которой группируются и постепенно захватывают лидерство Северные Нидерланды и Англия.

Мирные договоры Польши и России развязали султану руки на севере и дали возможность предпринять последний рывок в Центральную Европу. Следовательно, на короткое время Речь Посполитая и Россия вновь оказываются ближе к Вене, нежели к Парижу. Над Австрией нависла угроза нашествия османов и, воспользовавшись этим, Людовик XIV захватил Страсбург и таким образом полностью овладел Эльзасом. В 1684 г. Империя и Испания признали его “права” на город. Но это был скорее политический просчёт, чем успех короля. Внешнеполитическое положение Франции ухудшилось. В 1682 г. встревоженные французскими захватами Леопольд I, Республика Северных Соединенных Провинций, Испания, Бавария и Ганновер заключили союзный договор, по условиям которого в случае нападения на кого ни будь из них, остальные выставляют 30000 армию²⁹.

Вестфальская система вступила в этап кризиса после того, как 14 июня 1683 г. турки осадили Вену. Под предлогом организации помощи, Леопольд бежал из Вены, поручив её защиту жителям и гарнизону под командой фон Штакельберга. Стремительный марш к Вене Яна Собеского и битва 12 сентября 1683 г. спасли столицу. В следующем 1684 г. сформировалась антиосманская Священная лига во главе с Леопольдом I, в которую вошли, кроме Австрии: Венеция, Речь Посполитая, Бранденбург и некоторые мелкие германские княжества. Римский папа обратился за помощью и к Людовику XIV, но из Версаля последовал иронический ответ, что кресто-

вые походы нынче вышли из моды, за что “христианейший король” и получил прозвище “христианейший турок”³⁰.

В тот момент, когда турки осаждали Вену, Людовик XIV 31 августа 1683 г. вторгся в Люксембург и Фландрию, начав новую испано-французскую войну. Леопольд I не мог оказать реальной помощи испанскому королю Карлу II и в июне 1684 г. Люксембург капитулировал. Мир был заключен 15 августа в австрийском городе Регенсбурге, по которому Испания согласилась отдать Франции Люксембургское герцогство, сохранив за собой оккупированную французскими войсками Каталонию и Фландрию.

В 1688 г. произошла “славная революция” в Англии: парламент изгнал Якова II Стюарта (Франция помогала ему реставрировать католицизм и абсолютизм) и пригласил на престол Вильгельма III Оранского. Кольцо противников замкнулось вокруг Франции: Оранский понимал невозможность восстановления абсолютизма, был протестантом, укреплял роль парламента и вошёл в антифранцузскую коалицию.

С 1689 г. началась война Аугсбургской лиги (Англия, Голландия, Бавария, Испания) против Франции, закончившаяся Рисвикским миром 1697 г., по условиям которого Людовик должен был уступить Испании и Империи часть ранее завоеванных территорий в Испанских Нидерландах и все земли по берегу Рейна, кроме Страсбурга³¹.

После разгрома турок под Веной дела Священной Лиги пошли не столь гладко: армии императора не удалось закрепиться в Венгрии, а Собеский так и не смог выбить турок из Каменца-Подольского. Чтобы оттянуть значительную часть сил Османской империи (прежде всего Крымского ханства) на восток, нужно было вовлечь в Священную Лигу Россию. После Бахчисарайского перемирия у России не было особых причин воевать с Османской империей: Запорожье, Киев и украинские земли к востоку от Днепра султан и хан признали за Россией, тогда как Речь Посполитая отказывалась заключить Вечный мир на условиях Андрусовского перемирия.

Затягивающаяся война с Османской империей требовала заключить новый союз с Россией и в 1686 г. Вечный мир был подписан. Сверх уступленных в 1667 г. территорий Россия получала Запорожье, но должна была немедленно начать новую войну с Турцией и Крымом. Россия фактически входит в коалицию европейских держав (формально страна присоединилась к Священной Лиге только в марте 1697 г. Это был едва-ли не первый в истории России случай уже и юридически оформленного участия в коалиции).

Рассматривать Вечный Мир только как договор, закрепивший за Россией западно-русские и украинские земли от Смоленска до Запорожья, значит излишне сужать его. На Украине создавалась опорная база для дви-

жения России в сторону Чёрного моря. В этом же направлении развивалась и геополитическая проблема обороны южных русских земель от вторжений кочевников. Благодаря строительству укрепленных оборонительных черт, граница не только была защищена, но продвинулась почти к пределам Крымского ханства. Таким образом, к 1670–1680 гг. эволюционируют и меняются стоящие перед Россией геополитические проблемы: от возвращения западных русских земель к воссоединению Украины и России, от обороны южной границы к борьбе за выход к черноморским берегам³².

Попытка решить эту новую проблему была предпринята В.В.Голицыным во время печально известных Крымских походов 1687 и 1688 гг. Эти походы традиционно принято считать неудачными. Между тем, свою роль для Священной лиги они сыграли: 150 тысяч крымских татар не рискнули удалиться от пределов ханства. В результате Венеция и Австрия потеснили турок на Балканах, Речь Посполитая освободила почти всю Подолию.

Заметного успеха Россия достигла в 1696 г., когда Пётр I взял турецкую крепость Азов. Но это ещё не было решением проблемы выхода к южным морям. К этому времени другие участники Священной Лиги в основном достигли своих целей и сворачивали военные действия. С целью активизировать союзников в 1697 г. в Европу было направлено Великое Посольство, в составе которого под именем бомбардира Петра Михайлова направился в свой первый заграничный вояж сам Пётр.

Союзники свёртывали войну против Турции ещё и потому, что радикальные изменения международной ситуации в Европе уже почти назрели. Главной геополитической проблемой Западной и Центральной Европы оставалась судьба испанского престола (ожидалась скорая смерть испанского короля Карла II Габсбурга, не имевшего детей), а точнее – судьба колоссальных владений испанских Габсбургов. «Кто тем или иным путём овладеет Мадридом, этим самым приобретёт все те колоссальные, в несколько раз превосходящие всю Европу территории, которыми Испания владела со времен Колумба, Кортеса, Писсаро и других конкистадоров, и которые она вовсе не успела растерять к началу XVIII в.»³³. Главным оставалось соперничество австрийских Габсбургов и французских Бурбонов из-за владений испанской короны во Фландрии, Бельгии, Северной Италии, из-за влияния в германских землях.

Предвидя новую войну в Европе, государства Священной Лиги спешили закончить войну с Османской империей, и вовсе не желали ради интересов России затягивать с миром. Необходимо было нанести туркам ещё одно поражение, чтобы сделать их более уступчивыми на мирных переговорах. Это поражение нанес им 11 сентября 1697 г. у города Зента полководец императора Леопольда I принц Евгений Савойский. В декабре при посредни-

честве Англии и Северных Нидерландов в городке Карловицы открылся мирный конгресс стран Священной лиги. Российских дипломатов пригласили участвовать в нем. Карловицкие переговоры завершились в 1699 г. Каждая страна заключила с Турцией самостоятельный договор. Австрия вернула ранее захваченные Османской империей земли Венгрии, Хорватию, Славонию; к Венеции отошли Морея и острова в Эгейском море; Речь Посполитая вернула Подолию. Лишь Россия заключила не мир, но перемирие: Петр предписал русским дипломатам в добавление к захваченному Азову и построенному в 1698 г. Таганрогу требовать Керчь и свободу мореплавания по Черному морю. Мир был подписан в 1700 г. в Константинополе на условиях *uti possidetis* (кто чем владеет, да владеет). Противоречия с Турцией отодвигались на второй план. Международная обстановка требовала отложить на будущее решение проблемы Черного моря.

Петр, быстро и правильно оценив обстановку, решительно изменил политический курс России на борьбу за выход к Балтийскому морю, ибо в это время назревал конфликт между Швецией, пытавшейся полностью овладеть балтийскими берегами, Данией, Речью Посполитой и Саксонией (король Польши Август II был одновременно курфюрстом Саксонии). Таким образом, на порядок дня выдвигается геополитическая проблема выхода к Балтийскому морю. Смена направлений происходит в результате прежде всего изменившейся ситуации в Европе и окончательного развала Вестфальской системы международных отношений.

11 и 26 ноября были заключены союзные договоры России с Саксонией и Данией, начинается Северная война, в которую, после заключения мира с Османской империей, в июле 1700 г. вступает Россия.

Смерть испанского короля Карла II 1 ноября 1700 г. и утверждение на троне внука Людовика XIV – Филиппа V Бурбона подтолкнули Европу не только к войне за наследство Карла II Габсбурга, но и к началу формирования новой системы международных отношений. Создаются враждебные блоки государств. В марте, апреле и июне 1700 г. Франция заключила договоры с Баварией, Савойей и Португалией, к ним присоединились курфюрст Кёльна и епископ Льежа. Леопольд I в ответ заключил союз с Бранденбургом и в марте 1701 г. послал свою армию на захват Милана. Так в феврале-марте 1701 г. началась война за Испанское наследство. 7 сентября союз с императором заключили английский король Вильгельм III Оранский и Северные Соединенные Провинции. 15 мая 1702 г. союзники официально объявили войну Франции и Испании³⁴.

Вестфальская система международных отношений рухнула окончательно. Если до войны 1701–1713–1714 гг. основными противоречиями были франко-австрийские, то теперь на первое место выдвигаются англо-фран-

цузские противоречия на океанских путях, в колониях и на европейском континенте.

Итак, в середине XVII столетия Россия являлась неотъемлемой составной частью сложившейся к 1648 г. Вестфальской системы международных отношений. Основными проблемами геополитики Европы в это время были франко-габсбургское соперничество за преобладание в Центральной Европе, отражение натиска Османской империи, борьба за контроль над Балтикой и северными германскими землями. Перед Россией стояли геополитические проблемы: отвоевание выхода к Балтийскому морю; возвращение утраченных в ходе Смуты западно-русских земель; оборона южной границы от набегов кочевых народов (переросшая по мере продвижения границы на юг и в ходе воссоединения с Украиной в проблему выхода к берегам Черного моря).

Все эти геополитические проблемы России были тесно связаны с геополитическими проблемами Европы, решение их зависело от международной ситуации в Европе и в свою очередь влияло на эволюцию Вестфальской системы. Россия исходила прежде всего из своих интересов, но объективно получалось так, что война с Речью Посполитой сближала Россию со Швецией, появлялась возможность русско-шведского союза (упущенная по вине России), что сближало её скорее с более сильной тогда антигабсбургской группировкой. Андрусовское перемирие и начавшееся на почве отражения агрессии османов сближение с Речью Посполитой сблизило Россию с Австрией. Примечательно, что это произошло в тот момент, когда начинает падать влияние Франции и усиливаются позиции её противников – Англии, Северных Нидерландов и австрийских Габсбургов.

На внешнюю политику в Восточной и Центральной Европе очень сильное, а порой и определяющее влияние оказывали события на Украине и политика украинских гетманов (особенно гетманов Правобережья), вокруг которой и разворачивались основные споры России, Речи Посполитой и Османской империи.

К концу XVII века Россия становится одной из решающих сил в юго-восточном регионе Европы.

Переключение России на решение геополитической проблемы выхода к берегам Балтийского моря органически связано с развалом Вестфальской системы международных отношений, с началом формирования Утрехтской системы, более “глобализированной” по охвату территории и более моноцентричной, нежели прежняя система.

После Полтавской победы, резко поднявшей влияние России в Европе, и новых побед над Швецией Россия занимает одно из решающих мест в Утрехтской системе международных отношений.

Примечания

1. *Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С.* История международных отношений и внешней политики России. 1648–2000. – М., 2001. – С.5.
2. *Поршинев Б.Ф.* Франция, английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. – М., 1970. – С.10.
3. *Можейко И.В.* 1185 г. Восток. – М., 1996; Его же. 1185 г. Запад. – М., 1996.
4. История дипломатии. – М., 1941. – С.211.
5. *Репген К.* Фердинанд III (1637–1657) // Кайзеры. Священная Римская империя. Австрия. Германия. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.170-203; *Шидлинг А., Циглер В.* Германская империя нового времени. Размышления о сущности и метаморфозах // Там же. – С.5-33.
6. *Гусарова Т.П.* Австрийские Габсбурги и проблема борьбы с османами в Европе в 50–70-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – М., 2001. – С.148-187; Её же. Австрийские Габсбурги в войне с османами (1683–1699) // Там же. – С.238-295.
7. *Блюш Ф.* Людовик XIV. – М., 1998. – С.101.
8. *Санин Г.А.* Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века. // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М., 2005. – С.100-125.
9. *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С.77-49, 147-180.
10. Его же. Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-х гг. XVII в. // Османская империя – С.54-55.
11. *Новосельский А.А.* Исследования по истории феодализма // Научное наследие. – М., 1994. – С.39.
12. *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг. – М., 1998. – С.251-252; *Wojcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej polowy XVII wieku (1648–1699) // Historia dyplomacji polskiej. – Т.П: 1572–1795. – W., 1982. – S.216-218.
13. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Кн. VI. – С.89-91.
14. *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Кн. 6. – Т. XV: Руина. Гетманство Бруховецкого, Многогрешного, Самойловича. – СПб., 1905. – С.19-21.
15. *Черняк Е.Б.* Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII – начале XVIII вв. // История Европы в восьми томах с древнейших времен до наших дней. – Т. 4: Европа Нового времени (XVII–XVIII века). – М., 1994. – С.198-199.
16. Там же. – С.202-205.
17. *Гусарова Т.П.* Австрийские Габсбурги и проблема борьбы – С.163.
18. *Санин Г.А.* Порта, Крым и страны – С.61.
19. Его же. Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая по-

литика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – М., 1979. – С.276-286.

20. РГАДА – Ф.79: Сношения с Польшей. – Кн.116: Приезд в Москву С.Беневского. – Лл.28 об.-30 об., 37, 41-43. Запись переговоров.

21. *Санин Г.А.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Украинське козацтво: вигоки, еволюція, спадщина. – Вип.П. – К., 1993. – С.19-25.

22. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее – АЮЗР). – Т.7. – СПб., 1872. – С.90, 96, 205. Статейный список Г.Г.Ромодановского, запись 7 октября 1669 г.; Там же. – Т.9. – СПб., 1877. – С.933. Статейный список Г.Г.Ромодановского. Запись 15 июня 1672 г.

23. АЮЗР. – Т.9. – С.197-203. 1670 мая 10. Острожский договор.

24. *Ojczyste spominki w pismach do dziejow dawniej Polski.* – Т.2. – Krakow, 1845. – S.336.

25. АЮЗР. – Т.9. 1670 сентября 22. Второй Острожский договор.

26. *Санин Г.О.* Боротьба України і Росії проти турецької агресії в 1672 р. // Український історичний журнал. – 1971. – №12. – С.45-50.

27. Там же. – С.50-51.

28. *Wojcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. – W., 1968. – S.302.

29. *Черняк Е.Б.* Указ. соч. – С.205.

30. Там же.

31. Там же. – С.209-216.

32. *Санин Г.А.* Эволюция южного направления внешней политики Руси и России в XI–XVII вв. Зарождение проблемы черноморских проливов // Россия и черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С.31-33; Его же. Южная граница России во второй половине XVI – первой половине XVIII вв. // The frontier in Russian history // Russian history. – Vol.19. – №1-4. – Chicago, 1992. – S.439-442.

33. *Тарле Е.В.* Очерки колониальной политики Западноевропейских государств (Конец XV – начало XIX веков). – М., 1965. – С.213-214.

34. *Блюш Ф.* Указ. соч. – С.615-617; *Борисов Ю.В.* Дипломатия Людовика XIV. – М., 1991. – С.293.

Резюме:

Статья посвящена анализу роли Украины и России в Вестфальской системе международных отношений в период 1648–1702 гг.

Ключевые слова: Украина, Россия, Вестфальская система, международные отношения.

Одержано 12 травня 2006 р.

ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В МОСКОВСЬКО- АВСТРІЙСЬКИХ СТОСУНКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х рр. XVII ст.

Аналізуються політичні зусилля Московської держави в напрямі утвердження нового політичного статусу, що почав формуватися після укладення українсько-московського союзу 1654 р. Акцент робиться на особливостях російсько-австрійських стосунків цього періоду.

Ключові слова: Московська держава, дипломатія, титули, посольство.

На середину 50-х рр. XVII ст. у міжнародних відносинах Центральної та Південно-Східної Європи відбуваються суттєві зміни. Вони були пов'язані, *по-перше*, зі значним послабленням впливу Речі Посполитої через подальше розгортання національно-визвольної війни українського народу; *по-друге*, з появою на міжнародній арені Української держави, яка намагалася активно відстоювати свої інтереси в напрямку досягнення стратегічної мети – звільнення всіх етнічних українських земель з-під влади Польщі; *по-третє*, в цей час спостерігається активізація зовнішньополітичної активності Московської держави, яка, особливо після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., прагне повернути всі втрачені на початку століття землі, а також поступово заявляє свої імперські амбіції. Також у цей час неабиякого впливу набув і шведський фактор. Саме там значне послаблення Польщі було розцінене як сприятливий момент для наступу на останню й утвердження на литовських і польських землях.

Фактично мова йшла про становлення нового співвідношення сил і перерозподіл сфер впливу. Це спричинило активізацію дипломатичних і військових дій більшості правлячих дворів Європи. Відбувається активна дипломатична “гра”, де основними гравцями виступають Московська держава, Річ Посполита, Кримське ханство, Туреччина і Швеція. У різноманітних дипломатичних комбінаціях також були задіяні Франція, Бранденбург. У центрі дипломатичного протистояння у багатьох випадках опинялася Українська держава.

Серед інших держав, куди були спрямовані дії російської дипломатії, не останнє місце займала Священна Римська імперія.

Питання дипломатичних стосунків Московської держави з Австрією, як головним ініціатором примирення Росії з Польщею, торкалися у своїх роботах В.Горобець та Я.Федорук, досліджуючи підготовку та хід російсько-польських переговорів, що завершилися укладенням Віленського мир-

ного договору 1656 р.¹. У той же час, вважаємо за доцільне звернути увагу на такий вельми цікавий аспект тогочасних переговорів (до речі, який досить гостро проявився і в стосунках між московським урядом та цісарською адміністрацією), як дискусію навколо питання щодо нових царських титулів, які з'явилися з подачі російської дипломатичної служби після Переяслава й перемог над польськими військами у 1654–1655 рр.

Ця дискусія, на нашу думку, ознаменувала значну активізацію московської дипломатії в Європі з метою досягнення визнання впливовими європейськими монархами нової геополітичної ситуації та відповідного положення московського царя як володаря “всєя Малая, Бєлая...”.

Питання мотивації утвердження московською дипломатією нових царських титулів у 1654–1657 рр. стало об'єктом дослідження російського вченого Сагіта Фаїзова. Слушним вбачається його твердження щодо прямого зв'язку нової царської титулатури з процесом утвердження в Москві ідеї “Третього Риму”, яка, на думку історика, “...захопила найширші кола російського суспільства”².

Уже 17 травня 1654 р. цар Олексій Михайлович направив до імператора Фердинанда III листа. Цар намагався заручитися підтримкою цісаря у війні з поляками та повідомляв про намір “...на него Яна-Казимира Короля, за его многие грубости и неправды, стояти и неправды их им мстити”³. Також в листі містилася скарга щодо невизнання з боку польського короля нових царських титулів (фактично мова йшла про невизнання Польщею союзу між Москвою та козацькою Україною, а в розумінні московського царя – приєднання українських земель до своїх володінь).

Указаний лист мало вручити спеціальне посольство в складі Івана Баклановського та дяка Івана Михайлова, яке перебувало у Відні з 28 вересня по 12 листопада 1654 р. Царські посланці повинні були звернути увагу цісаря на недопустимі образи, що завдав польський король Його Царській Величності в своїх листах. Зокрема, що особливо вразило царя, це невірне вживання його імені й титулів. У той же час, король, на думку московської сторони, незаконно привласнив царські титули й називається “...многих Государств Государем и Обладателем, противно вечному dokonчанию”⁴. Власне кажучи, посольство вишправдало надії Москви. Його результати дали можливість московським дипломатам повсякчас, зокрема в переговорах з Кримом, називати Фердинанда III як приклад тих європейських монархів, що визнали нові царські титули, зокрема щодо включення до них “Малої” Росії. При цьому Сагіт Фаїзов, на нашу думку, висловлює достатньо вірогідне припущення, що така поступливість імператорського двору була викликана кількома обставинами. По-перше, прагненням цісаря, з огляду на його плани, добитися примирення між Польщею та

Москвою, догодити Олексію Михайловичу. По-друге, простою необізнаністю австрійського двору, який не асоціював поняття “Мала Росія” з Україною, яку Відень розглядав як невід’ємну частину Речі Посполитої⁵.

Так, з 15 грудня 1655 р. по 4 травня 1656 р. у Москві були цісарські послы (Аллегрет Аллегретус, Йоган Детеріх фон Лорбах та ін.). І саме одним з головних питань, що піднімалися під час переговорів, була можливість з’їзду польських і російських послів для укладення миру. Цісар активно пропонував свою кандидатуру як посередника в переговорах Москви та Польщі, як зазначалося, з головною метою, щоб припинити “войну и кровопролитие, которое учинилось”⁶.

Проте наступні переговори продемонстрували непоступливість імператорського двору в питаннях царських титулів. Так, на початку січня 1656 р. з Москви направляється чергове посольство до цісаря. В інструкції Григорію Богданову, як чи не головне завдання, ставилася вимога, щоб послы, насамперед, стежили, щоб в грамоті цісаря були вірно вжиті царські титули, так як вони значаться і в царській грамоті. При цьому говорилося, що якщо з боку австрійської сторони виникнуть питання щодо нових царських титулів, послам слід сказати, що “... Его Царское Величество за многие неправды Польского Яна-Казимира Короля ходил на него своей Государскою особою и многие княжества и города и земли поимал, да Великого княжества Литовского стольный город Вильну и все Великого княжества Литовского и Белую Русь, и Вольнь, и Подолье взял же, также и в Коруне Польской многие города и места поимал”⁷.

Загалом, складається враження, що московська влада взяла собі за мету жорстко поставити питання про відповідне новим російським військовим здобуткам місце серед європейських монархів. Відтак у тій же інструкції ставилася вимога, щоб гонець “о том стоял”, щоб цісар “...про государевое здоровье спрашивал встав и шляпу снял”⁸.

Відтак, коли цісар, запитуючи про царське здоров’я, не встав, він навіть змушений був виправдовуватися, аргументуючи свою поведінку хворими ногами й тим, що при ньому не було ближніх людей, щоб надати необхідну допомогу. У свою чергу, Г.Богданов дійшов висновку, що це були цілком свідомі недружні дії з боку цісаря “невідомо для чого”⁹.

Під час посольства царським гінцем було виставлено ряд принципових вимог, від прийняття яких ставився в залежність весь хід переговорів. Зокрема, він наполягав на виключно особистій зустрічі з цісарем (хоча його статус простого гінця, а не посла, передбачав робочі контакти лише з ближніми людьми цесаря, максимум з канцлером). Крім цього, Г.Богданов вимагає, щоб розмова була таємною (лише за присутності небагатьох ближніх людей)¹⁰.

Під час обіду царському посланцю сказали, що так як він знаходиться у гостях у цісаря, він в першу чергу мусить пити за його здоров'я. Проте Богданов настояв на тому, що буде пити за Його Царську величність, бо є його холоп і йому служить. Відтак кожна зі сторін пила чашу за свого повелителя.

Нова суперечка між представниками цісаря й московськими посланцями розгорілася стосовно питання, хто буде вручати гінцю грамоту до царя. Г.Богданов наполягав, щоб грамоту йому особисто вручив сам цісар і в ній були написані всі царські титули. На це послідувала відповідь, що подібних прецедентів не було, навіть коли приїжджали посольства більшого рангу (пряме акцентування уваги на низький рівень даного посольства), коли грамоту прибулим послам від іменні цесаря вручав канцлер.

Проте непоступливість Богданова, котрий аргументував свою поведінку чіткими інструкціями з Москви й страхом впасти в царську немилість в разі їх порушення, змусила австрійську сторону до компромісу. Відтак було вирішено, що грамоту простому царському гінцю вручить сам цісар. У відповідь Богданов висунув нову вимогу, щоб цісар при цьому бажав здоров'я царю "...стоя, а не так, как наперед сего против Государева имени не вставал и про Государево здоровье спрашивал сидя"¹¹.

Головна дискусія розгорілася навколо вживання нових царських титулів, якими він іменувався в своїх грамотах. Відтак представники цісаря в досить різкій формі відповіли, що "...ему Великого княжества Литовского и иных новоприписанных титл в своей грамоте описать нельзя, потому что теми титлами пишется Польский Король". На це царські посланці відповіли, що польський король не володіє тими землями, що їх вписує в титули¹².

На чергову вимогу московського гінця переписати титули була отримана відповідь, що новоприписані царські титули не можна написати з огляду на те, що цими титулами до цього часу пишеться і польський король. Значалося, що "...то де Польському Королю будет на Цесаря досадно, и будет говорить, что Цесарь, не учиня миру, и прежь времени честь у меня отнял, и будет на него гневеться и мститъ". На аргументи московської сторони, що нові титули відповідають останнім царським завоюванням, представники цісаря відповіли, що цар не завершив ще війни, а вже в титули ці всі написав "а в их де странах такого не ведется: ныне де Свейский Король у Польского Короля взял стольные города Коруны Польские Краков и Оршаву и иные многие, а по се де число Польским Королем не пишется"¹³.

Фактично, переговори зайшли в безвихідь. Московський гонець категорично відмовлявся приймати грамоту, в якій не було написано відповідним чином всі царські титули (аргументував це тим, що це стане фактично смертним вирокom йому). У свою чергу, австрійська сторона, яка в цей час виступала посередником в мирних переговорах між Московською держа-

вою і Польщею, не бажала загострень з жодною із сторін. Останньою пропозицією представників цісаря став варіант, за якого грамота до царя буде направлена зі спеціальним цісарським посланцем, а Богданову буде надана інша грамота, в якій буде міститися підтвердження, що останній доклав максимум зусиль, щоб виконати царський наказ і не заслугоує на покарання. Не погодившись на цей варіант, Богданов відбув до Москви без грамоти.

Підходячи до висновків, слід зазначити, що до тексту відписок Богданова слід підходити з певною долею застереження. Звичайно, гонець намагався представити перед керівництвом свою поведінку як виключно героїчну й таку, яка в повній мірі відстоювала інтереси московського царя. Проте, навіть той факт, що він саме в такому ракурсі подає хід посольства й свої дії, свідчить про те, що саме такий варіант розвитку подій влаштував московське керівництво й відповідав його стратегічним намірам. Богданов писав так, як хотіли прочитати в Москві. Звичайно, можливо дане джерело не може в повній мірі відобразити реальний хід переговорів, зате достатньо красномовно свідчить про тогочасну зовнішньополітичну стратегію Московської держави.

Отже, дипломатичні переговори засвідчили кілька важливих тенденцій, характерних для європейської дипломатії другої половини 50-х рр. XVII ст. *По-перше*, це намагання Москви шляхом закріплення за царем нових титулів юридично узаконити нові територіальні надбання, здобуті в ході війни з Польщею. Російська дипломатія намагалася утвердити ставлення до царя в Європі як до великого й поважного монарха (явне прагнення утвердити Московську державу в якості “Третього Риму”). *По-друге*, це протидія з боку європейських монархів (у даному випадку цісаря) посиленню Москви. Зокрема, питання полягало у невизнанні нових геополітичних реалій, які склалися в ході війни і безпосередньо вели до такого посилення Росії.

Примітки

1. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.133; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796.

2. *Сагіт Фаизов.* “Где Москва, где восток, где запад?”: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.140.

3. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т.3: Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією (с 1632 по 1660 год) (далі – Памятники). – СПб., 1854. – С.96-97.

4. Там же. – С.105, 121.

5. *Сагит Фаизов*. Указ. соч. – С.132.
6. Памятники. – С.400-401.
7. Там же. – С.556.
8. Там же. – С.597.
9. Там же. – С.597-598.
10. Там же. – С.608.
11. Там же. – С.620.
12. Там же. – С.614.
13. Там же. – С.621, 623.

Summary

At article the analysis of political efforts of the Moscow state with the purpose of the statement of the new geopolitical status that has started to be formed after creation of the Ukrainian-Moscow union 1654 is made. The accent is done on features of relations of Moscow with Austria.

Key words: The Moscow state, diplomacy, titles, embassy.

Одержано 11 травня 2006 р.

УДК 94(571)“18-19”

О.В.Макарова

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ ЩОДО АГРАРНИХ МІГРАЦІЙ В ПЕРШІ ПІСЛЯРЕФОРМЕНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1861–1893 рр.)

У повідомленні охарактеризовано основні тенденції в політиці Російської імперії щодо аграрних міграцій в післяреформений період.

Ключові слова: аграрні міграції, політика, царизм, переселення, еміграція.

Аграрні міграції у дореволюційній Росії мали значний вплив на всі сторони життя держави, незалежно від бажання і можливостей правлячої еліти. Протягом тривалого часу уряд Російської імперії проводив політику стримування самовільного процесу переселення російського селянства з центральних районів на окраїни¹, водночас із спеціальним формуванням козацьких військ на Північному Кавказі, у Казахстані, Сибіру і на Далекому Сході, наданням пільг нечисленним легальним мігрантам та переселенням у недавно приєднані регіони іноземців (німців, болгар, греків, молдаван тощо), які приймали російське підданство. Більшість іммігрантів у

XVIII – на початку XIX ст. займалася сільським господарством. На початку XIX ст. сформувалося декілька “областей” німецьких аграрних колоній: Лібентальська і Кучурганська під Одесою, Березанська (західніше Миколева), Глюкстальська (біля Тирасполя), Південнобессарабська, Пришибська (північніше Мелітополя), Гальштаттська (близько 50 менонітських колоній на р.Молочній) та у Заволжі під Саратовом. У 30-х роках XIX ст. почалася інтенсивна німецька колонізація Волині². 7 болгарських колоній утворилося в Херсонській губернії та близько 50 – в Таврійській³.

У масштабах велетенської імперії рахунок мігрантів йшов на мільйони. Не дивно, що вивчати цю проблематику розпочали ще у XIX ст. Історіографія міграційних процесів в Російській імперії на сьогодні налічує чималу кількість праць⁴. В останні роки комплекс питань, що стосуються аграрних міграцій українського селянства на окраїни Російської імперії, активно вивчався професором Полтавської державної аграрної академії М.А.Якименком⁵. У нашому повідомленні ми висвітлимо політику царизму щодо аграрних міграцій в перші післяреформені десятиліття.

Передусім слід зазначити, що соціально-економічний розвиток післяреформеної Росії відбувався в умовах одночасного співіснування феодально-поміщицького і капіталістичного укладів, що не могло не вплинути на відношення царизму до аграрних міграцій. Поміщики панічно боялися можливого переселення “своїх” селян на окраїни. У записці тамбовського губернатора (початок 80-х рр. XIX ст.) прямо вказувалося, що більша частина поміщицьких господарств у малоземельних й землеробських місцевостях можуть існувати лише завдяки дешевій робочій силі і високим цінам на землю, тому, “якби негайно було організоване переселення... багато поміщицьких господарств повинні були б зникнути”⁶.

Інтереси поміщиків йшли врозріз з економічними і геополітичними інтересами держави (простори на сході і півдні країни для зміцнення російського впливу слід було щонайшвидше “заповнити” російським населенням, перетворивши їх у невід’ємну частину Російської імперії). Місцевим адміністраціям окраїн імперії доводилося десятки разів звертатися з клопотаннями про дозвіл на селянські переселення. 26 березня 1861 р. царем були затверджені правила, що дозволяли селянські переселення на Далекий Схід із європейської частини Росії. Бажаючи, які мали право на переселення, і ті, хто міг за власні кошти добратися до Далекого Сходу, могли отримувати землю у власність по 3 руб. за десятину. У безстрокову оренду надавався наділ розміром до 100 дес. на родину зі звільненням назавжди від подушної податі, рекрутської повинності – на 10 років, поземельного податку – на 20 років. За перші 8 років (1861–1868 рр.) на Далекий Схід прибуло близько 9 тис. осіб, проте пізніше кількість но-

воселів стала різко скорочуватися. Місцева адміністрація пропонувала розширити перелік пільг для переселенців. Але, щоб догодити інтересам поміщиків, уряд відкинув розроблені заходи⁷.

Робилися спроби здійснити організовані переселення і в інші райони імперії. Протягом 1858–1865 рр. в результаті сильного еміграційного руху, організованого на Північному Кавказі турецькими агентами, у Туреччину виїхало 493 тис. черкесів і адигейців (чимало переселенців загинуло в дорозі, або ж було продано в рабство)⁸. 10 травня 1862 р. було видано “Положення про заселення передгір’я Кавказького хребта кубанськими козаками й іншими переселенцями”. Уряд планував протягом шести років переселити 12562 родини козаків із Кубанського війська й 2 тис. родин державних селян. Насправді ж селян переселилося значно більше⁹.

Алтайське гірське правління звернулося у Кабінет його імператорської величності з питанням: “як бути з 4368 новоселами, які по кілька років живуть в окрузі, але не платять 6-рубльового оброку на користь Кабінету й скарбниці?”. Керуючись прямим економічним розрахунком, 30 липня 1865 р. цар затвердив положення “Про облаштування в Алтайському окрузі державних селян”. За цим законом для зарахування у списки старожилів відповідного селища потрібно було одержати так званий “приймний договір” від сільської громади. Одночасно з цим переселенці одержували право селитися на вільних землях. У користування селян надавалися земельні ділянки з розрахунку 15 десятин зручної землі на ревізьку душу¹⁰.

Активну міграційну політику проводила місцева адміністрація утвореної у 1867 р. на кордоні з імперією Цін Семиріченської області. Військовий губернатор області генерал-майор Г.О.Колпаковський розробив правила, що регулювали порядок виклику й облаштування самовільно прибулих в область селян. За 15 років (1868–1882 рр.) на підставі цих правил у Семиріченській області було поселено близько 14 тис. селян, більшість з яких прибули з Воронежської, Полтавської, Чернігівської і Курської губерній¹¹. З метою зміцнення Семиріченського козацького війська у 1867 р. до нього зарахували 800 осіб з числа калмиків, чахарів, даурів, солонів, сібо, маньчжурів і китаїців, які втекли з Джунгарії, де спалахнуло антиманьчжурське повстання, а в 1869 р. – ще 400 біженців з Китаю¹². Наприкінці 1877 – на початку 1878 рр. у Семиріченській області поселилися тисячі колишніх повстанців-дунганів, яких Г.О.Колпаковський категорично відмовився видати маньчжурським властям¹³. У 1883 р. під тиском адміністрації Семиріччя китаїські власті передали Росії в оренду строком на 10 років гірський масив Барлик, де кочувало понад 20 тис. казахів – російських підданих. Через 10 років більшість місцевих казахів було відселено на захід – на російську територію, лише 680 сімей прийняли китаїське підданство¹⁴.

13 квітня 1868 р. циркуляром міністра внутрішніх справ було дозволено переселення селянам усіх розрядів, які мали на руках переселенські документи, до Самарської та Оренбурзької губерній. Активна селянська колонізація Південного Уралу змусила уряд незабаром прийняти спеціальні положення (9 квітня 1869 р. і 6 лютого 1871 р.), які регулювали облаштування переселенців. Створена при міністерстві внутрішніх справ комісія розробила законопроект, який після незначних змін 28 січня 1876 р. було затверджено царем. Новий закон стосувався облаштування не тільки прибулих, але й тих переселенців, які прибудуть у майбутньому в Оренбурзьку й Уфимську губернії. Закон дозволяв переселення всім безземельним селянам, які не скористалися своїм правом одержати в ході реформи 1861 р. відповідний земельний наділ, а також колишнім поміщицьким селянам, які отримали так званій “даровий” (четвертний) наділ. Право на облаштування одержали і колишні державні селяни. У листопаді 1876 р. основні пункти закону від 28 січня 1876 р. були поширені на сибірські губернії¹⁵.

Якщо для селян у царського уряду не вистачало вільних земель, то царедворці одержували від імператора величезні латифундії. Тільки в Уфимській губернії протягом 1878–1881 рр. цар роздав різним відставним чинам понад 400 тис. десятин казенної землі, а в Оренбурзькій – більше 100 тис. десятин. У 1878 р. уряд вкотре відкинув пропозицію місцевих органів влади прийняти переселенський закон, який забезпечив би планомірно організоване переселення найбідніших верств села на державні землі на окраїнах імперії, без жодних винятків¹⁶.

Переконавшись у неефективності заходів, що вживалися по обмеженню аграрних міграцій, царизм посилив переслідування селян за самовільний переїзд із рідного села. Крім звичайного покарання різками, прийнятий у 1871 р. закон передбачав арешт на строк від 2-х тижнів до 3-х місяців, а винних у підбурюванні до переселення ув’язнювали на строк до одного року або ж віддавали у виправні арештантські роти. Були випадки відправлення агітаторів на вічне поселення у північні губернії¹⁷.

Царизму так і не вдалося впоратися із самовільними переселеннями. Після дев’яти років обговорення переселенського закону 13 липня 1889 р. цар затвердив “Правила про переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі й про порядок переселень осіб вказаних станів, що переселилися ще за старих часів”. Переселення допускалось “не інакше, як з попереднього на те дозволу Міністерства внутрішніх справ і державних маєтностей”. Поряд із південними і південно-східними губерніями Європейської Росії, дозволялося селитися в Томській і Тобольській губерніях, а також Акмолинській, Семиріченській і Семипалатинській областях. У 1891 і 1892 рр. дія закону була поширена на Тургайську й Уральську області¹⁸.

Для виїзду підданих Російської імперії за кордон існували досить жорсткі обмеження. Процес законного виїзду, у т.ч й на заробітки, супроводжувався величезною кількістю формальностей і був не по кишені значній частині трудових емігрантів. Діяла багатоступенева система оформлення закордонних паспортів, виїзд дозволявся лише на обмежений термін, а на постійне проживання – був заборонений¹⁹.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. селянство багатьох регіонів на заході Російської імперії охопила так звана “бразильська лихоманка”, яку спричинили звернення уряду Бразилії до європейських народів і активна політика сприяння імміграції, що проводилася федеральною владою та властями окремих штатів цієї країни. У циркулярі департаменту поліції в 1890 р. відзначалося, що еміграція селян до Аргентини і Бразилії з деяких місцевостей привісленських губерній та Південно-Західного краю досягла значних розмірів, причому люди, які мали намір залишити батьківщину, відкрито розпродавали своє майно і великими партіями таємно переходили кордон. У Слупецькому повіті Калішської губернії в емігрантів навіть стріляли – 2 особи загинуло. Міністр внутрішніх справ Дурново закликав вжити заходів до “недопущення протизаконного самовільного залишення батьківщини” (у зв’язку з цим зупинено видачу перепусток до Пруссії) і можливо широко розповсюдити серед селян відомості про тяжкі та пагубні наслідки легковажних мігрантів (зокрема, пошта вилучала листи емігрантів, які надходили з США чи Бразилії). Стосовно еміграційних агентів та інших осіб, які підмовляли селян, то, у випадку неможливості переслідування їх в судовому порядку по звинуваченню в злочині, передбаченому ст.328 Уложення про покарання (“поширення серед населення чуток, що не відповідають дійсності, про зиск переселення за кордон з метою побудити до залишення свого постійного місця проживання”), рекомендувалося чинити з ними згідно ст.32–34 Положення про державну охорону, а іноземних підданих висилати за кордон²⁰.

Переслідуючи власних емігрантів, російська влада сприяла імміграції з країн Західної Європи. Так, у 60-х роках XIX ст. до Російської імперії прибуло близько 540 тис. іноземців, у 70-х рр. – 800 тис., у 80-х рр. – 860 тис. Найбільше іммігрантів прибуло з Німеччини – майже 1 млн. осіб, близько 720 тис. осіб – з Австро-Угорщини²¹.

Відношення до імміграції на східному кордоні імперії було іншим. Імміграція з Китаю вважалася небажаною. Після того, як на початку 80-х років спалахнув гострий прикордонний конфлікт навколо села Савелівка, яке з дозволу російських властей було засновано корейськими іммігрантами на території, що належала Китаю, власті Приморської області почали витісняти китайців з внутрішніх районів краю. Але сучасник наприкінці

XIX ст. зазначав: “об’єм прав манз (китайців селян і поденників. – О.М.) скорочувався і скорочується рівно настільки, щоб зробити їх існування можливим, тому що без них все ще не можна обійтися і сьогодні...”²².

На початку 90-х років відбуваються суттєві зміни в міграційній політиці царизму. З одного боку це пов’язано з частковою легалізацією еміграції – у 1892 р. узаконено діяльність Єврейського колонізаційного товариства в Росії (закон дозволяв євреям емігрувати з сім’ями, причому вони втрачали російське підданство²³). З іншого боку, коли в 1893 р. було створено Комітет Сибірської залізниці під головуванням спадкоємця престолу М.О.Романова, в урядових колах стали розуміти, що активна господарська діяльність у районах, що прилягають до лінії запланованої залізниці, неможлива без їхнього попереднього заселення. 13 червня 1893 р. були затверджені Тимчасові правила для “утворення переселенських і запасних ділянок у районі Сибірської залізниці”²⁴.

Таким чином, можна констатувати, що у перші післяреформені десятиліття інтереси поміщиків були визначальними у формуванні політики царизму щодо аграрних міграцій. Проте, з економічних та геополітичних міркувань царський уряд все ж сприяв селянській колонізації окраїн імперії.

Примітки

1. Дослідник, що спеціально вивчав проблему освоєння окраїн Росії, прийшов до висновку, що “більшість мігрантів були біглими селянами...” (*Водарский Я.Е.* Население России в конце XVII – начале XVIII века. – М., 1977. – С.197).

2. Див.: *Stumpp K.* Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. – Tübingen, 1974. – S.85-91, 95-100; *Keller C.* The German Colonies in South Russia, 1804 to 1904. – Saskatoon, 1968; *Fleischhauer I., Pinkus B.* The Soviet Germans. – N.Y., 1986.

3. *Державин Н.* Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. – Симферополь, 1988. – С.29.

4. Див.: *Кабузан В.М.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических границ русского народа. – СПб., 1997.

5. Напрацювання дослідника узагальнено в його останній монографії (*Якименко М.А.* Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX століть. – Полтава, 2006).

6. *Брусникин Е.М.* Переселенческая политика царизма в конце XIX века // Вопросы истории. – 1965. – №1. – С.31.

7. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.18-19.

8. *Покровский М.В.* Из истории адыгов в конце XVIII – первой половине XIX века. – Краснодар, 1989. – С.291; *Смирнов Н.А.* Политика России на Кавказе в XVI–XIX вв. – М., 1958. – С.223.

9. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.19.
10. *Алексеевко Н.В.* Русская крестьянская колонизация Рудного Алтая // *Материалы по истории Сибири. Сибирь периода феодализма.* – Новосибирск, 1965. – Вып. 2; *Тамилова Н.К.* Переселение крестьян в Алтайский округ (1865–1899 гг.) // *Вопросы истории Сибири.* – Томск, 1967. – Вып.3. – С.76.
11. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.26.
12. *Казин В.Х.* Казачьи войска. – М., 1992. – С.286; *Сибирский торгово-промышленный календарь.* – 1898. – С.165.
13. *Моисеев В.А.* Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул, 2003. – С.160.
14. Там же. – С.220-224.
15. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.20-21, 25-26.
16. Там же. – С.24, 26.
17. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – 2-е изд. – СПб., 1871. – С.286.
18. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.33.
19. *Тарле Г.Я.* Эмиграционное законодательство России до и после 1917 г. // *Источники по истории адаптации российских эмигрантов в XIX–XX вв.* – М., 1997. – С.31-62.
20. *Brożek A.* Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850–1939) // *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych.* – Warszawa, 1984. – S.126-128; *Groniowski K.* Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864–1918) // *Emigracja z ziem polskich...* – S.230-231; *Макарова О.В.* Міграційні потоки через російсько-австрійський кордон в межах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.312.
21. *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.155.
22. *Шрейдер Д.И.* Наш Дальний Восток. – СПб., 1897. – С.53.
23. Див.: *Макарова О.В.* Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.15. – С.406.
24. *Якименко М.А.* Назв. праця. – С.35-36.

Резюме

В сообщении охарактеризовано основные тенденции в политике Российской империи относительно аграрных миграций в послереформенный период.

Ключевые слова: аграрные миграции, политика, царизм, переселение, эмиграция.

Одержано 11 травня 2006 р.

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКО-АНТАНТІВСЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ У ХОДОРОВІ (22 ЛЮТОГО 1919 Р.)

У статті на основі мемуарів, періодики, документів, історіографічних досліджень висвітлюється позиція Великої Британії стосовно ЗУНР під час українсько-антантівських переговорів 22 лютого 1919 р.

Ключові слова: Велика Британія, ЗУНР, Антанта, переговори.

У результаті розпаду Австро-Угорщини на політичній карті Європи з'явився ряд нових державно-політичних утворень, кожне з яких прагнуло себе реалізувати, увійти у тісніший зв'язок з державами Антанти і знайти визнання. Такої мети домагалася і Західноукраїнська Народна республіка (ЗУНР). Значну увагу керівництво ЗУНР приділяло встановленню контактів з Англією. Проблема західноукраїнсько-британських контактів у даний період досліджена мало. Найбільше уваги цьому питанню приділяли безпосередні учасники цих подій М.Омелянвич-Павленко¹ та А.Кортон де Віарт². Із вітчизняних науковців слід відзначити М.Литвина³.

Метою статті є дослідження позиції Англії стосовно ЗУНР під час українсько-антантівських перемовин у Ходорові 22 лютого 1919 р.

Українсько-польський збройний конфлікт у Східній Галичині, який швидко переріс у нову війну на сході Європи, занепокоїв країни-переможниці у Першій світовій війні. Франція намагалася реалізувати свої політичні плани у Центрально-Східній Європі, де посиленій коштом східних сусідів Польщі відводилася роль противаги Німеччині та більшовицькій Росії. Східно-галицьке питання Париж не брав до уваги. США, через особисті симпатії В.Вільсона до І.Падеревського і тиск польських виборців, підтримували дії Польщі. Більш поміркованою була політика Великої Британії. Офіційний Лондон цілком реально розглядав можливість існування української держави. У своїй зовнішній політиці стосовно Східної Галичини Велика Британія намагалася реалізувати чотири основних пункти: 1) протидіяти планам Франції щодо створення на противагу Німеччині великої Польщі за рахунок її сусідів, в тому числі і Західної України; 2) припинити війну в Східній Галичині; 3) використати військові сили ЗУНР проти більшовицької Росії; 4) забезпечити свої економічні інтереси у Дрогобицько-Бориславському нафтовому басейні.

Активність Великої Британії в регіоні (діяльність у Східній Галичині і Польщі військових місій Джонсона-Бідермана і Г.Вейда) викликала певну

настороженість Франції. Згідно з таємним договором між Англією і Францією (грудень 1917 р.) Україна і Польща входили в сферу впливу Франції. За ініціативою французького військового командування, у січні 1919 р. було створено антантівську (англо-французьку) місію. Вона повинна була замінити англійську військову місію полковника Вейда. Керівництво місією було доручено командувачу корпусом в Салоніках французькому генералу Жозефу Бертелемі (1874–1945). Його першим помічником став англієць, командир піхотної бригади полковник Ф.Сміт. Місія не мала достатніх повноважень від своїх урядів. Її завданням був збір інформації та вивчення ситуації в Східній Галичині⁴.

Протягом свого більш як двотижневого перебування у Східній Галичині вона зустрічалася з польськими політичними лідерами, відвідувала галицький фронт. Кілька разів у Львів були запрошені українські представники, яким було запропоновано умови перемир'я по лінії Буг–Кам'янка. Делегація ЗУНР відстоювала лінію Сяну.

На початку лютого 1919 р. англо-французька місія, отримавши інструкції з Парижа, перейшла у підпорядкування нової міжсоюзної комісії. Остання отримала досить високі повноваження від Паризької мирної конференції. Зокрема, їй було доручено: 1) пересилати у Париж вичерпну інформацію про військове, політичне, релігійне і продовольче становище у Польщі; 2) утримувати поляків від самовільної агресії проти сусідів; 3) вивчити можливості постачання польському уряду засобів для підтримки порядку всередині країни і захисту від будь-якої зовнішньої агресії. Комісії необхідно було визначитися, з допомогою яких засобів можна якнайкраще реалізувати поставлені перед нею завдання⁵. Керівництво місією було покладено на колишнього французького посла в Петрограді Ж.Нуланса. У склад комісії ввійшли представники Італії, США, Франції та Англії. Останню представляли сер Ісмі Говард і генерал А.Кортон де Віарт⁶.

12 лютого комісія Нуланса прибула у Варшаву⁷. Через три дні відбулося засідання міжсоюзної комісії, де Ж.Бертелемі подав свій план розв'язання військового конфлікту у Східній Галичині: припинити збройний конфлікт шляхом переговорів, запропонувавши свій проект перемир'я. Польща отримувала близько 1/3 території Східної Галичини, включно з Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном. Крім того, вона повинна була поставляти ЗУНР нафту відповідно до її потреб. ЗУНР одержувала 2/3 території Східної Галичини. Подальшу долю краю повинна була вирішити Паризька мирна конференція. Варто зауважити, що українські війська контролювали близько 80% Східної Галичини. У результаті бурхливих дебатів сторони прийшли до висновку необхідності вирішення проблеми дипломатичним шляхом, запропонувавши ЗУНР і Польщі свій

проект демаркаційної лінії, яка в цілому відповідала “лінії Бертелемі”, оголошеної 28 лютого 1919 р. Було вирішено надіслати частину комісії до Львова в такому складі: від США – Р.Лорд; Англії – Кортон де Віарт; Франції – Ж.Бертелемі; Італії – Стабіле. Керівництво нею було доручене французькому представнику – генералу Ж.Бертелемі. Вона повинна була підготувати проект перемир'я. Інформацію про це було надіслано мирній конференції, українській і польській сторонам⁸.

Цього ж дня на ім'я головнокомандувача польськими військами у Східній Галичині Т.Розвадовського була надіслана телеграма. У ній міжсоюзна комісія повідомляла про відправку до Львова делегації на чолі з Бертелемі, метою якої є припинення воєнних дій та оголошення проекту перемир'я ворогуючим сторонам. Міжсоюзна комісія очікує негайної відповіді. Представники комісії прибудуть до Львова 18 лютого. Т.Розвадовського уповноважили передати копію телеграми командуючому УГА (Українська Галицька армія) М.Омеляновичу-Павленку⁹. 18 лютого польська сторона передала українському командуванню копію телеграми комісії Бертелемі¹⁰.

17 лютого українські війська почали Вовчухівську наступальну операцію, щоб перерізати залізничне сполучення між Перемишлем та Львовом і змусити польські війська залишити Львів. Через три дні залізничний шлях був перерваний. Місту загрожував голод і нестача набоїв. Тому Польща попросила союзницьку місію врегулювати конфлікт.

20 лютого антантівські делегати на чолі з Бертелемі звернулися з листом до командування УГА з пропозицією припинити воєнні дії, щоб обговорити питання перемир'я¹¹. У листі говорилося, що уряд ЗУНР повинен ще раз задекларувати намір покінчити з кровопролиттям, щоб спрямувати свої сили проти більшовизму. Саме тому метою місії було укласти перемир'я, поки мирна конференція остаточно визначить кордони між Україною і Польщею¹². Вона бажала зустрітися з головнокомандуючим УГА М.Омеляновичем-Павленком на українському боці фронту. Ініціаторами зустрічі були англійські і американські представники¹³. Водночас, М.Омелянович-Павленко у своїх спогадах наголошує на ультимативному характері звернення союзників. У ньому зазначалося, що відхилення вимоги союзницької місії припинити збройні дії буде розглядатися як ворожий акт України проти держав Антанти¹⁴.

21 лютого міжсоюзна комісія в Польщі звітувала генеральному секретаріату мирної конференції про ситуацію у Східній Галичині. В її телеграмі повідомлялося, що направлена у Львів підкомісія Бертелемі інформує про активні дії українців та факти нелояльного ставлення української сторони до союзників (командування УГА проводить наступ, намагаючись оволодіти містом, і перешкоджає союзній делегації прибути до Львова). Комісія

Нуланса при вирішенні даного конфлікту врахує ці факти як неприйнятні для української сторони¹⁵.

22 лютого о 12.00 союзна місія під керівництвом Бертелемі прибула на залізничну станцію міста Ходорова. Вона складалася з представників Великої Британії (генерал Кортон де Віарт, полковники Моуль і Сміт), Франції (генерал Жозеф Бертелемі і майор Вінер), Італії (майор Стабіле і поручик Парголезі) та США (професор Р.Лорд і поручик Фостер)¹⁶. Її зустріли почесна варта, головнокомандувач УГА М.Омелянвич-Павленко, начальник штабу В.Курманович зі штабними офіцерами.

Цікаві деталі щодо ходу переговорів подає учасник цих подій М.Омелянвич-Павленко. “Першим вийшов із нашого вагону генерал Кортон де Віарт, – згадує Омелянвич-Павленко. – Не дивлячись на важке каліцтво (відсутність лівого ока, однієї руки і, здається, ступні однієї ноги), його струнка і цілком свіжа постать робила на всіх дуже добре враження. Останнім вийшов насуплений і непривітний генерал Бертелемі. Делегати від Італії і США виказували до нас свою прихильність”¹⁷.

Засідання розпочалося о 12.15 в приміщенні генерального штабу УГА. На прохання М.Омелянвича-Павленка головував англієць Кортон де Віарт. Переговори велися французькою мовою. Мемуарист описує: “Велика кімната оперативного відділу, місце наших нарад, мала досить незвичний вигляд. За зеленим столом обличчям до світла сиділи я (Омелянвич-Павленко – О.К.), Курманович, здається, майор Ерле і отець Каляга. Навпроти мене сиділи де Віарт, Бертелемі, а далі – інші”¹⁸. До початку засідання начальник штабу УГА В.Курманович окреслив позицію української сторони. Він повідомив місію Бертелемі про акт злуки Східної Галичини із Наддніпрянською Україною від 22 січня 1919 р. Продовжуючи свою промову, він визначив низку труднощів українського національного руху, зокрема – більшовицький наступ, який унеможливає створення дієвого державного апарату. Штаб УГА висловив думку щодо порозуміння з поляками з метою швидкої реорганізації збройних сил для боротьби з більшовизмом¹⁹.

Головуючий Кортон де Віарт зачитав заготовлений текст, у якому було визначено завдання союзників: негайно припинити воєнні дії і досягти перемир'я. Він зауважив, що представники держав Антанті (Англії, Франції, Італії та США) звернулися 18 лютого до головнокомандувача української армії з вимогою припинити воєнні дії, щоб дати змогу прибути комісії з Перемишля до Львова. Проте українська армія продовжувала широкомасштабний наступ. Делегація намагалася з'ясувати, чи не є це викликом державам Антанті. Якщо ні, то українці повинні припинити наступ. На відповідь давалося п'ять хвилин. Таким чином, союзники оголосили ультиматум українській стороні, вимагаючи терміново припинити наступ.

Головнокомандувач УГА тут же відповів, зазначивши, що оперативні обставини не дозволяли припинити військові дії. Водночас, М.Омелянович-Павленко дав зрозуміти, що він є лише військовим і підзвітний уряду, який один може ухвалити рішення про укладення перемир'я.

Відповідь українського генерала задовольнила членів міжсоюзної комісії. Наступне питання стосувалося часу, який потрібен для припинення військових дій. Порадившись з начальником штабу УГА В.Курмановичем, головнокомандувач сказав, що відповідь буде одержана до 15.00. Після коротких консультацій між членами підкомісії де Віарт передав згоду чекати на відповідь. У результаті була оголошена обідня перерва. Ж.Бертелемі вирішив викласти ще до обіду позицію держав Антанті щодо розмежування між супротивниками. Він заявив, що члени місії бажають укладення перемир'я між воюючими сторонами й встановлення демаркаційної лінії, а остаточно східно-галицьке питання мала вирішити Паризька мирна конференція²⁰. Бертелемі окреслив демаркаційну лінію. М.Омелянович-Павленко в своїх спогадах її не конкретизує. Можна припустити, що ця лінія в основному співпадала з оголошеною 28 лютого 1919 р. "лінією Бертелемі": річка Західний Буг–Соснівка–Кам'янка-Бузька, східніше Львова, Миколаєва, Дрогобича і до Турки на півдні²¹. Близько 1/3 Східної Галичини переходило під контроль Польщі. Тут проживала приблизно половина галицьких українців і містилася більша частина економічного потенціалу краю. Цілком природно, що український уряд не міг добровільно прийняти запропоновану лінію.

Близько 14.30 надійшло повідомлення із тодішньої столиці ЗУНР Станіслава. У ньому говорилося, що відповідь буде готова наступного дня вранці. Місія погодилася і відбула до Львова²². Перед від'їздом представники Антанті ще раз звернули увагу М.Омеляновича-Павленка на важливість перемир'я. Було зазначено, що цілковита відмова уряду ЗУНР від припинення війни викличе відповідальність перед союзниками²³.

Перед від'їздом де Віарт запропонував, щоб хтось із членів англійської делегації сфотографував його і Омеляновича-Павленка на пам'ять. Вже значно пізніше англійський генерал вислав українському головнокомандувачу фотографію з написом: "Велика Англія і мала Україна" (англієць був набагато вищим за українця). Після довгої перерви у 1920 році Омеляновичу-Павленку часто доводилося бачити де Віарта. Останній завжди виявляв бажання зустрічатися та виказував до Омеляновича-Павленка всі знаки пошани як до українського генерала²⁴. Зі свого боку, англійський генерал у своїх спогадах охарактеризував головнокомандувача УГА як "козака дуже простого і дружнього"²⁵. Однак доволі теплі взаємини між керівниками британської і української делегації не вплинули на позицію де Віарта у даному питанні. У своїх спогадах він досить упереджено трактував вимоги українців. Кортон

де Віарт намагався переконати британського прем'єр-міністра в необхідності віддати Східну Галичину під контроль Польщі чи "принаймні використати свій вплив, щоб зробити це". Така позиція члена англійської місії не співпадала з точкою зору керівництва Британської імперії, тому Ллойд Джордж категорично відмовився від поради генерала²⁶. Прем'єр-міністр був проти створення Великої Польщі коштом її сусідів²⁷.

Внаслідок втручання країн Антанти, Державний Секретаріат ЗУНР погодився на тимчасове припинення наступу. 23 лютого о 20.30 у Львів прибула урядова делегація (полковник М.Тарнавський, заступник президента Української Національної Ради Л.Бачинський і перекладач К.Бонн). Після важких перемовин було досягнуто компромісу. Польська сторона погоджувалася на перемовини, а українська, своєю чергою, зупиняла наступ. Опівночі було підписано конвенцію, основний зміст якої полягав у припиненні військових дій з 6.00 25 лютого з правом пролонгації на 24 години²⁸. 25 лютого Державний Секретаріат ратифікував її²⁹. Протягом наступних чотирьох днів відбулися перемовини між українською і польською сторонами за посередництва місії Антанти. 28 лютого Польщі і ЗУНР було вручено проект договору перемир'я, розроблений місією Бертелемі.

Отже, у лютому 1919 р. Англія активізувала свою політику в галицько-польському конфлікті. Англійський делегат міжсоюзної комісії генерал Кортон де Віарт увійшов до місії Бертелемі і тимчасово очолив її на переговорах у Ходорові 22 лютого 1919 р., внаслідок чого за активної участі британської сторони було досягнуто згоди припинити воєнні дії і розпочати консультації на предмет укладення перемир'я. Однак в майбутньому ряд обставин змусили Велику Британію переглянути свою позицію у даному регіоні. Наближення Червоної армії до Збруча, поразка УГА в Східній Галичині та закулісні домовленості між союзниками вплинули на офіційний Лондон наприкінці червня 1919 р. погодитися на тимчасову окупацію Східної Галичини Польщею. Але політичне майбутнє Східної Галичини і надалі залишалося невизначеним.

Примітки

1. *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929.
2. *Carton de Wiart A.* Happy Odissey. – London, 1950.
3. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998.
4. *Hunczak T.* Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – Part 1. – New-York, Paris, Sydney, Toronto, 1983. – S.45; Kurjer Lwowski. – 1919. – 21 січня.
5. *Гостынская В.* Политика правящих кругов Польши и антисоветские планы

Анганты в 1919 году // Вопросы истории. – 1971. – №6. – С.93.

6. *Howard Esme*. Theatre of Life: Life Seen from the Stalls. 1905–1936. – London: Hodder and stoughton limited, 1936. – P.300-311; *Гостынская В.* Назв. праця. – С.93.

7. *Howard Esme*. Op. cit. – P.319.

8. Sprawy Polski na Konferencji pokojowej w Paruzy (далі – СПКР) w 1919 r. Dokumenty i materialy. T.2. – Warszawa 1967. – S.238-241.

9. Ibid. – S.242-243.

10. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.43.

11. Там же. – С.44.

12. *Кучик О., Трофимович В.* Українсько-польська війна і політика Анганти (1918–1919). – Львів: Львівський національний університет імені І.Франка, 2000. – С.15.

13. *Hinczak T.* Op. cit. – P.81.

14. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.43.

15. СПКР. – S.245-246.

16. Республика. – 1919. – 25 лютого; Нове життя. – 1919. – 25 лютого.

17. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.44.

18. Там же.

19. *Hinczak T.* Op. cit. – P.81.

20. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.44-45.

21. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.3.

22. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.45-46.

23. СПКР. – S.246.

24. *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.46.

25. *Carton de Wiart A.* Op. cit. – P.99-100.

26. Ibid. – P.112.

27. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – Т.2. – С.195.

28. СПКР. – S.246-248; Український Голос. – 1919. – 2 березня.

29. Львівський обласний державний архів. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.12.

Резюме

В статтє на основе мемуаров, периодики, документов, историографических исследований показана позиция Великой Британии относительно ЗУНР во время украинско-антантовских переговоров 22 февраля 1919 г.

Ключевые слова: Великая Британия, ЗУНР, Антанта, переговоры.

Одержано 12 травня 2006 р.

“БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ” В РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1917–1924 рр.)

В статті досліджуються складні міждержавні взаємини більшовицької влади та Румунії в 1917–1924 рр. стосовно “Бессарабського питання”, та визначаються основні зовнішні фактори, що сприяли створенню АМРСР.

Ключові слова: Румунія, “Бессарабське питання”, МАРСР.

В історії України 20–30-х рр. ХХ ст. особливе місце займає Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. Створена у жовтні 1924 р. як знаряддя світової революції, вона повинна була впливати на становище в Бессарабії з метою її приєднання до СРСР.

Питання утворення МАРСР в Україні досліджував В.Лисенко. У його наукових розвідках з позиції радянської історіографії дано загальну характеристику внутрішніх і зовнішніх передумов створення Автономної Республіки¹. З істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С.Брисякіна та М.Ситника². Окремі проблеми утворення МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки³. Однак взаємини між СРСР і Румунією з приводу “Бессарабського питання” розглядаються ними тенденційно.

Автор публікації ставить за мету дослідити відносини більшовицької влади Росії і Румунії та вплив на них політики провідних європейських держав, що призвело в кінцевому етапі до створення Молдавської Автономної Республіки. На нашу думку, саме міжнародні відносини, в центрі яких опинилась Бессарабія, вплинули на місце та форму державного утворення молдавського народу України.

Після Лютневої революції 1917 р. в Бессарабії активізувався рух за проголошення незалежності. Значний вплив на розвиток ситуації у краї мали події в Україні. З іншого боку активно впливала Румунія. Прагнучи створити незалежну молдавську державу, політичні сили національного спрямування скликали в середині жовтня 1917 р. військово-молдавський з'їзд, який 21 жовтня проголосив автономію Бессарабії в складі РРФСР та створив вищий законодавчий орган краю – “Сфатул Церій” (Крайова Рада). Найбільшу кількість місць в Раді отримала Молдавська національна партія. Більшовицький переворот 24–25 жовтня 1917 р. призвів до активного втручання у політичні процеси на території колишньої Російської імперії впливових держав Європи.

Вже наприкінці листопада 1917 р. Верховна рада Антанги прийняла рішення про організацію військової інтервенції в Росію⁴. 10 грудня 1917 р. Голова ради міністрів Франції Ж.Клемансо та військовий міністр Великобританії Д.Мілнер підписали договір про розподіл сфер впливу в Росії. У відповідності із домовленістю, Бессарабія відійшла до французької зони. В агентурному донесенні французької військової місії в Яссах, де в той час перебував королівський двір і уряд Румунії, підкреслювалося, що у боротьбі з більшовицькою владою Франція та її союзники будуть активно використовувати отамана Каледіна, Центральну Раду та “Сфатул Церій”⁵.

Зокрема, за домовленістю з румунським королем Фердинандом передбачалось перекидання через Бессарабію та Південь України всієї румунської армії на Дон, де вона мала об’єднатись з Каледіним та вирушити спільним походом на Москву⁶.

Існують свідчення того, що керівники Антанги навіть планували створити Бессарабську державу на чолі із командуючим Румунським фронтом російським генералом Щербачовим, але той відмовився очолити маріонетковий уряд, і лише тоді Бессарабію було віддано до зони інтересів Румунії⁷.

А тим часом “Сфатул Церій”, опинившись перед більшовицькою загрозою, розглядала питання про запрошення військ Румунії на територію Бессарабії. 20 грудня 1917 р. на закритому засіданні Ради було схвалено рішення звернутися за допомогою до румунської армії. Голова ради генеральних директорів Бессарабії П.Ерхан, директор зовнішніх справ І.Пеліван, та директор внутрішніх справ В.Крісті 23 грудня звернулися в Ясси з проханням про військову допомогу⁸. Після цього румунське командування розпочало підготовку до введення військ на території Бессарабії.

Проте, румунські війська переходили р.Прут ще до офіційного запрошення. Так, в середині грудня 1917 р. румуни захопили містечко Леово та кілька прикордонних сіл, розправившись із більшовиками – членами Леовської ради. Народний комісар закордонних справ більшовицької Росії нотою протесту від 16 грудня вимагав від румунського уряду припинити провокації на кордоні та звільнити арештованих більшовиків⁹.

Однак напади румунських військ на територію Бессарабії продовжувалися. За таких умов 31 грудня Голова Раднаркому РРФСР В.Ленін, верховний головнокомандуючий М.Криленко та нарком військових справ М.Подвойський направили ще одну ноту румунському уряду, де, зокрема, зазначалось: “Рада Народних Комісарів вимагає від Румунського уряду звільнення арештованих, покарання тих, хто чинив арешти та беззаконня, а також гарантій, що подібні дії не повторяться. Відсутність відповіді на нашу вимогу протягом 24 годин буде розглядатися нами як повний розрив, і ми будемо здійснювати військові міри, аж до найрішучіших”¹⁰.

Того ж дня більшовики заарештували весь склад румунського посольства та румунської військової місії в Петрограді. 1 січня 1918 р., дипломатичний корпус, акредитований у Петрограді, в повному складі відвідав голову Раднаркому РРФСР В.Леніна і висловив протест з приводу арешту румунського посла Діаманті. Більшовицький лідер заявив іноземним дипломатам: “Я не згоден, що репресії по відношенню представника країни, що формально нам війни не оголошувала і, разом з тим, оточила нашу цілу дивізію, морить її голодом і арештовує її виборних представників, є недопустимим. Для соціаліста життя тисяч солдат дорожче спокою одного дипломата”¹¹.

За таких умов уряд Румунії, після консультації з Антантою, 4 січня 1918 р. прийняв рішення про окупацію Бессарабії. 7 січня румунська армія отримала наказ перейти р.Прут. Знявши війська з австро-німецького фронту, Румунія заручилась згодою німецького командування про те, що воно не розпочне активних бойових дій на фронті.

Командувач румунською армією генерал Презан у зверненні, опублікованому молдавською, румунською та російською мовами, заявив, що його війська вступили у Бессарабію на запрошення її уряду. Там зокрема зазначалось: “Оголошую для всіх, що румунське військо не бажає нічого іншого, як лише установлення порядку та спокою, який воно несе, і дає можливість зміцнити вашу автономію і вашу свободу. Румунське військо не образить жодного мешканця, якої б національності та віросповідання він не був. Негайно після встановлення порядку і спокою воїни-румуні повернуться додому”¹². Таку саму заяву зробила і “Сфатул Церій” в особливій декларації, що була опублікована в газеті “Свободная Бессарабия”: “румунські війська мають своєю метою лише охорону залізничних доріг і хлібних запасів для фронту, а всі слухи про те, що вони прийшли для завоювання нашої країни і встановлення тут своєї влади, не правдиві і розповсюджуються ворогами нашої республіки”¹³.

До таких заяв приєдналися і представники Антанти, від імені якої розповсюджено офіційну декларацію: “Введення румунських військ є виключно військовою операцією, що має ціллю нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту”¹⁴. Однак, у 1920 р., виступаючи у парламенті, румунський міністр іноземних справ Т.Іонеску визнав, що усі ці декларації та заяви були обманом. “Ми прийшли у Бессарабію не для того, щоб забезпечити постачання фронту, а для того, щоб там залишитися”¹⁵.

Ще відвертіше з приводу перебування румунських військ в Бессарабії висловився в березні 1942 р. на засіданні Ради міністрів Румунії фашистський диктатор І.Антонеску. Згадуючи про придушення Хотинського повстання в січні 1919 р., він говорив: “У 1919 р. ми ледве не втратили Бес-

сарабію з вини генерала Давидоглу, який знищив 7 сіл і замордував велику кількість людей. Відомо, що з цієї причини мирна конференція в Парижі зайнялася переглядом Бессарабського питання, щоб не дати нам Бессарабію, тому що ми дикуни”¹⁶.

Але повернемося до подій початку 1918 р. 13 січня більшовицький уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією. У постанові Ради Народних Комісарів РРФСР вказувалось: “Всі дипломатичні відносини з Румунією припиняються. Золотий фонд Румунії, що зберігається у Москві, оголошується недоторканим для румунської олігархії”¹⁷.

Наприкінці лютого 1918 р. Червона армія форсувала р. Дністер і перенесла бойові дії на територію Бессарабії. Румунська сторона після консультації з Антантою погодилася розпочати мирні переговори. 5 березня 1918 р. у Яссах, а 9 березня – в Одесі обидві сторони окремо підписали “Російсько-Румунську угоду про звільнення Румунією Бессарабії”. В договорі зокрема вказувалось, що Румунія зобов’язується звільнити Бессарабію протягом двох місяців. Угода вирішувала всі питання, пов’язані із повернення Бессарабії до Росії, а саме: евакуацію румунських військ, обмін полоненими та створення міжнародної комісії для врегулювання спірних проблем¹⁸.

Цей договір мав для більшовицької Росії велике значення не лише тому, що повертав Бессарабію до Росії, але й через те, що був другим після Брест-Литовського мирного договору, де радянську Росію було визнано суверенною державою.

5 березня 1918 р., у той самий день, коли румунська сторона підписала договір з Росією, Румунія підписала Буфтеанський сепаратний мирний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною. За умовами договору румунська сторона пропускала австро-німецькі війська через Бессарабію на Одесу для боротьби з більшовицькою владою в Україні, а також де-факто визнавала анексія Бессарабії Румунією¹⁹.

Скориставшись походом австро-німецьких військ та відступом більшовицької армії, румунський уряд відмовився виконувати домовленість з радянською Росією. У ноті російського наркома іноземних справ Г. Чичеріна приєднання Бессарабії до Румунії було оголошено викликом для РРФСР і порушенням угоди між Росією та Румунією.

На початку 1919 р. більшовики зробили ще одну рішучу спробу повернути Бессарабію. До Дністра були стягнуті значні сили, а із бессарабських біженців було сформовано стрілецьку дивізію. В Одесі більшовицька влада створила Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії на чолі із І.Криворуковим. 1 травня 1919 р. уряди РРФСР та УСРР надіслали румунському керівництву радіограму з вимогою негайної евакуації румунських військ з Бессарабії. Наступного дня, 2 травня, уряд більшовицької Росії на-

діслав у Бухарест новий ультиматум про виведення військ. Маніфестом 9 травня 1919 р. Бессарабія проголошувалась Радянською Соціалістичною Республікою. “Сфатул Церій” оголошувалась поваленою, а її рішення визнавались незаконними²⁰.

У середині травня 1919 р. Червона армія форсувавши Дністер південніше Тирасполя і почала бойові дії на правобережжі. Туди ж переїхав і Тимчасовий уряд Бессарабії. Однак, в кінці травня обстановка на Півдні України різко ускладнилась. Армія Денікіна, захопивши великий плацдарм, розпочала наступ на Москву. В тилу більшовицького Південного фронту розпочав повстання отаман Григор'єв. Більшовицький наступ на Бессарабію було припинено, а Тимчасовий уряд розпущено. Так закінчилась ще одна спроба силою зброї приєднати Бессарабію до РРФСР.

Остаточна доля Бессарабії була вирішена на Паризькій мирній конференції 1919 р. Міністр іноземних справ Румунії К.Братіану у своїй промові на конференції 1 лютого 1919 р. назвав Бессарабію та Буковину територіями, які Румунія бажала приєднати. Він дав зрозуміти, що збереження цього краю за Румунією потрібно розглядати як боротьбу проти поширення більшовизму в Європі²¹. Протест українського радянського уряду від 7 лютого 1919 р., направлений голові Паризької мирної конференції Ж.Клемансо, у зв'язку із промовою К.Братіану було залишено поза увагою. 3 травня 1920 р., напередодні радянсько-польської війни, голови урядів Франції, Англії та Італії прийняли рішення про визнання Бессарабії територією Румунії. Вже після завершення Паризької конференції, 28 жовтня 1920 р. було підписано “Бессарабський протокол”, за яким край остаточно було передано до складу Румунії²². Більшовицьке керівництво, дізнавшись про підписання протоколу, виступило з рішучим протестом і заявило про його невизнання.

Навесні 1921 р. радянська Росія запропонувала румунському уряду розпочати мирні переговори. Вони відбулися з 22 вересня по 25 жовтня 1921 р. у Варшаві, однак закінчилися безрезультатно. Представник РРФСР заступник наркома іноземних справ Л.Карахан наполягав на розгляді проблеми Бессарабії, представник Румунії Фалаїті вимагав розгляду питання фінансових претензій до Росії. Свою участь у Московській конференції по скороченню озброєнь, що відбулась в грудні 1922 р., румунський уряд намагався обумовити визнанням радянською Росією приєднання Бессарабії до Румунії. Однак, більшовицький уряд знову заявив, що стоїть на позиціях невизнання анексії своєї території. Протягом шести років, з 1918 по 1924 рр., він чотирнадцять раз офіційно заявляв про це²³.

Після утворення СРСР активізувався рух за утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати тери-

торію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Переговорний процес з Румунією значно активізувався, однак ситуація на кордоні, який проходив по р.Дністер, залишалась вкрай напруженою: частими були артилерійські обстріли, що здійснювали збройні сили обох держав. В середині серпня 1923 р. в Тирасполі було скликано конференцію радянських та румунських представників для вирішення конфлікту на кордоні. Її робота тривала аж до грудня 1923 р., обидві сторони не бажали іти на компроміс. Делегація СРСР вимагала негайно передати територію між Дністром і Прутом Радянському Союзу, Румунія добивалась підписання угоди про визнання р.Дністер кордоном між двома державами.

Питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу делегація СРСР поставила і на Віденській радянсько-румунській конференції, що відбувалась з 27 березня по 2 квітня 1924 р. Радянська делегація запропонувала Румунії провести плебісцит щодо майбутнього Бессарабії, однак румунська делегація рішуче відкинула таку пропозицію.

Під час проведення Віденської конференції загострилася боротьба між прихильниками та противниками створення Молдавської Республіки серед вищого партійно-державного керівництва СРСР. В записі Г.Чичеріна на ім'я В.Молотова зазначалось: "Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун, на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії"²⁴.

Побоювання досвідченого дипломата не були даремними. Виступаючи у парламенті з приводу утворення Автономної Республіки, прем'єр-міністр Румунії К.Братіану повідомив, що створенням МАРСР Радянський уряд зробив можливими ті територіальні претензії Румунії, про які вона до цих пір і не мріяла. Він, зокрема, заявив: "Я не хочу зупинятися зараз на тих намірах та прорахунках, за яких така республіка була створена. Я хочу розглянути це питання з більш загальної точки зору. Ми не повинні хвилюватися, а навпаки – можемо лише радіти, що сусідня держава визнала те, що в наших територіальних претензіях ми не пішли так далеко, як потрібно було піти"²⁵.

Тоді ж румунська газета "Лупта" повідомляла: "Військові кола отримали інформацію, що одночасно із проголошенням Молдавської Республіки не виключається можливість того, що румунські села Задністров'я, не задоволені більшовицьким режимом, готові заявити, що вони на боці Румунії"²⁶.

Остаточне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії ВУЦВК 12 жовтня 1924 р. При утворенні Автономної Республіки їй відверто відводилась пропагандистська роль з метою приєднання Бессарабії до СРСР. Ця ідея була головною в політичній діяльності керівництва рес-

публіки. Повернення Бессарабії шляхом збройних походів і повстань, що організовувались раніше, стало неможливим, а тому утворення Республіки розглядалось як засіб впливу на внутрішню ситуацію в Бессарабії.

Одразу після утворення Молдавської Автономної Республіки, її Ревком в Декларації до робітників і селян заявив: “В час завершення роботи по державному оформленню нашої республіки ми пам’ятаємо, що стогнуть під гнітом румунських бояр наші брати, робітники і селяни Бессарабії. Нехай для них в їх боротьбі за визволення МАРСР стане дороговказом: не збройним втручанням зовні, а революційним натиском з середини трудящі Бессарабії здобудуть свободу. І в цьому вони отримають братню підтримку трудящих Автономної Республіки і можливість повного об’єднання з своїми братами з лівого боку Дністра”²⁷.

І лише на початку 30-х рр. зміна зовнішньополітичної обстановки відтіснила на подальшу перспективу у діяльності керівництва Молдавської Республіки “Бессарабське питання”, замість нього воно почало займатись більш важливими для республіки економічними і соціальними проблемами.

Примітки

1. *Лисенко В. Г.* Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1924–1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – №9. – С.48-62 ; Його ж. Шляхом братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР). – К., 1974.
2. *Брысякин С. Сытник М.* Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1969.
3. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1; *Болешко Б.* Образование Молдавской АССР // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – Тирасполь, 1998. – №2. – С.14-23.
4. *Ретида А.* Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – С.24-25.
5. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – С.11.
6. *Виноградов В. Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. – М., 1969. – С.112.
7. *Брысякин С. Сытник М.* Назв. праця. – С.37-38.
8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. – Кишинев, 1964. – С.18-19.
9. Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 – март 1918 гг). Сборник документов и материалов. – Кишинев, 1957. – С.256.
10. Документы внешней политики СССР. – М., 1957. – Т.1. – С.197-198.
11. *Виноградов В.Н.* Румыния в международных отношениях (ноябрь 1917 – ноябрь 1918) // Вопросы истории. – 1968. – №10. – С.62.
12. *Левензон Ф.* Молдавская советская государственность и Бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – С.84-85.

13. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. – С.58.
14. *Сенкевич В.М., Ройтман Н.Д.* Преступная роль американских и англо-французских империалистов в организации антисоветской интервенции в Бессарабии // Ученые записки Кишиневского государственного университета. – Т.ХП. – Кишинев, 1963. – С.92.
15. *Бомеико Б.* Назв. праця. – С.16.
16. История Приднестровской Молдавской республики. – Т.1. – С.94.
17. Документы внешней политики СССР. – Т.1. – С.216.
18. Там же. – Т.2. – М., 1959. – С.49.
19. *Виноградов В.Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. – С.163.
20. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917–1920 гг. – Кишинев, 1967. – С.104.
21. Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918–1940 гг.). – Кишинев, 1970. – С.112-113.
22. Там же. – С.142.
23. *Языкова А.А.* Румыния накануне Второй мировой войны (1934–1939 гг.). – М., 1963. – С.26
24. Начало большого пути. – С.78.
25. История Приднестровской Молдавской республики. – Т.1. – С.121.
26. Там же. – С.130.
27. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. – С.73.

Резюме

В статье исследуются сложные межгосударственные отношения большевицкой власти и Румынии в 1917–1924 гг. вокруг “Бессарабского вопроса”, выделяются внешние факторы, которые повлияли на образование АМССР.

Ключевые слова: Румыния, “Бессарабский вопрос”, МАССР.

Одержано 19 травня 2006 р.

ЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ УРЯДУ Е.БЛЕРА ПРОТЯГОМ 1997–2000 РОКІВ

У статті аналізуються основні кроки кабінету Е.Блера, які пов'язані з фінансуванням соціальних програм у Великій Британії. Також увага приділяється деяким прорахункам і виправленню політичних помилок уряду.

Ключові слова: Велика Британія, уряд, економічна стратегія, соціальна програма.

Е.Блер і його партія йшли до влади з обіцяркою збільшити соціальні виплати, реформувати систему охорони здоров'я та освіти. Лейбористи отримали перемогу, і більшість з обіцяного було виконано. Однак кроки, які зробив уряд на шляху до цього, не завжди були вірними. Робилися помилки, незначні прорахунки, особливо в перші роки перебування при владі, на які слід звернути увагу при дослідженні соціальної політики лейбористів. По-друге, ми б хотіли розглянути стратегію планування і реалізацію в дію заходів соціальної політики. Ці аспекти є надзвичайно актуальними для України на сучасному етапі. Досвід політичного анонсування важливих програм, система їх запровадження, вміння вчасно та повністю виправляти помилки, одночасно враховуючи всі позитивні нововведення та надбання попередників, є надзвичайно важливим для нашої країни.

У даній статті ми використали праці британських авторів, офіційні звіти Бюро статистики Великобританії та звіт Національного Центру Соціальних досліджень Сполученого Королівства. “Еволюція Британської політики – 6”¹ – це одне з найавторитетніших видань, яке дає детальну інформацію про політичну діяльність партії, що знаходиться при владі у Великобританії. Такий збірник виходить періодично і містить повний і глибокий аналіз політичних заходів і кроків правлячої партії. Слід відзначити надзвичайну об'єктивність даного видання: воно не прикрашає і не применшує досягнення уряду Е.Блера.

Книга Джона Рентгоула “Тоні Блер. Прем'єр-міністр” дає детальний опис життя лідера лейбористів від народження до 2001 року. Вся біографія побудована на газетних і журнальних публікаціях про прем'єр-міністра, виступах самого Блера, а отже, містить широку джерельну базу і водночас розкриває невідомі факти з політичного життя лідера лейбористів.

Офіційні звіти Бюро статистики Великобританії та звіт Національного Центру Соціальних досліджень Сполученого Королівства² увібрали в себе

вичерпні дані про стан соціальної політики у Великобританії, зведені у таблиці, схеми, діаграми.

Прийшовши до влади у 1997 році, лейбористи отримали у спадок наслідки реформ попередників. Це, перед усім, перетворення сфери соціального забезпечення на один із сегментів загального ринку послуг, із запровадженням засад капіталістичної конкуренції та маркетингу у галузі охорони здоров'я, освіти, соціальної, та введення прямих видатків на допомогу по безробіттю, що вперше почали виплачуватися цій категорії населення. Всі ці зміни втілювалися в життя протягом 18 років перебування консерваторів при владі.

“Нові лейбористи” також усвідомлювали, що реформування сфери соціального забезпечення потребує багато часу. У зв'язку з цим, вони не поспішали запроваджувати нововведення у соціальну сферу, хоча це було однією з головних передвиборчих обіцянок. Було проголошено, що уряд необхідний час, аби стабілізувати економіку, а також провести моніторинг стану соціальної сфери у країні. А, отже, реальні кроки по здійсненню передвиборчої програми були заплановані не раніше початку ХХІ ст. Було запроваджено дворічний мораторій на введення нових програм, які б потребували широкого фінансування. Це, з одного боку, означало, що негайного підняття ставок податків для розширення фінансування нових суспільних витрат не буде, що нівелювало головний закид опозиції, який часто звучав погрозою після виборів. З іншого боку, дана політика відміняла сподівання на зростання сум соціальних виплат і допомог. Проте, така ситуація не означала відсутності змін у соціальній політиці взагалі. Заощадивши на соціальному захисті і виплаті допомог, уряд спрямував додаткові асигнування на охорону здоров'я (£500 млн. були закладені у бюджет на 1998 р. і ще £250 млн. додатково виділили у листопаді того ж року), освіту (£250 млн. у 1998 р.), та транспорт (£500 млн.). Більше того, податок з акцій підприємств комунальної власності, який склав £3,5 млрд., було вирішено використати на те, щоб залучити 16–24-річних безробітних британців до роботи³.

У 1997–1998 роках уряд Блера вдався до хитрої стратегії анонсування широких соціальних програм, які, втім, мали набрати чинності не раніше квітня 1999 року, як, наприклад, надання грошової соціальної допомоги по догляду за дітьми, дитячі пільги (квітень 1999 р.)⁴, а також запровадження податкового кредиту для працюючих сімей (WFTC), який замінив сімейний кредит у жовтні 1999 року⁵. Таким чином, лейбористи отримали подвійні політичні дивіденди: перший раз – коли проголосили запровадження нових соціальних пільг, а другий – коли дійсно їх запровадили.

Не вірно було б вважати, що Е.Блер з перших же хвилин свого перебу-

вання на посту прем'єр-міністра розпочав блискучу політику у соціальній сфері і перетворив Британію з країни з найнижчим у Європі рівнем соціальної захищеності населення на одну з провідних в цьому плані.

З самого початку проведення своїх реформ Тоні Блер зустрів протидію з боку лорда канцлера Гордона Брауна. Їх протистояння виникло на ідеологічній основі. Блер, як християнин і мораліст, вважав, що існуюча на той час система соціального забезпечення є причиною послаблення інституту сім'ї у Великобританії та зниження рівня індивідуальної відповідальності за свої дії, перекладання її на державу. Браун дивився на цю ситуацію з економічної точки зору і вбачав зниження зацікавленості людей в отриманні роботи. Якщо проаналізувати їх погляди, то можна дійти висновку, що вони не сильно різняться між собою. Однак ці дві людини боролися за політичний вплив і владу, тому Браун тримав під контролем всіх економічних міністрів, а Блер вів тактичну війну за вплив на інші сфери.

Втім, одразу після обрання на пост прем'єр-міністра Блер зробив тактичну помилку. Він призначив на посаду таємного радника і "міністра соціальних реформ" Френка Філда. Причому ці пости були спеціально створені під конкретну людину, так як Гордон Браун активно протестував проти призначення Філда. Е.Блера захопила ідея нового міністра про те, що залежність людини від соціальної допомоги має негативні наслідки, якот: небажання шукати роботу, вчитися, підвищувати кваліфікацію тощо.

Однак прем'єр-міністр не надав уваги пункту, в якому Філд пропонував перейти до адресної допомоги (замість цільової). Він вважав, що виплачувати її слід з коштів, отриманих в результаті збільшення податків з заможних людей. В його книзі "Як платити за майбутнє", опублікованій в жовтні 1996 р., говорилося наступне: для того, щоб забезпечити собі безбідне існування на старості років, кожна людина протягом життя повинна робити внески у свій власний накопичувальний фонд (як додаток до державної пенсії, яку отримує кожний британець). Але, разом з тим, були запроваджені щедрі пенсії і для тих, хто не може робити таких внесків.

Отже, в результаті такої політики планувалося збільшити податки і обов'язкові страхові внески до £3 млрд. на рік для тих, хто заробляє більше £15000 на рік⁶. За схемою Філда, людина, яка працює і заробляє гроші, повинна жити на тому ж рівні і отримувати таку ж пенсію, як і малозабезпечений, що фактично паразитує на ньому. Для більшості британців це означало б втрату і без цього низької мотивації шукати собі роботу замість отримання соціальної допомоги по безробіттю.

Призначення Філда було помилкою і влітку 1998 року він подав у відставку. На щастя, жодна з його ідей не була втілена у життя, так як для лейбористів це означало б провал. Однак було втрачено 2 роки.

Прийнявши до уваги минулі помилки, уряд вирішив переглянути політику планування та визначити першочергові витрати. Як результат, було опубліковано Детальний огляд витрат (Comprehensive Spending Review (CSR). В ньому містилася схема всіх витрат на наступні три роки перебування лейбористів при владі. Згідно цього плану, всі департаменти повинні були переглянути свої бюджети з розрахунку нульового дефіциту, визначити неефективні напрямки і нові пріоритети, починаючи з літа 1998 року. Усі законопроекти, пов'язані із здійсненням додаткових виплат, уряд сподівався профінансувати з додаткових надходжень, пов'язаних із загальним економічним зростанням в країні. Серед заходів такого плану можна відмітити виділення додаткових £21 млрд. на охорону здоров'я і £19 млрд. на освіту протягом 1999–2000 і 2001–2002 років⁷.

Проте ці цифри перевірялися і змінювалися тричі за три роки. Крім цього, передбачалося ще £2 млрд. на фінансування місцевих соціальних програм, боротьбу з наркоманією, а також на створення мережі дошкільних виховних закладів. Не дивлячись на те, що деякі аспекти соціального захисту, сільське господарство та фінансування оборонних програм були виключені з Детального огляду витрат, вони не позбавлялися фінансування. В результаті відбувся сильний зсув у фінансуванні програм і визначенні пріоритетних витрат (див. табл. 1).

Таблиця 1. Ріст суспільних витрат у Великій Британії (1993/4–2001/2 рр.)⁸

<i>Види суспільних витрат</i>	<i>Річний рівень росту витрат</i>			
	<i>1993/4–1996/7</i>	<i>1996/7–1998/9</i>	<i>1998/9–2001/2</i>	<i>1996/7–2001/2</i>
Національна служба здоров'я (NHS)	2,1	2,3	4,7	3,7
Освіта	0,7	-0,2	5,1	2,9
Соціальний захист (у т.ч. програма “Нова справа”)	1,3	0,1	2,0	1,4
Оборонні програми	-4,3	-0,9	-1,4	-1,2

Однак аналіз витрат проходив за чітко визначеною схемою “рівного старту і широкої дороги”. Уряд Великобританії вирішив переорієнтуватись: з надання всім своїм громадянам однакового рівня достатку – на створення рівних для всіх умов розвитку. Виступаючи на Давоському форумі у 2000 році, Е.Блер заявив: “...стара ліва ідея рівності у сенсі однакового доходу замінена зараз на ідею однакової цінності особистості. Тому

сучасні соціал-демократи роблять наголос не на гарантуванні роботи, а на гарантуванні відповідної освіти, яка дозволяє людині знайти своє місце в житті і використовувати свої знання”⁹. Державний соціальний захист у Великобританії відтоді – це не годівниця, а інвестиції у суспільний капітал – висококваліфіковану робочу силу. Для цього була створена урядова програма “Від соціальної допомоги до повноцінної роботи”, та “Нова справа”, щоб залучити на ринок праці 16–24-річних безробітних. З іншого боку, без уваги не були залишені малозабезпечені, пенсіонери, діти. З 1999 року відбулося підвищення рівня виплат по догляду за дитиною, у зв’язку з вагітністю та пологами, кредитів для працюючих сімей. Вони склали 30% від усіх урядових виплат на 1999–2000 бюджетний рік¹⁰. Гроші на фінансування цих програм були отримані в результаті прихованого підвищення ставок податків для фінансово забезпеченої частини населення, тобто тих, хто отримує більше £15000 на рік. Така політика отримала назву “Перерозподілу потай”¹¹.

Відмовившись від радикальних ідей Філда, Блер звернувся до фахівців Лондонської Школи бізнесу і Е.Гідденса зокрема. Всі вони розуміли, що підняття ставок податків неминуче, якщо уряд прагне збільшити асигнування на соціальні програми¹². Проте, очевидним було й те, що ці збільшення необхідно проводити безболісно і непомітно для населення країни. Отож, було вирішено зменшити ставки прямих податків. Податок з прибутку був знижений з 23% до 22% (квітень 2000 року), але одночасно, був введений новий податок на виплати з відсотків з іпотечного кредиту. Ці зміни вправно приховали ріст рівня податків порівняно з валовим внутрішнім продуктом, який також значно зріс. Окрім того, відбулося підвищення ставок непрямих податків, таких як ПДВ, акцизний збір, і обов’язкові внески у фонд соціального страхування. У 2000 році прибуток, отриманий з податків, складав 37% від ВВП. Таким чином, уряд отримав гроші на асигнування нових соціальних програм і при цьому приховав збільшення податків.

Не дивлячись на певні помилки, які були допущені лейбористами на початку їх перебування при владі, і втрачені 2 роки, зважена реформаторська політика, яка базувалася на детальних економічних розрахунках і виваженій стратегії витрат, дала свої позитивні результати. Збільшення фінансування освіти і програм, спрямованих на перекваліфікацію, знизило рівень безробіття. Заощаджені на виплаті соціальних допомог кошти були направлені на розвиток сфери охорони здоров’я і будівництво нових лікарень. Так як населення Великобританії швидко старіє, для підвищення рівня народжуваності збільшено фінансову підтримку працюючих сімей, відбувається розвиток мережі дитячих садків, збільшено тривалість

декретної відпустки та відпустки у зв'язку з пологами. Приклад Великобританії ще раз доводить, що вчасно виправлені і враховані в подальшому помилки є стимулом розвитку і процвітання.

Примітки

1. Development in British Politics 6. – N.-Y.: St. Martin's Press, Inc., 2000.
2. Britain 2001. The Official Yearbook of the United Kingdom. – London, 2001; British Social Attitudes. Focusing on Delivery. – London: SAGE Publications, 2000.
3. Development in British Politics 6. – N.-Y.: St. Martin's Press, Inc., 2000. – P.240.
4. Britain 2001. The Official Yearbook of the United Kingdom. – London, 2001. – P.175.
5. Ibid. – P.176.
6. *Rentoul John*. Tony Blair. Prime Minister. – London: Little, Brown and Company. – P.374.
7. Development in British Politics 6. – N.-Y.: St. Martin's Press, Inc., 2000. – P.241.
8. British Social Attitudes. Focusing on Delivery. – London: SAGE Publications, 2000. – P.35
9. *Заболотный В.М.* Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX – начало XXI в. – М.: АСТ – Астрель, 2004. – С.31.
10. Britain 2001. The Official Yearbook of the United Kingdom. – London, 2001. – P.169.
11. Development in British Politics 6. – N.-Y.: St. Martin's Press, Inc., 2000. – P.255.
12. *Снікеф П.* Соціальна політика: теми та підходи. – К., 2000. – С.74.

Summary

The article reveals the main financial problems of Tony Blair's government during 1997–1999 in the sphere of the social policy. The main attention is paid to the finance strategy of the government and solving previous mistakes.

Одержано 12 травня 2006 р.

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В РОСІЇ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1999 – НА ПОЧАТКУ 2000 рр.

У статті автор здійснює системний аналіз позицій політичної опозиції у Російській Федерації в другій половині 1999 – на початку 2000 рр., звертає увагу на характеристику основних політичних сил та стратегію їх діяльності під час парламентських та президентських виборів, аналізує перспективи опозиційних сил.

Ключові слова: Росія, політика, опозиція, суспільство.

Наявність у суспільстві організованої, зрілої політичної опозиції, функціонування якої гарантоване Конституцією країни, є елементом механізму стримувань і противаг в існуючій політичній системі. Важливими засадами демократичного суспільства є боротьба політичних партій і свобода виборів. Перемога тієї чи іншої партії на виборах створює можливість використання державних посад для утвердження її лінії у вирішенні економічних, соціальних і політичних питань. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами. Тому проблему взаємовідносин різних політичних партій, у тому числі й опозиційних, їх боротьби за утримання першості в політичному житті країни можна віднести до однієї з найактуальніших у науковому та практичному планах.

Діяльність опозиційних політичних партій в Росії, їх участь у виборчих кампаніях досить активно вивчалась у 1990-ті роки. Найбільш цікавими є дослідження О.Бобрової “Факторы успеха на президентских выборах 1996 года”, В.Гельмана “Коммунисты в структурах власти: анализ деятельности”, А.Запеклого “Политические объединения перед парламентскими выборами в России” та інші. Однак в останніх дослідженнях з цієї проблеми мало уваги звертається на такі питання, як участь у виборах представників опозиції, форми взаємодії між різними політичними партіями, їх реальні можливості впливати на перебіг основних подій суспільно-політичного життя країни.

Метою даного дослідження є здійснення системного аналізу діяльності політичної опозиції під час виборчих кампаній в Росії 1999–2000 рр.

9 серпня 1999 р. прем'єр-міністром Росії став В.Путін. Очоливши виконавчу владу, він розпочинає активно боротись з чеченськими бойовиками,

направивши російські війська у Дагестан для їх витіснення на територію Чечні. Доказує, що чеченські керівники підтримують зв'язки з міжнародним тероризмом. Такі рішучі дії нового прем'єра знайшли відгук серед громадськості. За даними соціологічних опитувань, рейтинг популярності Путіна в першій половині 1999 р. склав 70%.

Найвизначнішою подією другої половини 1999 р. стали вибори до Державної Думи.

У вересні 1999 р. було оголошено про створення на чолі з С.Шойгу нового політичного об'єднання "Єдність", яке активно вступило у передвиборчу боротьбу. Об'єднання було створене за ініціативою "зверху" і складалось з групи регіональних лідерів. "Єдність" вважала себе носієм ідеології, в основі якої лежить ідея відродження "великої Росії". У програму партії входило вирішення найгостріших проблем у країні: організація влади; реформа влади і суспільства; прагнення до співробітництва між лівими та правими. Загалом, головним завданням об'єднання була мобілізація ресурсів виконавчої влади для протидії на виборах до Думи центристському блоку "Вітчизна – вся Росія".

Поява на політичній арені "Єдності" стала несподіванкою для головного фаворита виборчої кампанії об'єднання "Вітчизна", яке прагнуло створити владну альтернативу Єльцину. Об'єднавшись у серпні з рухом "Вся Росія", об'єднання стало називатись "Вітчизна – вся Росія" (ВВР). Досить швидко до нього приєднались й інші політичні партії, завдяки тому, що його членом був колишній прем'єр-міністр Є.Примаков. Саме даному об'єднанню аналітики й пророкували перемогу на виборах. Хоча керівництво ВВР заявляло, що головним завданням програми є ліквідація ізоляваності влади, а в платформі руху особливий акцент ставився на ролі виконавчої влади. "Ми за президентську республіку. Ми переконані, що в силу історичних традицій, відсутності досвіду багатопартійності ... нам потрібна президентська республіка, в якій всенародно обраний президент здійснював би верховну владу в країні"¹. Під час передвиборчої кампанії ВВР старалась уникнути статусу опозиційної фракції, прагнучи стати партією національної згоди.

Однак уже в жовтні "Єдність" змогла не лише наздогнати рейтинг популярності свого головного суперника, але й збільшити свій вплив. Це було пов'язано, насамперед, з тим, що високою популярністю користувався Путін, а "Єдність" сприймалась громадськістю як путінська партія. Загалом, успіх даної партії полягав у бажанні її лідерів реагувати на потреби та тенденції суспільства, тобто займатись популізмом.

Серед інших учасників виборчої кампанії були Компартія, "Наш дім – Росія", Союз правих сил, "Яблоко", Ліберально-демократична партія.

Союз правих сил як виборчий блок був сформований у серпні 1999 р. До нього увійшли “Демократичний вибір Росії”, “Нова сила”, “Росія молоді”, “Демократична Росія”, “Загальна справа”, “Юристи за право та гідне життя людини”. Таким чином, СПС представляв собою об’єднаний демократичний фронт, який склався із декількох схожих рухів. Центральною частиною партійної платформи СПС стало покращення економічної ситуації в країні. Керівництво фронту не бажало залишатись зі статусом правої опозиції. Б.Немцов вважав, що “одне з завдань СПС полягає в тому, щоб не бути крайньою опозиційною організацією, яка взагалі ні з чим не згідна, якщо це пропонує влада”².

За даними соціологів, на початку виборів 1999 р. найбільшою та найсильнішою політичною організацією були комуністи. У трійці партій, які гарантовано проходили до Державної Думи, на початку осені були також ВВР та “Яблоко”. Балансувала на межі проходження ЛДПР³.

У виборчих технологіях 1999 р. головне місце належало дискредитації політичного противника за допомогою дезінформації, наклепів. Одну з ключових ролей під час виборчої кампанії відіграли електронні та друковані ЗМІ. Традиційно високий рівень довіри росіян до телебачення та газет, передвиборчий характер їх суспільно-політичних матеріалів – все це вплинуло на остаточні результати голосування. Так, основними напрямками інформаційної політики була дискредитація каналом ОРТ, який входив до медіа імперії Б.Березовського, найбільш послідовних противників ВВР Ю.Лужкова, Є.Примакова та інших.

Одночасно суспільству пропонувались “позитивні образи” російських політиків – В.Путіна і С.Шойгу. Телеканал ТВ-6 активно підтримував Є.Примакова. Газета “Московский комсомолец” здійснювала спроби дискредитації С.Шойгу, Б.Березовського та інших активістів пропрезидентської коаліції. Слід зазначити, що роль зарубіжних ЗМІ у виборчій кампанії 1999 р. була невеликою.

19 грудня на вибори прийшли 61,8% виборців. За партійними списками, п’ятивідсотковий бар’єр подолали КПРФ – 24,3% (130 місць), “Єдність” – 23,3% (83 місця), ВВР – 13,3% (47 місць), Союз правих сил – 8,5% (32 місця) та “Яблоко” – 5,9% (20 місць), ЛДПР – 5,4% (16 місць)⁴.

На відміну від попередньої, нова Дума виявилася проурядовою, не дивлячись на те, що комуністи отримали більше голосів виборців. Якщо після виборів 1995 р. у лівих було 220 депутатських місць і їм не вистачало всього 6 голосів, щоб мати в Думі більшість, то після грудня 1999 р. їх кількість зменшилась до 130, і вони вже не мали можливості визначати політику законодавчого органу влади. КПРФ перестала виконувати функцію необхідної противаги, що забезпечує нормальну роботу парламенту.

Парламентські вибори показали, що населення втомилось від очікування перспектив, готове підтримати будь-яку владу, яка виглядає досить сильною і дієздатною, щоб вивести країну з глухого кута. Вибори ясно зафіксували кінець ельцинського періоду в новітній історії Росії. Склалась ситуація, коли обидва полюси політичного протистояння 90-х років (влада й опозиція) неспроможні були досягнути стабілізації суспільства. Крах політики ельцинського режиму разом з відсутністю альтернативи КПРФ призвели до зміни конфігурації політичних сил в країні, що проявилось у результатах парламентських виборів. Вони показали, що вплив СПС не є великим, бо в особі його лідерів (Є.Гайдара, А.Чубайса, С.Кириєнка, Б.Немцова) люди вбачають основних винуватців економічного становища країни. Але його вплив достатній для того, щоб стати програмно-ідеологічною протиположною впливу лівої опозиції.

На лівому фланзі вибори означили можливості КПРФ. Здавалося б, важке економічне становище населення забезпечує зростання підтримки комуністам. Однак нездатність лідерів КПРФ здійснити переоцінку цінностей, реформувати партію, чітко визначитись в новій ситуації призвели до суперечок у їх рядах. Зліва активізувались екстремістсько-радикальні та національно-патріотичні партії і групи, справа – угруповання соціал-демократичного напрямку, що тяжіють до центру. КПРФ опинилась перед вибором: або рухатись до центру шляхом оновлення, або втрачати вплив, поступаючись лівим простором партіям соціал-демократичної орієнтації, потреба в якій буде збільшуватись.

Найбільш значні зміни намітились у центрі політичного спектру. Спочатку аналітики прогнозували, що центристські позиції здобуде ВВР. Однак разом з тим багато аналітиків звертали увагу на сильний чиновницький склад її керівного центру. “Війна компроматів”, яка розгорнулася на початку виборів, остаточно переконала виборців у тому, що на політичній арені борються за владу два угруповання правлячої еліти, а центризм використовується як засіб маніпуляції.

Проте ця боротьба не лише не послабила, але й ще більш посилила тяжіння серед суспільства до поміркованого центризму, у якому воно вбачало порятунком від конфронтації у верхах. У такій ситуації адміністрація Кремля, яка зробила ставку на В.Путіна в якості наступника Б.Єльцина на посаді президента, здійснила вдалий тактичний крок, що дозволив зіграти на центристських настроях мас, які втомились від протистояння політичної еліти. Швидко створений блок “Єдність” відтіснив ВВР з центристських позицій та добився успіху на виборах.

Вибори 1999 р. призвели до істотних змін розстановки сил у Державній Думі, появи нових політичних гравців, кардинального поновлення

депутатського корпусу. Однак ми не можемо розглядати їх як “революційні”. Старожили – КПРФ, ЛДПР та “Яблоко” – не лише зберегли свою присутність в Думі, але й утримали свої місця в електоральному просторі. Більше того, новенькі – “Єдність” та ВВР – також не внесли якихось особливих змін в електоральний простір. Специфіка ж виборів 1999 р. полягає в тому, що вперше праві сили опинились у меншості. До цього, наприклад на виборах 1995 р., ліві, навіть випереджаючи правих за кількістю голосів, не набирали 50%, оскільки значна частина виборців голосувала за центристів. Загалом вибори до Державної Думи зміцнили позицію Путіна, який тепер мав сильну підтримку серед законодавців.

О 12-й годині 31 грудня 1999 р. Б.Єльцин звернувся до росіян з промовою, у якій заявив, що складає з себе президентські повноваження, а також, що він підписав указ, яким обов’язки президента покладаються на прем’єра В.Путіна. До рішення Єльцина в цілому поставились добре і суспільна думка, й еліта. Оскільки, президент, який втратив популярність і здатність до управління, нарешті залишив свою посаду. А, по-друге, що посаду займе, фактично, переможець парламентських виборів, якого еліти готові були визнати в якості домінуючого актора на політичній арені.

Згідно Конституції, Путін міг бути виконуючим обов’язки президента не більше трьох місяців, а після цього терміну мали відбутись президентські вибори. Викликало дискусії питання строків виборів. Воно розділило політиків на два табори. Одна частина виступала за дострокові вибори, а інша – за проведення виборів у встановлені Конституцією терміни. За вибори в 2000 р. виступали кандидати, які займали найвищі посади в системі влади, оскільки в результаті проведення дострокових виборів вони могли втратити свої посади. Це були Є.Примаков, Г.Селезньов. Проти наближення дати виборів були також ті, хто був не підготовлений до них – Г.Явлінський та А.Лебедь.

Сюди ж можна віднести політиків, які не встигли визначитись з передвиборною стратегією та союзниками – Г.Зюганов, В.Жириновський, В.Черномірдин. За дострокові вибори виступали ті, кого не влаштувала ситуація “міжвладдя” при домінуванні Є.Примакова, а її затягування могло призвести до падіння шансів на перемогу у президентській кампанії. Це були Ю.Лужков, радикальне крило КПРФ. Врешті-решт, вибори президента РФ було назначено на березень 2000 р.

18 січня 2000 р. почав працювати новий склад Державної Думи. Однак уже в перший день роботи розпочався з конфлікт щодо розподілу депутатських портфелів. Зокрема, гострі дискусії викликало питання кандидатури спікера державної Думи. КПРФ запропонувала на цю посаду Г.Селезньова і більшість фракцій її підтримало. У результаті зал засідань зали-

шили майже 100 депутатів. Це, фактично, в повному складі фракції ВВР, СПС, “Яблоко” та “Регіони Росії”. Вони вважали несправедливим те, що лівоцентристська більшість продиктувала свої умови обрання голови палати і розподілу між фракціями та депутатськими групами комітетів. Цього ж дня представники фракцій створили альтернативну Раду Думи – Координаційну раду, яку очолили лідери “Яблока” Г.Явлінський, СПС – С.Кірієнко, ВВР – Є.Прімаков і керівник групи “Регіони Росії” О.Морозов. Вони заявили, що метою ради є обговорення подальших спільних дій тих депутатських об’єднань, які постали проти несправедливості і диктату, що здійснюють великі фракції. Також Г.Явлінський зазначив, що за парламентську кризу несе відповідальність особисто Путін, і якщо він її не вирішить, то це може відбитись на його президентській кампанії.

Багато хто з аналітиків вважає, що чергова урядова криза не могла обійтись без підтримки Кремля. Підтримавши кандидатуру Г.Селєзньова на посаді спікера, Кремль, фактично, отримав можливість проводити будь-яке рішення через діяльність Державної Думи. Коли гіпотетичний закон, який необхідно буде прийняти, не буде суперечити ідеологічним постулатам КПРФ, Кремль може натиснути на комуністів, нагадуючи їм, з чією допомогою вони отримали керівну посаду в уряді, а “Єдність” разом з КПРФ забезпечували б більше половини депутатських голосів. Якщо ж Кремлю потрібно буде провести закон, який ні за яких умов не підтримують комуністи, наприклад, закон про землю, СПС або “Яблоко” будуть змушені виступити разом з “Єдністю”, що також забезпечить останній більшість думських голосів.

Щодо отримання комуністами головної посади в Державній Думі, то можна зробити припущення, що розрахунок робився на президентські вибори. Очевидно, що Г.Зюганов не був небезпечним суперником у боротьбі за крісло російського президента, оскільки його електорат не досить великий. Проте суперник він дуже необхідний, бо в результаті саме його участі у виборах 26 березня можна забезпечити високу явку електорату. А останній, за підрахунками аналітиків, є вагомою запорукою перемоги Путіна вже в першому турі.

Через тиждень після початку урядової кризи СПС, ОВР та “Яблоко” повернулись в зал засідань. Конфлікт було вичерпано.

16 січня шостий з’їзд КПРФ погодився з пропозицією ініціативної групи і висунув кандидатом в президенти голову ЦК Г.Зюганова. Останній у якості основних моментів своєї програми назвав наступні положення: припинити розчленування країни, підвищити життєвий рівень населення, знизити податки з виробників⁵. Лідер комуністів знову підкреслив, що для перемоги на виборах опозиційних сил потрібно створити об’єднану опози-

цію, яка висунула б єдиного кандидата. Однак його заклики не знайшли підтримки.

Загалом, крім В.Путіна та Г.Зюганова кандидатами в президенти були Г.Явлінський, В.Жириновський, Ю.Скуратов, Е.Памфілова, К.Тітов, С.Говорухін, А.Подберьозкін, У.Джабраїлов. Фаворитом серед них був В.Путін. Гострої боротьби між претендентами не було – переможець виявився вже в першому турі.

26 березня 2000 р. відбулись президентські вибори. На виборчі діляниці з'явилося 68,7% виборців. Уже в першому турі Путін зібрав 52,9% голосів, що засвідчило його перемогу. Головні суперники розмістились таким чином: Зюганов – 29,2%, Явлінський – 5,8%, Жириновський – 2,7%.

4 квітня 2000 р. Г.Зюганов подав скаргу в ЦВК і в московську прокуратуру на основі того, що ніби-то під час голосування мали місце численні порушення: в Башкирії (за Путіна – 60,34%), Дагестані (76,69%), Інгушетії (85,42%), Мордовії (59,86%), Татарстані (68,74%), а також у Калінінградській (60,16%) і Саратовській (58,29%) областях результати було сфальсифіковано⁷.

Якщо проаналізувати хід виборчих перегонів, то кожний з їх учасників керувався власними цілями. Так, лише Г.Зюганов говорив, що впевнений у своїй перемозі і вважав КПРФ єдиною силою, що може протистояти владі. Інші кандидати навіть не намагались робити вигляд, що переможуть Путіна. Г.Явлінський говорив про необхідність створення демократичної альтернативи Путіну, про недопустимість призначення наступника, але насправді він просто намагався утримати свої позиції, які послабились після парламентських виборів.

Певну інтригу в кампанію привніс В.Жириновський: то його не допускали до виборів, то знову відновлювали в правах. То він агітував за Путіна, то критикував владу. Однак він не показав колишньої сили, а просто відіграв відведену йому роль. Ще більш незрозумілою є мотивація інших учасників. Наприклад, К.Тітов пропонував себе в якості демократичної альтернативи Путіну, при цьому рейтинг його популярності був 1–2%. Е.Памфілова виступала від імені всіх жінок і вважала, що вони повинні хоча б взяти участь у кампанії. Режисер С.Говорухін виступав в образі борця за правду та з задоволенням критикував опонентів. Ю.Скуратов закликав розібратися з корупцією у владі. Щодо У.Джабраїлова то він взяв участь у виборах для самореклами. Однак його присутність була важливою для влади. Той факт, що чеченець претендує на вищу державну посаду в країні, повинен був продемонструвати всьому світові, що російське керівництво нічого проти чеченського народу не має та законслухняні чеченці такі ж громадяни країни, як і всі інші.

В.Третьяков, аналізуючи президентську кампанію 2000 р., виділяє такі основні уроки виборів, з якими ми повністю погоджуємося:

1) В.Путін переміг тому, що громадяни вбачали в ньому єдиного дієздатного політика країни, який вміє вирішувати найгостріші проблеми;

2) переміг тому, що був єдиним з кандидатів, який не асоціювався із суспільством Б.Єльцина;

3) переміг тому, що чітко визначив своє стратегічне завдання: створення в Росії та з Росії дієздатної держави, великої країни;

4) Г.Зюганов не зовсім переміг – не зовсім програв. Переміг, бо залишився комуністом №1 в Росії та №1 серед усіх опонентів Путіна-президента. А програв він тому, що не зумів при наявності сильної електоральної бази реально суперничати з Путіним. Крім того, він не запропонував суспільству, виборцям оновленого російського комунізму, якого ліва частина суспільства вже давно очікувала;

5) Г.Явлінський програв у всіх відношеннях. Він перестав бути політиком №3 у суспільстві та головним претендентом на посаду лідера демократичної опозиції⁸.

Відставка Єльцина з посади президента 31 січня 1999 р. і призначення В.Путіна виконуючим обов'язки президента ознаменували кінець ельцинської доби. Дострокові президентські вибори перетворились, по суті, в плебісцит. Путін став президентом вже після першого туру голосування. Результати виборів ознаменували остаточне завершення гострої кризи, в якій перебувала влада з літа 1998 р. по осінь 1999 р. Руйнівні явища спостерігались у різних сферах життя країни. Політична криза проявилась в ізоляції влади та поглиблювалась з кожною зміною уряду. Криза суспільної довіри до влади знайшла вираження в катастрофічному падінні популярності влади та зниженні рейтингу діючого глави держави фактично до нуля.

Примітки

1. *Батлер У.* Становление многопартийности в России как фактор, действующий на отношения с западными государствами // Актуальные проблемы Европы. – 2000. – №2. – С.180.

2. *Шмелев Б.* Президент ушел! Что дальше? // Власть. – 2000. – №2. – С.7.

3. *Водолазов Г.* Выборы до Державної Думи: політична еліта проти громадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – №3. – С.48.

4. Выборы – 99 // Независимая газета. – 1999. – 26 декабря. – С.1.

5. *Портников В.* Про вибори в Росії // День. – 2000. – 28 березня. – С.1.

6. *Федоров В., Цумадзе А.* Эпоха Путина. – М.: Эксмо, 2003. – 124 с.

7. *Schneider E.* Das politische system der Russischen Federation. – Westdeutscher Verlag. – 2001. – S.137.

8. *Третьяков В.* Пир побежденных // Независимая газета. – 2000. – 28 марта. – С.3.

Резюме

В статье автор делает системный анализ позиций политической оппозиции в Российской Федерации во второй половине 1999 – в начале 2000 гг., обращает внимание на характеристику основных политических сил и стратегию их деятельности в период парламентских и президентских выборов, анализирует перспективы оппозиционных сил.

Ключевые слова: Россия, политика, оппозиция, общество.

Одержано 12 травня 2006 р.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930.1(477)(09)

С.А. Копилов

ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ СЛАВІСТИКИ НОВОГО ЧАСУ

Автор статті намагався визначити головні етапи розвитку української історичної славістики нового часу, окреслити характерні напрями, тематику і методологію досліджень у цій сфері.

Ключові слова: історія, славістика, розвиток.

Славістика нараховує понад 200-річну історію, проте її історія належить до кола предметів, розробка яких лише починається. Нерідко на славістичних форумах навіть виникає питання про її предмет, котрий пояснюють часто по-різному, а окремі науковці трактують славістику як виключно філологічну дисципліну. Утім, щоб не погодитися з цим, достатньо пригадати, що славістика народжувалася як одна із форм вираження національної самосвідомості слов'янських народів, їх боротьби за національну і культурну незалежність. Тож нелогічним є виключення із поняття славістики історії та історії культури.

Мета нашої розвідки – визначити головні етапи розвитку української історичної славістики нового часу, окресливши характерні напрями, тематику і методологію досліджень.

Як наука славістика почала зароджуватися в Україні, як і в ряді країн Центрально-Східної Європи, на межі XVIII–XIX ст. Утім, і до цього упродовж раннього нового часу в українській культурі відбувалося накопичення відомостей про слов'янські народи, їх історію та здійснювалися перші спроби осмислення їх місця в європейській і світовій історії. Зокрема, становлення і функціонування Української козацької держави в другій половині XVII ст. мали визначальний вплив на формування національної свідомості еліти та основних соціальних груп суспільства, що рельєфно виявилось в окресленні засад нової історичної свідомості. В історичних працях чільне місце посіли уявлення про походження слов'янських народів,

розглядалися найважливіші події їхньої політичної і воєнної історії, висвітлювалися питання співжиття у різних сферах українського і польського народів.

На тлі зростання зацікавленості інтелектуальних кіл українського суспільства слов'янським світом в історичній думці кінця XVII ст., по суті, окреслився новий етап у розвитку уявлень про слов'янські народи та інтерпретації їхнього минулого. Зокрема, у частині висвітлення найдавнішої історії слов'ян автор київського “Синопису” (1674 р.) узагальнив знання, що накопичилися в українській історичній думці, й продемонстрував прагнення до постановки глобальних проблем їхньої історії. Свідченням цього стала тематична рубрикація твору: “Про початок давнього словенського народу”, “Про ім'я і про мову Слов'янську”, “Про свободу або вільність Слов'янську”, “Про Європу”, “Про Мосоха Прабатька слов'яноросійського і про плем'я його”, “Про ідолів” та ін.¹ У “Кройніці” Ф.Софоновича на підставі логічно впорядкованої композиційної побудови, що ґрунтувалася на світській періодизації історичного процесу, чіткої сюжетної лінії та описово-подієвого рівня узагальнення фактів історичного буття вперше висвітлено найголовніші події історії Польщі від легендарних часів до початку 70-х рр. XVII ст.² Анонімний автор літопису Самовидця відтворив становище українського політикуму й православної церкви в Речі Посполитій, порушив питання про права та вільності української шляхти, а наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу розглядав як одну з основних причин Національної революції XVII ст. – центральної теми твору³. Д.Тутгало створив життєписи Св.Кирила і Мефодія та інших слов'янських святих, що мали неабиякий вплив на історичну свідомість православних країн Центрально-Східної і Південної Європи⁴.

Вирішальний вплив на поширення новацій в історіографічному процесі в Україні, накопиченні знань з історії слов'янських народів мала Києво-Могилянська академія, в стінах якої виховувалася інтелектуальна еліта (Д.Тутгало, Ф.Прокопович, Г.Грабянка, С.Величко, П.Симоновський, М.Бантиш-Каменський та ін.) і випробовувалися запозичені з Європи нові прийоми та методи історіописання (критицизм, дослідницька процедура щодо документальних джерел, подієво-казуальний метод відображення конкретних подій, науковий переклад праць зарубіжних авторів).

Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам'яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими зумовили поширення в українській історіографії ранньомодерної доби компілятивної методології. Чи не найважливішими джерелами інформації для українських авторів цього періоду продовжували

залишатися праці польської історіографії, коло яких розширила історична поема С.Твардовського “Війна домова”, що, безперечно, підживлювало інтерес інтелектуальних кіл козацької держави до подій польської історії. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона застосовувалася й для висвітлення історії польського й інших слов’янських народів.

В українській історіографії початку – третьої чверті XVIII ст. продовжували панувати уявлення про походження слов’ян у душі біблійної схеми, однак вже з’являються сумніви щодо правдивості легендарних подій. Вони супроводжувалися загальною деміфологізацією уявлень про етногенез та давню історію слов’янських народів. Однією із центральних тем історичних творів цього періоду стали стосунки України з Річчю Посполитою та історія останньої, поважне місце в якій відіграло українське населення. Подібна зацікавленість свідчила про зростання інтересу української еліти до вітчизняної історії, насамперед революції XVII ст., події якої висвітлювалися Г.Грабянкою⁵, С.Величком⁶ й авторами інших історичних компіляцій.

Міграція до Росії представників української інтелектуальної еліти (Ф.Прокопович, Д.Туптало, С.Рагузинський, С.Горка, С.Бужинський та ін.), котра прагнула реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутній у воєнному і політичному відношенні, але менш розвинутій у культурному, сприяла прилученню здобутків вітчизняної історичної думки у галузі історії слов’янських народів до російської історіографії.

Наприкінці XVIII ст. під впливом політичних подій у Центрально-Східній Європі й поширення просвітницької ідеології, в історичній думці України окреслились нові тенденції у з’ясуванні проблем історії слов’янських народів. Зокрема, на підставі вивчення різноманітних писемних джерел і власних спогадів О.Рігельман уперше в історіографії XVIII ст. спробував окреслити проблему заснування болгарських колоній на Півдні України. Він звернув увагу на найголовніші події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на території Болгарії⁷. Оригінальну концепцію слов’янського етногенезу сформулював Я.Маркович, в якій Україна з Києвом, як її центром, трактувалася колискою “справжнього” православного благочестя. Зауважимо, що він робив посилання на літопис Нестора як історичне джерело всупереч “новітнім письменникам” (російській імперській історіографії), а також одним із перших використав для обґрунтування своєї теорії археологічні пам’ятки і фольклорний матеріал⁸. Анонімний автор “Історії Русів” відтворив найважливіші події національної й польської історії, українсько-польських відносин, відзначаючи окремішність історичного розвитку українців від польського, литовського й російського народів.

У подіях минулого він намагався віднайти повчальні приклади, вписуючи людину в історичний простір і стверджуючи її зв'язок із попередніми й наступними поколіннями⁹.

Першим українським ученим, хто зробив спробу осмислити історію слов'янських народів на підставі наукової критики документальних матеріалів Московського архіву Колегії закордонних справ, був М.Бантиш-Каменський. Його праці “Історичне повідомлення про унію, що виникла в Польщі”, “Виписка про обрання на польський престол кандидата на випадок смерті Августа II”, “Історичне повідомлення про обрання на польський престол короля Августа III в 1733 р.”, а також роботи археографічного характеру “Дипломатичне зібрання справ між Російською і Польською державами на періоди царювання всеросійських государів поділена” (частково видана в 1860-х рр.)¹⁰, здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з кола проблематики української й російської історії. Не втратили свого значення й залишаються сьогодні в обігу складені М.Бантиш-Каменським описи (реєстри) архівних справ: “Реєстр Польського двору посольських книг з 1462 по 1719 рр.” (увійшло 2640 документів), “Реєстр грамот з 1572 по 1699 рр.” (327 грамот), “Реєстр грамот і договорів між Росією і Польсько-литовською державою з 1431 по 1717 рр.” (217 документів), “Опис справ з 1699 по 1717 рр. відносин Росії з Сербією і Чорногорією”, три реєстри документів щодо взаємин Росії з Туреччиною “Книги й справи з 1512 по 1719 рр.” (530 назв) тощо¹¹. Завдяки працям М.Бантиш-Каменського слов'янська тема була введена до числа важливих об'єктів вивчення гуманітарних наук, що позитивно вплинуло на процес зародження слов'янознавства як академічного напрямку досліджень.

Отже, наприкінці XVIII ст. відбувалося започаткування наукового вивчення історії слов'янських народів і утвердження академічного інтересу до їх минулого.

Початковий етап становлення історико-славістичних студіювань в Україні відбувався упродовж першої половини XIX ст. Цей процес в інтелектуальному житті суспільства зумовлювався низкою загальноєвропейських подій і процесів, а також визначався внутрішніми чинниками, найголовнішими серед яких став процес українського національного Відродження.

Вирішальну роль серед зовнішніх факторів процесу становлення історико-славістичних студіювань відіграли політичні події в Європі, насамперед війни Російської імперії з Францією і Туреччиною, що спричинили розширення контактів українців із зарубіжним слов'янським світом. У

ході воєнних дій у слов'янські землі Центрально-Східної Європи потрапляло чимало українців. Завдяки їх розповідям про мандрівки, що здійснювалися у складі військових експедицій чи у зв'язку зі службовими дорученнями (Д.Бангиш-Каменський, В.Тимковський та ін.) відомості і знання про слов'янські народи поширювалися у середовищі українських науковців.

Розвитку наукового інтересу до вивчення минулого слов'янських народів сприяло поширення серед українських інтелектуалів просвітницької ідеології, з якої власне й почалося українське національне відродження. На межі XVIII–XIX ст. вона утверджувала в науковому середовищі (Я.Маркович, автор “Історії Русів”) культ раціональних знань, сприяла поширенню універсальних категорій загальнолюдської цивілізації. Особливу популярність серед українських діячів науки і культури набула концепція загальної історії німецького мислителя Й.Гердера. Його заслуга полягала в тому, що, по-перше, поставив питання про культурну та етнічну відмінність різних народів, по-друге – увів фольклорний та етнографічний матеріал в історію всесвітньої культури, а народну творчість визнав матеріалом, що допомагає історикові заповнити прогалини писемних джерел про культуру й спосіб життя народів, по-третє – пов'язав прогрес Європи, майбутнє її культури зі “слов'янським началом”, пророкуючи слов'янським народам велике майбутнє.

Міцну основу для становлення слов'янознавства як особливої дослідницької сфери комплексного характеру створювали славістичні виклади професорів Києво-Могилянської (з 1819 р. – Київської Духовної) академії та Харківського університету. Водночас перші наукові закордонні подорожі слов'янськими землями П.Кешена, Ю.Венеліна, а також збір офіцерами військового відомства статистичної й географічної інформації про Оттоманську імперію, її слов'янське населення і документальних джерел про російсько-турецькі війни, стали важливим фактором поглиблення наукового інтересу українських інтелектуалів до минулого слов'янських народів. У 1829 р. була організована перша археологічна експедиція українських науковців на територію Болгарії, під час якої було виявлено важливі пам'ятки античної і візантійської культур, болгарської середньовічної історії.

Закарпатець Ю.Венелін у працях “Давні і теперішні болгары”, “Давні і теперішні словени”, “Критичне дослідження по історії болгар від приходу болгар на Фракійський півострів” зробив вдалу спробу довести автохтонність слов'ян в Європі й висвітлити складну проблему походження болгарського етносу, що невдовзі стало лише одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу. Він висловив принципово важливе міркування, що у IV–V ст. протоболгари зі своєї батьківщини на Волзі попрямували до “Північного моря” й далі до Дунаю, й довів, що поява орд Аспаруха на

Дунаї була завершальним етапом переселення болгар до Мізії, а не першою їх появою серед мізійських слов'ян. Він же лише окреслив проблему болгарських поселенців у Новоросії і Бессарабії¹². Погляди Ю.Венеліна на ключові питання болгарської історії мали помітний вплив на сучасників і сприяли розвитку інтересу науковців до них.

Д.Бантиш-Каменський започаткував вивчення історії українсько-сербських взаємин, що згодом стало одним із напрямів славістичних досліджень. Зокрема, вчений акцентував увагу на участі сербів в Українській революції XVII ст. й аграрному виробництві Лівобережної Гетьманщини¹³.

Розвитку історико-славістичних досліджень в Україні в 30–40-х рр. XIX ст. сприяли закордонні наукові подорожі І.Срезневського, О.Бодянського, М.Надеждіна, Д.Княжевича, М.Мурзакевича, М.Іванишева та інших науковців, під час яких відбулося істотне розширення джерельної бази їх подальших досліджень. Тоді ж було започатковано співпрацю українських учених із зарубіжними дослідниками. Спільність методологічних засад української історичної науки із західноєвропейською обумовила той факт, що переважна більшість провідних українських істориків перебувала на позиціях романтизму. Слов'янофільська ідеологія майже не знайшла підтримки українських істориків (застереження зробимо лише щодо Д.Зубрицького і М.Іванишева).

Упродовж другої чверті XIX ст. відбулося оформлення головних центрів славістичних студіювань в Україні. Ними стали: Київ (тут функціонують університет Св. Володимира, Київська духовна академія, Київська археографічна комісія), Харків з його університетом, Одеса, в якій знаходилися Рішпільєвський лицей і засноване у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей.

Чимала заслуга в оновленні методологічної бази української історичної науки належить М.Костомарову, який долучив до славістичних досліджень нові методи народницької історіографічної школи. З цих позицій він вивчав проблему церковної унії в українсько-польських відносинах. На цих засадах досліджував міфологічні уявлення давніх слов'ян і, зокрема, встановив, що життєдайна сила вогню в їх віруваннях була органічно пов'язана з утилітарними життєвими потребами¹⁴. М.Максимович розробив чотиричленну схему поділу слов'янських народів (східні чи руські слов'яни, західні слов'яни, північно-західні слов'яни чи венети, південно-західні чи задунайські слов'яни) замість дуалістичної. Він також звернувся до висвітлення найважливіших подій польсько-українських відносин ранньомодерного часу, зокрема розглядав Люблінську унію як юридичний акт, згоду українського лицарства служити польському королеві нарівні з поляками¹⁵.

Єпископ Інокентій (Борисов) першим розпочав вивчення історії хрис-

тиянства в Польщі. В своїй праці “Про початок християнства в Польщі” аргументовано довів, що від самого початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом і лише під переважаючим впливом зовнішніх факторів тут утвердилося вселаддя римо-католицької церкви¹⁶. Він також був одним із фундаторів гуртка київських інтелектуалів, учасники якого здійснювали пошук, аналіз і публікацію нових історичних джерел з історії українсько-польських відносин, що чимало сприяло розвитку славістичних студіювань в Україні.

М.Іванишев своїми працями “Давнє право Чехів”, “Про плати за вбивство в давньоруському та інших слов’янських законодавствах у порівнянні з германською вірою”, “Міркування про ідею особи в давньому праві богемському і скандинавському” започаткував в українській науці вивчення питань історії слов’янського права, використовуючи порівняльний метод. Видані ним пам’ятки давньочеського права суттєво розширили джерельну базу для подальших славістичних досліджень¹⁷.

П.Задерацький дослідив найважливіші віхи процесу заснування болгарських колоній в Новоросії і Бессарабії, а також окреслив їх сучасний стан розвитку, чим фактично започаткував в українській історіографії новий напрям славістичних досліджень. М.Мурзакевич розглянув окремі епізоди початкового етапу болгарського національного відродження. Він також залучив до досліджень історії слов’янських народів археологічні знахідки, зокрема нумізматичні пам’ятки¹⁸.

Львів’янин Д.Зубрицький у “Хроніці міста Львова” виявив винятковий інтерес до проблеми взаємин Русі та Польщі, які він тлумачив крізь призму династичних контактів Рюриковичів і Пястовичів, при цьому вказував на цілковиту рівноправність у їх стосунках, а також спростував поширену серед польських науковців думку про споконвічний польсько-руський антагонізм й захоплення Польщею Галичини ще у XII ст.¹⁹.

Отже, упродовж початкового етапу розвитку наукової славістики в Україні (перша половина XIX ст.) відбувалося оформлення слов’янознавчих центрів і проходило становлення історико-славістичних студіювань. Це хронологічно співпадало з аналогічними процесами в інших країнах і протікало на фоні загальних модернізаційних процесів європейського суспільного життя. На цьому етапі увага концентрувалася на вивченні мов, народних звичаях, культурі, а також писемних пам’яток і речових джерел слов’янської історії, що об’єднувалися поняттям “слов’янські старожитності”.

Наступним етапом розвитку української історичної славістики стали 60–90-ті рр. XIX ст. Він збігся із поживавленням суспільного життя в період ліберальних реформ 60-х рр. XIX ст., які надали нового імпульсу подальшому розвитку науки про слов’янські народи. У галузі наукової славістики

спостерігалось прагнення до диференціації її предмета, виокремлення в межах славістичних студіювань окремих дисциплін, що ознаменувало перехід до більш вузької наукової спеціалізації. Таким чином, відбулося остаточне оформлення комплексу історико-славістичних проблем у самостійний напрям дослідницьких інтересів істориків України та перетворення історичної славістики на одну із складових частин науки про слов'янські народи. У другій половині XIX ст. слов'янознавство увійшло до системи вищої історичної освіти. В університетах існували славістичні кафедри, а з 60-х рр. історія слов'ян виокремилась із слов'янської філології в особливу дисципліну, що викладалася в університетах і Київській духовній академії. Досить активно проводилися наукові дослідження із славістики в історичних, історико-філологічних товариствах, які існували при кожному університеті. Центрами українських історико-славістичних досліджень стали Київська археографічна комісія та Російський археологічний інститут у Константинополі.

Темпи розвитку української історіографії історії слов'янських народів у другій половині XIX ст. були вражаючі. У результаті багаторічних зусиль у виявленні, виданні й науковій інтерпретації історичних текстів і документальних джерел формувалася чимала джерельна база для дослідження історії південно- і західнослов'янських народів. Відбулося розширення тематики історико-славістичних досліджень. Крім традиційних для попереднього періоду сюжетів давньої історії слов'янських народів, у тематично самостійний напрям слов'янознавчих студіювань виокремилась кирило-мефодіївська проблематика, що розроблялася О.Вороновим, П.Лавровським, І.Малишевським²⁰. Завдяки працям О.Котляревського “Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян: Спроба порівняльного вивчення слов'янського права” (1874) та “Книга про старожитності та історію поморських слов'ян в XII ст.: Сказання про Отгона Бамберзького у відношенні слов'янської історії і старожитностей” (1874), а також Ф.Фортинського “Приморські вендські міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.” (1877), “Титмар Мерзебурзький та його хроніка” (1872) започатковується дослідження історії поморських слов'ян і німецької колонізації їх земель. У самостійний напрям славістичних досліджень виокремилась історія славістики (О.Кочубінський, І.Франко, А.Дудка-Степович, Т.Флоринський)²¹.

Чималих успіхів досягла історична полоністика. Уже з середини 60-х років з'явилися ґрунтовні праці з історії Польщі, що стала важливою складовою дослідницької роботи тих українських істориків, які розробляли різні аспекти співжиття українського і польського народів. Серед останніх: В.Антоновича “Акти про козаків” (1863), “Дослідження про міста

Південно-Західної Росії” (1869), М.Владимирського-Буданова “Заселення Південно-Західної Росії від половини XII до половини XIV ст.” (1886), М.Костомарова “Останні роки Речі Посполитої” (1870), І.Лінниченка “Взаємні відносини Русі і Польщі до половини XIV ст.” (1884), І.Франка “Наш погляд на польське питання”, “Польське повстання в Галичині 1846 р.”. Так, досліджуючи найважливіші події польського визвольного руху, І.Франко зауважив, що відстоювання ідеї історичної Польщі “від моря до моря” завдало йому чималої шкоди, а розглянувши події повстання польських селян 1846 р., зауважив, що його поразка стала головною причиною обтяжливого та руйнівного способу скасування панщини та індемнізації²². Польська проблематика також потрапила до сфери інтересів дослідників із всесвітньої історії М.Драгоманова “Історична Польща і великоросійська демократія”, “Євреї і поляки в Південно-Західному краї”. Наприкінці XIX ст. з’явилися й фахівці виключно з історії Польщі, що засвідчили змістовні монографії вихованця київського університету М.Любовича: “Історія реформації в Польщі: Кальвіністи й антитринітарії (за невиданими джерелами)” (1883), “Початок католицької реакції і занепад реформації в Польщі” (1890).

Вивчення історії Чехії наприкінці XIX ст. теж досягло чималих успіхів. Поряд із працями з історії гуситського руху – В.Надлер “Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі наприкінці XIV і на початку XV ст.” (1864), О.Вертеловський “Історія гуситів (до утвердження Базельських компактатів)” (1872–1873). Тоді ж з’являються дослідження з давньої історії Чехії Ф.Успенського “Перші слов’янські монархії на Північному Заході” (1872), П.Лаврівського “Кирило і Мефодій як православні проповідники і вчителі у західних слов’ян” (1863), історії догуситської Чехії А.Ясинського “Падіння земського ладу в Чеській державі (X–XIII ст.)” (1895), окремі роботи про період XV–XVII ст. О.Кочубинського. Ювілейні дати породжують студії про окремих особистостей і подій (М.Задерацький, А.Дудка-Степович, Т.Флоринський).

Українські слависти продовжили вивчення ключових проблем середньовічної історії й культури південних слов’ян: М.Дринов обґрунтував думку про розквіт болгарської культури в період Другого Болгарського царства, названий “культурою Тирновського періоду”, постулював висновок, що в період османського іґа болгари зберегли національну самосвідомість, а витоки болгарського відродження пов’язував із П.Хілендарським²³. Ф.Успенський у монографії “Утворення другого Болгарського царства” окреслив нові аспекти візантійського володарювання в Болгарії упродовж XI–XII ст., з’ясував причини визвольних змагань болгар проти Візантії, що завершилися утворенням Другого Болгарського царства, а також ініціював прове-

дення археологічних досліджень болгарських столиць Пліски і Преслава. Т.Флоринський дослідив процес формування державності у південних слов'ян, зокрема в докторській дисертації "Південні слов'яни і Візантія в другій чверті XIV ст." (у 2-х вип., 1882) обстоював думку, що законодавча діяльність Стефана Душана полягала як в кодифікації права і виданні Законника, так і в обнародуванні повного кодексу сербських законів. Уперше в історіографії К.Радченко висвітлив культурне і релігійне життя Болгарії в XIV ст. та з'ясував ступінь впливу візантійської культури і релігійних вчень на духовне життя болгарського суспільства²⁴. Професор В.Качановський з'ясував інформаційний потенціал окремих груп відомих у науці писемних джерел з історії Сербії XIV–XV ст.²⁵. Взаємозв'язки між південнослов'янськими та іншими народами Європи вивчали Д.Дринов, Т.Флоринський, В.Григорович та ін.

Дослідницька ж процедура та методи наукових пошуків і істориків цього періоду визначалися суспільно-політичною орієнтацією авторів і базувалися на засадах трьох основних концепцій історії: слов'янофільської, народницької і позитивістської. Їх представники виборювали першість в історичній науці під час наукових дискусій навколо питань методології. Утім, панівною в дослідженні слов'янської історії була позитивістська течія.

Зрештою, наприкінці XIX ст. українська історична славістика займала чільне місце, якщо не домінувала, в європейському слов'янознавстві: досліджено і введено до наукового обігу численні документальні джерела, видано десятки фундаментальних монографій, багато сотень інших робіт, в яких обґрунтовано чимало узагальнень, що й до сьогодні не втратили свого значення.

На початок XX ст., а точніше – на перші два десятиріччя, припав наступний етап розвитку української історичної славістики. Він характеризувався деяким розширенням проблематики історико-славістичних досліджень, що відбувалося на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до вирішення як окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах, так і з'ясування і пояснення загальних закономірностей їх еволюційного поступу. Важливим чинником цього процесу, поряд з позитивістською історіографією (Т.Флоринський, А.Ясинський, К.Воблій, А.Стороженко, А.Стельмашенко, Ф.Титов, М.Попруженко, Г.Льїнський), стала державно-юридична історіографічна школа (М.Владимирський-Буданов, М.Максимейко, М.Ясинський, В.Біднов), яка істотно збагатила методику історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох, раніше практично не досліджуваних питань історичного минулого слов'янських народів.

Поряд із вивченням питань політичної історії, що продовжувала по-

сідати традиційно провідне місце в українській славистиці, все більшого поширення на цей час набувають нові напрями дослідження: економічна історія К.Воблий “Нариси з історії польської фабричної промисловості. Т.1 (1764–1830)” (1909), культурно-духовні сюжети – П.Заболотський “Відродження ідеї слов’янської спільності і наукове вивчення слов’ян” (1912), М.Петров “Вихованці Київської академії із сербів з початку синодального періоду і до царювання Катерини II” (1904), К.Радченко “До історії філософсько-релігійного руху в Візантії й Болгарії XIV ст.” (1902), “Етюди про богомильство” (1904–1908), Є.Рихлік “Поетична діяльність Франца Ладислава Челаковського: Із історії чеського літературного відродження” (1915), розробка різних проблем джерелознавства Г.Льїнський “Грамоти болгарських царів” (1911), М.Попруженко “Синодик царя Бориса” (1900), К.Радченко “Нариси про деякі рукописи Філіппольської міської бібліотеки” (1903), історія міжнародних відносин М.Державин “Болгаро-сербські взаємини і македонське питання” (1914), історія славистики (М.Попруженко, І.Франко).

Разом з тим, у результаті зміни поколінь учених-славистів, а також нової геополітичної ситуації в Південно-Східній Європі на початку ХХ ст., що ускладнило доступ науковців до документальних джерел історії слов’янських народів Балканського півострова, зменшився інтерес до вивчення й аналізу їх історії. Перша світова війна мала ще більш негативний вплив на вивчення проблем історії слов’янських народів, які опинилися у складі обох ворогуючих коаліцій. Практично став неможливим доступ українських учених до документальних матеріалів із бібліотек і архівів Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й інших країн. Припинилися контакти між українськими науковцями та їх зарубіжними колегами. Як наслідок – поступове зменшення історико-славистичних досліджень в Україні.

Отже, упродовж нового часу історіографічний процес в Україні у галузі дослідження історії слов’янських народів розгортався у кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків європейської історичної науки і філософії.

Примітки

1. Синопис или краткое собрание от Различных Летописцев о Начале Славено-Российского Народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева. – К.: В Киево-Печерской Лавре, 1680 (7188). – С.1-31 та ін.; Синопис (Фрагменти) // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.167-183.

2. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А.Мишика, В.М.Кравченка. – К., 1992. – С.190-242.

3. Літопис Самовидця / 2-е вид., випр. – К., 1971. – С.45-56 та ін.

4. *Димитрій Ростовский*. Книга житий святых на м-ч Май, тщательнее и вернее от преждепечатанных во святой великой чудотворной Киевопечерской Лавре, в лета от Ржтва по плоти Бга Слова 1689 и 1711, напечатана в царствующем граде Москве, в Синодальной Типографии, четвертым тиснением, в лето от сотворения мира 7365, от Ржтва же по плоти Бга Слова 1856, Индикта 15, мца Ноемвриа. – С.166-167 зв.

5. *Греблянка Григорій*. Действия презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, с поляками – К., 1854. – XXIX, 374, VI с.

6. *Величко С.* Літопис: В 2-х т. /Пер. з книжньої укр. мови, вст. стаття, комент. В.О.Шевчука, відп. ред. О.В.Мишпаняч. – К., 1991. – Т.1. – 371 с.; Т.2. – 642 с.

7. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ея народе и о козаках ввообще, отколь и из какого народа онде свое происхождение имеют, и по каким случаям они ныне тут своих местах обитают 1785–86. – М., 1847. – Ч.IV. – С.26-29.

8. *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – Ч.I. – СПб., 1798. – С.2, 7, 11, 35-36 та ін.

9. *Історія Русів* /укр. пер. І.Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – С.184, 49, 50 та ін.

10. *Бантъш-Каменский Н.* Выписка о выборе на польский престол кандидата в случае смерти Августа II, и избрании в короли сына его, августа III, с 1727 по 1734 // Русский вестник. – 1841. – Т.2. – С.397-407; Його ж. Историческое известие о возникшей в Польще унии, с показанием начала и важнейших, в проодолжении оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униятвов на благочестивых тамошних жителей гонений, по высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины повелению, из хранящихся Государственной коллегии Иностранных дел в Московском Архиве актов и разных исторических книг... 1795 года собранное. – М., 1805. – 454 с.; Його ж. Историческое известие об избрании на польский престол короля Августа III, в 1733 г. // Русский вестник. – 1841. – Т.4. – Кн.11-12. – С.117-302; Його ж. Обзор внешних сношений России (по 1880 год). – Ч.I. (Австрія, Англія, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). Издание Комиссии печатания Государственных Грамот и Договоров при Московском Главном Архиве МИД. – М., 1894. – X, 304 с.; Його ж. Обзор внешних сношений России (по 1880 год). – Ч.III (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). Издание Комиссии печатания Государственных Грамот и Договоров при Московском Главном Архиве МИД. – М., 1897. – 319 с.; Його ж. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам. Ч.I: 1487 – 1584 // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1860. – Кн.4. – С.1-189; 1861. – Кн.2. – С.1-185; 1862. – Кн.4. – С.1-144.

11. *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.92-97.

12. *Венглин Ю.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народном, историческом и религиозном их отношении к россиянам: Историко-критические изыскания. – М., 1829. – Т.I – С.25, 59, 60, 78, 79, 112-115, 196 та ін.; Його ж. Древние

и нынешние словены в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – М., 1841. – Т. II. – С. 9-10, XXVI-XXVIII; Його ж. Критические исследования об истории болгар от прихода болгар на Фракийский полуостров до 968 года, или покорение Болгарии великим князем русским Святославом. – М., 1849. – С. 136-143.

13. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С. 225; Його ж. История Малой России со времени присоединения оной к российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч. 4. – С. 50-51.

14. *Костомаров Н.* О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – К., б. р. – С. 1-40; Його ж. Слов'янська філологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К., 1994. – 384 с.

15. *Максимович М.* Исследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I: Отдел исторический. – К., 1876. – С. 336-357; Його ж. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной Комиссией, 1856 г. // Там же. – С. 231-247; Його ж. Известия о южно-русских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Там же. – С. 231-247; Його ж. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (письмо к М. А. Грабровскому) // Там же. – С. 248-276; Його ж. Откуда идет русская земля, по сказанию Нестеровой повести и другим старинным писаниям русским // Там же. – С. 5-92; Його ж. История русской словесности. – Кн. I. – К., 1839. – С. 43.

16. *Борисов И.* О начале христианства в Польше // Журнал министерства народного просвещения. – Б. д. – Ч. XXXIII, отд. II. – С. 41-46.

17. *Иванишев Н. Д.* Древнее право Чехов // Иванишев Н. Д. Сочинения / Под ред. А. Романовича-Славатинского и К. Царевского. – К., 1876. – С. 105-148; Його ж. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою верою // Там же. – С. 5-81; Його ж. Рассуждение об идеи личности в древнем праве божеском и скандинавском // Там же. – С. 85-101.

18. *Здр-кий П. Е.* Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабки // Москвитянин. – 1845. – Ч. VI. – № 12. – Отд. I. – С. 159-187; *Мурзакевич Н.* Нынешнее состояние просвещения у болгар // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. 18. – № 4-6. – С. 114-123; Його ж. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих в Одессе // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. 1. – С. 315-319.

19. *Зубрицкий Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з пол. І. Сварника, наук. коментар М. Капрала, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів, 2002. – 640 с.

20. *Воронов А. Д.* Главнейшие источники для истории Свв. Кирилла и Мефодия. – К., 1877. – XII, 331 с.; *Лавровский П. А.* Св. Кирилл и Мефодий, как православные проповедники и учителя у западных славян, в связи с современною им историею церковных несогласий между Востоком и Западом. – Харьков, 1863. – VII, 588 с.; *Мальшев*

ский И. Святые Кирилл и Мефодий первоучители славянские. – К., 1886. – 484 с.

21. *Копилов С.А.* Виникнення історії славистики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень в Україні (друга половина XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.427-441.

22. *Франко І.* Польське повстання в Галичині 1846 року (Історична розвідка) // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46. – Кн.І: Історичні праці (1883–1890). – К., 1985. – С.413-414.

23. *Дринов М.* Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.2. – София, 1911. – С.101-110; Його ж. Болгары и Константинопольская патриархия // Там же. – С.176.

24. *Радченко К.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К., 1898. – С.1, 2.

25. *Качановский В.В.* История Сербии с половины XIV до конца XV в. – Т.1: Критическое исследование источников. – К., 1899. – VI, 359 с.

Резюме

Автор статті пытался определить главные этапы развития украинской исторической славистики нового времени, выделить характерные направления, тематику и методологию исследований в этой сфере.

Ключевые слова: история, славистика, развитие.

Одержано 19 квітня 2006 р.

УДК 930(477)“16”

І.Ю.Тарасенко

ТВОРИ С.ТВАРДОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVII ст.

В статті робиться огляд творчості Самуеля Твардовського, визначається її джерельна цінність у вивченні історії України.

Ключові слова: Самуель Твардовський, історія України, творчість, джерело.

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661) – видатний польський поет і хроніст доби бароко, походив з небагатої шляхетської родини з Великопольщі. Окрім домашньої освіти, він навчався також у єзуїтському колегіумі у Каліші. Очевидно, вже з 1616 р. він перебував на військовій службі, брав

участь у Хотинській війні 1621 р., потім – у посольстві на чолі з князем Криштофом Збаразьким до Туреччини (1622–1623). Пізніше він служив різним магнатам, насамперед Збаразьким, Вишневецьким, Сенютам, тривалий час жив на теренах України, мав тут, в т.ч. й на Поділлі, невеликі маєтності. З вибухом Національно-визвольної війни у 1648 р. Твардовський втік до Великопольщі. В роки “потопу” схилявся, як і значна частина великопольської шляхти, до підтримки шведського короля Карла X Густава, але пізніше повернувся до лав прихильників короля Яна-Казимира, врешті відійшов від активної політичної діяльності чи то через похилий вік, чи то через хвороби, зайнявся своєю маєтністю і творчими справами¹. Твардовський, при всіх його житейських труднощах (нестатки, військові сутички, судові процеси, смерть дочки та ін.), мав хист знаходити високоосвічених покровителів і ще за свого життя побачив видрукованими свої головні твори.

Частина цих творів – це поеми на міфологічні сюжети чи то античного, (лірична ідилія “Дафна” (1638)) чи то пізнішого (романс “Прекрасна Паскваліна” (1655)) часів; переклади Горація, власні ліричні вірші та елегії, панегірики. Вони принесли Твардовському заслужену славу “польського Вергілія”, донині привертають до себе увагу літературознавців, але в них майже немає інформації, яка могла б мати якусь цінність для реконструкції історії України. Тільки в окремих рядках панегіриків, присвячених Владиславу IV², князю Вишневецькому, можна знайти, наприклад, згадки про Смоленську війну 1632–1634 рр., у котрій брали активну участь запорозькі козаки.

Інша частина його творів якраз цінна насамперед в якості історичного джерела, а не літературних пам’яток. Першим таким твором Твардовського була “Преважна легація” (“Przeważna legacja...”), що була надрукована у 1633 р. в Кракові. Даний твір присвячений опису посольства князя Криштофа Збаразького. Тут яскраво змальовуються подорожні враження, хід переговорів, робляться цікаві історичні екскурси, описується буквально все, починаючи від турецьких лазень, подарунків послам, до опису переговорів. Оскільки сам Твардовський виконував функції секретаря посольства, то і вів щоденник, куди занотовував все варте уваги, точно як і інші польські дипломати (М.Боржимовський, Е.Отвіновський, Ф.Госецький, В.М’ясківський та ін.), а особливо московські, котрі традиційно звітували про результати своїх місій “статейними списками”. Заслугою Твардовського є не стільки те, що він створив великий за обсягом щоденник подорожі (він, на жаль, не зберігся), а що він виклав його зміст у віршованій формі і видав типографським способом³. Вже тут виявляється тяжіння Твардовського до епіки, прагнення пробудити в читачах патріотичні почуття. Його поема

спирається на дійсно історичні факти, яким він сам був свідком. Саме тут Твардовський подає окремі згадки про морські походи запорожців і ординські наскоки на Річ Посполиту, про дипломатичні конфлікти, що виникали з цієї причини. Окремий сюжет складає у поемі розповідь про знамениту Роксолану, причому він перший вказав, що вона була “русиною з Рогатина”, дочкою православного священика, порівняв хитрощі Роксолани з тими, що їх застосувала біблійна Даліла щодо Самсона, а Юдиф – щодо Олоферна, підкреслив, що ім’я попівни з Рогатина не зітреться з людської пам’яті⁴ (Звістка про українське походження Роксолани знаходить підтвердження у іншого польського хроніста й дипломата Опалінського).

Твардовський був творцем легенди про Роксолану. Справа тут не у тому, що Сулейман, за його словами, “давав себе водити за ніс убогій русинці”, звільнив її та одружився з нею, а у тому, що завдяки цьому коханням він начебто не нападав на її батьківщину. Хоча формально мир між Польсько-Литовською державою та Османською імперією тримався майже 30 років, але ординські наскоки на українські землі не припинялись.

Вибух Національно-визвольної війни (Національної революції) українського народу 1648–1658 рр. відкрив нові грані у творчості С.Твардовського, насамперед як поета-епіка, як публіциста і хроніста. На події цієї війни, сучасником, а очевидно й учасником яких був Твардовський, він відгукнувся спочатку серією історико-публіцистичних поезій невеликого обсягу, як от “Побудка війську, що виступає під Олику” (1649)⁵. Пізніше він продовжив роботу у цьому напрямку і, з’єднавши у єдине ціле головні поезії цих років і доповнивши їх, створив величну поему-хроніку під назвою “Wojna domowa” (“Громадянська війна”). Як уже говорилося, вона виходила у світ частинами (1651, 1655, 1660), а повністю вийшла вже після смерті поета (видрукувана у Каліші у 1681 р.).

“Громадянська війна” (далі – «ГВ») охоплює події 1648–1660 рр. і описує, в першу чергу, Національно-визвольну війну українського народу та польсько-шведські війни. У книзі дуже багато батальних сцен. Автор ґрунтовно описує Жовтоводську, Корсунську, Пилявецьку, Зборівську, Збаразьку, Загальську, Лоївську битви. Одній тільки Берестецькій битві він присвятив близько 20 сторінок тексту. Цей твір набув дуже значного розголосу і примножив славу Твардовського як поета, котрого сучасники вважали найпершим у всій Речі Посполитій. Твір був дуже популярний в Україні, Білорусії, Московській державі та ін.

Джерельна база “ГВ” прояснена ще недостатньо. Однак уже зараз можна сказати, що її головним джерелом була латиномовна хроніка офіційного історіографа польського короля Яна Казимира Йоахима Пасторія (“Війна скифо-козацька”), щоденники та листи активних учасників подій

Самуеля Кушевича, королівського секретаря Анджея М'ясківського, свідчення очевидців, власні спостереження. Використовуючи свої джерела, Твардовський активно їх переробляв, викладав зміст у віршованій формі, щедро пересипав свій виклад античними міфами, метафорами, алегоріями. При цьому він піклувався і про відповідність джерельних свідчень своїй історичній концепції, що було неважко зробити, оскільки автори використаних ним джерел походили з тих самих кіл, що і сам Твардовський.

Будучи типовим представником польської шляхти, Твардовський в цілому притримувався офіційної точки зору панівних кіл Речі Посполитої на суть подій в Україні, тобто відверто вороже ставився до Національно-визвольної війни українського народу. Для Твардовського це не війна двох держав, а війна громадянська (*domowa*), і є внутрішньою справою Польщі, черговим повстанням селян (*chłorów*) проти шляхти. Саме цими міркуваннями він і керувався, обираючи назву свого твору – “Громадянська війна”. Польські жовніри виступають як герої, особливо ж щедрий на компліменти Твардовський при описі дій князя Яреми Вишневецького. Останній описується у “ГВ” як ідеал магната-патріота, як благородний охоронець Батьківщини, який мусить придушувати повстання черні.

Про ставлення автора до повстанців яскраво свідчать образливі висловлювання, їдкі епітети і просто лайка, що ними щедро пересипана поема. Так, наприклад, українське козацтво для Твардовського це – “гультяйство”, “шалена чернь”, яка живе дикими й низькими інстинктами, “згряя селян”, “гарші”, “горді циклопи”, “багатоголова гідра”, підступні і жорстокі волоцюги, натовп людей з жадою до крові і мордою... На протигагу українцям, він возвеличує поляків, прагне довести, що вони, придушуючи українське повстання, чинять богоугодну справу. Поет описує і видіння, яке начебто можна було побачити напередодні Берестецької битви: на польському боці у небі з'явилися Божа Матір і архістратиг Михаїл. Це мало удодовнити Божу підтримку польського війська. Тут Твардовський певною мірою наслідує польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, який описав подібне видіння на небі перед Грюнвальдською битвою 1410 р.

Щоправда, повстанський табір не є однорідним з погляду Твардовського. Для керівників повстанців, можливо тому, що в їхньому середовищі було чимало представників шляхти, поет знаходить дещо інші фарби й характеристики. Так, він змушений визнати розум і відвагу Богдана Хмельницького, ставить його на одну дошку з Ганнібалом і Олександром Македонським. Він порівнює військо поляків з військом римського полководця Красса, отже цим самим уподібнює Хмельницького до Спартака; описує гетьмана як людину обдаровану якоюсь демонічною силою: навіть старі вояки на згадку про Хмельницького кидають зброю і втікають. Однак це свідчить лише про

здатність Твардовського віддати часом належне ворогу, про прагнення вказати на риси Хмельницького та його сподвижників, що забезпечили їм лідерство серед повстанців. Але від цього ворожість Твардовського до українських повстанців та їхніх вождів не стає меншою. Зокрема він, як і чимало інших польських хроністів XVII ст., звинувачує Богдана Хмельницького у роздмухуванні конфлікту через особисту образу. Того ж Богдана Хмельницького під час облоги Збаража він порівнює з хитрим та неситим вовком, що готується увірватись до кошари з вівцями, щоб наїстись. Інше порівняння ще більше має принизити вождя Національно-визвольної війни: до Хмельницького козацтво збирається як “орли до трупа”. Добре знаючи, що Хмельницького під Берестечком захопив із собою під час втечі кримський хан Іслам-Гірей III, Твардовський приписує гетьману України боягузтво, що й спричинило його втечу з ханом. Навіть описуючи смерть Хмельницького, поет-хроніст не може не втриматись від злих зауважень, характеризує вождя повстанців словами: “зухвалий”, “гультай”, “тиран” і т.д.

Так само зверхньо ставиться автор і до інших козацьких ватажків. Під його пером Тиміш Хмельницький втікає, зазнавши поразки, як заєць по болотах. Стисло описуючи похід козаків на Речицю, він досить зневажливо називає їхнього вождя “якийсь Голота”. Кривоніс є начебто віроломним: князь Вишневецький його помилював лише на прохання воеводи, а невдячний Кривоніс знову воює з ним і завдає відчутних ударів.

І тим не менш, С.Твардовський був досить помітною фігурою, щоб ставити його в один ряд з дрібними писаками офіційних реляцій про Зборівську і Берестецьку битви. Не кажучи вже про літературні достоїнства творів С.Твардовського, в них часом відбивалась достовірна картина тих подій. Поет критично ставився до анахронічних порядків загніваючої Речі Посполитої, до безсилля королівської влади, до сваволі магнатів, що бились між собою за першість, до корупції і т.д. Тому хроніст не приховував масштабів Пилявецької катастрофи, а вважав її однією з найганебніших сторінок в історії польського війська, Хмельницького ж – карою Божою. На сторінках “ГВ” Твардовський навів чимало оригінальної інформації про ряд важливих подій Національно-визвольної війни. Так, наприклад, згадує про масову загибель від голоду і хвороб солдат і офіцерів коронного війська, що вийшли з обложеного повстанцями Збаража за умовами Зборівського договору, що підтверджується виявленими нині документальними джерелами. У його описах знаходимо важливі оригінальні деталі, як от при зображенні покинутого повстанцями табору під Берестечком: польські жовніри знайшли тут лише “поранених, полонених, хворих і жінок, навіть борщі, киселі та інші гидкі саламахи, що були залишені на вогні у горщиках”.

Видно, саме ці моменти та блискуча літературна форма хроніки-поєми забезпечили значну популярність твору “Wojna domowa” навіть у Гетьманщині. Його використовували як джерело ряд польських хроністів та істориків XVII–XVIII ст., в першу чергу В.Коховський, В.Потоцький, невідомий автор “Віршованої хроніки” (1682) та інші. Його уважно читав польський письменник XIX ст. Генрик Сенкевич при створенні своєї трилогії, в першу чергу роману “Вогнем і мечем”.

“ГВ” була добре відома в Україні. Судячи з каталогів бібліотек Києво-Печерської Лаври та Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, там зберігалось як мінімум три примірники головного твору Твардовського. І нині два примірники “ГВ”, поруч з примірником “Преважного посольства”, зберігаються у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського⁶. Прилуцький обозний Стефан Савицький переклав “ГВ” українською мовою, а учні літописця Самійла Величка зробили з нього копії. “ГВ” активно використовували класики української історіографії XVIII ст.: Самійло Величко, Григорій Грабянка, Яків Маркович та ін. С.Величко навіть побудував майже виключно на “ГВ” початкову частину свого літопису, надавши їй свідченням цілковито іншого спрямування.

Все вищесказане дозволяє твердити, що історичні твори С.Твардовського, особливо “Wojna domowa”, є важливими історичними джерелами з історії України, заслуговують спеціального дослідження, також перекладу й публікації українською мовою.

Примітки

1. Про С.Твардовського часто писали польські літературознавці. З останніх праць про Твардовського слід відзначити наступні: *Nowak-Dłużewski J.* Poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodszy Wazowie. – Warszawa, 1972; *Kazmarek M.* Sarmacka perspektywa sławy. Nad wojną Chocimską Wacława Potockiego. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1982; *Kazmarek M.* Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1972; *Kazmarek M.* Treny Samuela Twardowskiego jako osobiste wyznaczenie poety // *Zeszyty naukowe WSP w Opolu. Historia literatury.* – Cz.8. – Opole, 1971. – S.5-14; *Włodarski M.* “Mariannie... wdzięcznej dzićmie” czyli żale barokowe // *Zeszyty Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczno-literackie.* – Kraków, 1973. – Cz.27. – S.101-133; *Ryba R.* Głosa do barokowej recepcji Trenów Jana Kochanowskiego (na podstawie poematu Samuela Twardowskiego Książę Wiśniowiecki Janusz) // *Od baroku ku pozutywizmowi. Studia historyczno-literackie.* – Katowice, 1995. – S.36-46; *Ryba R.* Funkcje struktury epitałamiyjnej w poemacie Samuela Twardowskiego “Książę Wiśniowiecki Janusz” // *Barokowe przypo... i insze szkice historyczno-literackie.* – Katowice, 1994. – S.43-56; *Okoń J.* O wierszu w Nadobnej Paskwalinie Samuela Twardowskiego // *Od średniowiecza ku współczesności.* – Łódź, 2000. – S.127-145; *Szmydtowa Z.* Zółkiewski jako Lucjusz Emiliusz we “Władysławie IV” Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // *Poeeci i poetyka.* – Warszawa,

1964. – S.159-175; *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach.* – Т.III: Barok. – Bochnia, Kraków, Warszawa, 2002; *Starnawski J.* Warstat bibliograficzny historyka literatury polskiej. – Warszawa, 1982; *Kuran M.* Radziwiłłowie w twórczości Samuela Twardowskiego // *Radziwiłłowie. Obrazy literalne. Biografie. Świadectwo historyczne.* – Lublin, 2003. – S.143-177; *Bruckner A.* Dzieje kultury polskiej. – Warszawa, 1958. – Т.II; *Wielka historia Polski.* – Kraków, 1998. – Т.IV.

2. У 1624–1625 Твардовський подорожував з королевичем Владиславом (король Речі Посполитої у 1632–1648 рр. Владислав IV) по Європі, що пізніше, у 1649 р., стало однією з причин складання поетом панегірика на честь цього короля (“Владислав IV король польський і шведський”). Цей панегірик, разом з кількома творами інших польських авторів, викликав невдоволення московського царя Олексія. Москва вимагала страти авторів, віддачі кількох міст і 500 тис. злотих як компенсацію за начебто неправильне написання царського титулу і надмірне возвеличення Владислава за взяття Смоленська. Але тоді вдалося досягти певного компромісу, обмежившись тим, що особливо образливі та обурливі місця згаданих творів будуть спалені прилюдно, що й було зроблено. У Варшаві на площі Ринок кат спалив ці книги або окремі їхні сторінки, зокрема з поеми Твардовського було спалено 10 сторінок. Після даної акції весь тираж поеми швидко розійшовся, бо всім було цікаво знати, що ж так образило царя.

3. *Twardowski S.* Przeważna legacyja Krzysztofa Zbarazkiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. – Warszawa, 2000.

4. Див. детальніше про це у статті: *Тарасенко І.* Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // *Мандрівець.* – 2005. – №6. – С.22-24.

5. *Twardowski S.* Pobudka wychodzącemu wojsju pod Ołykę pro 1 maii anno 1649 // *Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649).* – Kraków, 2005. – S.113-120.

6. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського у Києві. Відділ стародруків. – Ін.-197; Ін.-198. Саме ці примірники були використані при написанні даної статті.

Резюме

В статтє сделано обозрение творчества Самуеля Твардовского, оценивается ее информационная ценность в изучении истории Украины.

Ключевые слова: Самуель Твардовский, история Украины, творчество, источник.

Одержано 26 квітня 2006 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ БУКОВИНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Автор статті робить огляд історіографічних джерел, які стосуються
буковинської еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст.*

Ключові слова: історіографія, джерело, буковинська еміграція.

Як відомо, внаслідок важкого економічного становища населення, насамперед, селянства західноукраїнських земель, у т.ч. й Буковини, значна його частина вдавалася до різних форм еміграції – сезонної до європейських країн, килкарічної заробітчанської за океаном і переселенської на американський континент. Причини цієї еміграції, соціальний і національний склад емігрантів, райони їх виходу, діяльність еміграційних агентів, спродаж майна, грошові засоби емігрантів, шляхи і умови переїзду до американського континенту, тамтешнє їх працевлаштування, умови життя і праці, розмір заробітків, освоєння диких просторів Канади, зв'язки з рідним краєм – всі ці та інші питання давно уже цікавили не одне покоління дослідників, в результаті чого з'явилася значна різномовна історична література з цієї проблематики.

Однак історіографічних праць, безпосередньо присвячених означеній проблемі, на сьогоднішній день практично майже немає, за винятком хіба що статті Ю.І.Макара, яка стосується, щоправда, лише характеристики робіт українських істориків про еміграцію українців до Канади [46].

Спробуємо у даній розвідці здійснити хоча б побіжно огляд якоїсь частини доробку в цій галузі різних авторів.

Для забезпечення більш логічного послідовного огляду цієї літератури вважаємо доцільним згрупувати дослідження з даної проблеми за певними періодами: а) кінця ХІХ – початку ХХ ст.; б) 20–80-х рр. ХХ ст. вітчизняних і діаспорних авторів; в) 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Попередньо зазначимо, що з метою висвітлення даної теми за перо бралися не тільки професійні історики, але й економісти, соціологи, етнографи, журналісти, письменники, публіцисти, політичні діячі, представники духовенства та ін.

Отже, інтерес до еміграції з Буковини з'явився давно, ще в часи, коли стало зрозуміло, що еміграція – явище масове, суспільно значуще і триватиме довго. В числі перших дослідників – священик К.Андрухович, який у 1889–1893 рр. перебував у США, написав книгу “З життя русинів в

Америці”, виданій 1904 р. У ній йдеться про причини прибуття й працевлаштування українських заробітчани й переселенців у США, у т.ч. й буковинців [1].

Чи не найбільш ґрунтовним дослідженням першого періоду української еміграції до США стала праця галицького політичного діяча соціал-демократичного напрямку Ю.Бачинського “Українська імміграція в З’єднаних Державах Америки”, видана 1910 р. у Львові накладом 3 тис. примірників [2]. Він у 1905–1906 рр. побував у США і Канаді, знайомився з тамтешнім життям українських емігрантів, у т.ч. й буковинців. Це дало йому змогу об’єктивно висвітлити причини еміграції, її початок, умови переїзду емігрантів, еміграційне законодавство США, кількісний склад емігрантів, їх розселення, заняття, рівень оплати праці чоловіків, жінок, підлітків у різних регіонах і різних галузях виробництва та послуг, життя фермерів, зародження українського бізнесу, житлово-побутові умови і т.п. Незважаючи на значні труднощі, яких зазнавали спочатку емігранти, Ю.Бачинський все ж зробив загальний висновок, що еміграція мала й позитивні наслідки, а тому її спинити неможливо.

З.Кузеля один з перших піддав уважному аналізу австрійську і німецьку статистику еміграції, вказав на невпинне зростання еміграції з Австрії, визначив шляхи виїзду емігрантів, країни їхнього поселення, рівень їх заробітків, охарактеризував еміграційне законодавство. Наводяться ним окремі дані і по Буковині [37-38].

У праці Ф.Маркітана “Австрійська сезонна еміграція”, що вийшла у Відні 1913 р., містяться важливі дані про сезонну еміграцію русинів з Австрії в Румунію (переважно буковинців), Німеччину, про важкі умови тамтешнього наймання, праці, заробітків, про діяльність посередників. Робиться висновок, що континентальна європейська еміграція західноукраїнців стає все більш не вигідною [83].

Одним з найбільш компетентних знавців європейської еміграції, у т.ч. з Австро-Угорщини, був Л.Каро. У його численних публікаціях на цю тему, особливо у праці “Еміграція і еміграційна політика в Австрії”, що вийшла у 1909 р., наводиться численна статистика з питань європейської і заоканської еміграції з австрійської частини Габсбурзької монархії: загальне число емігрантів, країни і шляхи виїзду, склад емігрантів за статтю, віком, національністю, фахом, письменністю, соціальним станом, йдеться і про рееміграцію. Хоч і обмаль, але є тут і окремі “крупики”, що стосуються буковинської еміграції [76].

Загальним питанням зародження і наростання масштабів еміграції з Австрії, у т.ч. із західноукраїнських земель, за океан приділяв певну увагу й А.Фрідман у своїй праці “Нестача робітників і еміграція” (1907) [78]. Він

зазначав, що з 80-х років XIX ст. Австрія стала країною сезонної еміграції (в Румунію, Сербію, Болгарію, Боснію і Герцеговину) і еміграції заокеанської (в США), а з 1898 р. – в Бразилію, Аргентину. Особливу увагу автор звернув на еміграцію галичан, до яких, звичайно, зараховував і буковинців. Він підкреслював, що у 1897–1898 рр. серед усіх австрійських емігрантів у США галичани (очевидно, якась частина і буковинців) становили більше половини, у 1898–1899 рр. – $\frac{2}{3}$, у 1899–1900 рр. – майже $\frac{4}{5}$ [78, 5].

Даючи загальну оцінку наслідків еміграції для Австро-Угорщини, А.Фрідман до позитиву відносив підвищення купівельної спроможності населення, запозичення кращого виробничого досвіду, зростання рівня життєвих стандартів; до негативів – нестачу робочої сили для своїх підприємств і землевласників, ослаблення оборони країни (виїзд військовозобов'язаних), ослаблення селянських господарств (виїзд кращої чоловічої робочої сили), ріст ціни на землю (кожен на зароблені гроші кинувся прикупити землі), яка не повертає стільки, скільки затрачено на її купівлю; повернення декого з еміграції каліками, хворими (непрацездатні повертаються, а працездатні залишаються за океаном).

Розглядає автор й інші аспекти еміграції: урядові заходи проти еміграції, законодавство про еміграцію, діяльність корабельних компаній, які перевозили емігрантів; важку працю емігрантів (на шахтах та будівництві), можливість одержання громадянства тощо. Завершуючи, автор все ж вважав, що еміграція – це інтернаціональне світове економічне явище, спрямоване його учасниками на поліпшення свого існування, і перешкодити адміністративно еміграції неможливо. Обмежити її можна лише шляхом створення вдома робочих місць, поліпшення для працюючих умов праці, підвищення її оплати та ін. [78, 62-70] (На жаль, подібні проблеми залишаються актуальними для України і понині).

Аналогічні питання розглядаються і у праці Р.Шрофта “До питання про еміграцію! З особливою увагою до австро-угорської еміграції. Патріотична пам'ятна записка”, опублікованій 1895 р. у Відні. Йдеться у ній і про 170 тис. євреїв-емігрантів з Галичини, Закарпаття і Буковини [85, 20-33].

Про важке економічне становище галичан і буковинців та їх вимушену еміграцію до Америки писав у 1900 р. Т.Д.Флоринський [73], про поневіряння там вихідців зі Східної Європи – К.Г.Воблій [15, 117].

Зрозуміло, що ці та інші загальні праці мало подавали фактичного матеріалу про еміграцію з Буковини, бо відображали це явище по всій Австро-Угорській імперії. Але вони є добрим підґрунтям, чи радше тлом, на якому розгорталася й буковинська еміграція.

Під час Першої світової війни і у перші повоєнні роки активність у дослідженні даної проблематики дещо знизилася. З'являлися, зокрема

невеликі праці російськомовних авторів з метою ознайомлення мешканців Російської імперії з історією “новопридбаних” під час війни західноукраїнських територій. Серед них вирізнялася хіба що монографія Н.А.Крюкова “Словянские земли” (Петроград, 1914), у якій йшлося про довоєнну заокеанську еміграцію слов’ян, зокрема русинів [35, XLII]. У брошурах І.С.Продана згадується про довоєнну еміграцію буковинців у Румунію і до Америки [56, 19], І.Фещенка-Чоповського – про число емігрантів з Буковини у 1901–1910 рр. [73, 12], К.Г.Воблого – про кількість емігрантів з Австро-Угорщини в США у 1901–1910 рр. [16, 5].

Однак згодом ці дослідження активізуються, бо наступила нова хвиля еміграції, у значній мірі й політичної. У 1927 р. у Відні вийшла одна з фундаментальних праць “Історія еміграції”, яка містила значний фактичний матеріал про еміграцію з Австро-Угорщини довоєнного і воєнного періодів: початок еміграції, перешкоди уряду, еміграційне законодавство, щорічне число емігрантів за 1876–1914 рр. у різні країни світу, у т.ч. й буковинців, до Канади за 1905–1914 рр. [79, 498].

З 20-х і особливо з 30-х років висвітлення питань еміграції, як і всіх історичних подій та явищ, набуло в методологічному плані різних засад і оцінок: у країнах Заходу – традиційно об’єктивних, в СРСР і прихильних до нього зарубіжних колах – виключно класових, переважно з негативною оцінкою. У радянській історіографії чи не вперше про заокеанську еміграцію з Буковини згадав Г.Піддубний (справжнє прізвище Толмачов) у відомій праці “Буковина. Її минуле і сучасне: Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини”, видану в Харкові у 1928 р. і перевидану в Чернівцях 2005 р. з післямовою Івана Фотія про трагічну долю (розстріл) Г.Піддубного в роки сталінської тиранії [54; 55].

Г.Піддубний вважав всю довоєнну еміграцію з Буковини значною, відносно навіть вищою, ніж в Галичині, вперше зробив спробу визначити її чисельно (майже 49 тис. чол.), вказав країни поселення буковинських емігрантів – США, Канада, Аргентина, Бразилія. Однак вказане ним число буковинських емігрантів станом на середину 20-х рр. ХХ ст. – 150 тис. осіб – є, мабуть, завищеним [54, 51].

Надалі радянська історіографія тривалий час до цієї теми майже не зверталася, а якщо й зверталася, то в загальних рисах – як наслідок капіталістичної експлуатації. Лише з кінця 50-х – початку 60-х рр. в умовах хрущовської “відлиги” дещо розширюються межі цього дослідження. Зокрема, у 1960 р. в Києві вийшла одна з перших солідних в радянській історіографії праць “Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець ХІХ – початок ХХ століття)” видатного українського історика А.М.Шлепакова [75]. Ним було намічено основні напрямки досліджень

заокеанської еміграції українців, висвітлено ряд аспектів, які раніше взагалі не вивчались радянськими істориками. Приміром, поряд з традиційним питаннями причин еміграції, діяльності агентів, заборони виїзду, умов переїзду емігрантів, числа емігрантів тощо ним досить широко висвітлено їх співжиття з іншими етнічними спільнотами, вживання в англломовне середовище, становлення і розвиток українських культурних та громадських організацій, участь українців у політичному житті. Деякі з висвітлених ним положень ілюструються й прикладами з життя буковинських емігрантів.

Але за тодішніми вимогами компартійної цензури подібна робота повинна була обов'язково містити критику американського і канадського суспільного ладу. Піддаються критиці перші українські бізнесмени, які нібито тільки й думають, як обдурити рядових українців-іммігрантів і нажитися за їх рахунок (с.82), критикується “американський рай” як суцільно експлуататорський, який слід змінити (с.78, 80), негативно оцінюється роль церкви серед українських емігрантів, роль політичних партій, у які вступали українці, бо ці партії відмовилися від боротьби за диктатуру пролетаріату, революційної боротьби (с.87), перебільшується вплив російського революційного руху, російських робітників-іммігрантів у США і Канаді (с.106-107). Мабуть, А.М.Шлепаков усвідомлював і сам надмірність деяких своїх критичних суджень, але такою була тоді вимога Системи.

Того ж 1960 р. вийшла праця І.І.Компанійця [28], у якій поряд з багатьма іншими аспектами йшлося й про значні масштаби заокеанської еміграції з Буковини, про діяльність еміграційних агентів, про спродаж емігрантами майна, ціну проїзду, про важке становище тих, що виїхали, на американському континенті. Водночас окремі моменти подаються дещо тенденційно, нібито, приміром, т.зв. “українські буржуазні націоналісти” заохочували еміграцію селян, бо це пом'якшувало соціальну напругу на селі [28, 70].

Про початок заокеанської еміграції йшлося й у відповідному параграфі монографії М.М.Кравця “Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ ст.” (Львів, 1964) [29]; згадувалося про еміграцію буковинців у дослідженнях П.В.Свежинського [59], О.Ф.Пастуха (про число заокеанських емігрантів у 1880–1900 рр.) [53, 110], А.Я.Кіпермана (про інтенсивну еміграцію із сіл Чернівецького і Кіцманського повітів) [26], В.М.Курила (про напрямки і число емігрантів з Буковини) [39, 50-51], І.А.Гриценка (про відхід буковинців на тимчасові заробітки в межі Російської імперії) [17, 135-159]; згадувалося про еміграцію буковинців і в узагальнюючих працях з історії Буковини [40, 56-67; 50, 140-141].

Як спеціальну з даної проблематики можна вважати тезисну публікацію В.К.Литвинова “Еміграція селян Буковини в США і Канаду в кінці

XIX – на початку XX ст.” (1966), в якій стисло зазначено причини еміграції, число, соціальний склад емігрантів, рівень оплати їх праці, наслідки еміграції та ін. [42].

Спеціально присвяченою еміграції з Буковини була стаття В.М.Ботушанського “Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст.” (1975), у якій знайшли дещо ширше висвітлення більшість порушуваних уже аспектів першої хвилі еміграції із західноукраїнських земель: причини і види еміграції, діяльність агентів корабельних компаній, район виходу, число і соціальний склад емігрантів, продаж землі, майна і яким саме покупцям, вартість переїзду, ставлення австрійських властей до еміграції, еміграційне законодавство США і Канади, сам переїзд, грошові статки емігрантів, їх працевлаштування, умови життя і праці у різних сферах зайнятості, рівень заробітків, їх внесок у зміцнення економіки США і Канади, зв’язки з рідним краєм, значення і наслідки еміграції. При всій важливості порушених і коротко висвітлених питань їх трактування, узагальнення і висновки були здійснені в тодішніх жорстких умовах засилля ідеології неосталінізму, що не могло не позначитися негативно на загальній науковій цінності означеної праці [4]. Це ж стосується і міркувань щодо буковинської еміграції у його монографії, що вийшла того ж 1975 р. [10, 105-108].

Приблизно в такому ж ключі висвітленні ці питання О.І.Сичем у “Передмові” до виданої ним збірки листів буковинських емігрантів з Канади “З “нового краю” [63]. Щоправда, в умовах уже розгорнутої в СРСР критики тоталітаризму (1991) автор підкреслює позитивну сторону еміграції – сприятливий шанс для емігрантів забезпечити краще майбутнє якщо не собі, то хоча б своїм нащадкам [63, 3-12]. Примікає до цієї праці і його стаття про слов’янську еміграцію до Канади, але без згадок про Буковинців [67].

У цей же період “перебудови” в СРСР (1990), але ще з переважанням “радянщини”, з’явилася книга “Українські канадці в історичних зв’язках із землею батьків”, підготовлена істориками УРСР і Канади, у якій згадується еміграція з Буковини в загальному плані [69]. У такому ж приблизно руслі викладено матеріал і в змістовній статті В.Б.Євтуха і О.О.Ковальчук [19].

Отже, українська радянська історіографія, зокрема 60–80-х рр., загалом не ігнорувала питання української еміграції, у т.ч. й з Буковини, однак висвітлювала її дещо однобоко і не раз як явище негативне. Справедливо відображаючи труднощі першої хвилі еміграції, автори допускали крайнощі в оцінці всієї еміграції і її перспектив.

У незрівнянно сприятливіших умовах демократії і свободи наукової думки мали змогу висвітлювати питання еміграції українські (і не тільки

українські) історики, журналісти, публіцисти діаспори. Щоправда, там існували різні (принаймні дві основні) течії – прозахідні і прорадянські (прокомуністичні), які висвітлювали дану проблему з різних методологічних засад. Одним з перших представників другої (радянської) течії був М.Настасівський, який 1934 р. видав книгу “Українська імміграція в Сполучених Державах” [51]. У ній знов-таки традиційно йшлося про: причини і мету еміграції, агентів, число емігрантів з Австро-Угорщини в США, умови переїзду, працевлаштування, життя і побут українських іммігрантів, зайнятість у різних галузях, рівень платні, економію у всьому, сутички з місцевими робітниками, проблеми у зв’язку з незнанням англійської мови, часту зміну роботи, безробіття, початки українського бізнесу, церкву, громадське і політичне життя та ін. Однак про буковинців йшлося у цілому як про всю українську еміграцію [54, 9-60].

Тривалий час одним з небагатьох визнаних в СРСР (і відповідно в УРСР) політичних, громадських, наукових діячів, публіцистів, активістів радянської організації в Канаді, члена Компартії Канади з 1932 р. (згодом одного з її керівників) був П.Кравчук – виходець із Західної України. Він об’їхав більшість країн світу, де проживає українська діаспора, як “персона грата” не раз був в СРСР, об’їздив усі області України, у т.ч. Чернівецьку, працював у бібліотеках, архівах, у т.ч. в Чернівцях. Це дало йому можливість написати багато праць з історії української еміграції, головно галицької, наводив і окремі факти із буковинської еміграції [30; 31; 32; 33; 34, та ін.]. У них йшлося про причини еміграції, розселення іммігрантів, умови наймання, рівень оплати праці у різних галузях господарства, становлення українського фермерства, участь у суспільно-політичному та культурно-національному житті, їх внесок у розбудову Канади, піднесення авторитету української нації за океаном. Зрозуміло, що П.Кравчук, як і інші дослідники прокомуністичної орієнтації, зокрема керівники ТОУК, що теж перебувало під впливом Компартії Канади, допускав не раз у своїх публікаціях занадто різкі і не завжди об’єктивні судження з даної проблеми. Але в останній період він дещо переглянув окремі з своїх оцінок, публічно визнав допущенні помилки ТОКУ. В одній з останніх своїх праць “Вони обрали Канаду” він вважає, що еміграція була не тільки лихом, а “мала і позитивний аспект, який... не може бути ігнорований при насвітленні історії українських поселенців у Канаді” [31, 291], тобто відмовився від однозначно негативних оцінок. Не могли оминати питання української еміграції і автори відомої колективної монографії “Буковина, її минуле і сучасне”, виданої 1956 р. в еміграції [12]. У ній вміщено матеріали про буковинських поселенців у Канаді і США, зібрані О.Старчуком: про перших переселенців з Буковини із зазначенням імен, прізвищ, звідки вони

прибули, де поселилися, найменування поселень в Канаді буковинськими назвами сіл, міст, перших прибульців та ін. [12, 916-923].

Певне значення для розуміння загальних питань української заокеанської еміграції мають праці В.Вериги, у яких, зокрема, зазначається, що серед православних українських іммігрантів у Канаді буковинці становили на початку ХХ ст. приблизно 20% [13; 14].

В англомовній літературі українських за походженням авторів є чимало праць про конкретних представників української еміграції в Канаді і США за більш-менш подібним зразком: ким був емігрант (у т.ч. з Буковини) спочатку і ким став він чи його спадкоємці. До таких належать праці: “Словник українських канадців. Біографії поселенців-піонерів Альберти 1891–1900” (1984) (подано понад 150 сімей буковинців) [77]; “Українські піонери в Альберті, Канада” (1970) (про буковинські сім’ї Давидюків, Євстафіївичів, Федораків та ін.) [85]; у працях М.Лісової [82]. Чимало дають для розуміння даної проблеми праці М.Г.Марунчака з історії української діаспори [47; 48; 49], Д.Прокопа про українців у західній Канаді [57], І.Панчука про виникнення поселення буковинців у Південній Манітобі [52], Ю.Стечишина про поселення українців у Канаді [65]; В.Дорковича про перші спільноти українців у Канаді [18], М.Куропаса [81], В.Кея [80], В.Кубійовича і В.Маркуся [36] та інших, у яких бодай якісь згадки є про буковинську еміграцію.

Після проголошення незалежності України вітчизняні дослідники еміграції, зокрема буковинської, дістали повну свободу наукової думки, можливість використовувати нові джерела, літературу, об’єднувати свої зусилля з зарубіжними дослідниками, спільно публікувати свої праці. Так, завдяки зусиллям Інституту соціології Академії наук України і Редакції української діаспори (США) з 1992 р. почав виходити спільний збірник “Українська діаспора” [68], у якому намічено нові підходи, критерії до оцінки такого явища, як еміграція. Цій же справі служить і серія “Українська етнічність в сучасному світі”, започаткована 1992 р. тим же Інститутом соціології Академії наук України.

Дещо похввалилися і дослідження буковинської еміграції. З’явилася серія публікацій матеріалів багатьох конференцій, а також кафедральні, вузівські збірники, журнали, у яких опубліковано ряд статей, зокрема О.І.Сича – про роль євреїв у процесі еміграції українців, у т.ч. буковинців, до США і Канади в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [61], про еміграцію румунського населення з Буковини [66] та ін., а також захищено докторську дисертацію з питань імміграції до Канади, у якій відображено нові погляди автора на це явище [60]; Ю.І.Макара – про діяльність еміграційних агентів на західноукраїнських землях, у т.ч. й на Буковині [45]; В.Ю.Макара – про

інтеграцію українців (у т.ч. й буковинців) у канадське суспільство [44]; В.М.Ботушанського – про початок масової заокеанської еміграції з Буковини до Канади (1896) з наведенням прізвищ глав сімей першої групи емігрантів (37 чол.) [8; 9], про зв'язки буковинських емігрантів у Канаді з Буковинською православною консисторією у справі забезпечення тамтешніх православних церков священниками з Буковини [7], про зв'язки Буковини з буковинською діаспорою [6; 3]; С.П.Качараби – про сезонну еміграцію галичан і буковинців до Німеччини [24]; дано загальну характеристику буковинської (і галицької) еміграції у 1890–1914 рр. [25]. Новим успіхом ученого стала публікація ним 2003 р. солідної монографії “Еміграція з Західної України (1919–1939)” [23], яка дає ключ до розуміння багатьох питань еміграції, у т.ч. й буковинської.

Подавалася деяка інформація про еміграцію буковинців і в узагальнюючих працях про еміграцію, зокрема про трагедію 400 вихідців з Буковини у провінції Манітоба (смерть 40 дітей у 1899 р.) [41, 221, 223, 228-230].

Фахівці не раз ознайомлювали з результатами своїх досліджень широке коло читачів через пресу [5; 27; 58; 62].

Поповнили скарбницю буковинознавчих студій щодо еміграції з Буковини й американські й канадські дослідники українського, буковинського походження. Зокрема, в українській періодиці високо оцінено біографічний довідниковий том англійською мовою “Українці в Північній Америці”, виданий 2002 р. в США за редакцією професора Іллінойського університету Д.Штогрини, у якому наведено відомості про кілька тисяч іммігрантів США і Канади українського, у т.ч. й буковинського походження, що досягли помітних успіхів у своїй діяльності на користь своєї країні [43; 22].

Не менш цікавою є рекламowana в Україні праця дослідниці з національного університету в Оттаві, внучки вихідців з буковинського села Маморниці Є.Дутчак-Заячківської, видрукувана 1998 р. в Канаді англійською мовою обсягом до 300 стор. під оригінальною назвою “Маморниця. Сто років українського піонерського поселення в Саскачевані. 1897–1997”. У ній авторка на основі архівних джерел Канади, України, зокрема Чернівців, як також відвідання с.Маморниця Герцаївського р-ну, досить детально висвітлила історію заснування і розвитку колишніми маморничанами однойменного села на канадській землі [20; 21; 74].

Отже, вітчизняними і зарубіжними дослідниками уже чимало зроблено для вивчення історії першої хвилі еміграції з Буковини. Водночас, доводиться констатувати, що результати цих досліджень розпорошені по численних публікаціях, часто вони малоінформативні, бо згадуються не раз побіжно у зв'язку з історією еміграції з Галичини чи історією україн-

ської еміграції в цілому без конкретних фактів стосовно буковинської еміграції. Через це і досі відсутнє цілісне спеціальне дослідження з сучасних наукових методологічних засад, у якому було б комплексно висвітлено всі аспекти означеної проблеми. З огляду на все більше розширення зв'язків України та її регіонів із зарубіжним світом, українською діаспорою, у т.ч. й з буковинською, беручи до уваги взаємну зацікавленість буковинців у сучасній Україні та нащадків буковинців у різних країнах світу (у Чернівцях навіть створено єдиний у світі музей української діаспори), видається актуальним подальше поглиблене дослідження буковинської еміграції першої хвилі у всіх її аспектах і створення на цій основі комплексної цілісної праці з цієї проблематики.

Література

1. *Андрухович К.* З життя русинів в Америці. – Коломия, 1904.
2. *Бачинський Ю.* Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки. – Львів, 1914.
3. *Ботушанський В.М.* Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм // Буковинський журнал. – 1999. – Ч.1-2. – С.160-188.
4. *Його ж.* Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка. – 1975. – Вип.1. – С.136-145.
5. *Його ж.* За синє море // Буковина. – 1996. – 16 липня.
6. *Його ж.* Зв'язки з буковинською діаспорою // Буковина: Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.340-366.
7. *Його ж.* “Ми – браття заморське...” (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Чернівці: Мигець, 1997. – Ч.1. – С.100-107.
8. *Його ж.* Піонери буковинської заокеанської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.8. – С.10-17.
9. *Його ж.* Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, 2002. – С.77-82.
10. *Його ж.* Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. – К.: Наук. думка, 1975. – 176 с.
11. *Буковина: історичний нарис / За ред. В.М.Ботушанського.* – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.
12. *Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського.* – Париж, Філадельфія, Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 966 с.

13. *Веруша В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – Розд. VI.

14. Його ж. Українці поза межами України (початки української діаспори (до 1914 р.)). Див.: <http://ento.iatr.org.ua/lib/veruha.html>.

15. *Вобльвій К.Г.* Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствия // Варшавські книверситетські известія. – Варшава, 1904. – С.89-136.

16. Його ж. Производительные силы Галиции (Статистическо-экономический очерк). – К., 1915.

17. *Гриценко І.А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища школа, 1980. – 166 с.

18. *Доркович В.* Украинцы в Канаде. 1891–1898 гг.: Обзор тенденций // За-рубежный мир. Социально-политические и экономические проблемы. – К.: Наукова думка, 1990. – Вып.19. – С.40-52.

19. *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції // Укр. істор. журнал. – 1991. – №8. – С.64-76.

20. Канадська Маморниця на буковинській землі. – Чернівці, 2003. – 2 березня.

21. *Карачко С.* Донька двох Маморниць // Буковинське віче. – 2003. – 7 березня.

22. *Карачко С.* Нашого цвіту по всьому світу // Буковинське віче. – 2003. – 25 січня.

23. *Качараба С.П.* Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів: ЛНУ, 2003.

24. Його ж. Сезонна еміграція галицьких і буковинських сільськогосподарських робітників до Німеччини // Вісник Львівського університету. Дослідження з історії України. Серія історична. – 1992. – Вып.28. – С.57-66.

25. *Качараба С., Рожик М.* Українська еміграція. Еміграційних рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995.

26. *Китерман А.Я.* Аграрные отношения на Буковине в конце XIX – начале XX вв. // Ученые записки Шуйского пединститута. – Шуя, 1958. – Вып.VII. – С.87-102.

27. *Кожолянко Г.* Слід за горизонтом // Радянська Буковина. – 1990. – 21 жовтня.

28. *Компанієць І.І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919). – К., 1960.

29. *Кравець М.М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. – Львів: ЛДУ, 1964.

30. *Кравчук П.* Листи з Канади. – К., 1976.

31. Його ж. На канадській землі. – Львів: Каменярь, 1963.

32. Його ж. На новій землі. – Торонто, 1958.

33. Його ж. Українці в Канаді. Статті, нариси, памфлети. – К.: Дніпро, 1981.

34. Його ж. Вони обрали Канаду (Перший період емігрування українців до Канади 1891–1914). – Торонто: Кобзар, 1991.

35. *Крюков Н.А.* Славянские земли. Сельское хозяйство в славянских землях в связи с общим развитием этих стран. Юго-Западный регион. – Петроград, 1914. – Т.1.
36. *Кубійович В., Маркус В.* Еміграція // Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1993. – С.632-634 [Репринтне відтворення видання 1955–1984 років].
37. *Кузеля З.* Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т.104. – Кн.IV. – С.175-204.
38. Його ж. Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т.107. – Кн. 1. – С.129-163.
39. *Курило В.М.* Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. – Чернівці: ЧДУ, 1973.
40. *Курило В., Ліщенко М., Романець О., Сирота Н., Тимошук Б.* Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969.
41. *Лановик Б.Д., Траф'як.М.В., Матейко Р.М.* та ін. Українська еміграція від минулщини до сьогодення. – Тернопіль: Чарівниця, 1999.
42. *Литвинов В.К.* Эмиграция крестьян Буковины в США и Канаду в конце XIX и в начале XX в. // Тезисы докладов XXII научной сессии. Секция исторических наук. – Черновцы, 1966. – С.20-23.
43. *Логвиненко О.* Українці в Північній Америці // Літературна Україна. – 1993. – 18 листопада.
44. *Макар В.Ю.* Проблеми соціальної інтеграції українців у канадське суспільство // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип.2. – Ч.2. – С.214-223.
45. *Макар Ю.І.* Діяльність агентів по вербуванню до Канади на західно-українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. стат.) – Чернівці, 1994. – Вип.3. – С.44-50
46. Його ж. Українсько-канадська проблематика в дослідженнях істориків України // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет, 2002. – С.60-66.
47. *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986.
48. Його ж. Історія українців Канади. – Вінніпег, 1964 – 1980. – Т.1-5.
49. Його ж. Студії до історії українців Канади. – Вінніпег. – Т.1-4: 1964–1972.
50. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980.
51. *Настасівський М.* Українська імміграція в Сполучених Державах. – Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій, 1934.
52. *Панчук І.* Буковинське поселення у Південній Манітобі. – Вінніпег, 1986.
53. *Пастух О.Ф.* Становище селянства Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук.

– Чернівці, 1961. – Т.54. – Вип.3. – С.105-112.

54. *Піддубний Г.Ф.* Буковина. Її минуле і сучасне: Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005 [Післямова І.Фостія: “Григорій Піддубний як дзеркало романтичної й трагічної епохи”].

55. Його ж. Буковина. Її минуле і сучасне (Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). – Харків: Державне видавництво України, 1928.

56. *Продан И.С.* Буковинские очерки. Забытый русский уголок в Австрии. – Харьков, 1914.

57. *Прокон Д.* Українці в Західній Канаді. – Едмонтон, 1983. – Т.1; 1987. – Т.2.

58. *Руснак І.* ...Чую їх жаль і муку” Василь Стефаник і українці Канади // Радянська Буковина. – 1991. – 17 травня.

59. *Свежинський П.В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів: ЛДУ, 1966.

60. *Сич О.І.* Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900–1939рр.): Автореф. дис. ... доктора історичних наук. – Чернівці, 1994.

61. Його ж. До питання про роль євреїв у процесі української еміграції в США і Канаду (кінець ХІХ – перші десятиріччя ХХ ст.) // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. статей). – Чернівці: ЧДУ, 1994. – Вип.3. – С.35-43.

62. Його ж. Збирається багато нашого народу за море // Радянська Буковина. – 1991. – 28 червня, 3 липня.

63. Його ж. З “нового краю”. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. – Передмова. – С.3-12.

64. Його ж. З “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці: Облполіграфвидав. – 1991. – 103 с.

65. Його ж. О румынской иммиграции в Канаде в 1900–1939 гг. // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. статей). – Чернівці: Прут, 1997. – С.234-244.

66. Його ж. О роли славянской иммиграции в освоении канадского запада (1896–1914) // Американський ежегодник. – 1989. – М.: Наука, 1990. – С.174-189.

67. *Стечишин Ю.* Історія поселення українців у Канаді. – Едмонтон, 1975.

68. Українська діаспора. – К., Чикаго, 1992. – Ч.1-2; 1993. – Ч.3.

69. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До сторіччя прибуття українських поселенців до Канади. – Дніпро, 1990.

70. Українські піонери в Альберті. – Едмонтон, 1970.

71. Українці в Альберті. – Едмонтон, 1975. – Кн.1. – 550 с.; 1981. – Кн.2.

72. *Фещенко-Чоповський І.* Промышленность и природные богатства Галиции. – Киев, 1915.

73. *Флоринский Т.Д.* Зарубежная Русь и ее горькая доля. – К., 1900.

74. *Халаїм С.* Маморниця герцаївська і канадська // Буковина. – 1999. – 2 червня.

75. *Шлепаков А.М.* Українська трудова еміграція в США і Канаді. – К., 1960.
76. *Caro L.* Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. – Leipzig, 1909.
77. Dictionary of Ukrainian Canadian Biography of Pioneer Settlers of Alberta 1891–1900 / Foreword by W.L.Morton Preface by Isidore Goresky. – Alberta (Canada), 1984.
78. *Fridman Artur.* Arbeitermangel und Auswanderungen. – Wien, 1907. – 71 s.; Die Geschichte der Wanderungen (History of Migration). – Wien, 1927.
79. *Halich W.* Ukrainians in the United States. – Chicago, 1937. – P.150-153.
80. *Kaye V.J.* Early Ukrainian Settlements in Canada. – Toronto, 1964.
81. *Kuropas M.* The Ukrainian Americans. Roots and Aspirations. – Toronto, 1991.
82. *Lesovay M.* Out of the peasant mold: A structural history of the M.Hawreliak home in Shandro, Alberta // Historic sites service. – 1989. – N16. – March.
83. *Markitan F.* Die österreichische Saisonwanderung. – Wien, 1913.
84. Migrations from Western Ukraine to Western Canada. Proceedings of the Joint Conferences. Editors: A.Makar and R. Bilach. – Edmonton, 2002.
85. *Schroft R.* Zur Auswanderungsfrage! Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch – ungarische Auswanderung. Patriotische Denkschrift. – Wien, 1895.
86. The Ukrainian Pioneers in Alberta Canada. – Edmonton, 1970.

Резюме

Автор статті робить огляд історикографічних джерел, які стосуються буковинської еміграції кінця XIX – початку XX в.

Ключові слова: історіографія, джерело, буковинська еміграція.

Одержано 28 квітня 2006 р.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ “БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ” (1918–1920 рр.)

В статті розкривається історія створення “Біографічного словника діячів Української землі” в періоді Директорії УНР та радянської влади (1918–1920 рр.) спеціальною комісією, що діяла в структурі УАН.

Ключові слова: біографістика, біографічний словник, комісія, Українська Академія наук.

В процесі інтеграції України до Європейського Союзу, реальною та закономірною є необхідність виконання фундаментальних наукових проєктів гуманітарного спрямування, що носять загальнодержавний характер. Принципово нові перспективи розвитку історичної науки України відображені в ряді урядових актів, постанов, державних програм. Означені документи відкривають пріоритетні орієнтири історичної біографістики, котра вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи (див. напр. Державну програму України “Повернуті імена”).

Історико-біографічна традиція, започаткована в Україні ще з давніх часів, за радянського періоду зазнала значних перешкод. Внаслідок цілеспрямованого втручання партійних органів у працю істориків, відбувалося знеособлювання історії, штучно звужувалися тематичні межі історичної біографістики. Нехтування загальноприйнятими в науці принципами історизму та об’єктивності призвело до нівелювання і приниження ролі особи в історії.

З проголошенням незалежності України, в 90-х рр. ХХ ст. розпочався якісно новий етап розвитку історичної біографістики, що об’єктивно посила одне з провідних місць у тематиці історичних досліджень. Кращі традиції української історичної біографістики відображені в працях про відомих діячів минулого тисячоліття, колективних виданнях “Золоті імена України. Видатні діячі України минулих століть”, “Історія України в особах”, “Герої та знаменитості в українській культурі”, “Сто видатних імен України”, “Сто найвідоміших українців” та ін. Значно розширилася публікація статей історико-біографічного напрямку на сторінках історико-краєзнавчих збірників, преси¹. Відбувається видання нових книг, словників, нарисів означеної тематичної спрямованості. Можна прослідкувати основні віхи розвитку української біографістики, виокремити найбільш вагомі дослідження. Однак на сучасному етапі в нашій державі відсутнє

грунтовне видання довідково-біографічного характеру про діячів, що метою свого життя вбачали служіння Україні.

Архівні документи дають можливість з'ясувати історію створення фундаментального енциклопедичного збірника серії української біографістики періоду Директорії УНР (1918–1920 рр.) – в часи, коли відбувалася боротьба за українську державність. Бачиться важливим відтворення процесу підготовки даної праці, визначення характеру її послідовності, цілеспрямованості, а також сприятливих і, навпаки, стримуючих чинників, що виникли перед її організаторами й, загалом, місце даного проекту в загальному масиві праць, присвячених українській біографістиці.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського інформують, що укладання “Біографічного словника діячів Української землі” (саме так називалося видання) започаткувалося майже одночасно з організацією Української Академії наук (1918 р.). Можна вважати, що з ініціативою підготовки цієї праці на науковому рівні виступив відомий український учений, історик, геральдист проф. В.Л.Модзалевський, який 7 грудня 1918 р. підготував доповідну записку “Про програми та порядок видання Біографічного Словника Українських діячів науки, літератури, історії, мистецтвознавства та громадського руху” на ім'я президента УАН акад. В.І.Вернадського.

Автор обгрунтовано доводив актуальність і потребу словника, які “... відчуваються вже давно всіма тими, хто працював на полі української науки та суспільності, бо біографічна література російська по більшості займалася біографіями осіб, діяльність яких мала загальнодержавне значіння й майже зовсім не торкалася оглядів життя та діяльності діячів середньої руки та взагалі провінціальних. Між тим, вплив цих останніх на місцеву культуру, науку, та суспільне життя дуже часто бував і буває досить помітним і тому звідси виникає цілком зрозуміле бажання знати ймення, життя та діяльність цих забутих працівників”². Автор зазначає про вже набутий європейський, світовий досвід у галузі подібних видань. Аналізуючи російську біографістику, В.Л.Модзалевський вказував на наявні джерелознавчі матеріали, подавав їх коротку характеристику, узагальнював здобуток російської історіографії³.

Проф. В.Л.Модзалевський обгрунтовано доводив, що на сторінках вищезазначених праць інформації про українських діячів майже немає, адже це не вписувалося в канони тогочасної офіційної політики Російського царизму щодо України. Він повідомляв, що “... на Україні, здається, вперше було підняте питання про видання біографічного словника місцевого характеру в 1886 р. Ми розуміємо статтю П.Е. в “Киевской Старине” ц.р. під назвою:

“Потребность в биографических словарях южно-русских деятелей и несколько слов о его программе” (березень, с.805-809). Далі з’явилися й спроби скласти такі словники, але, на жаль, їх не можна назвати влучними”⁴. Історик відзначав наявність значної кількості біографічних нарисів у спадщині В.Б.Антоновича, М.І.Костомарова, О.М.Лазаревського, М.О.Максимовича та ін., фіксував праці, що вийшли в окремих регіонах завдяки діяльності наукових, краєзнавчих, громадських об’єднань, товариств, стверджуючи, що через політичні чинники відбулося роз’єднання спільної творчої праці дослідників Галичини і Наддніпрянщини.

Реалізація проекту в нелегких революційних умовах потребувала організованої праці з боку наукових сил і громадськості. Тому, на думку вченого, необхідно досить виважено, помірковано підходити до його підготовки.

В.Модзалевський наголошував на досить уважному визначенні кандидатур, що ввійдуть до словника, всебічному їх доборі відповідно до кожного українського регіону, історичних періодів, незалежно від національності, а конкретного внеску в історію, культуру України. Він пропонував помістити в словнику біографії вчених – представників різних галузей науки, літераторів, освітян, духовенства, митців, громадських, державних діячів і, навіть, “сотники (ів. – Ю.Т.), коли вони видатні й т.и.”. Автор вважав за доцільне подавати біографії тих діячів, хто жив і працював до 1919 р.

Усвідомлюючи значний обсяг роботи, неминучі труднощі, що виникнуть у ході реалізації проекту і його довготривалість, В.Л.Модзалевський визначив такі етапи роботи:

1. Підготовчий (найбільш складний).
2. Ухвалення списку та складання біографій.
3. Друкування словника.

Грунтовність і об’ємність видання потребувала залучення великої кількості істориків, біографів, підтримки громадськості в усіх регіонах держави й обов’язкової координації з боку наукових установ, у першу чергу, з боку УАН. Передбачаючи масове надходження нарисів, учений радив “... поділити працю між кількома редакторами в залежності від самого матеріалу”. Роботу редакторів і співробітників повинен очолювати головний редактор. У зв’язку з тим, що “... праця по уложенню Біографічного словника діячів української землі буде тягнутися, мабуть не одне десятиліття, інакше не можна зорганізувати всю справу як в формі Постійної Комісії при Спільному Зібранні Академії... Весь склад комісії мусить одержати постійне утримання”⁵.

Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. розпочалася інтенсивна діяльність по реалізації проекту. Спільне зібрання УАН 23 січня 1919 р. після

слухання доповідної записки В.Л.Модзалевського від 10 грудня 1918 р., ухвалило рішення про заснування “Комісії біографічного словника” під головуванням акад. Д.І.Багалія⁶.

1 лютого 1919р. спільне зібрання УАН розглянуло кандидатуру В.Л.Модзалевського на посаду керівничого “Комісії біографічного словника” і запропоновані Д.І.Багалієм кандидатури перших членів комісії, якими були К.М.Мельник-Антонович, Н.Ю.Мірза-Авак’янц, П.І.Зайцев. Зазначалося, що крім філологів, істориків до складу комісії слід залучити фахівців інших галузей наук, наприклад, Д.О.Граве, В.І.Липського, Я.М.Колубовського, “... крім того, всі академіки та директори установ мають бути членами цієї комісії”⁷. Таємним голосуванням більшістю голосів проти одного рішенням спільного зібрання УАН 8 лютого 1919 р. В.Л.Модзалевський був обраний керівничим комісії⁸. Через місяць, 8 березня, зібрання заслухало інформацію голови комісії Д.І.Багалія про обрання редакторами комісії вчених Ф.Л.Ернеста, П.І.Зайцева, Н.Ю.Мірзи-Авак’янц, В.О.Романовського та П.Я.Стебницького⁹. Розв’язавши організаційні моменти, комісія приступила до виконання проекту.

В інформаційній записці “Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 року” повідомлялося, що при спільному зібранні існували окремі інституції та комісії. Серед них виокремлювалася як така, що “пильно працює”, “Постійна комісія для складання біографічного словника видатних діячів української землі”. Визнавалася надзвичайна наукова, теоретична значимість видання, його практична необхідність. В звіті подавалася інформація, що “біографії на букви “А” та “Б” мають вийти ще цього року”¹⁰.

На нашу думку, слід відзначити всебічність і різноманітність інформації, що подавалася про кожного конкретного діяча. Анкета містила не лише загальні відомості (прізвище, ім’я, по батькові, дату, місце народження особи, освіту, загальний науковий, творчий шлях і доробок), а й вимагала даних про родовід, хто вплинув на формування світогляду, про приналежність до певної наукової, громадської школи чи напрямку, про видатні події, основні моменти життя, конкретне визначення фаху діяльності, наукового чи іншого інтересу. Обов’язковими для науковців, літераторів (та інших категорій) були відповіді на такі позиції анкети: “1. Реєстр всього написаного, або перекладеного, з точним зазначенням: а) коли говориться про книгу: року, місця видання, формату та кількості сторінок; б) коли говориться про журнальну статтю: року, номера та назви періодичного видання, де вона була надрукована. 2. Реєстр відомих Вам рецензій та оглядів про Ваші праці та діяльність з точним зазначенням номера та року періодичного видання, де ці рецензії були надруковані.

Дуже бажано було б одержати вказівки щодо рецензій, які з'явилися по книжках. 3. Чи були десь (де саме, коли та ким) перекладені на чужоземні мови Ваші твори? 4. Чи з'явилися десь біографічні відомості про Вас? (Коли так, то в якій книзі, або в якому номері періодичного видання). 5. Чи було вміщено де Ваші портрети? 6. Псевдоніми. 7. Дуже бажана надсилка фотографічної картки...»¹¹.

Анкета супроводжувалася офіційним листом зі штампом УАН¹² (На жаль, невідома кількість анкет, запроваджених до обігу, однозначно можна припуститися їх великої чисельності. – Ю.Т.).

Реалізації наукових планів перешкоджали суворі реалії революційних років, воєнного лихоліття. В повідомленні про діяльність УАН в м. Києві до 1 січня 1920 р. прямо вказано, що постійна комісія для складання біографічного словника діячів української землі "... постраждала од денікінської окупації мабуть чи не більше, ніж усі другі установи...". Незважаючи на складність політичної, економічної ситуації комісія працювала згідно намічених планів. У липні 1919 р. її склад поповнили І.В.Галант, Г.Л.Берло, О.І.Лукашин (вийшов зі складу комісії в серпні), з 22 листопада розпочав роботу Ф.М.Вербицький-Антіох. Інтервенція спричинила виїзд з м. Києва голови комісії акад. Д.І.Багалія, редактора одного з відділів Н.Ю.Мірзи-Авак'яни. Загалом, комісія провела 7 засідань, на яких розв'язувалися принципові питання щодо технічної роботи, змісту словника, розподілу обов'язків між членами комісії та ін.¹³.

Спільне зібрання УАН 23 лютого 1920 р. ухвалило рішення "... вказати комісії на потребу продовжувати замовляти біографії, прискорити справу складання біографій", запропонувало керівничому комісії проф. В.Л.Модзалевському для полегшення роботи обрати заступника¹⁴. З метою активізації підготовки біографічних нарисів 5 квітня 1920 р. спільне зібрання УАН постановило надати дозвіл щодо виплати гонорарів за укладені готові статті, здані до комісії нештатними співробітниками¹⁵.

Важкою втратою для наукової громадськості України 3 серпня 1920 р. стала смерть керівничого комісії проф. В.Л.Модзалевського¹⁶. Вже 7 серпня спільне зібрання УАН одностайно обрало на посаду в.о. керуючого комісії П.Я.Стебницького¹⁷. 9 вересня 1920 р. постійна комісія для складання біографічного словника порушила клопотання перед спільним зібранням УАН щодо необхідності виборів нового керівництва (замість вибулого Д.І.Багалія та померлого В.Л.Модзалевського), затвердження списку членів комісії, підвищення розмірів гонорарів, забезпечення фінансового резерву оплати виконаної роботи, придбання для потреб комісії наукової бібліотеки В.Л.Модзалевського¹⁸.

У повідомленні про діяльність УАН за 1920 р. зазначається: "Комісія...

мала 1920 р. неповну діяльність... частина постійних членів через голод та інші обставини покинула Київ; нештатні співробітники неохоче складали біографії, бо не було тоді грошей, щоб їм платити. Поновити нормальну працю пощастило вже аж восени, як обрано було на керівничого Біографічної комісії П.Я.Стебницького, а на голову – академіка М.П.Василенка, та як поповнено було знову весь склад комісії”. Встановлено, що за два роки функціонування комісії (1919–1920) відбулося 9 її засідань, опрацьовано понад 200 томів джерелознавчих матеріалів, впродовж 1920 р. зібрано близько 13 тис. іменних карток відомих українських діячів (за 1919–1920 рр. – близько 27 тис. іменних карток). Було підготовлено 195 завершених біографічних матеріалів, з них: 46 автобіографій, 103 біографії, 46 нарисів. В звіті зазначалося, що “... на великий жаль... живі сучасні діячі дуже неохоче й мляво присилають свої автобіографії до комісії. Найбільшу інтенсивність виявляє відділ жидівський, що перебуває в завідуванні І.В.Галанта”¹⁹.

Революційні події 1920 р. докорінно змінили не лише статус України, а й внесли значні корективи в освітнє, культурне, наукове життя. Не оминули вони й комісію. Визначальними для подальшої наукової роботи стала офіційна лінія більшовицької партії, класовий підхід, який поширювався на науку й культуру, освіту.

Незважаючи на різноманітні об’єктивні й суб’єктивні перешкоди, факт створення даної комісії в складі академічної установи, безпосередня праця провідних наукових сил під егідою УАН, активна підтримка проекту дослідниками в усіх регіонах України, а також з боку державних інституцій, переконливо засвідчили актуальність і потребу створення словника видатних діячів України. Видання базувалося на позиціях об’єктивності й враховувало кращі традиції українського державотворення та вітчизняної біографістики.

Маловідомою сьогодні є діяльність комісії й доля проекту в наступних 1920-х роках, що окреслює перспективи подальших наукових пошуків.

Примітки

1. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.35-36.

2. Докладна записка про програми та порядок видання Біографічного Словника Українських діячів науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху (7 грудня 1918 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2582. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.5 а.

3. *Львов П.* Храм славы российских краёв от времён Гостамысла до царство-

вания Романовых. – СПб, 1803; *Карabanов П.Ф.* Списки замечательных лиц русских (доповнено і видано князем П.В.Долгоруковим у Москві 1860 р. – Ю.Т.).

4. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.6.
5. Там же. – Арк.8.
6. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБ України ім. В.І.Вернадського. І.Р.). – Ф.1. – Спр.26125. – Арк.1-1 зв.
7. Там же. – Спр.26127. – Арк.1-2.
8. Там же. – Спр.28128. – Арк.1-1 зв.
9. Там же. – Спр.26133. – Арк.1-2 зв.
10. Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 року // *Історія Академії наук України (1918–1923): Документи і матеріали.* – К.: Наукова думка, 1993. – С.212.
11. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.12.
12. Там же. – Арк.11.
13. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у м.Києві до 1 січня 1920 р. // *Історія Академії наук України (1918–1923)* – С.226.
14. НБ України ім. В.І.Вернадського. І.Р. – Ф.1. – Спр.26161. – Арк.1-4зв.
15. Там же. – Спр.26165. – Арк.1-4.
16. Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальноосвітніх навч. закладів / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста, – 2-е вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2002. – С.480.
17. НБ України ім. В.І.Вернадського. І.Р. – Ф.1. – Спр.26176. – Арк.2.
18. *Історія Академії наук України (1918–1923)* – С.504-505.
19. НБ України ім. В.І.Вернадського. І.Р. – Ф.1. – Спр.26539. – Арк.5-6.

Резюме

В статтє раскрывається история создания “Биографического словаря деятелей Украинской земли” в периоды Директории УНР и советской власти (1918–1920 гг.) специальной комиссией, которая работала в структуре УАН.

Ключевые слова: биографистика, биографический словарь, комиссия, Украинская Академия наук.

Одержано 20 квітня 2006 р.

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

У праці розкрито внесок Володимира Січинського в дослідження історії і стилів української народної цивільної та церковної архітектури карпатського регіону.

Ключові слова: народна культура, дерев'яна і цегляна архітектура, храм, генеза, будівництво.

Ім'я визначного українського етнографа, історика, мистецтвознавця, архітектора та графіка Володимира Січинського (1894–1962)¹ до недавнього часу було майже невідомим ні в Україні, ні в Польщі, ні в Чехії, ні в Словаччині, причому в 20–30-х роках він своєю науково-дослідною діяльністю залишив помітний слід в кожній з цих країн. Його ім'я замовчувалося з політичних причин. Справа в тому, що він від 1918 р. до кінця життя жив на еміграції: в Польщі, Чехії, Німеччині та США. Комуністична влада Радянського Союзу (після війни і в сателітних “соціалістичних” країнах) не любила політичних емігрантів і намагалась не реагувати або й зовсім замовчувати їх діяльність. Лише в 90-х роках ХХ ст., тобто після виникнення незалежної України, на батьківщині його було реабілітовано; спочатку як історика – автора блискучої монографії “Чужинці про Україну”, а потім і як мистецтвознавця та вченого в інших галузях науки.

Переломним моментом у ставленні до В.Січинського був 1994 р., коли з нагоди століття з дня його народження відбулися наукові конференції та семінари в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Свиднику та деяких інших містах. Досі найвизначнішою була наукова конференція до 100-річчя з дня народження В.Січинського “Духовні витоки Поділля” на його батьківщині – в Кам'янці-Подільському. Її матеріали вийшли друком в понад 400-сторінковому збірнику², що охоплює 25 доповідей. Вийшли друком і матеріали київської конференції, присвяченої його ювілею³.

Солідний науковий симпозіум до 110-ліття з дня народження В.Січинського влаштував Кам'янець-Подільський державний університет разом з іншими установами. Матеріали симпозіуму вийшли окремим збірником⁴. Львівська Наукова бібліотека ім. Стефаніка видала досі найповнішу бібліографію праць В.Січинського⁵, в основу якої покладено американську бібліографію, укладену Іваном Кейваном⁶. Союз русинів-українців Словаччини вшанував століття з дня народження В.Січинського виданням монографії “Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини”,

яка відкривається обширною біографією ювіляра⁷. Мистецтвознавча спадщина В.Січинського стала об'єктом кандидатської дисертації Роксоляни Шафран⁸.

На жаль, внесок В.Січинського в карпатистику (крім Пряшівщини) і досі не став предметом окремого дослідження. У даній роботі я спробую надолужити цю прогалину на основі аналізу праць, присвячених вузькій ділянці його наукових зацікавлень – народній архітектурі.

Перші відомості про українців Карпатського регіону В.Січинський одержав від свого батька Юхима Сіцінського (1859–1937) – визначного історика, дослідника Поділля.

Закарпаття зацікавило В.Січинського вже тим, що згідно з поширеною тоді теорією, перших руських поселенців привів туди князь Федір Коріатович саме з Поділля, тобто з його батьківщини. Під час навчання в Петербурзі В.Січинський був головою Української громади при Інституті цивільних інженерів, яка програмово цікавилася українцями за межами Росії, головним чином, на початку Першої світової війни, коли Російська армія зайняла Карпати. Статті про цей регіон і його населення щодня появлялися на сторінках російської преси і вони не могли не викликати зацікавлення молодого архітектора. Перші теоретичні відомості про народну архітектуру Карпат він одержав від своїх учителів М.Кричевського, М.Михайловського та, зокрема, від етнографа Федора Вовка, який знав цей край із власних антропологічно-етнографічних експедицій і з яким В.Січинський зустрічався в Петербурзі досить часто.

Прагнення пізнати народну культуру Закарпаття на основі власних спостережень було однією з причин того, що він після розпаду Української республіканської хорОВОї капели в 1920 р. вступив у новозасноване товариство “Кобзар” в Ужгороді, яке протягом свого короткого існування дало 36 концертів у різних місцевостях тодішньої Підкарпатської Русі. Під час короткого перебування на Закарпатті, В.Січинський зібрав багатий матеріал про будівництво цього краю. Першими публікаціями про Закарпаття були його рецензії на праці Йосифа Бокшая⁹, Рудольфа Гульки¹⁰, Амалії Кожминові¹¹, Флоріана Заплетала¹², А.Странського¹³ та Антона Свободи¹⁴.

У львівській період (1921–1923) він здійснив кілька експедицій у українські села Галичини. Результатом цих експедицій була, між іншим, монографія “Українська хата в околиці Львова”, яку він підготував до друку, однак через надмірну інфляцію грошей не зміг її видати власним коштом. Вона залишилася в рукописі.

Отже, В.Січинський прибув до Праги наприкінці 1923 р. не лише з теоретичними відомостями про народну архітектуру Карпат, але й багатими матеріалами із власних досліджень.

Щоб поглибити свої теоретичні знання з архітектури, В.Січинський записався слухачем Українського вільного університету та чеського Карлового університету.

Вже в 1924 р. на Першому Всеслов'янському з'їзді географів і етнографів у Празі В.Січинський зачитав програмову доповідь "Українське дерев'яне будівництво і методи його дослідження", яка викликала серед делегатів з'їзду значний інтерес і була опублікована в збірнику матеріалів з'їзду¹⁵.

Влітку 1925 р. він здійснив свою першу експедицію на Закарпатську Україну з метою вивчення її народної архітектури. Результатом експедиції була наукова праця "Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах", опублікована в "Записках НТШ" та окремим відбитком¹⁶.

У 1927 р. він став одним з перших докторів наук УВУ (дисертація "Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1609 р."; члени габілітаційної комісії: О.Колесса, В.Біднов та П.Андрієвський¹⁷). В тому ж році він габілітувався на доцента Кафедри всесвітнього і українського мистецтва Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі. Там він читав лекції із слов'янської палеографії та історичної географії. Із скороченою версією своєї габілітаційної праці "Етрусський дім і гуцульський "оседок" В.Січинський успішно виступив на Другому з'їзді слов'янських географів та етнографів у Кракові¹⁸. Повний текст доповіді було опубліковано на сторінках наукового збірника Українського вищого педагогічного інституту¹⁹ та окремим відбитком²⁰.

Наукові праці В.Січинського появлялися в престижних журналах України, Польщі, Чехословаччини та інших країн. Він став членом кількох міжнародних наукових організацій, брав участь у міжнародних конференціях та конгресах. У 1927 р. він надіслав одну із своїх праць на конкурс молодих дослідників, що його влаштував Інститут інтелектуальної співпраці при Союзі народів у Женеві. В ньому брали участь 42 кандидати із 14 країн. Одним із п'яти лауреатів цього престижного конкурсу був Володимир Січинський. Фінансова премія, яку він одержав, дозволила йому влаштувати польові експедиції і провести ґрунтовні дослідження архітектури Східної Словаччини, Закарпатської України та Лемківщини.

Не було літа, щоб він не виїжджав в експедиції. Як правило, він спочатку зупинявся на Пряшівщині, звідти пересувався на Закарпатську Україну, а свою науково-дослідну подорож закінчував у Галичині.

Значний розголос мала його доповідь "Генеза та еволюція форм дерев'яних споруд України", зачитана на Міжнародному конгресі народного мистецтва в Парижі 1928 р.²¹.

Стипендія Інституту інтелектуальної співпраці дозволила В.Січинському продовжити свої дослідження в архівах. Влітку 1928 р. він побував

у Львові, Замості, Варшаві, Кракові, Сухому біля Кракова та інших місцевостях. В архівах тих міст він знайшов багато матеріалів, зокрема, про українське граверство.

Для експедицій та праці в архівах він використовував і зимові канікули. Наприклад, майже цілий грудень 1930 р. він провів у Кракові. Стипендія від Інституту інтелектуальної співпраці швидко минулася. Невеличку допомогу для польових експедицій на Закарпатській Україні і Словаччині наприкінці 20-х років він одержав від Корпусу по дослідженню Словаччини і Підкарпатської Русі при Слов'янському інституті у Празі²². Але ця допомога не могла покрити йому всіх витрат. Бували випадки, що він, витративши усі гроші, не мав за що повернутися із експедиції додому²³.

У 1927–30 рр. В.Січинський за посередництва М.Грушевського зав'язав співпрацю із Всеукраїнською Академією наук у Києві, публікуючи свої праці на сторінках її періодичних видань: “Науковий збірник”, “Україна” та “Бібліографічні вісті”. За три роки він опублікував у цих трьох виданнях чотирнадцять наукових статей та рецензій²⁴. Окремим виданням появилася в Києві і його праця “Ротонди в Україні” (1929), до якої він залучив і ротонди Карпат, головним чином, ротонду із Горян біля Ужгорода. Та найінтенсивнішими були його зв'язки зі Львовом, де він від 1928 по 1930 рр. опублікував 35 статей та рецензій²⁵.

Особливо плідними були його подорожі на Пряшівщину. В часі від 1927 по 1931 рр. він відвідав цей регіон п'ять разів – завжди у літні канікули. За цей період він дослідив кожную із 39 дерев'яних церков області Маковиці, причому на місці досліджував архівні матеріали до історії кожно́ї з них, робив детальні обміри кожного об'єкту (з точністю до одного сантиметра), кожную церкву фотографував, досліджував її конструкцію та будівельні матеріали, внутрішнє устаткування, ікони, церковні книжки тощо. Під час польових досліджень у цьому краї він виготовив 76 рисунків та понад сто фотографій. Крім церковної архітектури, звертав увагу і на світські будівлі. Щоб якнайкраще проникнути у глибину досліджуваного предмету, він не обмежувався лише однією методою, а комбінував різні: етнографічну, історично-порівняльну, історично-стильову, типологічну, еволюційну та соціологічну.

Результатом цих його досліджень була ґрунтовна праця “Дерев'яне будівництво на Маковиці”²⁶, яка, щодо глибини і всебічності дослідження, не була перевершена і по сей день. Після загального аналізу досліджуваної теми він подав в алфавітному порядку короткий, але вичерпний опис 32 церков. Отже, кожному селу в праці відведено окремий підрозділ.

На підставі всебічного аналізу В.Січинський доходить висновку, що дерев'яні церкви Маковиці належать до одного типу. Це – трьохбанні

рублені будови, що складаються із трьох прямокутних просторів (вівтар, середня частина та бабинець), розташованих в одній осі від сходу на захід з високою вежею-дзвіницею над бабинцем. Найстаршою церквою цього регіону В.Січинський вважав Церкву св. Луки в Трочанах з кінця XV або початку XVI ст. Пізніше він присвятив цій церкві окреме дослідження²⁷. Хоч територія Маковиці заселена лемками, більшість дерев'яних церков цієї області він зараховує до бойківського типу з деякими відмінами.

Найважливішою частиною інтер'єру дерев'яних церков Маковиці В.Січинський вважав різьблені іконостаси XV та XVI ст. Ікони переважно візантійського стилю з деякими місцевими особливостями т.зв. "галицької школи". На Маковиці він знайшов також ікони чистого "українського" стилю XVII–XVIII ст. (Ладомирова, Мала Поляна). Значну історичну та художню вартість він приписує іконам з темою "Страшного суду" (Трочани, Доброслава, Гуньківці) та настінним фрескам.

У кожній церкві він досліджував і давні літургійні книги XVII–XVIII ст., яких знайшов 58. Всі вони писані кирилицею. Три з них походять з першої половини XVII ст., 22 – з другої половини XVII ст., 18 – з першої половини XVIII ст., а 10 – з другої половини XVIII ст. (У чотирьох – час видання не встановлено). Щодо місця друку, то 49 видано у Львові, 5 – у Почаєві, одна – в Уневі, а одна – у Відні). У своїй праці він наводить не лише назву кожної книжки і місце її видання, але інколи і т.зв. "маргінальні" записи в них, прислужившись, таким чином, і до вивчення давньої мови. В церквах Маковиці В.Січинський знаходив і чимало рукописних книжок. Одній з них – рукописному Євангелію кінця XVI ст. із с.Кружльова, писаному народнорозмовною мовою, – він присвятив окрему розвідку²⁸.

Із світських будівель він особливу увагу звертає селянським хатам і господарським будовам, які поділяє на два типи: лемківський (на півночі) і перехідний лемківсько-словацький (на півдні). Області Маковиці присвячено і кілька інших праць. Неподалік села Довга Лука (біля перехрестя до Бардіївських Купелів) він відкрив надзвичайно цінну споруду – ренесансну каплицю-пам'ятник князю Івану Острозькому 1590 року, про який до того часу публікувалися лише принагідні, часто неточні згадки в угорській та, зокрема, польській літературі. В.Січинський присвятив цьому пам'ятнику три статті. Кожну з них він документував рисунками та фотографіями²⁹.

В.Січинський мав рацію, коли у своїй розвідці "Пам'ятник Острозьких на Маковиці" про "столицю" Маковицького панства Зборів писав: "Про містечко Зборів не маємо багато звісток"³⁰. Тому він сам взявся за розшуки історичних звісток про це містечко і в 1938 р. опублікував про нього окрему статтю³¹, а в 1939 р. – окрему брошурку "Зборів"³² як першу книжку, ним же заснованої серії популярних краєзнавчих видань "Пізнай свій край".

Наступне місто, яке знайшло місце в наукових зацікавленнях В.Січинського, був Бардіїв. І цьому місту він присвятив кілька наукових праць. Найвизначнішою з них є розвідка “Архітектура міста Бардієва”, яка появилася на сторінках “Записок Наукового товариства ім.Шевченка”³³ та окремою брошурою. Це була одна з кращих праць про це місто, написана на підставі ґрунтовного вивчення архівних джерел, доступної літератури та власних досліджень архітектурних пам’яток. На жаль, у новіших працях про Бардіїв ні словацькі, ні угорські, ні польські дослідники на неї чомусь не посилаються, хоч у бібліографічних покажчиках про Бардіїв вона згадується³⁴.

Описуючи історію міста, В.Січинський підкреслив, що перша згадка про Бардіїв знаходиться в Початковому руському літописі, де зазначено, що у 1241 р. галицький князь Данило пішов “із Угрів в Ляхи на Бардіїв”. Історії Бардієва В.Січинський присвятив майже половину своєї праці. Між іншими документами він навів і погрожуючий лист опришківського загону раді міста Бардієва з початку XVI ст., писаний змішаною українсько-словацько-польською мовою.

Працюючи в архіві бардіївського музею, В.Січинський звернув увагу на карту Бардієва з 1768 р. із рисунком міста, яким до нього ніхто серйозно не займався. Оскільки рисунок був у поганому технічному стані і не піддавався фотографуванню, В.Січинський з дозволу директора музею Гейзи Жебрацького зробив його точну копію і вперше опублікував у своїй статті разом з детальними коментаріями до кожного об’єкту. Цей план становить основу праці В.Січинського. Його значення збільшується ще й тим, що він є копією ще старшого плану міста Бардієва.

На підставі глибокого аналізу архітектурних пам’яток міста, В.Січинський дійшов такого висновку: “Бардіїв зі своїми мистецькими скарбами, як головне торговельне місто українського пограниччя на великих шляхах до Угорщини, має для історії українського мистецтва виключне значення, як покажчик певних мистецьких течій... З Руською Україною Бардіїв лучився передусім великою “поштовою” дорогою в північно-східному напрямі: Бардіїв–Сяник–Перемисьль... Тому то бардіївські пам’ятки мистецтва мають велике значення для освітлення деяких важних питань історії українського мистецтва і зокрема тих мистецьких течій, що йшли до нас з Венеції та інших мистецьких осередків північної Європи”³⁵.

В 1939 р. В.Січинський у згадуваній вже серії “Пізнай свій край” видав науково-популярну брошуру “Бардіїв”³⁶, в якій повторив основні положення історичної частини вище наведеної праці. Окремий розділ даної брошури він присвятив околиці міста, зокрема Бардіївським Купелям, найновішою атракцією яких вважав дерев’яну церкву з 1730 р., привезену сюди із

недалекого села Никльова (нині Микулашова). Серед фотографій є тут і унікальний знімок цієї церкви ще з первісного її місця – Никльової, на фоні новозбудованої мурованої церкви.

У своїй другій праці про Бардіїв В.Січинський повторив тезу, що “ціла околиця міста Бардієва, ближча і дальша, особливо на північ від міста, що має народну назву Маковиця, заселена компактною масою русинів-українців, що творять переважну більшість автохтонного населення від найдавніших часів (ще перед приходом сюди мадярів)”³⁷.

Найбільшим духовним скарбом цього населення він вважав його традиційну культуру, про яку писав: “Ціла духовна і матеріальна культура автохтонного населення спільна з іншими частинами українських земель і зовсім тотожна з лемками Галичини. Про це свідчать звичаї, побут, вдача, мова народу та різне виробництво (зокрема дерев’яне будівництво), тому нема жодного сумніву, що пряшівські (бардіївські) лемки є віткою українського народу. Це доведено цілим рядом вчених німецьких, польських, українських, російських, словацьких та ін., зрештою, не було поважних спроб цьому заперечувати. Поучаюча в цьому розумінні усна словесність Маковиці, зібрана такими знавцями народного життя, як О.Павлович, О.Духнович, Я.Головацький, В.Гнатюк і новішими дослідниками. Тут ми зустрічаємо усі види української народної поезії, а по змісту вони часто пов’язані з українською історією, навіть згадують саму Україну та різні визначні історичні міста”³⁸. Це констатування В.Січинського є ясною відповіддю тим сучасним “вченим”, які твердять, що русини Закарпаття є окремим слов’янським народом, який з українцями не має нічого спільного.

З інших міст Пряшівщини В.Січинський чимало уваги присвятив самому Пряшеву. В 1935 р. у львівському журналі “Життя і знання” (Ч.9) він опублікував цінну статтю “Пряшів”, в якій, поряд з даними про історію міста, описав його архітектурні пам’ятки.

В 1939 р. він здав до друку брошурку “Пряшів”, яка мала вийти в серії “Наш рідний край” у празькому видавництві Юрія Тищенка. В рекламних проспектах видавництва вона наведена як публікація, що “вийшла з друку” (разом зі “Зборовом” та “Бардієвом”), однак нам не вдалось її роздобути. Зовсім можливо, що вона через політичні події березня 1939 р. світу не побачила.

Дуже часто він їздив на дослідження у Закарпатську Україну та Галицьку Лемківщину, нерідко зі своїми празькими студентами, яких на місці привчав до науково-дослідної роботи. Дослідження у терені він завжди поєднував з інтенсивною працею в архівах. Зокрема, багато невідомих документів йому вдалося виявити в монастирських бібліотеках та архівах у Пряшеві, Мукачеві, Ужгороді, Жовкві. Як зазначає В.Січинський в одній

із своїх праць, за двадцять років не було випадку, щоб місцеві жителі виявляли вороже ставлення до його досліджень. Навпаки, його з щирим серцем приймали і в тому найвіддаленішому куточку Закарпаття, бо бачили в ньому людину, яка з пошаною і любов'ю ставиться до їхньої культури, до якої інші “пани” ставилися з погордою.

Йому вдалося зберегти від знищення не один шедевр народної архітектури, бо в міжвоєнному періоді цим краєм прокотилася хвиля заміни дерев'яних церков мурованими. В.Січинський переконував селян, щоб вони свої дерев'яні святині не нищили, а там, де заміна була необхідна, дозволили перевезти їх на інше місце. Отаким чином церква із Никльової з немалою заслугою В.Січинського і його чеського друга Флоріана Заплетала потрапила у Бардієвські Купелі, із Кожуховець – у Кошиці, із Медведівців – до Праги, із Глинянця – до Кунчиць на Мораві, із Обави – до Нової Паки і т.п. Перед перевезенням храмів на інші місця він їх докладно задокументував³⁹. Слід наголосити, що В.Січинський був не лише добрим інженером, графіком та малярем, але й чудовим фотографом. Цей бік його діяльності досі зовсім не досліджено.

Певним підсумком двадцятирічного дослідження В.Січинського дерев'яної архітектури Карпатського регіону була його 216-сторінкова монографія “Dřevěné stavby v Karpatské oblasti” (“Дерев'яні будівлі Карпатського регіону”), що її видав Слов'янський інститут у Празі 1940 р.⁴⁰. Це є й досі неперевершена наукова праця про дерев'яні будівлі Закарпатської України, Східної Словаччини (Пряшівщини) та галицької Лемківщини. В ній автор вперше на фоні загальноукраїнського і навіть загальнослов'янського контексту подав всебічний аналіз народної архітектури усіх трьох етнографічних груп досліджуваного регіону: гуцулів, бойків та лемків. На відміну від інших дослідників, він не обмежився лише дерев'яними церквами, але піддав комплексному аналізу і житлові будинки, господарські споруди, громадські будівлі, міські будови: розглянув їх типологію, особливості конструкції, освітлив їх генезу й еволюцію, вказав на оригінальні явища і чужі впливи, подав вичерпну історію досліджуваного предмету, класифікацію будівель тощо.

Вагомим є ілюстративний матеріал монографії: карта регіону із наведенням типу дерев'яної церкви в кожному селі, 140 малюнків та ілюстрацій, іменний і географічний реєстри та бібліографія використаної літератури (135 позицій). Значним збагаченням монографії В.Січинського є шістнадцять мистецьких дереворитів Й.Ржержіхи, поданих у книзі вкладками.

Праця В.Січинського відповідає всім вимогам наукового видання, тому її по праву було визнано Українським вільним університетом у Празі габілітаційною працею на здобуття звання професора.

Особливе місце в творчому доробку В.Січинського займає розвідка “Бойківський тип дерев’яних церков на Карпатах”⁴¹, в якій подано детальний опис і характеристику цього архаїчного типу сакральних будівель. У додатку до праці подано 29 рисунків та фотографій, дві карти з визначенням географічного поширення цього типу та два списки: “Спис церков бойківського типу” та “Церкви з елементами бойківського типу”.

Виняткове значення в історії української архітектури В.Січинський приписував дерев’яній Церкві св. Луки в Трочанах. “Трочанська церква, – писав він в окремій, їй присвяченій статті, – найстарша пам’ятка нашого народного будівництва, що заховалася на самому окраю південно-західної частини Пряшівщини. Ця пам’ятка заслуговує на спеціальну монографію”⁴². На підставі дослідження її конструкції та стильових особливостей, головним чином, виразних елементів пізньої готики, автор переконливо довів, що її побудовано якщо не у XV, то, у всякому разі – на початку XVI ст.⁴³. Отже, вона є найстаршою дерев’яною церквою Карпатської області, та, мабуть, і в цілій Україні. Архаїчні елементи він знайшов і у внутрішньому устаткуванні церкви.

Про Трочанську церкву св. Луки існує доволі обширна література, однак в усіх довідниках наведено, що вона побудована в 1739 р.⁴⁴. Дослідники відводять цей рік від дати на одній з нижніх балок у вітарному зрубі, на якій виразно написано: “А.Д.1739”. Ясна річ, що на цю дату звернув увагу В.Січинський, однак він же встановив, що ця балка є з іншого дерева, як всі інші балки зрубу, отже вона, на його думку, могла сюди потрапити під час новішої реставрації церкви, а, може, навіть із зовсім іншої будови.

На жаль, ні В.Січинський, ні хто інший не звернув увагу на факт, що трочанську церкву не було будовано на місці, а було перевезено з іншого місця. Про це свідчать заруби на балках. Правдоподібно церкву було перевезено 1739 р. із сусіднього села Ряшів. Свідченням цього є факт, що на центральній іконі трочанського іконостаса “Розп’яття” є дедикація такого змісту: “СІЙ ОБРАЗ КУПИЛ АЗЪ МНОГО ГРЪШНІЙ РАБЪ БОЖІЙ ФЕДОР ТЕМЕШ СВЯЩЕНИК РЯШОВСКІЙ, СТАРОГО ПОПА ИВАНА ТЕМЕША ВНУК. ЗА СВОЕ ЗДОРОВЯ И ЗА ОТПУЩЕНІЕ ГРЪХОВ РОДИЧОВ СВОИХ ДО ЦЕРКВИ РЯШОВСКОЙ КУ ХРАМУ ПОКРОВЫ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЬ РОКУ БОЖОГО АХЛД (1634) МЪСЯЦА ЯНВАРЯ ДНЯ КГ (23)”⁴⁵.

З цього ясно випливає, що ікона походить із сусіднього села Ряшева біля Бардієва. Її, мабуть, було перевезено разом з іконостасом, а якщо так, то і разом з цілою церквою. Отже, В.Січинський мав повну рацію, коли твердив, що трочанська Церква св. Луки не може бути з 1739 р. За своїм стилем і конструкцією вона бодай на 150 років старіша. А про її національне

визначення він писав: “Це є зразкове трьохдільне заложення церков українського типу, що поширене скрізь на нашій території”⁴⁶.

З іменем Володимира Січинського пов’язане будівництво двох великих храмів у східній Словаччині. Перший – це монастирська церква Сошествія св. Духа в Михалівцях, збудована 1935 р. за проектом В. Січинського (і під його доглядом) на замовлення отців-редемптористів східного обряду в давньоукраїнському стилі (XI–XIII ст.), головним чином, чернігівської церковної архітектури.

Це – великий храм на 1500 місць. Щодо площі він перевищує навіть Собор св. Юра у Львові. При побудові його куполів вперше у Центральній та Східній Європі було застосовано залізобетонну конструкцію. Церква є центрального планування з п’ятьома банями, з яких центральна спирається на чотириох легких залізобетонних пілонах. З церквою гармонізує висока вежа-дзвіниця, відокремлена від храму. З архітектурою церкви гармонізує і її внутрішнє оформлення, зокрема іконостас, розмальований закарпатським художником Йосифом Бокшаєм.

Церкву було побудовано в короткому часі – протягом неповних двох років. Її посвячення 24 вересня 1935 р. перетворилося у всенародне свято, в якому взяло участь 30–35 тисяч людей із Пряшівщини та Закарпатської України⁴⁷.

Другим храмом на Пряшівщині, побудованим за проектом В. Січинського, була Церква Покрови Богородиці в с. Нижній Комарник Свидницького окр. Побудовано її поряд зі старою церквою, сильно пошкодженою ще під час Першої світової війни. Це – дерев’яна церква, яка повністю відповідає стилеві сакральної архітектури Карпатського регіону. Її основний камінь було покладено в червні 1938 р., а восени цього ж року, незважаючи на складні політичні умови (мобілізація та інші події), будівля була вже під стріхою. Побудували її самі селяни під фаховим доглядом В. Січинського, виключно на власні кошти, без найменшої фінансової допомоги ззовні.

Це – порівняно велика трьохбанна церква – 17 на 7,5 м, бойківського типу (з домінантною середньою вежею). Але стару дерев’яну церкву XVIII ст., значно пошкоджену в Першій світовій війні, В. Січинський не дозволив знищити. Вона стояла поряд з новопобудованою як пам’ятка народної архітектури. Після Другої світової війни її було перебудовано на дзвіницю, яка разом з церквою становить монолітний ансамбль. Цей ансамбль чудово вписується в навколишню природу.

Ось як писала про нижньокомарницьку церкву “Нова свобода” – офіційний орган Карпатської України 1939 р.: Церква в Нижньому Комарнику є в нас першою спробою відродження українського дерев’яного будівництва, що має таку світлу національну традицію, досконалу техніку і пре-

красні високомистецькі форми. В країні, що багата на дерево, таке будівництво мусить знайти широке розповсюдження як будівництво дешеве, міцне, здорове і гарне⁴⁸. В 1968 р. церкву в Нижньому Комарнику, разом з іншими народними дерев'яними церквами, спеціальним законом було проголошено національною пам'яткою культури Словацької Республіки як анонімний твір народних майстрів.

Про нижньокомарницьку церкву існує доволі обширна література, однак ніде, навіть у такій поважній публікації, як монографія І.Пушкаря та Б.Ковачович “Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині”, в якій їй присвячено окрему статтю⁴⁹, немає згадки про автора її проекту, хоч його ім'я викарбуване золотими (жовтими) літерами на синьому фоні основної гряди (балки) у середині церкви.

18 червня 1994 р. нижньокомарницьку церкву оглянули учасники міжнародної наукової конференції у Свиднику, присвяченої століттю з дня народження В.Січинського. В ній вони, разом з місцевим священиком о. Ярославом Поповцем, проспівали “Вічну пам'ять”, віддавши пошану “создателю храму сего”. У зв'язку з тим, інформацію про Церкву Покрови Богородиці в Нижньому Комарнику та причетність до її побудови В.Січинського, вперше у післявоєнний період передали й словацькі газети, радіо та телебачення.

В.Січинський не переставав цікавитися мистецтвом Карпат в часи війни (1939–1945). Не маючи змоги їздити в Карпати, він старанно опрацював раніше зібрані матеріали, які публікував у підсумкових альбомах та монографіях про загальноукраїнське мистецтво, таких як “Монументальна архітектура України”⁵⁰, “Українське народне мистецтво”⁵¹, “Дерев'яне будівництво”⁵², “Українське ужиткове мистецтво”⁵³, “Українські орнаменти історичні”⁵⁴, “Українські орнаменти народні”⁵⁵, “Орнаменти в історичних стилях”⁵⁶, “Українська народна мебля”⁵⁷ тощо.

Те саме робив В.Січинський і після війни, живучи в Німеччині та США. У 1947 р. у Франкфурті він опублікував альбом “Пам'ятки української архітектури”⁵⁸ в чотирьох мовних мутаціях: українській, англійській, німецькій і французькій. Там же він видав першу книгу “Історії української архітектури” як ілюстративний матеріал до своїх університетських лекцій на цю тему⁵⁹. Брошура пізніше в США появилася поширеним книжковим виданнями⁶⁰ і стала основою першого тому його капітальної монографії “Історія українського мистецтва”⁶¹, розрахованої на шість томів. На жаль, дальші томи через несприятливі емігрантські умови він так і не зміг видати.

Для паризької “Енциклопедії українознавства” він опрацював ґрунтовні гасла з багатьма ілюстраціями: “Просторове мистецтво”, “Архітектура”,

“Різьба”, “Малярство”, “Графіка” та “Граверство”⁶². Кожна з цих праць загальноукраїнського характеру містить матеріали Карпатського регіону, чим автор наочно демонстрував, що культура східнослов’янського населення цього регіону є складовою частиною української культури.

Вже стислий огляд зацікавлення Володимира Січинського народною архітектурою Карпат свідчить про те, що в його особі маємо першорядного дослідника цієї теми. Він ніколи не сумнівався, що русини Карпат є складовою частиною українського народу і на конкретних фактах з власних досліджень документував це своє переконання.

На жаль, його роботи сьогодні майже невідомі не лише в даному регіоні, але й в загальноукраїнській та загальнослов’янській науці, бо розкидані у важкодоступних виданнях. Не мають їх навіть визначні наукові бібліотеки України, Польщі, Чехії та Словаччини. Їх конче треба зібрати та перевидати. Найвизначніша праця В.Січинського “*Dřevené stavby Karpatké oblasti*” заслуговує на те, щоб її перевидати українською та англійською мовами, бо вона має не лише мистецтвознавчу, але й історичну вартість: розглядає пам’ятки архітектури, з яких донині збереглася лише незначна кількість.

Примітки

1. Володимир Січинський народився 24 червня 1894 р. в Кам’янці-Подільському в сім’ї священика. Середню освіту здобув у Технічному училищі в Кам’янці-Подільському (1905–1912), вищу архітектурну – в Інституті цивільної інженерії в Петербурзі (1912–1917). Після проголошення УНР В.Січинський прибув у Київ на посаду викладача художнього інституту. Після заняття Києва більшовиками повернувся в рідний Кам’янець-Подільський, звідти з Українською республіканською капелюю здійснив триумфальне турне по Західній Європі (1919–1920). Після її розпаду став членом новозаснованого музично-співацького товариства “Кобза” в Ужгороді. Від грудня 1920 він жив у Львові, а від грудня 1923 року до весни 1945 р. місцем його перебування була Прага, де він працював викладачем українських вузів. Празький період був найінтенсивнішим в його житті. Тут він видав кілька десятків вагомих наукових праць з різних ділянок українознавства. У Німеччині (1945–1949) він стояв біля коліски відновлення УВУ, та НТШ. Свій життєвий шлях закінчив у м.Пасейк в США 25 червня 1962 р. Поховано його на українському цвинтарі в м.Бавнд-Брук. (Детальніше про його життя див.: *Мушинка М.* Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів, 1995. – С.18-58).

2. Духовні витoki Поділля. Творці історії краю. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 9–11 вересня 1994 р. м.Кам’янець-Подільський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 422 с.

3. Володимир Січинський та Україна. Матеріали міжнародної конференції. – Київ: Абрис, 1996. – 176 с.

4. Володимир Січинський – історик мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори. До 110-річчя видатного українського ученого. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозіуму (5–6 липня 2004 року). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 140 с.

5. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик / Уклад С.Костюк. – Львівська Наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. – Львів, 1996. – 124 с.

6. Кейван І. Володимир Січинський – архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Євшан-зілля, 1958. – 64 с.

7. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів, 1995. – 125 с.

8. Шафран Р. Теоретична спадщина Володимира Січинського в контексті українського мистецтва 1920–60 років: Автореф. дис. ... канд. наук, 2001. – 16 с.

9. Ілюстрації артиста-майлара Йосифа Бокшя в г. "Русин" // Воля. – Відень, 1921. – Т.1. – Ч.5.

10. Рудольф Гулька. Подкарпатська Русь. Сер.1 // Нова Україна. – 1924. – Ч.1-3. – С.244-245.

11. Kožmínová A. Podkarpatská Rus. – Plzeň, 1922.

12. Zapletal Fl. Horjanská rotunda, Olomouc 1922. Dřevěné chrámy jihokarpatských Rusinů // Podkarpatská Rus. – Praha, 1923. – С.245-246.

13. Stránský A.J. Dřevěné cerkve na Podkarpatské Rusi // Čas. – Praha, 3. ledna 1923; Stránský Ř.: Dřevěná církevní architektura na Karpatech // Stavitel'ské listy. – Praha, 1923. – N.9-12. – С.246-248.

14. Svoboda A. Dřevěné lidové stavby v Podkarpatské Rusi // Там же. – С.248-249.

15. Українське дерев'яне будівництво і методи його дослідження // Sbornik I Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924. – Praha, 1926. – С.361-366.

16. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т.114-115. – Львів, 1926. – С.157-170 і окремо: Бойківське будівництво. – Львів, 1927. – 32 с.

17. Докторський диплом Українського вільного університету. Архів Ярослава Січинського. Фотокопія у автора.

18. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський "оседок". Тези: Pamletnik II Zjazdu Slowiańskich geografów i etnografów w Polsce w r.1927. – Т.ІІ. – Kraków, 1930. – S.210-212.

19. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту. – Т.1. – Прага, 1929. – С.370-381 і окремо: Прага, 1930. – 18 с.

20. Прага, 1930. – 15 с.

21. Sičynskyy V. La genese et l'évolution des formes des tours et des clochers de bois en Ukraine // Congrès International des arts populaires. Résumés. – Paris, 1928. – С.49-50.

22. Zpráva doc. V.Sičynského o užití podpory Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi vydané pro bádání lidového dřevěného stavitelství na východním Slovensku // Ročenka Slovanského ústavu za r. 1930. – Praha, 1991. – D.3. – S.126-127.

23. Див. лист В.Січинського до Й.Скрутня від 10 жовтня 1933 р. – ЦДАУ, Львів. – Ф.316. – Оп.І. – Спр.84.

24. *Кейван І.* Реєстр друкованих праць В.Січинського з мистецтва і культури. 1918–1958 // Кейван І. Володимир Січинський. – Торонто, 1957. – С.42-45.

25. Там же. – С.40-45.

26. *Sičynskij V.* Dřevěné stavitelství na Makovicí // Národopisný věstník Českoslovenký. – Roč.29. – Praha, 1937–1939. – S.7-52.

28. *Січинський В.* Передмова рукописного Євангелія кінця XVI ст. з Маковиці на Закарпатті // Записки НТШ. – Т.101. – Львів, 1931.

29. *Січинський В.* Пам'ятник Острозьких на Маковиці // Нові шляхи. – Львів, 1929. – Ч.6. – С.293-300; Památník knížet Ostrožských u Bardějova // Pamatky archeologické. – Praha, 1933. – S.1-4; 1936. – S.59-62; Пам'ятник Острозьких на Пряшівщині // Український тиждень. – Прага, 1935. – Ч.37.

30. Нові шляхи. – Львів, 1929. – Ч.6. – С.297.

31. *Січинський В.* Зборів на Пряшівщині // Життя і знання. – Львів, 1938. – Ч.12.

32. *Січинський В.* Зборів. В-во Тищенка. – Прага, [1939].

33. *Січинський В.* Архітектура міста Бардієва // Записки НТШ. – Т.151. – Львів, 1931. – С.57-97.

34. *Repčák J.* Bibliografie k dejinám Bardejova // 60 rokov Šarišského múzea v Bardejove. – Košice 1967. – S.357.

35. Там же. – С.92, 96.

36. *Січинський В.* Бардіїв. – В-во Тищенка. – Прага [1939]. – С.28.

37. Там же. – С.9.

38. Там же. – С.9-10.

39. Дерев'яні церкви в с.Никльова він фотографував на фоні новопобудованої мурованої церкви.

40. *Sičynskij V.* Dřevěné stavby v Karpatské oblasti. Dřevoryty V. Řeřichy. Carpatia III. Sbirka příruček z věd duchovních a přírodních. – Svazek 3. – Nákladem Slovanského ústavu v Praze, 1940. – 216 s.

41. Див. прим. п.16.

42. *Січинський В.* Дерев'яна церква в Троцанах // Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді. – Т.13-14. – Ужгород, 1938. – С.150-151.

43. До такого датування незалежно від В.Січинського вже раніше дійшов і чеський мистецтвознавець Флоріан Заплетал (*Zapletal F.* Dřevěná "cerkov" v Tročanech na východním Slovensku // Český lid. – Praha, 1924. – S.168).

44. *Ковачовичова Б., Пушкар І.* Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Т.5. – Пряшів, 1971. – С.395-405; Vlastivedný slovník obci na Slovensku. Bratislava, 1978. – Zv.3. – S.198.

45. Ткач Š. Ikony zo 16.–19. storočia na severovýchodnom Slovensku. – Bratislava,

1980. – S.159. – N.79. Церковнослов'янський шриффт подано сучасною транслітерацією. Ш.Ткач, коментуючи цей напис, помилово вважав, що ікона походить із польського м.Ржешов і з того виводив гіпотезу про інтенсивні польсько-словацькі взаємини в поширенні ікон, на його думку – словацьких.

46. *Січинський В.* Дерев'яна церква в Трочанах // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Т.13-14. – Ужгород, 1938. – С.152.

47. Посвященіє монастирської церкви в Михаловцях // Неділя. – Ужгород, 6.10.1935. – Р.І. – Ч.1. – С.1.

48. Закінчують будову нової церкви. – Нова Свобода. – Хуст, 23 лютого 1939. – Ч.40. – С.6.

49. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Т.5. – Пряшів, 1971. – С.308-318.

50. Monumenta Architecturae Ukraine. Альбом 64 таблиць з 300 рисунками. – Прага, 1940 (8 стор. тексту та 64 таблиць. Видано й німецькою мовою).

51. Українське народне мистецтво // Збірник лекцій про прикладне і образотворче мистецтво. – Львів, 1949. – Ч.4.

52. Дерев'яне будівництво. – Там же. – Ч.5.

53. Українське ужиткове мистецтво. Кераміка. Порцеляна. Металеві вироби. Ткацтво. Вишивки. Вироби з паперу. Писанки. Альбом 47 таблиць з 500 рисунками. – Прага, 1943 (8 с. тексту та 47 таблиць, з того 27 кольорових. Те саме з німецьким текстом).

54. Українські орнаменти історичні. Альбом 9 таблиць. – Прага, 1943 (Друге видання: Франкфурт, 1946).

55. Українські орнаменти народні. Альбом 8 таблиць. – Прага, 1943.

56. Орнаменти в історичних стилях. Альбом 8 таблиць. – Прага, 1943 (Друге видання: Франкфурт, 1946).

57. Українська народна мебля. Альбом 14 таблиць з 54 рисунками. Прага, 1945 (Друк альбому не було завершено. Збереглися лише друкарські відбитки усіх 14 таблиць та оригінал видання. У автора).

58. Пам'ятки української архітектури. Альбом 12 кольорових таблиць. – Франкфурт, 1947.

59. Історія архітектури. Вступ, 1-ий аркуш. – Франкфурт, 1948. – 16 с. (Світлодрук-машинопис).

60. Пам'ятки української архітектури. – Філадельфія, 1951. – 64 с., 40 ілюстрацій.

61. Історія українського мистецтва. Том I: Архітектура (180 с. і 16 таблиць з 46 фотоілюстраціями, 11 рисунків у тексті); Т.ІІ: Monumenta architecturae Ukraine. Альбом 64 таблиць з 300 рисунками. – Нью-Йорк, 1956. – 140 с.

62. *Кубійович В.* та кол.: Енциклопедія українознавства. – Париж, Мюнхен, 1951. – Зош.ІІ. – С.801-802, 804-828, 833-839.

Summary

The article exposes the Volodymyr Sichynsky's payment into the research of the Ukrainian folk civil and church architecture history and styles of the Carpathian region.

Key words: folk wood and brick culture, architecture, temple, genesis, bulding.

Одержано 10 травня 2006 р.

УДК 94(477.43-25)(092)

О.М.Завальнюк, В.С.Прокончук

АКАДЕМІК М.М.ТИХОМИРОВ І ДИСКУСІЯ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Стаття розкриває суть дискусії навколо дати заснування Кам'янця-Подільського і роль у ній академіка Академії наук СРСР М.М.Тихомирова.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний педінститут, ювілей, наукова конференція, Грамота, дискусія, археологічні дослідження.

Приїзд до Кам'янця-Подільського у жовтні 1962 року академіка Академії наук СРСР М.М.Тихомирова і його участь у дискусії щодо часу заснування міста не знайшла належного відображення в історичній літературі. Однак його позиція в цій дискусії стала катализатором наступних досліджень – історіографічних, топографічних, археологічних – й суттєво вплинула на поглиблення історичних знань про середньовічний Кам'янець-Подільський.

Автори ставлять за мету реконструювати події, пов'язані з приїздом на ювілей міста більш ніж 40 років тому видатного вченого, історика, археографа, характером тогочасних дискусій, позицією в ній академіка М.М.Тихомирова, підкріпивши їх матеріалами тогочасної преси.

Кінець 50-х – початок 60-х років ХХ століття в СРСР – час хрущовської відлиги, яка сприятливо вплинула на розвиток історичної науки. 29 травня 1962 р. ЦК Компартії України під тиском обставин, багаточисельних пропозицій наукової громадськості прийняв постанову “Про видання історії міст і сіл Української ССР”, яка стала катализатором історико-краєзнав-

чого руху в Україні, створення 26-томного літопису населених пунктів України. Для наукових сил Кам'янця-Подільського, колись губернського, пізніше – обласного центру, постанова стала своєрідним сигналом. Місто мало багату історію, чималий досвід історико-краєзнавчих досліджень, якими займались Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (1865–1903), Подільське церковне історико-археологічне товариство (1903–1920), Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920), Інститут народної освіти, науково-дослідна кафедра, наукове товариство Всеукраїнської академії наук, окружний комітет краєзнавства, гуртки. Були видані 12 томів Праць ПЄІСК, монографії П.М.Батюшкова, Й.Й.Ролле, Н.В.Молчановського, Ю.Й.Сіцінського¹. Після репресій 20–30-х років і майже чвертьвікового мовчання історики шукали привід для відродження краєзнавства. Вони знаходили його в багатогранній історії міст, містечок та сіл області, у тому числі – у неповторній спадщині Кам'янця-Подільського, першопочатки якого губилися у товщі століть. Як відома пам'ятка містобудування України та Східної Європи епохи середньовіччя, саме наприкінці 50-х – у 60-ті рр. XX ст. історія міста привернула увагу багатьох дослідників – археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців.

Такі можливості надавав і 900-літній ювілей міста. Він активізував пошук писемних джерел про першопочатки міста як серед українських, так і вірменських істориків. Зокрема В.К.Восканян, посилаючись на свідчення М.Бжишкяна – вірменського культурного діяча кінця XVIII – початку XIX ст., стверджував, що найдавніша писемна згадка про Кам'янець пов'язана з 1062 роком, коли в місті, на його думку, поселилися вірмени, запрошені галицьким князем Федором Дмитровичем (ідентифікувати такого князя історикам не вдалося). М.Бжишкян вказує інформацію взяту з Коронної метрики, до якої 1641 року латиною була вписана грамота неіснуючого князя з датою 1062 р. Вона сповіщала: “Вот от великого князя Федора Дмитриевича косогацким армянам (те), которые пожелают сюда придти (и) придут мне на помощь, и я дам волю на три года, а коли будет мне подчинятся, поселится кто де пожелает”². Так 1062 рік став вихідною датою відзначення ювілею міста.

Бюро міськкому партії, виконком міської Ради створили комісію для підготовки святкування на чолі з секретарем міськкому партії Ф.П.Возняком. На початку жовтня 1962 р. підготовча робота активувалася. На розширеному засіданні комісії були розглянуті та конкретизовані заходи, розподілені обов'язки, керівникам і секретарям парторганізацій підприємств та закладів поставлені чіткі завдання³ (Додаток А).

Особливої уваги організатори ювілею надавали науковій конференції,

яка повинна була чітко визначитися з датою заснування міста. Тим більше, що в розпал підготовки ювілею непередбачено виникла дискусія, яку започаткував львівський історик Ярослав Романович Дашкевич. У статті “Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики)” він виказав сумнів в правдоподібності вказаної грамоти, а таким чином – у доцільності святкування 900-річчя. Він стверджував, що грамота сфальсифікована львівськими вірменами, які в конфлікті з польською громадою Львова таким чином доказували легітимність і давність свого перебування в Україні, наводив відповідні аргументи⁴. Думка істориків Кам’янець-Подільського також розділилася: одні бачили давньоруські витоки виникнення міста, інші притримувались зафіксованої літописом версії про його литовське походження в 70-ті роки XIV ст.

Сьогодні важко встановити, хто подав думку звернутися до авторитетного вченого – знавця літописів, історії давньоруських міст, академіка союзної Академії наук Михайла Миколайовича Тихомирова. Можливо, ректор Кам’янець-Подільського державного педінституту, історик І.С.Зеленюк, а можливо – завідувач кафедри історії СРСР, доцент Л.А.Коваленко або директор краєзнавчого музею археолог Г.М.Хотюн. Мишлу більше 40 років, не залишилося в живих організаторів перебування академіка в місті, не були опубліковані матеріали наукової конференції. Якесь світло проливають лише газетні публікації. Зрозуміло одне – запрошення підтримало партійно-радянське керівництво міста, зацікавлене в науковому обґрунтуванні ювілейної дати.

Конференція готувалася старанно. Про це свідчить повідомлення в міській газеті під назвою “Підготовка до наукової конференції”⁵ (Додаток Б).

Головною подією конференції мала бути доповідь академіка М.М.Тихомирова, який відгукнувся на запрошення. За спогадами І.С.Винокура, 1962 року завідувача музеєм Чернівецького держуніверситету, сьогодні завідувача кафедри Київського славістичного університету, доктора історичних наук, професора, Михайло Миколайович потягом Москва–Чернівці спершу приїхав до Чернівців. Був тепло прийнятий керівництвом Чернівецького університету, відбулася зустріч, розмова. Ректор К.М.Луцкий дав свою “Волю” і приблизно за годину академік був у Кам’янець-Подільському. І.С.Винокур пам’ятає зустріч у міській партії. Всі очікували, що скаже відомий вчений, дослідник руських літописів, у 1953–1957 рр. – академік-секретар Відділення історичних наук АН СРСР, з 1956 року – голова Археографічної комісії, яка відродила публікацію серії “Полного собрания русских летописей”, автор монографій про давню Русь, “Руську правду”, Росію XIV ст. та багатьох інших праць. На той час М.М.Тихомиров мав всеслов’янську відомість. Польська Академія наук обрала його дійсним

членом, а Радянська держава відмітила праці вченого високими нагородами⁶.

“Немає сумніву, що ваше місто має давньоруські корені, – відповів академік на пряме запитання когось з місцевих керівників. – Але детальніше про це поговоримо на конференції”.

У Кам’янці-Подільському академік М.М.Тихомиров був порівняно довго – більше тижня. Час використовував дуже активно. Відбулася екскурсія по Старому місту. Він буквально вивчав його топографію, цікавився назвами вулиць, площ, особливо старими назвами, які передували можливим перейменуванням. Звернув увагу на провулок П’ятиницький, прилеглий до ринкової площі. Декілька годин оглядав Кам’янецьку фортецю.

В один із днів побував у Бакоті – столиці древньоруського Пониззя. Його супроводжували директор музею-заповідника Г.М.Хотюн, доцент педінституту Р.П.Ростикус та І.С.Винокур. “Під час огляду скельного монастиря, – згадує І.С.Винокур, – ми звернули увагу Михайла Миколайовича на напис на південній стіні, попросили визначити час написання. Він уважно вчитувався, розбирав буквально по складах спочатку перший напис “Благослови Христос Григория Игумена давшего силу святому Михаилу”, а потім – другий “Григорий воздвиг место се”. Знання і досвід палеографа, керівника колективу, який займався пошуком і описом давніх рукописів, дали йому можливість помітити різницю в орфографії і висловити думку, що другий надпис зроблено приблизно років на 100 пізніше першого, який відноситься до кінця XI – початку XII століття⁷.

Ознайомився М.М.Тихомиров з історичним музеєм-заповідником. Директор музею Григорій Миколайович Хотюн і науковий співробітник Ніна Кирилівна Козлова познайомили гостя з копією грамоти Коріатовича, яка фіксує дату надання місту магдебурзького права. Відчувалось, що Михайло Миколайович знав всі літописні записи про Кам’янець, але все-таки уважно слухав, іноді уточнював деталі, що відносилися до експозиційних матеріалів. Академік подарував музею томик “Учених записок” Московського держуніверситету за 1946 рік, в якому опублікована його фундаментальна праця “Древнерусские города”⁸ Збірник досі зберігається в музейній бібліотеці.

В один із днів відбулася зустріч з архівними працівниками. На той час обласний історичний архів ще знаходився в Кам’янці-Подільському. Згадує Іван Володимирович Гарнага, тоді заступник директора архіву: “Академік М.М.Тихомиров був у Кам’янці-Подільському багато днів. В один із них заїхав до архіву. Відбулася бесіда з працівниками. Його цікавили фонди судових матеріалів. З центрального корпусу ми пішли в Тринітарський костюл, де зберігались судові справи XVI–XVII ст. Він запитував, чи немає

додатків до судових справ у вигляді давніх грамот, актів, договорів, заповітів. Полистав одну з давніх справ. З академіком було дуже просто спілкуватися. Він не тиснув ні знаннями, ні авторитетом. Не дивлячись на те, що в мене була своя точка зору на дату заснування міста, М.М.Тихомиров не вступив у дискусію, а лише поцікавився аргументацією, запитав, чи немає у фондах якогось звернення вірменської громади до польського короля. Знайшли копію листа з питань землекористування, що відносився до кінця XVIII століття і був написаний російською...”⁹.

Наукова конференція, як свідчить єдиний екземпляр програми, що зберігається у фондах музею-заповідника, організована ректоратом, партбюро і профкомом, відбулася 18 жовтня 1962 року в актовому залі педінституту. Місцева газета “Прапор Жовтня” 23 жовтня помістила репортаж про конференцію⁹ (Додаток В). Академік М.М.Тихомиров розкритикував Я.Р.Дашкевича, який заперечував факт існування Кам’янець-Подільського дев’ять століть тому. Одному з авторів статті, тоді студенту першого курсу історико-філологічного факультету Кам’янець-Подільського державного педінституту, випало щастя слухати доповідь академіка. Пам’ятається, вона не раз переривалася оплесками патріотично налаштованих кам’ячан, особливо після слів: “Я вважаю, що ми з вами знаходимось у чудовому давньоруському місті, яке бере початок з часів могутньої Київської Русі...”. Цікавими були виступи В.П.Ланевського, Г.М.Хотюна, Р.П.Ростикуса, В.І.Тищенко, Н.К.Козлової, Л.А.Коваленка, І.В.Гарнаги. 25 жовтня був опублікований стенографічний запис доповіді, зроблений секретарем редакції газети Ю.Альпериним¹⁰ (Додаток Д).

Наступного дня, у п’ятницю, відбулася зустріч академіка з студентами педінституту, головним чином, історико-філологічного факультету. Він дав відповідь на велику кількість запитань, що стосувалися і конкретних наукових проблем, і перспектив подальших наукових досліджень. Академік висловив надію, що і він, і місцеві історики, особливо археологи, ще зроблять багато відкриттів, пов’язаних з Кам’янцем-Подільським. Після закінчення зустрічі було зроблено декілька знімків. П’ять із них зберігаються у фондах Кам’янець-Подільського історичного музею-заповідника: М.А.Тихомиров у кабінеті розмовляє з викладачами; з трибуни конференції академік робить доповідь; біля входу до інституту – з учасниками конференції, окремо – з викладачами; прощання біля вагону.

Живий зв’язок академіка М.М.Тихомирова з кам’ячанами мав своєрідне продовження. Восени 1963 року археологи Г.М.Хотюна та І.С.Винокур, вже кандидат історичних наук, доцент Кам’янець-Подільського педінституту, повертаючись з наукової конференції у Мінську, заїхали в Москву і були прийняті академіком на квартирі. Він цікавився, як йде дослідження

історії Кам'янця-Подільського, рекомендував зайнятися розкопками в зоні фортеці. “Подолія – край цікавий в археологічному відношенні, там багато можна знайти”, – підкреслював він. Розкопки, згодом проведені в межах Старого міста, виявили культурні нашарування VIII–IX та XI–XII ст.¹¹. Культурні пласти XI–XIII століть вдалося відкрити і на території фортеці¹², а в 70–80-ті роки – і в межах передмість та найближчої сільськогосподарської округи Кам'янця¹³.

Критика академіка М.М.Тихомирова стимулювала науковий пошук Я.Р.Дашкевича. Він опублікував більше 50 наукових праць з історії Кам'янця-Подільського, залишаючись на своїй позиції: місто засновано в 70-ті роки XIV століття¹⁴.

Київські дослідники-архітектори Є. і О. Пламєницькі висунули версію заснування міста ще в II–III століттях нашої ери, тобто у дако-римський період¹⁵.

Дискусія продовжується до цього часу. До неї підключилася нинішня генерація вчених¹⁶. З часом стихли суперечки навколо конкретної дати заснування. Незмінним залишилося твердження академіка М.М.Тихомирова про древньоруське походження Кам'янця-Подільського, підкріплене археологічними відкриттями історика-археолога І.С.Винокура.

Примітки

1. *Батюшков П.Н.* Подолія. Историческое описание – СПб., 1891. – 264 с.; *Dr. Antoni J. Zameczki* Podolski na kresach multanskich. – Warszawa, 1872. – 560 s.; *Молчановский Н.В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885; *Сецинский Е.И.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895.

2. *Винокур І.С., Петров М.Б.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С.11.

3. В міськомі КП України // Прапор Жовтня. – 1962. – №120. – 9 жовтня.

4. *Дашкевич Я.Р.* Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. – №4. – С.9-14.

5. Ювілею назустріч. Підготовка до наукової конференції // Прапор Жовтня. – 1962. – №122. – 13 жовтня.

6. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. Прохоров А.М.: Третье издание. – М.: “Советская энциклопедия”, 1976. – Т.25. – С.595.

7. Цей уривок професор І.С.Винокур відобразив в монографії, написаній спільно з відомим українським археологом П.А.Горішним під назвою “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” (Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с.: карти, іл.). На стор. 201 відмічено: “Академік М.М.Тихомиров, що відвідав у 1962 г. Бакотський монастир і ознайомився на місці з давньоруським надписом, вважав, що за палеографією основний текст слід віднести до кінця XI – початку XII ст. Що

стосується приписки, то вона, на думку вченого, по палеографії відноситься до кінця XII – початку XIII ст. Тобто, за М.М.Тихомировим, скельний печерний монастир в Бакоті міг виникнути в кінці XI – на початку XII ст.”.

8. Спогади І.С.Винокура, І.В.Гарнаги, записані в квітні 2006 р.

9. Хвилююча розмова: Ювілейна наукова конференція в педагогічному інституті // Прапор Жовтня. – 1962. – №126. – 23 жовтня.

10. У нас в гостях академік М.М.Тихомиров. Про початок Кам’янець-Подільського // Прапор Жовтня. – 1962. – №127. – 25 жовтня.

11. *Брайчевський М.Ю.* Кам’янець-Подільський – місто музеї // Укр. істор. журн. – 1967. – №2. – С.107.

12. *Пламеницька Є.М.* Про час заснування Кам’янець-Подільського замку-фортеці // Слов’яно-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С.124-144.

13. *Винокур І.С.* Як починався Кам’янець // Наука і суспільство. – 1967. – №7. – С.46-48; *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам’янець-Подільського // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С.113-135.

14. *Петров М.Б.* Кам’янець-Подільський епохи середньовіччя та ранньої нової доби в науковому доробку Я.Р.Дашкевича // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наук. праць. Т.6. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2006. – С.231.

15. *Пламеницькая О.А.* Особенности средневековой застройки центра Каменец-Подольского // Архитектурное наследие. – 1985. №33. – С.52-61; *Пламеницька Є., Пламеницька О.* Фортечний міст Кам’янець-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція // Архітектурна спадщина України. – 1995. – №2. – С.21-33; *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Дако-римський період в історії Кам’янець-Подільського (до постановки проблеми) // II Міжнародна конференція “Проблеми і методики в історичній археології”. – Торонто, Львів, 1992. – С.26-27; *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Нова концепція формування системи фортифікацій Кам’янець-Подільського в аспекті вивчення віку міста // Фортифікація України: Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С.22-23.

16. Дисертаційне дослідження топографії Кам’янець-Подільського детально проводить докторант Петров Микола Борисович, який не так давно опублікував чергову монографію “Історична топографія Кам’янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст.: Історіографія. Джерела”. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – 383 с.

Додаток А

Кам’янцю-Подільському – 900 років!

Як краще організувати підготовчу роботу для широкого відзначення цієї знаменної дати? – таке питання стояло в центрі уваги членів комісії.

І ось складені і затверджені конкретні заходи.

17 листопада 1962 року в міському Будинку культури відбудеться ювілейна сесія виконкому міської Ради депутатів трудящих, присвячена 900-річчю міста Кам'янця-Подільського. На сесію будуть запрошені старі комуністи, діячі науки і культури, письменники, що народилися і працювали в нашому місті.

18 листопада проходило свято ювілею. Йому передуватиме широка підготовча робота. Так, намічено розгорнути на підприємствах, будовах, в установах та учбових закладах читання циклу лекцій про розвиток міста, духовне зростання людей, успіхи в розвитку промисловості, науки і культури за роки Радянської влади. Скрізь будуть організовані кутки "Наше місто", влаштовані фотовітрини і виставки досягнень трудящих міста в економічному і культурному будівництві.

Передбачено провести зустрічі вчених, письменників-кам'янчан з трудящими, тематичні вечори, виступи учасників художньої самодіяльності. Буде організовано кінофестиваль фільмів, знятих у нашому місті.

Разом з тим, намічені конкретні заходи щодо впорядкування історико-архітектурних пам'ятників, завершення будівництва першої черги стадіону, створення в Старому місті парку ім. 900-річчя міста. Ряд вулиць буде перейменовано на честь видатних діячів науки і культури, які жили і працювали в Кам'янці-Подільському.

Історичним музеєм та облархівом заплановано випустити ювілейний плакат, організувати виставку творів місцевих художників. Редакція міської газети "Прапор Жовтня" та міське літературне об'єднання проведуть відкриті конкурси на кращі літературні твори та кращі стінні газети. Разом з науковими працівниками історичного музею редакція видасть путівник по місту, для чого вже тепер затверджено склад редколегії.

Вирішено випустити ювілейні сувеніри з видами міста, виготовити ювілейні етикетки на вироби харчової промисловості, випустити фото-листівки, конверти та поштові марки.

Крім того, порушено клопотання перед Міністерством культури УРСР про зйомки Українською студією кінохроніки документального фільму до 900-річчя міста.

В день святкування 900-річного ювілею передбачено провести в місті масові гуляння трудящих, факельні походи, феєрверки, концерти.

Проведення ювілейних заходів, проходило під знаком мобілізації творчих сил кам'янчан на успішне здійснення взятих соціалістичних зобов'язань, на перетворення в життя величних рішень XXII з'їзду КПРС, примноження трудового вкладу трудящих міста в справу побудови комунізму.

(Прапор Жовтня. – 1962. – №120. – 9 жовтня)

Додаток Б

Підготовка до наукової конференції

18 жовтня в педагогічному інституті відбудеться наукова ювілейна конференція, присвячена 900-річчю міста. Вступне слово зробить ректор інституту доцент І.С.Зеленюк. Академік М.М.Тихомиров, який зараз перебуває в місті, виступить з доповіддю про історію заснування Кам'янця-Подільського.

“Соціалістичний Кам'янець-Подільський” – так називається доповідь секретаря міськкому КП України Ф.П.Возняка, яку він зробить на конференції.

Будуть також прочитані такі доповіді: “Історичні та архітектурні пам'ятники міста” (директор історичного музею Г.М.Хотюк), “Кам'янець-Подільський – науковий і культурний центр Поділля” (кандидат історичних наук Р.П.Ростикус), “Архівні документи про історію Кам'янця-Подільського” (директор обласного державного архіву І.І.Кириченко), “Народний герой Устим Кармалюк” (доцент В.І.Тищенко), “Визначні діячі науки, культури, мистецтва Кам'янця-Подільського” (науковий працівник історичного музею М.К.Козлова), “Місто Кам'янець-Подільський в історичній літературі” (доцент Л.А.Коваленко).

(Прарор Жовтня. – 1962. – №122. – 13 жовтня)

Додаток В

Хвилююча розмова

(Ювілейна наукова конференція в педагогічному інституті)

Актовий зал педагогічного інституту. Сюди прийшли представники партійних і радянських органів, наукові працівники, викладачі і вчителі, старі комуністи, літератори і журналісти. На конференції також присутній почесний гість – академік М.М.Тихомиров, який приїхав на святкування ювілею міста.

Головуючий, проректор інституту тов. Івах вступним словом відкриває наукову конференцію. Перше слово він надав академіку М.М.Тихомирову, тепло стрінутому присутніми.

– Я маю особливе задоволення, – сказав почесний гість кам'янчан, – бути присутнім на торжестві відзначення 900-річного ювілею древнього міста Кам'янця-Подільського, прекрасного в усіх відношеннях, чудом створеного багатоміліардів тому самою природою.

Грунтовно зупинившись на питанні початку Кам'янця-Подільського, академік М.М.Тихомиров піддав критиці псевдонаукове твердження

львівського дослідника Я.Дашкевича, який безапеляційно заперечував факт існування нашого міста дев'ять століть тому. Академік, великий знавець історії древньоруських міст, на переконливих історико-археологічних доказах довів, що Кам'янець-Подільський має право в 1962 році святкувати своє 900-річчя. Відзначення цього ювілею, вказує далі М.М.Тихомиров, примушує нас зараз з особливою старанністю, глибоко вивчити історію міста, внести ряд поправок в ті дані, які ми нині маємо.

З хвилюванням слухають присутні заключні слова академіка:

– Я вважаю, що ми з вами знаходимося в чудесному древньоруському місті, що бере початок від тих часів, коли виникла могутня Київська Русь.

Ці слова видатного вченого нашої країни були зустрінуті палкими оплесками.

Повідомлення на тему “Соціалістичний Кам'янець-Подільський” зробив науковий працівник історичного музею тов. Ланевський. Цікавим був виступ директора історичного музею тов. Хотюна, який докладно розповів про історико-революційні та архітектурні пам'ятники нашого міста. Нині 59 міських споруд – пам'яток старовини – віднесені в реєстр і знаходяться під охороною Радянської держави. А зовсім недавно виявлена і включена до цінних архітектурних пам'ятників система підземних споруд міста.

Про Кам'янець-Подільський, як науковий і культурний центр Поділля, розповів у своєму виступі кандидат історичних наук тов. Ростигус.

Змістовними були повідомлення заступника директора Хмельницького обласного державного архіву тов. Гарнаги “Архівні матеріали про Кам'янець-Подільський”, кандидата філологічних наук, доцента тов. Тищенко – “Устим Кармалюк в усній народній творчості”, наукового працівника історичного музею тов. Козлової – “Визначні діячі науки і культури, які жили і працювали в нашому місті” і доцента тов. Коваленка – “Кам'янець-Подільський в історичній літературі”.

Наступного дня академік М.М.Тихомиров зустрівся зі студентами педінституту і мав з ними дружню, цікаву розмову.

(Прапор Жовтня. – 1962. – №126. – 23 жовтня)

Додаток Д

У нас в гостях академік М.Н.Тихомиров

На святкування знаменного ювілею 900-річчя Кам'янця-Подільського до нашого міста приїхав відомий радянський вчений, академік Михайло Миколайович Тихомиров, автор численних наукових праць з історії древньоруських міст.

Як ми вже сповіщали, почесний гість нашого міста взяв участь в ювілейній науковій конференції в педагогічному інституті, зустрівся з студентами, прочитав для них дві лекції.

Перебуваючи кілька тижнів в місті, академік М.М.Тихомиров глибоко цікавився історико-революційними та архітектурними пам'ятниками, побував в історичному музеї-заповіднику, в Старій фортеці, де оглянув її башти, споруди. Вчений виявив великий інтерес до історіографії та археології Кам'янця-Подільського, висунувши цілком обґрунтовану версію, що наше місто належить до древніх слов'янських міст, які виникли в епоху Київської Русі.

Сьогодні ми подаємо в скороченому вигляді стенограму виступу академіка М.М.Тихомирова на ювілейній науковій конференції в педінституті.

“Про початок Кам'янця-Подільського

Дорогі товариші! Я користуюся нагодою, щоб висловити своє особливе задоволення бути присутнім на відзначенні 900-річного ювілею древньоруського міста Кам'янця-Подільського, чудом створеного багато віків тому самою природою.

Взагалі поняття “місто” колись не відрізнялося від поняття “селище”, і в давні часи такого розмежування не існувало. А що, скажемо, найдревніші селища були саме тут, на берегах Дністра, в цьому немає ніякого сумніву. Ці селища беруть свій початок з дуже давніх часів, ще з епохи трипільської культури.

Нашим археологам, історіографам і іншим вченим зараз нелегко встановити час виникнення того чи іншого міста. Аналізуючи і вивчаючи літописи, ми бачимо, що місто, звичайно, з'являється поступово, спорадично (непомітно), як, наприклад, виникли Київ, Володимир-Волинській та інші.

Нам нерідко доводиться зустрічатися з такими явищами. Те чи інше місто вже існує, допустимо, сто або двісті років, а в грамотах чи літописах воно тільки починає згадуватися. Отже, по перших згадках в пам'ятках писемності дуже важко визначити час виникнення міста.

Може постати питання: яке це має відношення до 900-річчя Кам'янця-Подільського? Мушу сказати – саме пряме відношення.

Коли міг з'явитися Кам'янець-Подільський? В свій час у польських працях досить енергійно стверджувалося, що він, начебто, заснований в XIV столітті литовськими братами Коріатовичами. Для кого це потрібно було? Тільки шляхті, бо вона старалася ополячити українську культуру, намагалася історію міста зв'язати з діяльністю литовських князів, з католицизмом.

Подивіться, як розміщено Турецький замок. Адже всі його споруди свідчать про те, що фортеця була призначена для оборони від нападу завойов-

ників. Значить, замок побудовано далеко пізніше, ніж виникло саме місто.

В зв'язку з цим, версія про заснування міста Коріатовичами викликає сильний сумнів. Тим часом, є більш ранні відомості про виникнення міста.

Так, в Іпатіївському літописі говориться, що Кам'янець був в облозі у 1196 році, що князь Роман Мстиславич захопив і утримував місто.

Але і тут виникає сумнів щодо вірогідності назви міста. Тоді починають шукати якийсь інший Кам'янець (називають Кам'янець-Волинський, якого, до речі досі в історії міст не виявлено).

А ось Кам'янець-Подільський існував, саме існував, немовби створений природою на скелястих кручах. Більш того, Кам'янець, як місто-фортеця, мав у ті часи велике торгове і стратегічне значення.

Через Кам'янець проходили торговельні шляхи купців, в тому числі і вірменських. Треба сказати, що вірмени мали навіть в місті свої колонії, про що ми довідуємося з вірменських літописів. Добре також відомо, що вірмени жили в Києві вже в XI столітті.

Ще один доказ існування цього міста ще до появи князів Коріатовичів. Певно, ніхто не звертав уваги на таке. Поблизу Ратуші є малий провулок, або, як його колись називали, П'ятницький провулок. Там в XV столітті знаходилась П'ятницька церква. Скажуть, де ж тут зв'язок, де тут доказ, що Кам'янець існував в XI–XII століттях? А доказ дуже сильний.

В ті древні часи звичайно п'ятницькі церкви будували поблизу торгових площ. П'ятниця – це фігура жінки з мечем в руках. А меч – символ охорони риночного права. Такі п'ятниці існували і в Новгороді, і в Чернігові, і в багатьох інших древньоруських містах. Звідси можна створити собі уяву про епоху, в яку існувало те чи інше місто.

Як відомо, вірменські вчені виявили одну старовинну грамоту і, послаючись на неї, довели, що Кам'янець існував в 1062 році. Цей документ підданий недавно сумніву львівським дослідником Я.Дашкевичем, сумніву, на мій погляд, неправильно. Я.Дашкевич доводить, що грамота ця підроблена. Переконливих же аргументів він не приводить. З тлумачень цього дослідника виходить, ніби для ствердження існування Кам'янця в XI–XII століттях мусить бути грамота, а раз такої ніде нема, то і місто не існувало.

Я повинен сказати, що все життя займаюсь вивченням різних грамот і літописів (а мені вже близько 70 років), але переконано можу заявити, що до нас не дійшла з XI чи XII століття жодна грамота з історії міст.

Адже цілком ясно, що в XVII столітті наукової палеографії (вивчення древньої писемності) не існувало і підробити фіктивну грамоту часів Київської Русі неможливо було. Як же могли це зробити вірмени?

Висновок Я.Дашкевича легковажний, тенденційний, не підкріплений

будь-якими доказами, а значить, нічого спільного з науковим дослідженням не має.

Разом з тим, хочу відмітити, що оскільки мені відомо, вірменські літописи дуже сумніні і максимально вірогідні. Отже, не вивчивши питання (як це зробив Я.Дашкевич), не можна робити подібні висновки і, принаймні, заперечувати справжність такої грамоти.

Таким чином, Кам'янець-Подільський має право в цьому році відзначати своє 900-річчя. Звичайно, з часом, коли будуть проведені додаткові археологічні розкопки, коли будуть вивчені нові пам'ятники старовини, ми матимемо можливість внести деякі поправки, уточнити різні деталі щодо багатой і великої історії цього міста.

З свого боку, я обіцяю також зайнятися цим питанням: звернуся до вірменських вчених, до вірменських літописів.

Я вважаю, що ми з вами знаходимося в чудовому древньоруському місті в усіх відношеннях, який бере свій початок від часів, коли виникла могутня Київська Русь, яка з'явилася коренем і поклала початок трьох братніх народів – російського, українського і білоруського”.

Стенограму записав Е.Альперін.

(Прапор Жовтня. – 1962. – №127. – 25 жовтня)

Резюме

Статья раскрывает содержание дискуссии о времени основания Каменца-Подольского и роль в ней академика Академии наук СССР М.Н.Тихомирова.

Ключевые слова: Каменец-Подольский государственный пединститут, юбилей, научная конференция, Грамота, дискуссия, археологические исследования.

Одержано 11 травня 2006 р.

НАУКОВА І ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВФІМІЯ СІЦІНСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті подано історіографію дослідження постаті Євфимія Сіцинського (1859–1937), його громадсько-просвітницької та наукової діяльності.

Ключові слова: історіографія, Євфимій Сіцинський, громадсько-просвітницька та наукова діяльність.

Визнання заслуг Євфимія Сіцинського як історичного і наукового діяча України, відбулося в історіографії ще при його житті, проте опісля добра пам'ять про нього пройшла тернистий шлях утвердження в прийдешніх поколіннях. Праця історіографів і біобібліографів ускладнюється через неординарність, суперечливість його постаті, багатогранність його особистості як історика, краєзнавця, археолога, етнолога, мистецтвознавця, музеєзнавця, бібліографа, громадсько-просвітницького і церковного діяча.

Українському історику, протоіерею Євфимію Сіцинському присвячено три наукових форуми, про нього написано більше 300 статей і спогадів¹. Значне висвітлення в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. життєвих і творчих шляхів та науково-громадської діяльності Євфимія Йосиповича зробили В.Біднов², І.Крип'якевич³, А.Паравійчук, І.Винокур, В.Прокочук, Ю.Земський⁴, Л.Баженов⁵ та інші⁶. Нами в рамках статті висвітлюється діяльність справжнього знавця і дослідника, що залишив значний слід в науково-культурному житті України.

Історіографія наукової спадщини, краєзнавчої і громадсько-просвітницької діяльності та життєвих його шляхів охоплює досить тривалий відрізок часу – з кінця ХІХ і до початку ХХІ ст. В її розвитку виділено такі основні періоди: 1) 90-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.; 2) 20–30-ті рр. ХХ ст.; 3) 40–80-ті рр. ХХ ст.; 4) 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.

Перший період заклав підґрунтя історіографії проблеми. Учасники і свідки розвитку української історичної науки та регіональних досліджень в галузі історії та краєзнавства України фіксували події, займалися рецензуванням і критикою діяльності наукових товариств, осередків й творчих здобутків, у т.ч. Є.Сіцинського, і не завжди були спроможні по-науковому, об'єктивно осмислити бачені ними складні процеси та явища, надати їм аналітичних оцінок. Трудність осмислення сучасниками творчих здобутків Євфимія Сіцинського полягала в тому, що його діяльність протягом цього періоду була на вістрі протиборства російської та україн-

ської історичної науки в поглядах і дослідженнях минулого та культури України і Поділля зокрема. За діяльністю й творчістю вченого уважно спостерігали його сподвижники по краєзнавчому руху на Поділлі кінця XIX – початку XX ст., місцеві дослідники, члени єпархіального історико-статистичного комітету та церковного історико-археологічного товариства, багатьох інших авторитетних наукових товариств Росії та України.

Зважено, демократично і терпимо поставилися до наукового доробку Євфимія Йосиповича відомі тогочасні українські дослідники. Так, вже у 1884 р. приват-доцент Київської духовної академії Ф.Покровський у своєму відгуку на твір студента Євфимія Сіцінського “Слов’яно-руська язичницька і двоєвірна есхатологія”, виконаний для здобуття ступеня кандидата богослов’я, писав, що Є.Сіцінський, поставивши своїм завданням зібрати вірування, перекази, казання щодо останньої долі людини і світу й показати первісні містичні та двоєвірні риси слов’ян, способи їхньої появи на Русі, для їх з’ясування, не обмежився лише слов’янськими поглядами, а звернувся й до поглядів інших народів, виявив широке знайомство з предметом і його літературою, вміння добре орієнтуватися в “рясному матеріалі і не втрачати цілком своєї самостійності”⁷.

З певною упередженістю, критично, але толерантно поставилася до творчості Є.Сіцінського порівняно молода українська історична наука, яка знайомила українську громадськість з творчістю і з оцінками праць дослідника, відкривши йому шлях до тодішніх престижних часописів “Киевская Старина”, “Літературно-Науковий Вісник”, “Записки НТШ” для систематичних публікацій його праць і статей, визнаючи в ньому авторитетного знавця історії України. В тогочасному головному виданні української історичної науки “Киевская Старина” відомими істориками були вміщені найбільш вагомні рецензії на його праці. Так, знаний історик, професор В.Антонович, високо оцінюючи наукову діяльність Євфимія Сіцінського, писав, що його “Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд” (1895)⁸ це “дуже коштовні для науки дослідження”, які за кількістю зібраних матеріалів є однією з кращих робіт, “присвячених розробці місцевої, обласної історії”. Він також стверджував, що ця книга вченого “представляє дуже корисний внесок в історичну літературу” і висловив пророче припущення, що її автор “при наукових критичних прийомах і глибокому знанні історичної літератури предмету” ще порадує всіх дослідників історичної старовини Подільського краю наступними виданнями своїх праць. У прекрасній монографії вченого “Материалы для истории монастырей Подольской епархии” (1891)⁹ вперше зібрані дуже цінні історичні відомості про існуючі та неіснуючі монастирі Подільського краю. Свою оцінку наукових здобутків вченого В.Антонович

підтвердив і в рецензії на VII випуск “Трудов Подольского епархиального историко-статистического Комитета” (1896)¹⁰.

Відомий історик М.Грушевський, підкреслюючи значну вартість наукової діяльності Є.Й.Сіцінського у своїй рецензії на монографію “Город Каменец-Подольский. Историческое описание” (1895)¹¹, писав, що вчений “представляет собою типичного провинциального дослідника в ліпшій значінню того слова, і для тих, що, сидючи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидіти і в такім мало інтелігентнім куті, як славний Кам’янець”. Він ще навчаючись в академії, збирав й обробляв матеріал, який мав під рукою (переважно з церковної історії й археології) та робив усе “над історією рідного Поділля, так виходили його описи давніших подільських церков, монастирів”¹². Свої оцінки наукової діяльності Євфимія Йосиповича підтвердив М.Грушевський і в рецензіях на праці “Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд” (1895)¹³, “Приходы и церкви Подольской епархии” (1901)¹⁴, в яких писав, що вчений подав досить “солідно й основно” історико-статистичний огляд Подільської єпархії, який став “цінним підручником”¹⁵. Такі ж оцінки наукових здобутків Євфимія Сіцінського подав і його вчитель М.Петров у рецензії на цю працю” (1901)¹⁶.

Водночас М.Грушевська, дружина Михайла Сергійовича, відмічаючи працю Є.Й.Сіцінського “Исчезающий тип деревянных церквей” (1905)¹⁷, писала, що вчений одним з перших подав дуже докладний опис старих дерев’яних церков Поділля, зазначивши, що українська дерев’яна архітектура має “свій оригінальний стиль, вироблений з візантійського”¹⁸. А відомий історик В.Доманицький, характеризуючи праці Є.Сіцінського “Археологическая карта Подольской губернии” (1901)¹⁹ та “Приходы и церкви Подольской епархии” (1901), писав, що його “сумлінна й старанна праця” стане у великій пригоді усім дослідникам історії України²⁰.

Подільський історик І.Шипович, даючи оцінку його праці “Материалы для истории цехов в Подолии” (1904)²¹, показав вченого першим дослідником історії цехів, а викладені ним факти мають цінність для істориків і фольклористів²². Велику історіографічну цінність мають рецензії Н.Молчановського на статті Є.Сіцінського “Бакота, древняя столица Понизья” (1889), “Древнейшие православные церкви в Подолии. I. Церковь-замок в с.Сутковцах Летичевского уезда” (1890) та монографію “Город Каменец-Подольский” (1895)²³, В.Щербаківського²⁴ і вченого з криптонімом “О.Г.”²⁵ на “Южнорусское церковное зодчество” (1907) та інших авторів в “Историческом вестнике” (1895) і “Археологических известиях” (1896)²⁶, які визнали в Є.Сіцінському одного з кращих дослідників історії.

Український історик І.Крип'якевич, оцінюючи його працю “Музей Подольського церковного историко-археологического общества. 1. Опись предметов старины музея Подольского церковного историко-археологического общества” (1909), відзначав, що його описи стародруків та предметів старовини установи є дуже важливим внеском до загальноукраїнської бібліографії²⁷.

Українські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., помічаючи постать Є.Сіцінського в науці, не могли обійтися без використання фактичного матеріалу його праць з історії Поділля й інших регіонів України, брали у нього все, що було можливо. Так зробили І.Грабар у книзі “История русского искусства” (1905), В.Павлуцький – “Древности Украины” (1905), К.Широцький в статтях “Український художник Тропінін” (1907) і “Дещо з української творчості арт-маляра Тропініна” (1911)²⁸, які використали у своїх працях матеріали та світлини, зібрані вченим на Поділлі в 1899–1900 рр.

Визнаючи в ньому знавця історії України, враховуючи насамперед творчі здобутки вченого, його ім'я ще за життя було занесене у відомий “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона” (1901) та російську “Большую энциклопедию” (За ред. С.Н.Южніна, 1902)²⁹, що оприлюднили перші біографічні довідки та подали бібліографію його значних праць.

Велика кількість відгуків на історичні праці вченого упродовж цього періоду принесли йому публічне визнання в Україні й сформували в його сучасників позитивний погляд на його творчість, проте так і не було створено ґрунтовних й аналітичних праць про життєдіяльність та творчі здобутки дослідника, а лише підготовлені для цього певні засади. Дана його сучасниками оцінка особи Є.Сіцінського в основному прийнятна і для сучасної української історичної науки.

В період 20–30-х рр. ХХ ст. у Наддніпрянській Україні прізвище Євфимія Йосиповича замовчувалося, адже з утвердженням радянської влади в Україні поступово став втрачатися науковий інтерес до його творчості в місцевих істориків через те, що особа дослідника була віднесена офіційною історичною наукою до категорії класово-небезпечних учених, а значна творча спадщина була вилучена з наукового обігу та загального користування. Лише відомі українські літературознавці В.Отамановський³⁰, М.Плевако³¹ і Ю.Філь³² продовжували збирати та висвітлювати матеріали про життя і творчі здобутки вченого. Знані дослідники України, сучасники вченого К.Кржеміньський у доповіді “Про оздобу селянських будинків на Кам'янецьчині кольоровими розписами та рельєфами” (1926), В.Шаврін у праці “Жіночий одяг на Поділлі” і “Селянський одяг на Поділлі” (1927) та його син В.Січинський у монографії “Сутківська твердиня” (1929)³³, використали матеріали та світлини Євфимія Йосиповича.

Так, у 1929 р. відомий історик М.Карачківський (Київ) подав значну рецензію на працю Є.Й.Сіцінського “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.” (1928), де, оцінюючи його внесок в дослідження історії та подільської старовини, писав, що вчений докладно подав історію й описи замків Західного Поділля, історичні нариси про кожне поселення при них, характеризував його як прекрасного знавця минулого краю, що вміло використовував архівні матеріали і численну літературу, додаючи дуже цінні власні спостереження. Загалом, за його визначенням, ця “розвідка шановного історика Поділля дуже цінна”³⁴. Подібні оцінки подав і рецензент, який під криптонімом “В.Н.” охарактеризував його працю “Кам’янецький Державний Історико-Культурний заповідник. Кам’янецька фортеця” (1929)³⁵. Натомість альтернативні підходи до оцінки його життєдіяльності і творчості здійснювалися в українській діаспорі, адже Є.Сіцінський продовжував займати почесне місце в науці та історіографії України і відомі історики В.Біднов (Прага, Чехія) та І.Крип’якевич у західноукраїнських землях (Львів), які сформувалися як дослідники наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., продовжували пам’ятати його позитивний внесок у вивчення історії та культури України і користуватися його працями.

Однак тільки 1931 рік можна визнати найважливішим роком надання найбільш значних прижиттєвих оцінок творчої спадщини Є.Й.Сіцінського, оприлюднених науковою громадськістю під час відзначення нею 50-літнього ювілею наукової, громадської та політичної діяльності вченого. Так, І.Крип’якевич в статті “П’ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського”³⁶, висвітлюючи широку і різномірну наукову діяльність ювіляра, вказав, що наукова праця в Кам’янці стояла досить добре і здобула “справді широкий розмах і високий рівень” завдяки Є.Сіцінському. Адже дослідник не обмежувався тільки обробленням вибраних питань, а зібрав цінний матеріал з історії краю. Його опис парафій і церков Подільської єпархії, “справді мурашина праця, дає пребагатий матеріал до локальної історії значної частини Поділля”, а археологічна мапа краю – це і досі дуже цінний “інвентар доісторичних пам’яток цієї землі”, а описи давніх кам’яних і дерев’яних церков, подільських старовинних замків – це “першорядні матеріали до історії архітектури”, що подають “нове висвітлення фортифікаційного мистецтва XV–XVI ст.” і вказують на недостатнє дослідження “мистецьких впливів”.

В.Біднов у праці “Бібліографічна діяльність о[тця] Євфимія Сіцінського” (1931), характеризуючи наукову, громадську та політичну діяльність вченого, зараховував його до “визначних українських культурних працівників”, які, не зважаючи на несприятливі обставини, із “захопленням та гарячою любов’ю до рідного краю віддавали увесь час свій та сили постій-

ному дослідженню місцевої старовини, збагачували своїми цілком оригінальними самостійними працями історичну літературу”, готували ґрунт для подальшого поглиблення української історичної науки, даючи “приклад іншим і будили національну свідомість серед місцевої людності”³⁷.

Його сучасник В.Приходько з приводу ювілею наукової і громадської діяльності вченого в праці “Проф[есор] Евфим Сіцинський – історик і археолог Поділля” (1931) писав, що 1 червня 1931 р. усе “культурне Поділля, а з ним і Україна” відзначає “небуденне свято” – п’ятдесятиліття діяльності “великого Подолянина, великого своєю працею протоієрея і універ[ситетського] професора”. Його праця “настільки велика і різностороння... значна і далекосяжна, що постать ювіляра далеко вибивається поза рамки звичайного”³⁸. Він, як науковець і видатний громадянин, залишив “глибокий слід в своїй батьківщині”, його головна заслуга – це роботи з історії Поділля. Найбільша його праця “Приходы и церкви Подольской епархии” (1901) – “це ціла енциклопедія”, де подано всі найголовніші географічні, історичні, етнографічні відомості про усі поселення Поділля³⁹. В.Приходько стверджував, що вчений, приділяючи значну увагу вивченню давнього життя краю, активно використовував першоджерела, архіви та документи, особисті дослідження місцевостей і пам’яток. “Ми по справедливості не знаємо нікого серед Подолян – щоби стільки зробив для свого краю”, – підсумовував він свої оцінки⁴⁰.

Українське Історико-Філологічне Товариство в Празі, відзначаючи 25 травня 1931 р. 50-річчя значної творчої та наукової діяльності Є.Й.Сіцинського, провело прилюдне засідання, на якому з доповідями про його життя і науково-громадську діяльність виступили відомі дослідники В.Біднов, Д.Антонович, В.Щербаківський та П.Богацький⁴¹, а історико-філософська Секція Наукового Товариства імені Т.Шевченка у Львові 19 вересня того ж року присвятила спеціальне ювілейне засідання на пошану одного з найстаріших дійсних членів і найдавніших співробітників “Записок”⁴². Газета “Діло” у статті “50-ліття наукової праці. Є.Сіцинський, дослідник нашої старовини”⁴³, відмічаючи його найголовніші праці “Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии” і “Приходы и церкви Подольской епархии”, вказала, що це дуже цінні енциклопедії про кожне село, місто й містечко Поділля.

Його син В.Січинський, відзначаючи здобутки батька з дослідження історії України, у своїй праці “Видання мистецько-промислової школи в Кам’янці” (1937)⁴⁴ писав, що призначена для масового поширення його праця “Кам’янецький Державний Історично-Культурний Заповідник. Кам’янецька фортеця” (1929)⁴⁵ належить до найбільш раритетних бібліофілських видань мистецько-промислової школи В.Гагенмейстера.

А енциклопедичні емігрантські видання “Nowy Wielkij Ilustrowanij Słownik” (Прага, 1932) та “Українська загальна енциклопедія” (Львів, Станіслав, Коломия, 1930–1935)⁴⁶ відомі діячі українського національно-визвольного руху – В.Приходько в статті “Проф[есор] Євфим Сіцінський (З приводу смерті)” у часописах “Дзвони” і “Діло”, В.Дорошенко у праці “З нагоди смерті Є.Сіцінського” (всі 1939)⁴⁷ – відзначаючи його творчі здобутки з дослідження історії та культури України, наукову і громадську діяльність, подали коротку біографію Є.Сіцінського і часткову бібліографію його головних праць.

20–30-ті рр. XX ст., що були періодом гоніння, забуття та вилучення з наукового обігу творчої спадщини вченого, все ж стали наступним етапом визнання відомими істориками української діаспори його внеску у вивчення і дослідження історії та культури України, що призвело лише до додаткових переслідувань вченого сталінським режимом. Однак це був період створення в українській історіографії засад для узагальнення та осмислення науково-дослідницької і громадсько-просвітницької діяльності Є.Сіцінського.

Деяку оцінку наукової і громадської діяльності Є.Й.Сіцінського у 40–80-ті рр. XX ст. подано в свідченнях його сучасників і соратників. Так, Ю.Романів у статті “Тернистий шлях вченого за советів” (1942) та газета “Український вісник” (Берлін) в публікації “З нагоди 5-ї річниці смерті” (1942)⁴⁸, відзначаючи талант ученого, історика, краєзнавця, етнографа, його вагомий внесок у дослідження історії та культури України, з усією теплою та пошаною до поділлєзнавця, просвітницького діяча подали його життєпис з елементами історіографічного аналізу творчості. А газета “Вінницькі вісті” (1942) писала, що відданий науці і переслідуваний за “сталінської епохи” вчений, сьогодні “заслуговує на згадку широкої громадськості”⁴⁹. Ці оцінки залишаються значною спробою історіографічного осмислення життєдіяльності Є.Сіцінського у українській історіографії і не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Офіційні радянські історики 40–80-х рр. XX ст. не дуже помічали стаття історика Є.Й.Сіцінського, проте науковці української діаспори, визнаючи його як знавця історії України та Поділля зокрема, внесли його ім’я в тритомну “Енциклопедію Українознавства-I” (загальна частина) (Мюнхен, Нью-Йорк, 1949) та десятитомну “Енциклопедію Українознавства-II” (словникова частина) (Париж, Мюнхен, 1955–1984)⁵⁰ і подали біографію дослідника та оцінки його найбільш значних історичних праць.

Після декількох десятиліть майже повного замовчування імені Є.Сіцінського в Україні, наприкінці 50–80-х рр. XX ст. воно знову стало з’являтися в наукових виданнях та часописах. Без надмірної ідеологізації діяльності вченого, толерантніше і лояльніше до його творчості поставилися подільські

дослідники, які беззастережно визнавали його талант і заслуги у регіональних історико-краєзнавчих та етнографічних дослідженнях. Саме їх зусиллями було повернуто з мороку забуття і науково реабілітовано добре ім'я Євфимія Сіцінського. Зокрема, в 1965 р. знаний місцевий краєзнавець А.Паравійчук підготував “Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю”⁵¹, в якому упорядкував список праць ученого стосовно цього регіону. Він же у 1968 р. уперше в радянській історіографії у своїй праці “Видатний історик Поділля”⁵² зробив спробу висвітлити і обґрунтувати місце й значення Є.Сіцінського у вивченні історії та культури України, звернув увагу на його громадсько-просвітницьку діяльність та оприлюднив бібліографічний покажчик із 137 праць. А подільські краєзнавці Л.Пасовський, В.Якубовський, І.Богуцький⁵³ у 1969 р. видрукували в місцевій пресі історико-краєзнавчі розвідки, в яких подали коротку біографію Є.Сіцінського та позитивну оцінку деяких його найголовніших історичних праць.

Під час розвиненого в Україні масового руху з дослідження населених місць, що завершився створенням на початку 70-х рр. ХХ ст. 26-титомної “Історії міст і сіл Української РСР”, радянські вчені були змушені вдатися до історіографічних оцінок творчої спадщини Є.Й.Сіцінського, тому що у таких умовах було неможливо обминути величезний і унікальний матеріал, особливо з історії Подільського краю, який містився у працях дослідника. Його творча спадщина послужила підґрунтям для написання томів “Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область” та “Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область”⁵⁴, однак авторський колектив, широко використовуючи матеріали з праць Є.Сіцінського, не завжди посилався на вченого.

У 70–80-ті рр. ХХ ст. зусиллями знаних подільських істориків і краєзнавців Л.Баженова, Л.Кучутури, М.Петрова, В.Прокопчука⁵⁵, протопресвітера із США Д.Бурко⁵⁶ та інших був започаткований період вивчення і переосмислення подвижництва й творчого доробку цього непересічного вченого, дослідника історії та культури України, громадсько-просвітницького та релігійного діяча.

У період 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст., в часи розбудови Української незалежної держави, демократизації й ліквідації цензурних та ідеологічних перешкод, відродився справжній науковий і пізнавальний інтерес до особи Євфимія Йосиповича Сіцінського і його праць. Проте для більшості сучасних історико-біографічних досліджень стосовно життя й творчої діяльності історика притаманна обмеженість використання наявної джерельної бази. Відомі історики та краєзнавці, працюючи в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику (М.Петров й ін.)⁵⁷, Центральному Державному Історичному Архіві України у Києві (Л.Баженов,

М.Мошак)⁵⁸, Інституті рукопису ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського (Ю.Земський, С.Кіржаєв)⁵⁹, Державному архіві Хмельницької області (С.Карван, Н.Синиця)⁶⁰ і Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї (Г.Козловська)⁶¹, виявили у їх фондах та видрукували нові матеріали і свідчення про життя, діяльність і творчість вченого. А дослідники І.Винокур, В.Корнілов та Є.Назаренко⁶² ввели у науковий обіг матеріали раніше закритої архівно-слідчої справи з архівів СБУ після його реабілітації, показали, через які репресії та гоніння пройшов Є.Сіцінський в 20–30-ті рр. ХХ ст.

Зусиллями наукової громадськості проведено у Кам'янці-Подільському присвячену життю та творчості Є.Й.Сіцінського науково-практичну конференцію “Юхим Сіцінський – видатний дослідник Поділля (1859–1992)” (1992), Міжнародну – “Духовні витоки Поділля: творці історії краю”, присвячену 135-річчю від дня народження Є.Сіцінського (1994) та Всеукраїнську – “Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля” (2002), на яких у змістовних доповідях Л.Баженова⁶³, О.Завальнюка, М.Петрова, М.Мошака, Ю.Блажевича, І.Винокура, Н.Синиці, Т.Бульби, Є.Назаренко, С.Баженової, В.Прокопчука⁶⁴ та інших учасників цих форумів були підведені певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок наукової праці та громадсько-просвітницької діяльності Єфимія Йосиповича

Саме проведення науково-практичної конференції “Видатний дослідник Поділля Юхим Сіцінський” (1992) стало поштовхом до встановлення, за розпорядженням представника Президента України в Хмельницькій області від 9 листопада 1993 р., обласної премії імені Є.Сіцінського в галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження пам'яток минулщини, положення про яку розробив відомий дослідник подільського краю доктор історичних наук професор Л.В.Баженов. Протягом 1994–2005 рр. її лауреатами вже стало понад 20 осіб.

У цей період частково розглянули та конкретизували його науковий внесок у дослідження історії та культури України, подали історіографічні оцінки творчих здобутків Євфимія Сіцінського відомі поділезнавці Л.Баженов (Кам'янець-Подільський) у монографіях “Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.” (1993)⁶⁵ та “Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.” (1995)⁶⁶, В.Прокопчук (Дунаївці) у монографіях “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” (1995) і “Під егідою Українського Комітету краєзнавства” (2004)⁶⁷, М.Мушинка (Словаччина) у монографії “Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини” (1995)⁶⁸. Окремі напрями діяльності вченого в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті та Подільському церковному історико-археологічному товаристві, його роль

в розгортанні регіональних історико-краєзнавчих досліджень на Поділлі висвітлені в книзі О.Кошеля (Київ) “Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства” (1998)⁶⁹. Деякі доповнення в даному напрямку подав Ю.Земський (Хмельницький) в кандидатській дисертації “Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет” (1998) та однойменній праці (1998)⁷⁰. Крім того, С.Баженова (Кам’янець-Подільський) в праці “Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість” (2002) та в дисертації “Юзеф Антоній Ролле в громадському, науковому і просвітницькому житті Поділля” (2002)⁷¹ фрагментарно висвітлила деякі сторони життя, діяльності і творчості Євфимія Сіцінського, характеризуючи його як дослідника історії України. В.Акуленко (Київ) в монографії “Охорона пам’яток культури в Україні (1917–1990)” (1991)⁷² показав деякі аспекти його внеску в охорону пам’яток старовини в Україні. Водночас, Б.Андрусишин (Київ) у навчальному посібнику “Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба директорії УНР)” (1997) та П.Слободянюк (Хмельницький) в науковому виданні “Українська церква: історія руїни і відродження” (2000)⁷³ частково висвітлили церковно-релігійну діяльність протоієрея Є.Сіцінського і його внесок у становлення Української Автокефальної Православної Церкви.

Було б не справедливим обминути увагою великий внесок до цієї копійної справи відомих науковців-поділезнавців, істориків, краєзнавців, які в 1998–2004 рр. знайомили читачів з творчою спадщиною видатного українського вченого, вивчали біографію, оприлюднювали в наукових і періодичних виданнях нові факти про наукову і громадсько-просвітницьку діяльність Є.Сіцінського, показали його внесок в становлення та утвердження українознавства. Так, на сторінках наукових публікацій Л.Баженова⁷⁴, В.Прокопчука, О.Завальнюка, В.Мацька, Є.Назаренка, В.Лозового, В.Нестеренка⁷⁵ показано його як історика, краєзнавця, педагога, археолога, музеєзнавця, висвітлено науково-дослідницьку та українознавчо-просвітницьку діяльність, внесок у вивчення історії України, його роль у збудуванні Кам’янець-Подільського Державного Українського університету, зв’язки з вченими і краєзнавцями, гоніння та репресії, названо і проаналізовано десятки найголовніших його творів, введено до обігу раніше невідомі рукописні праці.

В цей же період у довідкових виданнях “Українська журналістика в іменах” (1995) в статті О.Дзьобана “Сіцінський Юхим Йосипович”, в праці “Мистецтво України. Біографічний довідник” (1997), матеріалах Г.Стрельського “Діячі України доби національно-визвольних змагань. Біографічний словник (С)” (1999) та в “Довіднику з історії України (А–Я)” (2001) і “Провідники духовності в Україні: Довідник” (2003)⁷⁶ було подано незначні

гасла про нього, в яких відображено короткі біографічні дані вченого і біля десятка найзначніших праць.

Наша публікація є продовженням пророчих тверджень сучасника Євфимія Йосиповича – В.Приходька, який писав, що “Наше Поділля, зі своїми мрійними селами й містами, старовинними церквами й монастирями і задивленими в глиб віків фортецями та замками, складає сьогодні пошану своєму достойному Громадянині”⁷⁷. Саме таким Громадянином з великої букви є відомий дослідник історії та культури України і Поділля, зокрема, протоієрей Євфимій Йосипович Сіцінський.

Примітки

1. *Трембіцький А.* Історик України Є.Й. Сіцінський (До 145-річчя від дня народження) // Дивокрай: Хмельниччина, 2004. – №1-2. – С.76.
2. *Біднов В.* Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського // Книголюб. – Прага, 1931. – Кн.2. – С.53-77.
3. *І.К.-ч.* П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського // ЗНТШ. – Т.151. – Львів, 1931. – С.217-223.
4. *Трембіцький А.* Шляхи становлення особистості Євфимія Сіцінського // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, інф.-видавничий відділ, 2004. – С.152.
5. *Баженов А.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.349-350.
6. *Баженов А.В.* Творча спадщина Є.Й.Сіцінського в українській історіографії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, інф.-видавничий відділ, 2004. – С.11-17.
7. *Покровський Ф.* Відгук про твір Євфимія Сіцінського “Славяно-русская языческая и двоeverная эсхатология” // Протоколы Совета Киевской Духовной Академии за 1883/4 учебный год. – К., 1884. – С.373.
8. Рец. *Антоновича В.* на: Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский, 1895 // Киевская Старина. – 1896. – №5. – С.55.
9. *Сецинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Труды ПЕИСК. – Вып.V. – Каменец-Подольский, 1891. – С.209-438; Каменец-Подольский, 1891. – 234 с.
10. Рец. *Антоновича В.* на: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып.VII. – Каменец-Подольский // Киевская Старина. – 1896. – №5. – С.48.
11. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. С 4-мя

фототипиями и 20 гравюрами и цинкографиями. Изд. на средства Каменецкого городского управления. – Киев, 1895. – 247 с., 24 ил.

12. Рец. *Грушевського М.* на: Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание // ЗНТШ. – Т.VIII. – 1895. – С.16.

13. *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд // Труды ПЕИСК. – Вып.VII. – Каменец-Подольский, 1895. – С.20-112.

14. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии // Труды ПЕИСК. – Вып.IX. – Каменец-Подольский, 1901. – 1064 с.

15. Рец. *Грушевского М.* на: Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд // ЗНТШ. – Т.XIII. – 1895. – С.19; Рец. *Грушевського М.* на: Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды ПЕИСК. – Каменец, 1901 // ЗНТШ. – Т.XLII. – 1901. – С.49.

16. Рец. “*М.П.*” на: Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии // ЗНТШ. – Т.XLII. – 1901. – С.48-49.

17. *Сецинский Е.* Исчезающий тип деревянных церквей Подолии // Труды ПЦИАО. – Вып.X. – Каменец-Подольский, 1904. – С.393-416, 12 рис.; Каменец-Подольский, 1904. – 24 с., 12 ил.

18. Рец. *Грушевської М.* на: Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. – Каменец, 1904 // ЗНТШ. – Т.LXXXIII. – 1905. – С.220.

19. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Т.I. – М., 1901. – С.197-365.

20. Рец. *Даманицького В.* на: Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – М., 1901 // ЗНТШ. – Т.L. – 1901. – С.7; Його ж на: Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1900 // КС. – 1901. – №4. – С.48-49.

21. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии // Труды ПЦИАО. – Каменец-Подольский, 1904. – Вып.X. – С.418-494; Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1904. – С.25-102.

22. Рец. *І.Шп. (Шипович)* на: Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец, 1904 // ЗНТШ. – Т.LXVI. – 1901. – С.32.

23. Рец. “*Н.М.*” на: Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. – Каменец-Подольский, 1889 // КС. – 1890. – №6. – С.573-574; Древнейшие православные церкви в Подолии. I. Церковь-замок в с.Сутковцах Летичевского уезда. – Каменец-Подольский, 1899 // КС. – 1890. – №6. – С.574-575; Город Каменец-Подольский. Историческое описание. С 4-мя фототипиями и 20 гравюрами и цинкографиями. – Киев, 1895 // КС. – 1895. – №6. – С.132-134.

24. Рец. *Щербаківського В.* на: Сецинский Е. Южно-русское церковное зодчество // ЗНТШ. – Т.LXXVII. – 1897. – С.230-232.

25. Рец. “*О.Г.*” на: Сецинский Е. Южно-русское церковное зодчество // ЗНТШ. – Т.LXXXVI. – С.188.

26. Рец. на: Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание // Исторический вестник. – 1895. – Т.1; Археологические известия. – 1896. – №7-8.

27. Рец. *Крип'якевича І.* на: Сецинский Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. I. Описание предметов старины музея Подольского церковного историко-археологического общества // ЗНТШ. – Т.104. – 1909. – С.105.

28. *Грбаврь І.* История русского искусства. – М., 1905 (С ил. Е.Й. Сицинского); *Павлуцкий Г.Г.* Древности Украины. Т.1. Московское Археологическое общество. – К., 1905 (С ил. протоиерея Е.Й.Сицинского); *Широцкий К.В.* Український художник Тропінін. Реферат зачитаний на засіданні гуртка “Кружок Україноведення при СПБУ-те”, 1907; *Широцкий К.В.* Дещо з української творчости арт-маляра Тропініна // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Кн.3. – Т.СШ. – С.98-112.

29. Сецинский Е.Й. // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. – Т.ХХХІІ^А. – СПб., 1901. – С.401; Большая энциклопедия под ред. С.Н.Южнина. – СПб., 1902. – Т.18. – С.227.

30. *Отамановський В.* Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінету Виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – 13 с.

31. Лист М.Плевако до Є.Сіцінського від 1 квітня 1931 р. // КПМДА. – Ф.Р.3333. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.17-17 зв.

32. *Ф. (Філь Ю.).* В Кам'янецькому Науковому Товаристві // Червоний Кордон. – №247. – 1926. – 8 жовтня.

33. *Кржемінський К.* Про оздобу селянських будинків на Кам'янецьчині кольоровими розписами та рельєфами. Доповідь на засіданні Кам'янець-Подільського Наукового Товариства 17 жовтня 1926 р. // Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН т-ва. Записки Кам.-Под. наукового при ВУАН товариства. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – Т.1. – С.91-100; *Шаврін В.* Жіночий одяг на Поділлі; Його ж. Селянський одяг на Поділлі. Автолітографії. По фотографіях 1899–1900 рр. Є.Й.Сіцінського. – Кам'янець-Подільський, 1927; *Січинський В.* Сутківська твердиня / Фот. і обміри Є.Сіцінського, рис. автора / Обкл. і кінцівка С.Гладкого. – Львів: НТШ, 1929. – 34 с., іл., 8 с. іл.; Окрема відбитка з Записок НТШ, Т. 50.

34. Рец. *Карачківського М.* на: Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Исторично-археологічні нариси // Україна. – 1929. – №4. – Березень-квітень. – С.140.

35. Рец. “*В.Н.*” на: Сіцінський Є. Кам'янецький Державний Историко-Культурний заповідник – Кам'янецька фортеця // Нові шляхи. – 1929. – Т.3. – Вересень-жовтень. – С.172.

36. *І.К.-ч.* П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського // ЗНТШ. – Т.151. – Львів, 1931. – С.217-223.

37. *Біднов В.* Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського // Книголюб. – Прага, 1931. – Кн.2. – С.71.

38. *Приходько В.* Проф. Евфим Сіцінський – історик і археолог Поділля (З

приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності) // Літературно науковий вісник. – Львів, 1931. – Т.106. – С.510.

39. Там же. – С.511.

40. Там же. – С.513.

41. *Біднов В.* Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського – С.53.

42. *І.К.-ч.* П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського – С.217.

43. 50-ліття наукової праці. Виписка з газети "Діло". 4 червня 1931 р. // КПМДА. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.13-18.

44. *Січинський В.* Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С.20-23.

45. *Сіцінський Є.* Кам'янець-Подільський державний історико-культурний заповідник – Кам'янецька фортеця. З автолітографією В.Гагенмейстера. – Кам'янець-Подільський: мистецько-промислова школа, 1929. – 10 с., 16 іл.

46. Nowy Wielkij Ilustrowany Słownik. – Praha, 1932; Українська загальна енциклопедія. Книга Знання. В 3 т. – Львів, Станіслав, Коломия, 1930–1935 рр. // ЦДДАУЛ. – Ф.328. – Оп.1. – Спр.104.

47. *Приходько В.* Проф. Евфим Сіцінський. (З приводу смерті) // Дзвони. – Львів, 1939. – С.297; *Приходько В.* Проф. Евфим Сіцінський. (З приводу смерті) // Діло. – Львів, 1939. – Ч.121; *Дорошенко В.* З нагоди смерті Є.Сіцінського // Життя і Знання. – Львів, 1939. – Ч.9.

48. *Романів Ю.* Тернистий шлях вченого за советів // Український голос (Проскурівський часопис для міста і села). – №90. – 1942. – 8 листопада.

49. З нагоди 5-ї річниці смерті Є.Сіцінського // Український Вісник. – Берлін, 1942. – Ч.15; *Вінницькі Вісті.* – Вінниця, 1942. – 28 жовтня.

50. Енциклопедія Українознавства-I (ЕУ-I). Загальна частина. В 3 т. – Л., 1994–1995. – 1231 с.; Енциклопедія Українознавства-II (ЕУ-II). Словникова частина. В 10 т. – К., 1993–2000. – 4016 с.

51. *Паравійчук А.Г.* Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1964 р.). Рукопис. 1964. Краєзнавчий відділ Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки.

52. *Паравійчук А.Г.* Видатний історик Поділля // УДЖ. – №9. – 1968. – С.87-92.

53. *Пасовський Л., Якубовський В.* Він жив і творив для нас (Про Ю.Й.Сіцінського) // Радянське Поділля. – 1969. – 16 листопада; *Богуцький І.* Видатний історик Поділля. До 110-річчя з дня народження Ю.Й.Сіцінського // Зоря. – 1969. – 9 грудня.

54. Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. – К., 1971. – 708 с.: іл.; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – К., 1971. – 780 с., іл.

55. *Кучугура Л.* Літописець краю подільського // Прапор Жовтня. – 1987. – 8 грудня; *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського (до історикографії питання) // Тези доп. V Поділ. історико-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.152-153; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVIII ст. в

історіографії XIX – початку XX ст. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Наук. збірник. / Ред. кол. Баженов Л.В., Винокур І.С., Грубі Г.Б. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1987. – Т.1. – С.74-78; *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) // Там же. – С.44-48; *Прокочук В.С.* Краєзнавство Кам'янецьчини 20-х років // Там же. – С.27-28.

56. *Бурко Д.*, протопресвітер. Протоіерей Юхим Сіцінський // Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут, Бавнд-Брук, Н.Дж. (США), 1988. – С.330-332.

57. *Кучузура Л.* Літописець краю подільського; *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського (до історіографії питання); Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVIII ст. в історіографії XIX – початку XX ст.; *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.); *Прокочук В.С.* Краєзнавство Кам'янецьчини 20-х років.

58. *Баженов Л.В.* Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (З історії листування на ґрунті дослідження Поділля) // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – Вип.2. – 1997. – С.79-80; Його ж. Здружені історією Поділля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.15-20; Його ж. М.С.Грушевський і Поділля // Культура Поділля: Історія і сучасність: Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю Хмельницького: 27-29 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – С.224-226; Його ж. М.С.Грушевський і Поділля // Мат. ІХ Под. іст.-краєзн. конф. Конф. присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.219-221; Його ж. Михайло Грушевський і Євтим Сіцінський (З історії взаємин на ниві дослідження Поділля) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. (36. статей). – К., 1996. – С.69-76; *Мошак М.В.* Юхим Сіцінський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) (До 90-річчя Подільської “Просвіти”). Кам'янець-Подільське міське товариство “Просвіта”, Історико-культурологічне Подільське Братство. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.70-84.

59. *Земський Ю.С.* Матеріали інституту рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського про діяльність Є.Й.Січинського // Поділля і Волинь у контексті історії укр. нац. відродження. Наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.292-294; *Кіржаєв С.М.* Маловідома історико-краєзнавча праця Ю.Й.Січинського // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Київ, Кам'янець-Подільський, 1991. – С.70-71.

60. *Карван С.Л., Синиця Н.М.* Архів Ю.Й.Січинського у фондах Хмельницького Державного архіву // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конференції. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.67-69; *Синиця Н.М.* Визначні бібліографі-краєзнавці Хмельниччини XX ст. // Там же. – С.30-33.

61. *Козловська Г.П.* Рукописний спадок з архіву Ю.Й. Січинського у фондах

Хмельницького обласного краєзнавчого музею // *Духовні витoki Поділля: творчі історії краю*. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.69-72; Ї ж. Рукописний спадок з архіву Ю.Й.Сіцінського у фондах музею // *Літопис Хмельниччини*. Краєзн. зб. / Упор. Боголюбова І., Єстонін С., Кокоско Н., Нечипорук Н. – Хмельницький, 2001. – С.49-52.

62. *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Визначний літописець Поділля (Ю.Й.Сіцінський) // *Репресоване краєзнавство 20–30-ті роки* / Передм. П.Т.Трощак, художник Л.І.Корнів. – К., 1991. – С.93-101; Їх же. Ю.Й.Сіцінський // *УІЖ*. – 1991. – №3. – С.69-74; *Назаренко Є.Д.* Арешт Сіцінського // *Дивокрай*. Хмельниччина Подільська. – Вип.2. – 1997. – С.81-82; Їого ж. З слідчої справи Юхима Сіцінського // *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Наук. зб. / Ред. Кол. Баженов Л.В., Винокур І.С., Грубі Г.Б. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1987. – Т.1. – С.116-117; Їого ж. Історику Сіцінському інкримінували підготовку кадрів для боротьби з радянською владою // *Подоланин*. – 1994. – 27 жовтня; Їого ж. Про Кам'янецький Філіал СБУ // *Духовні витoki Поділля: творчі історії краю*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.394-396; Їого ж. *Справа Сіцінського* // *Подільські вісті*. – 1994. – 26 травня.

63. *Баженов Л.В.* Творча спадщина Є.Й.Сіцінського в українській історіографії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.); *Баженов Л.В.* Ю.Сіцінський – історик Поділля // *Доповідь на науково-практичній конференції “Юхим Сіцінський – видатний дослідник Поділля. 1859–1992”*. Рукопис. – Кам'янець-Подільський, 1992; *Завальнюк О.М.* Ю.Й.Сіцінський і Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // *Духовні витoki Поділля: творчі історії краю*. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.62-64.

64. *Завальнюк О.М.* Ю.Й.Сіцінський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1921 рр.) // *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля*. Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С.6-11; *Блажевич Ю.І.* Євфимій (Юхим) Сіцінський – церковний діяч Поділля // Там же. – С.36-42; *Винокур І.С.* Ю.Й.Сіцінський та його діяльність в галузі археології // Там же. – С.17-25; *Петров М.Б.* Сторінки історії Кам'янця-Подільського ХІV–ХVІІІ ст. у науковій спадщині Ю.Й.Сіцінського // Там же. – С.50-59; *Назаренко Є.* Епізоди життя краєзнавця Сіцінського // Там же. – С.137-140; *Прокончук В.С.* Феномен краєзнавця Ю.Й.Сіцінського // Там же. – С.25-30; *Трешбіцький А.* Початковий період становлення Євфимія Сіцінського // Там же. – С.94-100; *Синиця Н.М.* Ю.Сіцінський – бібліограф Поділля // *Доповідь на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля”*. 28 листопада 2002 р. Рукопис. Кам'янець-Подільський; *Петров М.Б.* Кам'янець-Подільський у науковій спадщині Ю.Сіцінського // *Доповідь на науково-практичній конференції “Юхим Сіцінський – видатний дослідник Поділля. 1859–1992”*. Рукопис. Кам'янець-Подільський, 1992; *Винокур І.С.* Життєвий і творчий шлях Ю.Сіцінського // Там же; *Баженова С.Е.* Ю.Сіцінський і Кам'янець-Подільський історичний музей // Там же; *Петров М.Б.* Кам'янець-Подільський ХVІ–ХVІІІ ст. у науковому доробку Ю.Сіцінського //

Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.4. – С.289-297; *Мошак М.В.* Є.Ю.Сіцінський – діяч українського національного руху на Поділлі // Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, Хмельницький: Поділля, 1994. – С.59-62; *Блажевич Ю.І., Касанчук С.М.* Ю.Сіцінський і його книга “Матеріали до історії цехів в Подолі” // Там же. – С.104-105; *Винокур І.С.* Історико-археологічні дослідження Ю.Й.Сіцинського // Там же. – С.57-59; *Бульба Т.С.* Бібліографічна діяльність Ю.Й.Сіцінського // Там же. – С.72-74; *Назаренко Є.Д.* Подільські видання творів Руданського // Там же. – С.126-127.

65. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія.

66. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

67. *Прокочук В.С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край. – 1995. – 204 с.; Його ж. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2004. – 132 с.

68. *Мушинка М.* Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1995. – 122 с.

69. *Кошель О.М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К., Кам'янець-Подільський: Центр поділезнавства, 1998. – 69 с.

70. *Земський Ю.С.* Подільський епархіальний історико-статистичний комітет. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с.; Його ж. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920). Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 186 с.; Його ж. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – 26 с.

71. *Баженова С.Е.* Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість (Наукове видання, 2-е доп., перероб.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 180 с., іл.; Її ж. Юзеф Антоній Ролле в громадському, науковому і просвітницькому житті Поділля. Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 186 с.

72. *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.

73. *Андрусин Б.І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР): Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.; *Слободянюк П.Я.* Українська церква: історія руйни і відродження Наукове видання, присвячене 2000-річчю Різдва Христового. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

74. *Баженов Л.В.* Творча спадщина Є.Й.Сіцінського в українській історіографії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.); *Прокочук В.С.* Подоляни в співпраці з ВУАН // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С.42-45.

75. *Завальнюк О.М.* Вихідці Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського дер-

жавного педагогічного університету (1918–1921) // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.300-318; Його ж. Емігрантська мемуарна література 20–70-х рр. ХХ ст. про Кам'янець-Подільський державний університету // Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Мат. міжн. наук. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7 (9). – С.490-501; Його ж. Збудування Українського університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) // Краєзнавство. Наук. журн. – 2000. – №1-2. – С.201-208; Його ж. Місто Кам'янець-Подільський – університетський центр Поділля (1918–1920 рр.) // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини ХVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 19 вересня 1998 р. – Ст. Синява: Поділля, 1998. – С.199-203; *Нестеренко В.А.* Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи // Там же. – С.228-231; *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 120 с.; *Завальнюк О.М., Треліб'юцький А.М.* Освітнянські ниви Євфимія Сіцінського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.3. – С.165-177; *Мацько В.П.* Ювілей Подільської “Просвіти”. До 90-річчя створення організації // “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998): 36. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В.Германа. – К.: Вид. центр “Просвіта”, Вид. “Веселка”, 1998. – С.324-328; Його ж. Духовне єднання поколінь родини Юхима Сіцінського (рефлексії історичних реалій сучасності) // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С.120-125; *Назаренко Є.Д.* Батько і син Сіцінські. До 140-річчя від дня народження (10.12.1859–7.12.1937) Юхима Сіцінського. До 105-річчя від дня народження (24.6.1894–25.6.1962) Володимира Січинського // Проскурів. – №92. – 1999. – 17 листопада. – С.8; Його ж. До життєпису Юхима Сіцінського // Олександр Кисельов і літературний процес в Україні (30–60-ті роки ХХ ст.). 36. Наук. пр. за ред. В.П.Мацько. – Хмельницький: Просвіта, 2003. – С.133-137; *Лозовий В.С.* “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998): 36. мат. та док., присвячених 130-річчю ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В.Германа. – К., 1998. – С.130-132; *Нестеренко В.А.* Бібліотечна справа на Кам'яничині в 1920–1930-ті роки // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-прак. конф., присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2001. – С.248-254; *Лозовий В.С.* Діяльність бібліотек Подільської “Просвіти” // Там же. – С.261-266; *Лозовий В.* Діяльність Подільської “Просвіти” в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). До 90-річчя Подільської “Просвіти” / Кам'янець-Подільське міське товариство “Просвіта”, Історико-культурологічне Подільське Братство. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.6-27; *Нестеренко В. Є.* Сіцінський – дослідник історії пеців на Поділлі // Тези доп. і повід. вісімнадцятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1998. – С.29-30; Його ж. Українізація на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ ст. (основні напрями, наслідки, недоліки та особливості). – Вид.2, доп. та виправл. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 68 с.

76. *Дзюбан О.* Сіцінський Юхим Йосипович // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.199-201; Січинські // Мистецтво України. Біографічний довідник. Упоряд.: А.В.Кудрицький, М.Г.Лабінський: За ред. А.В.Кудрицького. – К.: Укр. енцикл., 1997. – С.541; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань. Біографічний словник (С) // Історія в школі. – №4. – 1999. – квітень. – С.34; Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С.760; Січинський (Сіцінський) Юхим (Евтим) Йосипович // Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф.Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – С.551-552.

77. *Приходько В.* Проф. Евфим Сіцінський – історик і археолог Поділля.. – С.513.

Резюме

В статтє подано историографію исследованія личности Евфимия Сицинского (1859–1937), его общественно-просветительской и научной деятельности.

Ключевые слова: историография, Евфимий Сицинский, общественно-просветительская и научная деятельность.

Одержано 11 травня 2006 р.

УДК 930.1(477)“19”

Ю.О.Ніколаєць

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті аналізується робота українських дослідників, в яких розкривається вплив Великої Вітчизняної війни на громадсько-політичне життя республіки в післявоєнний період. Автор звертає увагу на основні напрямки написання історичних робіт, продиктовані впливом бойових дій.

Ключові слова: суспільно-політичне життя, репресії, відбудова народного господарства, націоналістичне підпілля, моральний стан населення.

Друга світова війна справила величезний вплив на населення всього світу. Не залишилася осторонь цих подій і Україна, по чій території бойові

дії прокотилися двічі, а тривали чи не найдовше, якщо взяти до уваги боротьбу вояків УПА. Вплив війни на повоєнне життя населення України був і залишається у полі зору багатьох вітчизняних науковців. Однак судження сучасних істориків суттєво відрізняються від їх попередників радянської доби. Частина дослідників, які починали працювати за часів існування СРСР, змінили свої погляди у сучасний період. У історіографічному плані їх роботи практично не аналізувалися після проголошення незалежності нашої держави. За радянських часів такий аналіз був частково зроблений А.В.Санцевичем¹, а після проголошення незалежності України – М.В.Ковалем². Метою даної роботи є історіографічний аналіз праць вітчизняних істориків, які стосуються визначення впливу Великої Вітчизняної війни на повоєнне суспільно-політичне життя. Оскільки кількість наукових праць, що стосуються різних аспектів цього питання, відносно велика, то можна виділити кілька груп проблем, які були у полі зору радянських науковців та сучасних вітчизняних дослідників. У радянські часи визначався розмір матеріальної шкоди, завданої країні бойовими діями, а питання людських втрат досліджувалося поверхово. Крім того, увага приділялася тавруванню дій тих, кого розглядали як “українських буржуазних націоналістів”, висвітленню позитивних наслідків виходу України на міжнародну арену по завершенні війни і боротьбі із пережитками минулого, відродженню яких, на думку вітчизняних науковців того часу, сприяла війна: пожвавлення представників різних релігійних напрямків та відродження приватновласницької ідеології, що у свою чергу вимагало посилення ідеологічної роботи серед населення з боку компартії.

У часи перебудови та у сучасний період увагу науковців привернув голод 1946–1947 рр., гострі суперечки тривають стосовно визначення числа людських втрат у війні та їх впливу на повоєнний суспільний розвиток. Останнім часом з’явилися праці, в яких аналізується моральний стан суспільства у повоєнний період, здійснюються спроби проаналізувати причини і наслідки продовження після завершення бойових дій сталінських репресій. На тлі висвітлення діяльності репресивного апарату після війни подається доля радянських військовополонених, частина яких перенесла всі тяготи життя у полоні, а після повернення до рідного краю опинилася у полі зору вже радянських правоохоронних органів. Йде оцінка і переоцінка діяльності окремих видатних особистостей, які діяли під час війни та після її завершення і їх впливові на суспільно-політичне життя СРСР загалом і України зокрема.

Після війни радянські науковці пояснювали необхідність посилення ідеологічної роботи у сільській місцевості наступними причинами. Так,

В.Юрчук вважав, що, по-перше, у період війни і переходу до мирного будівництва, активного політичного життя і державної діяльності піднялися нові мільйони радянських людей, які не пройшли достатньої школи ідейного виховання порівняно із старшим поколінням радянських людей. По-друге, невдала спроба знищити соціалістичну державу призвела до посилення ідеологічного тиску на неї з боку політичних супротивників. По-третє, в роки війни значна кількість радянських людей опинилися у сфері впливу буржуазної ідеології на тимчасово окупованій території. По-четверте, в багатьох партійних організаціях в період війни була ослаблена робота по вивченню марксизму-ленінізму³. А.В.Санцевич, говорячи про посилення ідеологічної роботи, вказував на те, що у перші післявоєнні роки серед певної частини селянства Радянської України продовжували зберігатися залишки приватновласницької психології, релігійні пересуди, націоналістичні прояви, чому сприяла тимчасова окупація республіки⁴. Їхні висновки ґрунтувалися на відповідних документах. Так, у доповіді тов. Слонь на Пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. вказувалося на кілька особливостей населення західної частини України. По-перше, мова йшла про панування приватновласницької психології, оскільки за короткий проміжок часу, коли ця територія перебувала у складі СРСР перед війною, радянські урядовці не змогли схилити населення на свій бік. По-друге, селяни не сприймали боротьбу із своїми односельцями-кулаками, як із класовими ворогами. По-третє, мала місце національна ворожнеча між українцями і поляками. По-четверте, абсолютна більшість людей були віруючими⁵.

Сучасні українські дослідники пояснюють посилення ідеологічної роботи партії іншими причинами. Мова йде про надію багатьох людей на послаблення сталінського режиму після війни. Однак, сподівання на демократизацію “мирного життя” в СРСР виявилися марними, адже радянська влада продовжила політику репресій⁶. Для успішної боротьби з небажаними для себе настроями їй потрібно було організувати цілеспрямовану ідеологічну роботу. Посилення ідеологічної роботи, створення різного роду міфів про війну та їх партійна і радянська пропаганда також сприяли маскуванню невдач у війні та її жахливих наслідків для суспільства.

Різні аспекти ідеологічної боротьби компартії за ліквідацію “пережитків капіталізму”, наслідків ворожої пропаганди та впливу її на суспільно-політичні процеси в Україні досліджували історики партії у радянські часи. Для їхніх досліджень загалом характерне спрощення суспільних процесів, погляд на них через призму марксистсько-ленінського вчення та партійні постулати, які зводилися до того, що всі явища, які заважають пануванню радянської влади, є негативними⁷. У радянський період оцінки

партійного керівництва суспільно-політичними процесами у післявоєнний період змінювалися лише у зв'язку із обмеженою критикою культу особи Й.В.Сталіна у часи “відлиги” та критикою стилю керівництва самого М.С.Хрущова, якого звинувачували у “волюнтаризмі”, у часи Л.І.Брежнєва. Критика культу особи Сталіна була тісно пов'язана із процесом реабілітації жертв репресій, але до останнього часу ще не створено історичних праць, у яких би аналізувався вплив реабілітаційних процесів на суспільно-політичне життя в Україні. Після відставки Хрущова у більшості історичних досліджень наголошувалося, що розвиток суспільства був загальмований “волюнтаризмом” його керівництва, але всі ці негаразди було виправлено вже у перші роки після його відставки. Однак конкретні вияви впливу волюнтаризму у керівництві країною на суспільно-політичні процеси практично у той час не досліджувалися, а їх наявність зводилася лише до констатації факту, іноді навіть без будь-яких пояснень.

Коло досліджень, які висвітлювали вплив ідеологічної боротьби компартії на суспільно-політичне життя в Україні, розширилося у часи перебудови. Але тривалий час мова йшла лише про негативний вплив культу особи Сталіна. Так, окремі питання ідеологічної боротьби в Україні у другій половині 1940-х–на початку 1950-х рр. висвітлюються у статті І.П.Кожукало⁸. Особлива увага приділяється впливу культу особи Сталіна на ідеологічні процеси, показуються помилки та перегини у партійному керівництві суспільно-політичним розвитком республіки. Негативно оцінюючи культ особи, автор наголошує на необхідності боротьби проти різноманітних наслідків ворожої пропаганди, що мали місце під час війни.

Питання визначення людських і матеріальних втрат у війні було предметом дослідження багатьох вчених, але навіть зараз не визначено остаточно кількість людських втрат у війні та їх вплив на повоєнне суспільно-політичне життя. Визначенню демографічних втрат народонаселення УРСР у 1940-х роках присвячена робота А.Л.Перковського та С.І.Пиріжкова, де вказується, що тяжкі демографічні втрати призвели до того, що в повоєнні роки народжуваність не досягла довоєнного рівня, серйозного удару завдав населенню республіки голод 1946–1947 рр., демографічні втрати серйозно деформували трудовий потенціал населення, зокрема на селі, а довоєнну численність населення було відновлено лише в 1960 р.⁹. Власне голод 1946–1947 рр. в Україні потрапив у поле зору вітчизняних дослідників фактично тільки починаючи з років перебудови. Одними з перших цю тему зачіпають І.М.Маковійчук та Ю.Г.Пилявець¹⁰. Вчені наголошували, що на відміну від офіційної радянської історіографії, яка відображала відбудову як, здебільшого, суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства, не варто замовчувати наявність голоду, що лютував

в Україні в 1946–1947 рр., і муки та поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну.

У повоєнний період багато уваги приділялося позитивним аспектам виходу України на міжнародну арену та його впливу на суспільно-політичне життя республіки. Власне цей вихід став можливим в результаті переможного завершення війни для СРСР і прагнення його керівництва до посилення свого впливу у післявоєнному світі. У 1947 р. було опубліковано виступи представників делегації УРСР, поруч із виступами представників СРСР та БРСР, на II сесії Генеральної Асамблеї ООН¹¹. XX з'їзд КПРС створив більш сприятливі можливості для проведення нових історичних досліджень, у тому числі й для вивчення виходу УРСР на міжнародну арену. У 1957 р. побачила світ брошура М.К.Головка, де автор висвітлює найбільш важливі, на його думку, події зовнішньополітичної діяльності України¹². М.Н.Іваницький порушує досить широке коло питань, які стосуються наукових і культурних зв'язків республіки¹³. На початку 1960-х років з'явилися перші дослідження, присвячені окремим проблемам зв'язків УРСР з зарубіжними країнами у післявоєнні роки¹⁴. Радянські історики, на відміну від сучасних дослідників, однозначно позитивно оцінювали проведення операції “Вісла”, під час якої українське населення було евакуйоване з території Польщі, а польське – з території України. Ці події характеризуються як акти дружби польського і українського народу, які начебто виключно на правовій основі вирішили спірне для них питання. Спроби створення комплексних досліджень, які б стосувалися міжнародних стосунків України та їх впливу на суспільно-політичне життя, були зроблені вченими Інституту історії АН УРСР¹⁵. На основі значного архівного, опублікованого матеріалу і літератури Л.О.Лещенко зробив спробу з позицій часу заново оцінити діяльність ЮНРРА в Україні¹⁶. Тільки у сучасний період з'явилися праці, у яких аналізується ставлення населення України до міжнародної політики СРСР і УРСР у повоєнний період¹⁷.

За часів існування СРСР багато уваги дослідники приділяли аналізу боротьби проти релігійних конфесій, відкликаючись на заклики партії щодо боротьби проти релігійних пережитків, які відносили виключно до капіталістичного ладу. В період перебудови з'являються публікації, що негативно оцінюють діяльність радянського уряду щодо церкви, засуджуючи закриття і руйнування церковних споруд, значна частина з яких були історичними пам'ятками, розташованими на території УРСР¹⁸. Грубе порушення прав віруючих засуджують і сучасні українські вчені¹⁹.

Вплив війни на розвиток різних соціальних спільностей в Україні вивчався багатьма вітчизняними дослідниками. Доля української інтелігенції знайшла своє відображення в ряді праць вітчизняних істориків.

Тема інтелігенції як суспільної категорії особливо активно розроблялася в період 1990-х рр. Тут слід виділити праці Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Даниленка, О.Бажана, Д.Бабиченко, А.Русначенко, Я.Грицака, О.Замлинської, І.Ільєнко²⁰. Проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної культурної політики, а також як історія інакомислення в СРСР. Тобто більше уваги у працях сучасних дослідників звертається на опозиційну діяльність різних кіл населення України стосовно радянської системи, поступово поняття “український національно-визвольний рух” асоціюється вже із подіями середини та другої половини ХХ ст. Сучасні вітчизняні вчені аналізують боротьбу окремих представників інтелігенції проти русифікації, а також загальні негативні наслідки цього процесу для українського суспільства²¹. Посилення русифікаторської політики після завершення війни було викликано прагненням партії довести вирішальну роль саме російського народу у перемозі. Воно посилювалося інтернаціоналізацією армії, яка перемогла ворога. Репресивну діяльність радянської системи стосовно інтелігенції західної частини України розглядали О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко²². Вони наголошують, що у часи “холодної війни” почалося посилення ідеологічної реакції, розгортання наступу на інакомислячих, активізувалося чергове вишукування “контрреволюціонерів” і “націоналістів”, а на території Західної України ці процеси мали свою специфіку: кількість звинувачень у “націоналізмі” різко зросла відповідно до діяльності УПА у повоєнний період. Протиборство радянської влади з ОУН та УПА і його вплив на суспільне життя повоєнної України у історичних працях радянських часів привертало увагу значної частини науковців. Негативно оцінюючи дії “українських буржуазних націоналістів”, вони вказували на перевагу цінностей інтернаціоналізму і підкреслювали “непорухну дружбу” між братніми народами, що населяють СРСР²³. У сучасний період дії УПА розглядаються як боротьба за відродження національної державності України, яка справила суттєвий вплив на повоєнне суспільно-політичне життя²⁴. В.П.Шевчук і М.Н.Тараненко навіть наголошували, що саме жорстока і безкомпромісна боротьба українських патріотичних сил за незалежність України, організований опір Червоній Армії на західно-українських землях, очевидно, змусили сталінське керівництво здійснити кроки, що мали продемонструвати його прагнення розширити суверенітет республік, яке зробило можливим вихід України на міжнародну арену²⁵.

Суспільно-політична діяльність та настрої робітників та селян України розглядаються у працях більшості радянських науковців через призму їх участі у процесі відбудови народного господарства, керованого комуністичною партією²⁶. Ними наголошувалося, що всі радянські люди під керівництвом партії сумлінно взялися до праці для подолання завданих війною

збитків, а очолювали такий патріотичних порив населення, звичайно, комуністи. Цілком слушно вказувалося на те, що відбудова у такі стислі строки стала можливою за рахунок трудового ентузіазму населення та допомоги визволеним від окупації районам з боку всіх народів Радянської країни²⁷. Власне “відбудова і подальший розвиток народного господарства” стали назвою історичного періоду, прийнятою у радянські часи. Вона підкреслювала, що основним для радянської влади була саме ліквідація матеріальних наслідків війни, а про відновлення мирного життя громадян, включення колишніх воїнів у мирну працю і взагалі моральні аспекти переходу населення від стану війни до миру, були на другому плані.

Вже за часів перебудови з’явилися перші публікації, де зачіпалися питання ціни налагодження мирного життя в Україні. Характеризуючи суспільні настрої українців, С.В.Кульчицький вказував, що власне успіхи індустриального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом²⁸.

Проблема морального стану населення у повоєнний період привернула увагу В.В.Кононенка²⁹. Автор наголошував, що українське суспільство у повоєнний період було суспільством очікування змін у системі відносин влада – громадянин, а найвиразніше окреслились критичні настрої в середовищі творчої і наукової інтелігенції, яку влада завжди вважала дзеркалом суспільної думки і з допомогою інтелектуалів формувала що думку на свою користь. На думку В.К.Барана висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала все більше занепокоєння у частини керівників³⁰.

Вітчизняними науковцями були створені дослідження, у яких висвітлювалося масове переселення народів, пов’язане із війною. Мова, наприклад, йде про кримських татар, масове переселення яких було здійснене у 1944 р. Сучасними істориками такі дії сталінського уряду оцінюються виключно негативно. У цьому зв’язку доцільно згадати працю М.М.Максименко, у якій вивчається переселення до Криму сільського населення з інших районів СРСР у 1944–1960 рр.³¹ Вона була опублікована ще за часів існування СРСР, а отже переселення селян до Криму за рахунок виселення татар оцінюється позитивно через призму піднесення сільського господарства району внаслідок рішучих дій радянського уряду.

Депортаціям власне українців також присвячено багато історичних робіт. В тих, що були написані у радянський період, позитивно оцінюється висилка членів ОУН, їх сімей, а також тих, кого зараховували до співчуваючих українським націоналістам³². Негативно оцінюючи переселення до Західної України значної кількості росіян в умовах масової депортації населення, прагнення до знищення оунівського підпілля та наявністю голоду

після завершення війни, О.С.Рубльов і Ю.А.Черченко вказують на численні порушення принципів національної політики в західному регіоні СРСР³³. Більш змістовною є дослідження І.Винниченка, в якому, серед іншого, мова йде про вплив депортацій на моральний стан населення України у повоєнний період³⁴.

Загалом, варто відзначити, що хоча на сучасний момент накопичена відносно велика кількість історичних досліджень різних аспектів життя України післявоєнного періоду, значна їх частина була написана ще в період існування СРСР, і зараз висновки їх авторів потребують переосмислення. Кожна з проблем, яким приділяли увагу вітчизняні автори, може бути предметом спеціального історіографічного дослідження.

Примітки

1. *Санцевич А.В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967; *Санцевич А.В.* Українська радянська історіографія (1945–1982 рр.). – К., 1984; *Санцевич А.В.* Післявоєнна історіографія українського радянського міста // Укр. істор. журн. – 1962. – №4. – С.105-110.

2. *Коваль М.В.* Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. істор. журн. – 2002. – №1. – С.3-26.

3. *Юрчук В.* Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949–1952 рр.). – К., 1965. – С.149-150.

4. *Санцевич А.В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – С.97.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.664. – Арк.38-39.

6. *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. – К., 2002. – С.553.

7. *Гурландій Н.С.* За ідеологічне озброєння мас // Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії. 1956–1961 рр. – Львів, 1968; *Курносів Ю.О.* Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965 рр.). – К., 1968; *Канавенко С.А.* Ідеологічна робота на Україні (1959–1965 рр.). Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партійної освіти та політичної роботи в масах. – Харків, 1970; *Стеля Б.І.* Виховання нової людини – права партійна. З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956–1965 рр.). – К., 1970; *Янюк А.О.* Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1970; *Хижняк В.П.* Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959–1970 рр. – К., 1973; *Бузницька В.М.* Мероприяття Харьковской областной партийной организации по улучшению подготовки пропагандистских кадров // Вестник Харьковского ун-та. – 1965. – Вып.2; *Дзюба А.Г.* Робота партійних організацій по підвищенню рівня підготовки пропагандистських кадрів (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вып.12. – К., 1966; *Бернштейн Л.Ю.* Діяль-

ність партійних організацій України по покращенню добору і виховання кадрів пропагандистів і агітаторів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.12. – К., 1966; *Муквич Г.А.* Про підготовку пропагандистів наукового атеїзму на Україні (1959–1963) // Укр. істор. журн. – 1964. – №6; *Шуман О.М.* З досвіду підготовки кадрів агітаторів сільськими партійними організаціями (1961–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.33. – К., 1969; *Клеч З.П., Мишляев В.І.* Деякі питання комуністичного виховання робітничого класу // Вісник Львів. політехн. Ун-ту. – 1968. – №4; *Кожукало І.П.* Підготовка пропагандистських кадрів системи партійного навчання на Україні (1946–1965 рр.) // Укр. істор. журн. – 1978. – №2; *Чорна В.Г.* Комуністичне виховання робітничого класу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.44. – К., 1971. – С.72; *Горак В.В.* Досвід мас на службу комунізму. – К., 1966; *Кас'яненко Ф.П.* Из досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і методів політичної агітації // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.9. – К., 1967. – С.40-56; *Безпалко Є.Я.* Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.90-104.

8. *Кожукало І.П.* Вплив культури особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років // Укр. істор. журн. – 1989. – С.14-25.

9. *Перковський А.А., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40х рр. // Укр. істор. журн. – 1990. – №2. – С.15-25.

10. *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. істор. журн. – 1990. – №8. – С.14-32.

11. Делегации СССР, УССР и БССР на второй сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. Сборник речей и выступлений. Сентябрь-ноябрь 1947 г. – М., 1948.

12. *Галовко М.К.* Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і загальну безпеку. – К., 1957.

13. *Іваницький М.Н.* Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. – К., 1957; Його ж. Міжнародні зв'язки Радянської України. – К., 1959.

14. *Лещенко Л.О.* З історії розв'язання дунайської проблеми // Укр. істор. журн. – 1961. – №6. – С.60-69; *Євсєєв І.Ф.* Радянсько-польське економічне співробітництво / Укр. істор. журн. – 1960. – №3. – С.3-14; *Євсєєв І.Ф.* Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.). – К., 1962; *Кулінич І.М., Петерс І.А.* Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. – К., 1992.

15. *Даниленко В.М., Сохань П.С.* Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970 / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1988; *Коваль В.С.* В роки фашистської навали (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни. – К., 1963; *Кулінич І.М.* Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949–1965). – К., 1996; *Кулінич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969; *Овчаренко П.Д.* Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных рес-

публик (1959–1975). – К., 1982; *Сохань П.С.* Социалистический интернационализм в действии: Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве, 1945–1965 гг. – К., 1969; *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976; *Хворостяний И.М.* За мир без оружия: Участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение. 1945–1987 гг. – К., 1988; *Хворостяний И.М.* Внесок Української РСР у боротьбі СРСР за мир і розброєння. – К., 1989.

16. *Лещенко Л.О.* ЮНПРА і Україна // Укр. істор. журн. – 1965. – №12. – С.65-72; *Лещенко Л.О.* Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р. // Укр. істор. журн. – 1966. – №7. – С.61-72.

17. *Коновенко В.В.* Міжнародна політика СРСР у перші післявоєнні роки (1945–1950) та її оцінка населенням України // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2003”. Том.18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С.25-27.

18. *Меркатун І.П.* Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Укр. істор. журн. – 1991. – №10. – С.71.

19. Див.: *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К., 1999. – С.105-114.

20. *Бабиченко Д.А.* Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М., 1994; *Бажан О.Г.* Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К., 1999; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996; *Замлинська О.В.* Культурне життя в Україні у 1943–1953 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; *Львенко І.О.* У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ-НКВС). – К., 1995; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – поч. 1990-х рр. – К., 1998; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). – К., 2000; *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002.

21. *Лизанчук В.В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментар про руйнування в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995.

22. Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1991. – №1-7.

23. Див.: *Кравченко В.О.* Діяльність Комуністичної партії по викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму у західних областях України (1944–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.48. – К., 1971. – С.84-90; *Кравченко В.О.* Комсомольці Західних областей УРСР у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом (1944–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.57. – К., 1972. – С.96-101; *Масловський В.І.* Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і

куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944–1950) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.57. – К., 1972. – С.116-120; *Шершун І.Г.* Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.52. – К., 1972. – С.92-99.

24. Див.: *Король В.Ю.* Історія України. – К., 1995. – С.173-175; *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. – К., 2002. – С.548-552.

25. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності. – К., 1999. – С.403.

26. *Калакура Я.С., Матвійчик М.М.* Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945–1961 рр.) // Укр. істор. журн. – 1989. – №1. – С.85-96.

27. *Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Укр. істор. журн. – 1990. – №4. – С.80-87.

28. *Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Укр. істор. журн. – 1991. – №10. – С.13.

29. *Коновенко В.В.* Оцінка голоду 1946–1947 рр. населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2000. – С.178-182; Його ж. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945–1947 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2001. – С.127-130; Його ж. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії / Ред. кол.: Лойко О.Г. (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С.285-291; Його ж. Історія української державності (методичний посібник). – Вінниця: Центр підвищення кваліфікації державних службовців, керівників державних підприємств, установ і організацій облдержадміністрації, 2001; Його ж. Проведення грошової реформи 1947 р. на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.152-155; Його ж. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції “Вінниччина очима молодих істориків”. – Вінниця, 2002. – С.86-92; Його ж. Репатрійовані громадяни СРСР після Другої світової війни: носії західного чи радянського світогляду? // Література та культура Полісся. Вип.20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XIX–XX ст.) / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2002; Його ж. Репресивна політика радянської влади проти селян Поділля в кінці 40-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. V. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф.

П.С.Григорчука. – Вінниця, 2003. – С.134-137; Його ж. Міжнародна політика СРСР у перші післявоєнні роки (1945–1950) та її оцінка населенням України // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2003”. Том.18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С.25-27; Його ж. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2003. – С.75-80; Його ж. Вплив на настрої населення України повоєнної цінової політики в СРСР (1945–1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Збірник наукових праць. Вип.1. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С.24-25; Його ж. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2004. – С.67-71; Його ж. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. VIII. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2004. – С.203-208.

30. *Баран В.К.* Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С.18-19.

31. *Максименко М.М.* Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) // Укр. істор. журн. – 1990. – №11. – С.52-58.

32. Див.: *Бугай М.Ф.* Депортації населення України в 30–50-ті роки // Укр. істор. журн. – 1990. – №11. – С.20-26.

33. *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1991. – №7. – С.7.

34. Див.: *Винниченко І.* Україна у 1920–1980-х рр.: Депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

Резюме

В статті аналізуються роботи українських дослідників, в яких розкривається вплив Великої Отчественной війни на общественно-політичну життя республіки в післявоєнний період. Автор звертає увагу на основні напрями написання історических робіт, продиктовані впливом бойових дій.

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, репрессии, восстановление народного хозяйства, националистическое подполье, моральное состояние населения.

Одержано 15 травня 2006 р.

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА 20-х рр. В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 90-х рр. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті робиться огляд досліджень радянської політичної системи 20-х років ХХ ст. російськими істориками 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: історіографія, радянська політична система.

Наукове дослідження завжди є актуальним, тому що розкриває особистий теоретичний задум вченого, його суб'єктивне зацікавлення, висвітлює історичні факти і події, узагальнення та з'ясування яких дозволяє скорегувати сучасні процеси суспільного розвитку. Актуалізація минулого трансформується шляхом політичної реанімації тих явищ, які не мали завершення або становлять постійну соціальну цінність. Науковий інтерес викликають також малодосліджені та суперечливі проблеми.

Історія становлення і функціонування радянської політичної системи 20-х рр. завжди була і залишається одним з пріоритетних напрямків для суспільних наук. У радянській історіографії вона розглядалася однобоко. Вчені, дотримуючись монометодологічних принципів, зосереджувалися на керівній ролі комуністичної партії, уникаючи розгляду проблем повсякденного життя партійно-радянської номенклатури, взаємин влади й суспільства, діяльності інших політичних партій.

Основним завданням цієї історіографічної розвідки є виявлення сучасної російської наукової літератури з проблем формування політичних інститутів влади, відносин владних структур і суспільства, функціонування номенклатури, вивчення концептуальних підходів істориків, виокремлення проблемно-тематичних пріоритетів. Політична історія 20-х рр. ХХ ст., коли формувалися конституційні підвалини унітарної держави, має багато спільного і відмінного між Росією і Україною, відтак заслуговує ретельного і всебічного дослідження.

Російська історіографія, як і сучасна українська, почала свій модерний відлік з 1991 р., тобто після розпаду СРСР. Фактологічний підхід став тоді домінуючим в науково-історичних дослідженнях, позаяк історики вивчали наслідки політичних репресій, розкривали походження тоталітарного режиму, переймалися маловідомими персоналіями, але не забували про теоретико-методологічні принципи наукового пізнання. Звичайна і зручна для багатьох поколінь радянських суспільствознавців марксистсько-ленінська методологія втратила статус офіційності, а натомість постав гносеологічний плюралізм. Події, які відбулися на початку 90-х рр., на думку ро-

сійської дослідниці Г.Д.Алексеевої¹, суттєво позначилися на розвитку історичної науки, вплинули на перегляд низки проблем історіографії історії радянського періоду. “Почали формуватися нові принципи вивчення історії дореволюційної і радянської науки, – зазначає вона, – які базуються на всебічному та об’єктивному аналізові цих напрямів та аспектів науки: проблемно-тематичної структури, джерелознавчої бази, ідейно-теоретичних і концептуальних основ, що впливали на позиції і підсумки пошукової роботи істориків”². Значне піднесення пізнавальної активності вчених-суспільствознавців спостерігалося вже наприкінці 80-х років, але абсолютно нового руху набула упродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Одні заперечували сам факт існування радянської історичної науки³, а відомі вчені І.Д.Ковальченко, А.М.Сахаров⁴, які чимало зробили для її розвитку, шукали оптимальних теоретичних напрямків для наукових досліджень. А.М.Сахаров, оцінюючи крах тоталітарної держави, в основу якої було покладено сурогат з марксистських ідей, імперських традицій, самодержавного зухвальства, революційного месіанства, утопічних общинних ілюзій, пов’язував його з кризою марксизму як методу⁵, що викликало і своєрідну кризу історичної науки. Кризовий стан історичної науки підкреслювали також і українські історики⁶.

З’ясування політичної системи відбувалося шляхом ґрунтовних історико-документальних досліджень діяльності державних установ, політичних партій, партійно-радянської номенклатури, а також вивчення особливостей внутріпартійної боротьби у 20-х рр. Відомим знавцем історії формування радянських державних структур є російська дослідниця Т.П.Коржихіна, яка на початку 90-х рр. опублікувала низку фактологічних, джерелознавчих та історіографічних праць з питань становлення й розвитку державних органів влади в СРСР⁷. Її монографічні розвідки, якими вона переймалася ще у 80-х рр., не вирізняються модерними пізнавальними технологіями, позаяк вона висвітлює еволюцію державних форм управління, загальну чисельність та персональний склад радянських чиновників. У 1999 р. видавництво “Російська політична енциклопедія” видрукувало історико-біографічний довідник про керівників вищих органів влади за 1919–1991 рр.⁸, тобто кадровий корпус державних і партійних установ СРСР, у тому числі і деяких управлінців в УРСР.

Особливості повсякденної діяльності номенклатури партійної системи російські історики досліджували в контексті політичної історії, зосереджуючись на “кремлівських вождях”, чинах політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК ВКП(б)⁹, колізіях внутріпартійної боротьби у 20-х рр.¹⁰, історіософії сталінізму¹¹. Зазначу, що література про історію і теорію сталінізму є колосальною і потребує окремого історіографічного дослідження.

Пріоритетною, хоч і малоефективною з точки зору методології, залишалася проблема становлення, розвитку і занепаду СРСР, політичного колапсу радянської системи влади, її витоків. Покоління істориків, яке оперувало категоріями “радянське суспільство”, “історія СРСР”, продовжувало досліджувати традиційні аспекти перехідного періоду, “воєнного комунізму”, непу, соціальної неоднорідності суспільства, тобто його класової інтерпретації, а не структурованості, одержавлення економічних основ життя, відносин міста і села¹². На таких концептуальних засадах перебували дослідники радянського періоду В.П.Дмитренко, І.Є.Зеленін, В.П.Данилов. Питання політичного банкрутства більшовиків на початку 20-х рр. висвітлюються у книзі під редакцією В.Журавльова¹³, особливості боротьби за владу постають у колективній монографії за участю О.М.Боханова, М.М.Горинова, В.П.Дмитренка¹⁴. Їхня праця з’явилася на початку ХХІ ст., але теоретично вона залишається на рівні першої половини 90-х років, позаяк автори користуються концепцією про командно-адміністративну систему, централізацію влади, адмінресурс. Російські історики із західноєвропейських країн також виявляли зацікавлення історією СРСР, виокремлюючи утопічність політико-економічних намірів влади, її глобальних соціальних експериментів¹⁵. Всі, хто переймався проблемами радянської доби, ставили знак тотожності між російською та радянською історією, тобто підкреслювали факт політико-адміністративної спадковості. Така тенденція виразно простежується у працях Г.Попова¹⁶, А.Г.Вишневського про “консервативну модернізацію” в СРСР¹⁷.

Монографія А.Г.Вишневського вирізнялася модерним політологічним аналізом історії розвитку культурно-політичних революцій, сепаратизму і федералізму, “імперського централізму” і федералізму, національних відносин в СРСР, його самодержавницьких традицій. Автор розглядає наслідки модернізаційних процесів, які торкнулися політичних, соціальних, економічних, духовних основ суспільного розвитку, але не мали завершення. Дослідник простежує зв’язок російської державотворчої традиції з формуванням моноцентричної системи влади в СРСР¹⁸, відтак скептично оцінює виразну ідеалізацію патріархальних і державницько-патерналістських історичних форм, яка спостерігається сьогодні у наукових працях, не кажучи вже про політикум Росії. Інноваційними є оцінки Вишневським “радянського соціалізму”, котрий “консервував і захищав приречені історією на занепад принципи й інститути доіндустріальних, сільських, феодальних суспільств”. Його запровадження в політичній галузі суспільного розвитку означало, на переконання російського дослідника, відмову від парламентської демократії й утвердження авторитарно-політичного режиму (аналогія з царським самодержавством), формування однопартійної си-

стеми і монолітності владних структур, поширення політичного контролю з елементами ідеологічного фанатизму, політичного переслідування, духовної інквізиції, репресії; в галузі прав людини – це фактична відмова від проголошених на словах громадянських свобод, повна залежність людини від державного патерналізму. Переваги “доцільності” і “моралі” над законом, втручання державних і громадських організацій в особисте життя громади, статусний характер еліти¹⁹. Аналізуючи особливості здійснення “радянських модернізацій”, Вишневський підкреслює їх незавершеність та приреченість, тому що всі вони не мали механізму соціальної самореалізації суспільства. Формально існували демократичні органи (вибори до рад), але фактична влада зосереджувалася в руках номенклатури, яка була породжена “централізованим державним соціалізмом”, віддзеркалюючи “середньовічні риси системи”, нагадуючи “феодалну аристократію”²⁰. Його дослідження виявилось своєрідним концептуальним проривом у з’ясуванні соціально-політичних відносин в суспільстві 20-х років.

У 90-х рр. ХХ ст., та особливо на початку ХХІ ст., історія виникнення і функціонування партійно-радянської еліти стала “модною”, і певною мірою компенсувала традиційний напрямок висвітлення “керівної і спрямовуючої сили суспільства” – КПРС, але зі знаком мінус. Дослідники аграрної історії виділяли “слабкість партійно-радянської номенклатури на місцях”²¹, соціокультурних відносин – засвідчували “абсолютизацію авторитаризму, що доходив до крайньої форми – тоталітаризму”, показували механізм підпорядкування державних інститутів владі партійними органами²². Проблему становлення системи партійного контролю над правохоронною у 1921–1925 рр. розвинув Б.В.Павлов, торкаючись “кадрової політики”, “впливу партійної структури на кадрову політику в структурах правопорядку”²³. Історики почали вивчати “культуру нової еліти”, тобто “партійних вождів”, які копіювали у побуті спосіб і стиль життя “скинутих багатіїв”, використовуючи партквиток як хлібну картку²⁴. У 1921–1925 рр., на переконання В.М.Бровкіна, відбувалося становлення “диктаторської політичної культури”²⁵.

Деякі історики вказують на обмеженість концепції тоталітаризму як методу пізнання політичної системи²⁶, тому що він стосується глобальних явищ, а принцип повсякденності дозволяє виявити не лише уклад життя соціального прошарку, яким була партійна еліта. Вони вивчають архівні джерела для з’ясування біографій регіональних керівників ВКП(б)²⁷, формуючи загалом своєрідний напрямок в історіографії політичної історії радянського суспільства.

Авторитетним дослідником державного апарату управління та політичної системи в СРСР 20–30-х рр. є російський історик Є.Г.Гімпельсон. Він

автор низки ґрунтовних монографій, які побачили світ у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. У 1998 р. вийшла його праця про радянських управлінців у 1917–1920 рр., у якій розглянуто феномен формування “номенклатури” на початку 20-х рр., яка згодом набула повного розвитку, а також зосередився на “політико-моральних” характеристиках функціонерів державного апарату²⁸. В одній із статей дослідник зосередився на з’ясуванні виключно політичного і морального боку номенклатури, виокремлюючи її культуру, психологію, навички, обґрунтовуючи появу самого терміну у 1923 р.²⁹. Вчений розвінчує міф про участь робітників в управлінні державою, вказуючи на політичні обставини формування “радянського чиновництва”³⁰, яке виявилось тоді без досвіду державного регулювання, малописьменним і малокультурним³¹. Політична еліта мала вищу освіту, хоча далеко не вся, але у 20-х рр. основним критерієм була відданість партії, революції, ідеям соціалізму. Своєрідним підсумковим дослідженням цього напрямку стала його монографія про становлення та еволюцію радянського державного апарату управління у 1917–1930 рр., тобто розширена і суттєво доповнена версія попередніх праць Гімпельсона³².

Формування номенклатури партійно-державних органів влади Є.Г.Гімпельсон розглядає в контексті радянської політичної системи. У 1993 р., тобто на початку формування сучасної російської історіографії, він опублікував статтю, у якій вперше звернув увагу на особливості розвитку політичної системи в умовах непу. Стаття мала важливе теоретико-методологічне значення, позаяк розкривала взаємозалежність економіки і політики у тоталітарному суспільстві. Вчений з іронією зазначає, що нова економічна політика “органічно передбачала демократизацію уже сформованої політичної системи, державного апарату влади та управління”, а сама економічна реформа не супроводжувалася “глибоким реформуванням “воєнно-пролетарської” політичної системи”³³. Терміни “партійні привілеї”, “диктатура партії”, “узурпація вищим органом державного управління”, “диктаторство”, “недемократичність”, які застосовує дослідник, свідчать про його концептуальну парадигму висвітлення політичної системи 20-х рр. Він частково доповнив її у монографії, яка з’явилася у 1995 р.³⁴. Теза вченого про те, що диктатура партії стала перепоною “реформування політичної системи”, є суперечливою, тому що в умовах монопартійної системи будь-які зміни виявилися приреченими.

Перебуваючи під впливом теорії про “непівський ренесанс”, Гімпельсон присвячує свою чергову монографію виключно взаємовпливам непу і політсистеми, підкреслюючи зв’язок “господарської лібералізації” з серією законодавчих актів 1921–1922 рр., спрямованих на усунення територіально-революційних трибуналів, реорганізацію ВЧК, відновлення інституту про-

катури та адвокатури, позбавлення ГПУ судово-слідчих функцій, розширенням видавничої справи, відродженням кооперації³⁵. Дослідник певною мірою ідеалізує неп, хоча не раз писав про диктатуру партії, яка збереглася, а новий курс був лише засобом її зміцнення, компромісом влади і суспільства. Більшовики вдало демонстрували “імідж народності радянської влади, контролюючи її представницькі органи”³⁶.

Російська історіографія історії розвитку радянської політичної системи виокремила проблему відносин влади і суспільства. Вона постає у статтях І.В.Павлової, А.Г.Авторханова³⁷, у колективній роботі за редакцією О.М.Яковлева про драму російської історії³⁸. Оригінальною є точка зору І.В.Павлової стосовно визначення ролі “влади” і “суспільства”, яка вважає владні структури радянської системи ширшими за впливом, тому що влада уособлювала державу як політичний інститут, спрямовує її на суспільство. Російський дослідник “громадянської конституційної свідомості” А.Я.Лівшин взагалі ставить під сумнів існування радянського суспільства, зосереджуючись на питаннях ментальності, використовуючи листи громадян до органів влади³⁹. Він вважає, що держава у роки непу не встигла налагодити механізм управління суспільством. Питання справді варто уваги, якщо врахувати десятки мільйонів безпаспортних селян, не кажучи про класову теорію застосування права, штучну соціальну диференціацію населення.

Функціональний аспект політичної системи тоталітарного типу розкривають науково-історичні і документальні праці про діяльність органів радянської політичної цензури. Цієї теми торкалися Т.П.Коржихіна, А.В.Блюм, Т.М.Горяєва⁴⁰. Оpubліковано видання, які висвітлюють політико-ідеологічний механізм застосування цензури у царині літератури⁴¹, а також показують основні етапи її становлення і розвитку⁴².

Малорозвиненим, але порушеним в історіографії, залишається аспект про соціально-національне походження більшовизму, про його ментально-світоглядні вигоки. Історики ніяк не наважаться дати саме таку оцінку, але нею переймаються соціологи. Зокрема, О.Б.Гофман, співствавляючи двох неперевірених теоретиків соціально-гуманітарної сфери знань – Марселя Моссе та Миколу Бердяєва⁴³ – порушив проблему походження більшовизму. На його думку, М.Моссе вважав більшовизм результатом історичного розвитку російського суспільства, що саме в Росії держава формувала суспільство, а не так як у Європі. Позиція Бердяєва стосовно “російського комунізму” категорична: він заперечував свободу, особистість, дух. Отже, розгляд політичної системи має і таку систему гносеологічних координат.

Характерною ознакою сучасної російської історіографії політичної системи 20-х рр. є проблемно-систематичний паралелізм, тобто дослідження декількох важливих суспільних явищ одночасно. Він притаманний пра-

цям Є.Г.Гімпельсона, а непівська тематика, тобто соціально-економічна історія, штовхала істориків до аналізу політичних інститутів влади. Наприкінці 80-х рр. радянські російські історики підкреслювали небезпеку “термідора, дрібнобуржуазної контрреволюції”, яку започаткував непу⁴⁴, тобто не заперечували взаємовпливу економічної лібералізації та політичного реформування. Очевидно, Ленін, виголошуючи свої статті, також мав намір відносної демократизації партії і державного управління. На початку 90-х рр. російська історіографія непу перебувала під теоретичним впливом радянської науково-історичної школи. Індивідуальні і колективні монографії, а також збірники наукових праць, які виходили у 1990 рр.⁴⁵, стосувалися переважно економічної політики, з’ясування альтернативності командно-адміністративній системі. Починаючи з 1993 р., історики заговорили про вплив “економічного плюралізму” на “плюралізм суспільної думки”⁴⁶, але зосереджувалися переважно на формах “господарсько-правової автономії” і центристських тенденціях влади⁴⁷.

Наприкінці 90-х рр. почали з’являтися історіографічні дослідження непівської проблематики. Так, І.Б.Орлов, підсумовуючи доробок сучасних російських істориків, звернув увагу на згортання формаційного підходу і поширення методологічних засад цивілізаційної теорії аналізу⁴⁸. Вчений показує концептуальну обмеженість уніфікованого вивчення непу, особливо з позиції “проблем альтернативи сталінській командно-адміністративній системі”⁴⁹. Російські історики подолали період “перебудованого” етапу історіографічного дискурсу стосовно непу, досліджуючи його системно: “непівське суспільство”. Цей термін став надбанням історіографії. Він має різні тлумачення: для Гімпельсона це політична система, для В.П.Дмитренка – “радянська система”, яка зазнала певної трансформації державних та особистих інтересів⁵⁰. С.В.Цакунов показав багатовекторність розробки економічної доктрини партії у 20-х рр.: доктринальну (висловлювання лідерів держави стосовно ключових проблем суспільного розвитку), політологічну (поєднання рішень з інтересами соціально-політичних груп), соціологічну (вплив суспільства на корегування політики)⁵¹. У 2002 р. вийшла узагальнююча праця про непу, але політичний аспект висвітлено побічно⁵².

Системному дослідженню “непівського суспільства” сприяють документальні видання, які висвітлюють неухильне здійснення політичного нагяду силових структур за селянством⁵³, за суспільством загалом⁵⁴. Особливості “згортання” непу “всерйоз” висвітлюють стенограми пленумів ЦК ВКП(б), які відбувалися упродовж 1928–1929 рр.⁵⁵. Вони дозволяють переглянути низку концептуальних питань стосовно політичних відносин в Україні, особливо щодо позиції української номенклатури у галузі культурно-національного розвитку. У 1996 р. побачило світ двотомне видання

політичної історії Росії – СРСР – Російської Федерації, перший том якого завершується початком ХХ ст.⁵⁶, а другий охоплює наступне століття⁵⁷. Фактично мова йде про формування і розвиток російської державності.

Таким чином, підсумовуючи аналітичний огляд сучасної російської історіографії з історії формування політичної системи в СРСР 20-х рр., слід зазначити наявність цілої низки методологічних підходів – від формаційного до загальноцивілізаційного, а з другого боку – підкреслити багатополярність історико-політологічних оцінок та функціонування виразних ознак системного аналізу. Пріоритетною є тема про становлення і діяльність партійно-радянської номенклатури, про державний апарат управління, про відносини влади і суспільства. Оригінальною є постановка проблеми конституційності громадянського суспільства у 20-х рр. ХІХ ст., історії повсякденності еліти і різних соціальних груп, які лише досліджуються. Меншою мірою висвітлено аспект національно-державного будівництва, політико-економічних відносин між суб'єктами унітарної держави, взаємопроникнення субкультур регіонального рівня. Соціокультурний аспект функціонування політичної системи (соціальні аномалії, система соціального забезпечення) також перебуває на стадії формування, хоча історики виявляють зацікавлення. Історія ВКП(б) досліджується опосередковано крізь призму тоталітарної системи влади.

Примітки

1. *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Политика (60–80-е годы ХХ века). – М., 2003. – 264 с.
2. Там же. – С.4.
3. *Илларицкая Н.В.* Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая липа // Россия. ХХ век. Советская историография. – М., 1996. – С.187.
4. *Ковальченко И.Д., Сахаров А.Н.* ХХ в. Россия: на перекрестке мнений // Россия в ХХ веке. Историки мира спорят. – М., 1994. – С.67-78; *Сахаров А.Н.* Историческая наука на перепутье // Россия в ХХ веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С.16-28.
5. *Сахаров А.Н.* О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – №8. – С.3-10.
6. *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – 227 с.
7. *Коржихина Т.П.* История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии. – М., 1992. – 386 с.; Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учеб. для вузов по специальности “История”, 2-е изд. перераб. и доп. – М., 1994. – 508 с.
8. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биограф. справ. / В.И.Ивкин. – М., 1999. – 639 с.

9. *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. Справочник. – М., 1996. – 418 с.

10. РКП(б): Внутрипартийная борьба в двадцатые годы: Документы и материалы. 1923 г. / Отв. сост. В.П.Виалова. – М., 2004. – 464 с.

11. *Елизаров Б.С.* Тайная жизнь Сталина. По материалам его библиотеки и архива. К историсофии сталинизма. – М., 2003. – 480 с.; *Валкогинов Д.* Сталин. Политический портрет. В 2 кн. / Изд. четвертое. – М., 1996.

12. История советского общества. Краткий очерк (1917–1945 гг.). “Военный коммунизм”, нэп // Отечественная история. – 1990. – №3. – С.3-26.

13. История России. Советское общество. 1917–1991: Экспериментальное учебное пособие для средних школ / Под общ. ред. В.Журавлева. – М., 1997. – 456 с.

14. История России. XX век / А.Н.Боханов, М.М.Горинов, В.П.Дмитриенко и др. – М., 2001. – 608 с.

15. *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти: История Советского Союза с 1917 года до наших дней. В 3-х кн. – М., 1995. – Т.1. – 496 с.; Т.2. – 430 с.; Т.3. – 476 с.

16. *Попова Г.* О русской истории. – М.: Согласие, 2004. – 334 с.; О советской истории. – М., 2004. – 480 с.

17. *Вшневский О.Г.* Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998. – 432 с.

18. Там же. – С.221.

19. Там же. – С.208.

20. Там же. – С.209.

21. *Вернер М.* Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924–1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – №5. – С.86-107.

22. *Ахизер А.С.* Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России). Т.1. От прошлого к будущему / 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1997. – С.492.

23. *Павлов Б.В.* Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах // Вопросы истории. – 2004. – №1. – С.32-50.

24. *Бровкин В.Н.* Культура новой элиты, 1921–1925 гг. // Вопросы истории. – 2004. – №8. – С.83-98.

25. Там же. – С.87.

26. *Измозик В.С., Лебина Н.Б.* Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – №4. – С.98-110.

27. *Коновалов А.Б.* Архивные источники для изучения биографий региональных руководителей ВКП(б) – КПСС // Отечественные архивы. – 2004. – №4. – С.68-74.

28. *Гимпельсон Е.Г.* Советские управленцы. 1917–1920 гг. – М., 1998. – 258 с.

29. Его же. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–

1920) // Отечественная история. – 1997. – №5. – С.44-54.

30. Его же. “Обрабочивание” советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отечественная история. – 2000. – №5. – С.38-46.

31. Его же. Руководящие советские кадры: 1917–1920-е годы // Отечественная история. – 2004. – №4. – С.61-67.

32. Его же. Становление и эволюция советского государственного аппарата управленцев. 1917–1930. – М., 2003. – 225 с.

33. Его же. Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – №2. – С.29-43.

34. Его же. Формирование советской политической системы 1917–1923 гг. – М., 1995. – 232 с.

35. Его же. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. – М., 2000. – 440 с.

36. *Воробей А.П.* “Кадровая революция” на Европейском севере России (1929–1930 гг.) // Отечественная история. – 2004. – №6. – С.67-73.

37. *Павлова И.В.* Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.46-56; *Авторханов А.Г.* Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С.73-90.

38. Драма Российской истории: большевики и революция / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева. – М., 2002. – 449 с.

39. *Лившин А.Я.* Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа // Отечественная история. – 2001. – №4. – С.94-111.

40. *Коржихина Т.П.* Извольте быть благонадежны! – М., 1997. – 289 с.; *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тоталитарного террора 1929–1953. – С.-Петербург, 2000. – 312 с.; *Горьева Т.М.* Политическая цензура в СССР, 1917–1991. – М., 2002. – 400 с.

41. В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. 1917–1927 гг. / Сост. К.Аймермахер. – М., 1992. – 512 с.

42. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997. – 672 с.

43. *Гофман А.Б.* Два подхода к оценке большевизма. Марсель Мосс и Николай Бердяев // Социологические исследования. – 1998. – №2. – С.79-93.

44. *Бордюгов Г.А., Козлов В.А.* Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №8. – С.15-33.

45. *Секушкин В.И.* Отторжение нэпа и командно-административная система. – Л., 1990. – 96 с.; Пути развития: дискуссия 20-х годов: Е.А.Преображенский, Н.И.Бухарин. – Л., 1990. – 253 с.; Историческое значение нэпа. Сб. научных трудов. – М., 1990. – 202 с.

46. *Быстрова И.В.* Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность // Отечественная история. – 1993. – №3. – С.19-34.

47. *Исаев И.А.* Переходная экономика нэпа. Поиск форм хозяйственно-правовой автономии и централистские тенденции // История СССР. – 1990. – №2. – С.15-30.

48. *Орлов И.Б.* Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – №1. – С.102-116.

49. Там же. – С.106.

50. *Дмитренко В.П.* Советская модель социализма // Россия в XX веке: историки мира спорят. – М., 1994. – С.533-544.

51. *Гофинов М.М., Цакунов С.В.* Ленинская концепция нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. – 1990. – №4. – С.38-39.

52. Россия нэповская / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева. – М., 2002. – 468 с.

53. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы. Т.2. (1923–1929) / Под ред. А.Берельовича, В.Данилова. – М., 2000. – 1168 с.

54. “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т.5. 1927 г. / Ред. кол. В.С.Христофоров, А.Н.Сахаров, Т.Н.Севастьянов и др. – М., 2003. – 788 с.

55. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Т.1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6-11 апреля 1928 г. / Ред. кол. тома В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк. – М., 2000. – 495 с.; Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Т.2. Пленум ЦК ВКП(б) 4-12 июля 1928 г. / Ред. кол. тома В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк, А.Ю.Ватлин (отв. ред.), Е.Е.Кириллова, Л.Н.Малашенко. – М., 2000. – 719 с.; Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Т.3. Пленум ЦК ВКП(б) 16-24 ноября 1928 г. / Ред. кол. тома В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк. – М., 2000. – 663 с.; Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Т.4. Пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16-23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома В.П.Данилов, А.Ю.Ватлин, О.В.Хлевнюк (отв. ред.), Л.В.Кошелева, Л.А.Роговая. – М., 2000. – 767 с.; Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Т.5. Пленум ЦК ВКП(б) 16-17 ноября 1929 г. / Ред. кол. тома В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк (отв. ред.), М.С.Астахова, Г.В.Горская. – М., 2000. – 703 с.

56. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация. В 2 томах. – Т.1. – М., 1996. – 655 с.

57. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация. В 2 томах. – Т.2. – М., 1996. – 719 с.

Резюме

В статье сделано обозрение исследований советской политической системы 20-х гг. XX в. российскими историками 90-х гг. XX – начала XXI в.

Ключевые слова: историография, советская политическая система.

Одержано 28 квітня 2006 р.

РЕЦЕНЗІЇ

ОЛУЙКО В.М., СЛОБОДЯНЮК П.Я., БАЮК М.І.

*Адміністративно-територіальній устрій Поділля: історія і сучасність.
Монографія. – Хмельницький, 2005. – 400 с.*

З часу публікації Указу Президента України від 7 червня 1997 р., №620 про проведення адміністративної реформи, всі державні установи і суспільство країни знаходяться в режимі розробки, очікування і реалізації перетворень у системі влади, місцевого самоврядування та змін територіального поділу в регіонах України. Колектив авторів рецензованої монографії – відомих сучасних учених, подвижників краєзнавства і регіональних досліджень Поділля–Хмельниччини – на базі вивчення широкого плану історико-фактологічного матеріалу пропонує скористатися реформаторам історичним досвідом політико-правових, економічних, етнокультурних, соціальних та інших аспектів адміністративно-територіального устрою на прикладі етнографічного Поділля і, зокрема, Хмельниччини, який існував і розвивався ще за часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, литовсько-польської доби і козацької держави, у період входження краю в Російську імперію та у ХХ – на початку ХХІ ст. Метою книги є не тільки систематизація й узагальнення накопиченого досвіду адміністративних реформ, організації і практики влади і місцевого самоврядування в період різних державно-політичних режимів, але й, головне, щоб її матеріали стали своєрідною рекомендацією, порадиником і науковою базою підготовки і здійснення сучасної адміністративної реформи в Україні.

Структурно книга складається з передмови, вступу, в яких обґрунтовані мета та дослідницькі завдання, зміст нинішньої адмінреформи, поданий історіографічний огляд даної проблеми, а також з 4-х розділів і 20-ти підрозділів, бібліографії, післямови і додатків (карти, фотоілюстрації, копії документів).

У першому розділі в плані методології висвітлюється еволюція адміністративно-територіального устрою Поділля в конституційному праві, тобто аналізуються “Руська правда”, “Магдебурзьке право”, Литовські статuti 1529, 1566 і 1568 років, відповідні документи і договори гетьмана Б.Хмельницького, Конституція П.Орлика, законодавчі акти Російської імперії кінця

XVIII – початку XX ст., Конституція УНР, радянські конституції і закони, Конституція України (1996 р.) тощо.

Другий розділ конспективно викладає історію Поділля, починаючи з характеристики давніх поселень доби неоліту VII–IV тис. до н.е. і до середини I тис. н.е. (розд. 2.1), адміністративно-територіального устрою волино-подільської землі у княжий період (розд. 2.2), подільського краю як адмінтеродиниці Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (розд. 2.3), військово-територіального поділу у часи козацької держави (розд. 2.4), турецьку адміністративну підвладність регіону (розд. 2.5), адміністративно-територіального життя Подільської губернії у складі царської Росії (розд. 2.6), адміністративних реформ урядів УНР (1917–1920 рр.) (розд. 2.7), адміністративно-територіального устрою краю в 1920–30-х рр. (розд. 2.8), адміністративно-територіальних порядків німецько-нацистського режиму (1941–1944 рр.) (розд. 2.9) і, нарешті, радянських адмінтерпроцесів на Хмельниччині в другій половині XX ст. (розд. 2.10).

У третьому розділі розглядаються сучасний адміністративно-територіальний устрій Хмельниччини. Тут систематизовані загальні відомості про Хмельницьку область (розд. 3.1.), владні структури області (розд. 3.2), соціально-демографічний стан міських громад краю (розд. 3.3), соціально-економічне становище міст і районів (розд. 3.4).

Четвертий розділ узагальнює актуальні питання адміністративно-територіальної реформи в Україні у контексті теорії і практики її підготовки та реалізації, вказує її шляхи проведення, помилки і невдачі на цьому шляху, з'ясовує можливості оптимізації та її впровадження.

Важливо підкреслити, що книга насичена статистичними таблицями, текстами документів, які взяті переважно з фондів Державного архіву Хмельницької області, та численних опублікованих документальних видань, що підсилює наукову значущість монографії.

Одночасно книга не позбавлена окремих недоліків. По-перше, за структурою побудови, компонованням і викладом матеріалу дане видання більше нагадує навчальний посібник, аніж монографію. Слабким місцем книги є поверховий історіографічний огляд дослідження історії адміністративно-територіального устрою Поділля і не врахування в ньому новітніх досліджень проблеми, зокрема, монографії О. Білецької “Поділля на зламі XIV–XV ст.: До витоків формування історичної області” (2004) й ін. Зовсім відсутній у книзі аналіз використаних джерел, що не типово для монографії. По-друге, в книзі почасти присутні стилістичні, фактичні і технічні помилки і огріхи, зокрема, в написанні окремих прізвищ, назв населених пунктів та правильності їх розташування. По-третє, наведена наприкінці книги бібліографія літератури і джерел налічує 334 позиції, проте ця кількість не

узгоджується з науковим апаратом праці, тобто лише частково відображена в посиланнях. Нарешті, для зручності користування варто було б помістити в книзі географічний, іменний та хронологічний покажчики.

Тим не менше, можна привітати авторів книги з своєчасним виданням вартісної і корисної за зосередженням фактичного матеріалу та його трактуванням книги, яка є досить актуальною для сьогодення і прийдешніх поколінь й працює на проведення сучасної реформи в Україні, є засобом надання правдивої інформації посадовим особам органів місцевого самоврядування, державної виконавчої влади, депутатам усіх рівнів, політикам, журналістам. Варто зазначити, що дана книга є логічним продовженням і безпосередньо пов'язана з історичним та фактологічним матеріалом з уже визнаним в українській історичній науці шеститомним виданням "Місцеве самоврядування Хмельниччини" (2003–2004), підготовленим і реалізованим за ініціативи, проектом, авторством та співавторством директора Державного архіву Хмельницької області кандидата історичних наук П.Я.Слободянока¹.

З іншого боку, рецензована книга стала цінним надбанням з історії Поділля та адміністративно-територіального устрою на всіх етапах його існування для науковців, краєзнавців, освітян, студентів, просто жителів краю.

Примітки

1. *Баженов Л.В.* Корисне багатотомне видання з історії й сьогодення місцевого самоврядування на Хмельниччині // *Хмельниччина: Дивокрай.* – 2005. – №1-2. – С.99-100.

Л.В.Баженов

ЧЕРКАС Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 248 с.

З виходом у 2006 р. монографії старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Бориса Черкаса українська історіографія періоду раннього нового часу збагатилася новим, базованим на широкій джерельній базі дослідженням, присвяченим політичним відносинам Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) з Кримським ханатом та ролі і місцем в цьому процесі України.

Перед висвітленням поставлених в книзі завдань автор здійснив історіографічний огляд праць попередників і охарактеризував джерельну базу, виклав сутність і проаналізував політичні та військові події на теренах України в 1515–1540 рр. Вказавши на незадовільний ступінь дослідження ролі України в політичних відносинах ВКЛ з Кримським ханатом, Б.Черкас детально проаналізував праці істориків, які так чи інакше стосувалися означеної проблеми. Автор, зокрема, наголошує на тому, що лише з 1980-х рр. “починається поступове нарощення зусиль вітчизняних вчених у дослідження історії України литовської доби” (с.19). Основними джерелами під час написання монографії стали документи “Литовської метрики”, а також мемуари і спогади А.Чеховського, Л.Деціюса, С.Гербершгейна, М.Литвина, М.Броневського та хроніки польських авторів М.Стрийковського, М.Бельського, О.Гванїні, Б.Папроцького, М.Кромера, Ш.Старовольського.

У першому розділі (с.28-42) розкриваються причини конфлікту ВКЛ з Кримським ханатом. Вони вбачаються автором у низці політичного та економічного характеру: зокрема, вразливе розташування володінь Криму з боку українських земель ВКЛ, слабкість міліарних можливостей ханату, а також залежність його економіки від воєнної здобичі, що й змушувало здійснювати часті набіги на сусідні території.

У другому розділі (с.43-58) охарактеризовано особливості служби українського населення у системі політичних відносин Вільно із степовими ордами: адміністрація і репрезентанти вищих суспільних прошарків населення українських земель надавали харчі, житло, транспорт послам і гінцям, а також відповідали за їхню безпеку. Відзначено, що київський воевода, а почасти й черкаський староста, з причин віддаленості від центру проводили певні самостійні дипломатичні зносини з Кримом.

Тема оборони українських земель від кримсько-турецької агресії протягом перших чотирьох десятиріч XVI ст. розкривається у третьому розділі (с.59-90). Основний тягар захисту від нападів степовиків покладався на місцеві загони шляхти, міщан і козаків. Дослідник вказує на основний недолік несення постової служби місцевого населення – слабку координацію дій сторожових постів і сезонний характер польової сторожі (с.90).

Детальний опис дипломатичних і політичних акцій нового кримського хана Мухаммед-Гірея I щодо українських земель ВКЛ здійснений автором у четвертому розділі – “Новий хан, нова політика, старі проблеми” (с.91-117). За словами Б.Черкаса, успіхи дипломатії ВКЛ з Кримом цього періоду мали лише тактичний характер та так і не змогли розв’язати головну проблему – припинення татарських нападів на Україну.

П’ятий розділ монографії (с.118-134) присвячений детальному розгляду ходу воєнних кампаній на українських землях ВКЛ впродовж 1517–

1520 рр. Історик дійшов висновку, що в означений період при належній організації і взаємодії воїнів і допомоги центрального уряду можна було досить ефективно вести оборонні бої і прикривати кордон від ворожих вторгнень. Проте поразка під Сокалем у серпні 1519 р. засвідчила те, що не варто нехтувати воєнним хистом татарських військ у відкритих битвах.

Об'єктом дослідження шостого розділу книги (с.135-150) стала діяльність черкаського і канівського старости Остафія Дашковича по захисту південних кордонів ВКЛ та здійснення контрударів у напрямку Кримського ханату. Воєнні місії О.Дашковича, за словами автора, показали, що й у часи свого піднесення Крим відчував себе вразливим з боку прикордонних земель ВКЛ – Київщини та Поділля.

У сьомому розділі (с.151-167) показано, як протягом 1523–1524 рр., із складенням сприятливих геополітичних умов для ВКЛ, відбулося поступове повернення впливу великокнязівського уряду у Північному Причорномор'ї. Автор відзначив, що вперше за півстолітній період своєї кримської політики ВКЛ змогло застосувати кроки, спрямовані на перехоплення ініціативи, що довели свою ефективність у боротьбі проти нападів кримців.

У восьмому розділі (с.168-184) Б.Черкас висвітлює воєнно-політичні події 1524–1529 рр., коли, на думку автора, великокнязівський уряд провадив “Вітовтову політику” щодо степових орд. Ця політика полягала у вдалому втручанні литовської сторони в конфлікти орд та міжусобні війни в Кримському ханаті. З дев'ятого розділу дослідження (с.185-208) можна дізнатися про спробу Криму захопити Київ, Черкаси і центральні українські землі у 1530–1532 рр. Стара мета кримських правителів щодо означених міст і земель так і не здійснилася через запеклу боротьбу місцевого населення. Ця невдача, на думку автора, стала фатальною для хана Саадет-Гірея I та змусила його назавжди залишити Крим.

Десятий розділ (с.209-228) присвячений подіям Стародубської війни та угоді 1540 р. Тут автор охарактеризував дипломатичні і воєнні перипетії, що точилися на україно-московському кордоні протягом 1534–1540 рр., результатом чого стало укладення угоди 1540 р., за якою татарам сплачувалися 15-тисячні упоминки.

В останньому, одинадцятому розділі (с.229-242) Б.Черкас охарактеризував воєнні дії українського козацтва наприкінці XV – першої половини XVI ст. та відзначив, що воно репрезентувало собою кардинально нову силу на кордоні ВКЛ.

Монографія завершується короткими роздумами автора з погляду сьогодення, спроектовані на ті складні події, що відбувалися у період раннього нового часу в Центрально-Східній Європі та Азії.

А.В.Блануца

БАЖЕНОВ Л.В. *Alma mater подільського краєзнавства*
(Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики
XIX – початку XXI століть): Наукове видання. –
Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

Історичне краєзнавство України виникло наприкінці XIX століття і пройшло надзвичайно цікавий, насичений змістовними набутками шлях свого розвитку. Справді, краєзнавці робили і роблять велику справу. Краєзнавство користується в народі великою популярністю, бо відгукується на найтонші порухи людської долі. За словами голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька, “далеко не кожна галузь науки здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє, відкрити нове у начебто давно відомому, промовляти безпосередньо до сердець”¹. На III з’їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, який відбувся наприкінці жовтня 2003 року, зазначалося, що дослідження, які з року в рік проводяться активними учасниками краєзнавчого руху, послужили основою складання, формування та успішного розвитку безперебільшення нового наукового напрямку в нашій державі, Національній академії наук України, який можна назвати історичною регіоналістикою².

З перших днів існування історичного краєзнавства винятково важливу роль у його становленні та розвої відіграло древнє подільське місто Кам'янець-Подільський.

Нещодавно побачила світ чергова монографія відомого вченого-історика, авторитетного краєзнавця та організатора історико-краєзнавчого руху в Україні³, професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, незмінного керівника Центру дослідження історії Поділля цього вищого навчального закладу, академіка Української академії історичних наук Лева Баженова “Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століття)”⁴, присвячена десятиліттю утворення та діяльності Центру дослідження історії Поділля Кам'янець-Подільського державного університету⁵.

Поява книги стала важливим кроком у розвитку поки що недостатньо розвинутої галузі науки та ліквідації прогалини щодо узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства України⁶.

До її написання автора спонукало бажання здійснити власний внесок у вивчення, узагальнення та висвітлення місця і ролі Кам'янця-Подільського як потужного наукового і науково-краєзнавчого центру, осередку краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень усієї України й, насамперед, її подільської землі впродовж XIX – початку XXI ст. і тим

самим відзначити власним науковим доробком десятиріччя діяльності очоленого ним Центру дослідження історії Поділля⁷.

Вже з вступної частини праці довідуємося, що вчений поставив перед собою надзвичайно складну мету – розглянути розвиток краєзнавства через призму діяльності освітніх і державних установ, науково-громадських товариств, краєзнавчих осередків старовинного міста за останні два сторіччя та проаналізувати й підсумувати життєвий шлях, творчу спадщину багатьох учених і краєзнавців, у першу чергу кам'янчан, які присвятили себе дослідженню та популяризації історії і культури рідного міста й всього Поділля.

З тим, щоб скласти у читача системне наукове уявлення про зазначену проблему, професор наголосив на тому, що незважаючи на неодноразові зміни адміністративного статусу, Кам'янець-Подільський впродовж ХІХ – початку ХХІ століття зберігав провідні позиції, залишався центром краєзнавчого руху, науки, регіональних досліджень усього подільського краю, був зосередженням творчої інтелігенції навіть тоді, коли в ньому не існувало жодного вищого навчального закладу чи академічної установи. Аурою, що надихала на творчість багатьох кам'янчан, поселенців і гостей міста, була навколишня природа, оповита кільцями унікального за геологічною будовою і ландшафтом Смотрицького каньйону, краса й загадковість численних середньовічних архітектурних пам'яток і фортеці, утаємниченість історії краю.

В опатному науковому виданні з пізнавальною аквареллю польського художника М.Тшебінського на обкладинці⁸ вперше у вітчизняній історіографії узагальнено та систематизовано місце і роль Кам'янця-Подільського як головного центру розвитку науки, історичної регіоналістики, краєзнавчого руху на Поділлі впродовж ХІХ – початку ХХІ століть. Автор із притаманною для нього науковою виваженістю та об'єктивністю розкриває логіку і систему розвитку дослідів історії Поділля.

У першому розділі “Початки формування в місті над Смотричем історичної регіоналістики (перша половина ХІХ ст.)” розкрито витоки історії дослідження подільського регіону. Цікаво, з любов'ю і теплом, розповідається про найяскравіших дослідників рідного краю того часу. Зі сторінок книги постають такі колоритні постаті піонерів у вивченні минулого Поділля, як граф Ян Потоцький – невтомний подільський мандрівник і шукач пригод, що завоював гучну славу за численні репортажі в європейських часописах і пригодницькі книги, автор роману “Рукопис, знайдений в Сарагосі” і невеличкої книги французькою мовою “Стародавня історія Подільської губернії”, що, попри значні об'єктивно зумовлені прогалини та певну тенденційність, стала першою ластівкою в дослідженні минулого

регіону, і Лаврентій Вавжинець Марчинський – кам’янець-подільський ксьондз, духовник кам’янецьких училищ (1819-1830 рр.), депутат головного суду Подільської губернії, доктор богослов’я, який прожив у Кам’янці-Подільському майже 40 років і залишив фундаментальну тритомну працю польською мовою “Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії” (1820-1823) та велику статтю російською мовою “Відомості про Подільську губернію” (1836)⁹.

Наприкінці розділу переконливо доведено, що системні дослідження історії та культури Поділля в українській і російській історіографії були започатковані в 40-х роках ХІХ століття, а, починаючи з 60-х років, вони повністю утвердилися і перевершили своїм науковим і краєзнавчим добробком польських учених й аматорів. Пояснюється це передусім заснуванням у Кам’янці-Подільському 1838 року часопису “Подольские губернские ведомости”, навколо редакції якого згуртувалися місцеві науковці, краєзнавці, інші представники творчої інтелігенції, що активно працювали над різноманітними сторінками минулого регіону – історією, культурою, статистикою, природою, духовним життям тощо. Результатом їх діяльності, на думку вченого, стала поява на зміну одноосібних краєзнавців із числа поляків сталого осередку науковців і аматорів із середовища православної інтелігенції, який поставив своєю метою викласти історію і культуру подільського краю, відмінну від поглядів тогочасної польської історіографії й довести автохтонність місцевого населення та його приналежність до східного слов’янства¹⁰.

Досить переконливо відтворено становлення і розвиток науково-краєзнавчих осередків, товариств та історичної регіоналістики в Кам’янці-Подільському від середини ХІХ – до початку ХХ ст. в другому розділі роботи. Тут ми довідуємось про те, що в зазначені роки головним осередком вивчення історії Поділля виступила Подільська православно-духовна семінарія і її викладачі П.Гліщинський, К.Шейковський, М.Сімашкевич та інші. Часопис “Подольские Епархиальные Ведомости”, що виходив у місті з 1862 по 1906 рік, об’єднував навколо себе широкі кола місцевої інтелігенції і став місцем публікації численних праць науковців і краєзнавців.

За переконанням автора, переломним для розвитку історичного краєзнавства і його організаційних структур стало українське національно-культурне відродження, яскравий спалах якого припав саме на цей період. Адже, з одного боку, самодержавство офіційно підтримало краєзнавчий рух, шукаючи підстав для обґрунтування свого панування в Україні та правомірності її русифікації, використовувало його для боротьби з католицизмом і польськими претензіями на Правобережжя; з іншого – крає-

знавчий рух, тісно пов'язаний із історією та народознавством, як ні одна академічна наука, розширився за рахунок притоку в 50–90-х рр. ХІХ століття до історичної регіоналістики різночинців-інтелігентів, об'єктивно став виявом просвітництва і національного відродження в нових економічних, соціальних й політичних умовах¹¹.

Безперечно, свою вагому роль відіграла і творча інтелігенція губерньського міста, перетворивши його в справжній центр згуртованих науковців і аматорів регіональних досліджень історії та культури Поділля. Джерелом її поповнення виступала Подільська православна духовна семінарія, де впродовж 1649-1855 років діяв народознавчий гурток під керівництвом талановитого дослідника краю, викладача, бібліотекаря і протоієрея Павла Андрійовича Гліщинського. У книзі охарактеризовані активні сподвижники цього фольклорно-етнографічного гуртка, зусиллями яких було здійснено обстеження чималої кількості сіл і містечок Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Вінницького та інших повітів Подільської губернії, у тому числі майбутні авторитетні письменники та вчені Степан Руданський, Анатолій Свидницький, Каленик Шейковський та ін. Підкреслено, що зібрані ними матеріали лягли в основу багатьох опублікованих збірників, етнографічних нарисів, поетичних творів, інших народознавчих праць тощо. Народознавчу естафету гуртка в 70 – 80-х роках продовжили ректор семінарії, професор Митрофан Васильович Сімашкевич, а згодом його талановитий учень Юхим Сіцінський.

За висловленням Лева Васильовича, в кожній добі життя міста за останні два століття діяло щонайменше 4-5 потужних науково-краєзнавчих осередків, які разом, підсилюючи один одного, створювали єдиний колектив учених і аматорів. Чільне місце серед них посідали Й.Ролле і Ю.Сіцінський, праці яких і досі викликають великий інтерес серед дослідників історії Поділля.

Досить важливим на цьому етапі стало започаткування у Кам'янці-Подільському в 1865 році Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (пізніше – Подільський єпархіальний історико-краєзнавчий комітет, церковне історико-археологічне товариство) – найбільшої на той час представницької науково-краєзнавчої організації, що відіграла ключову роль у створенні й становленні наукового поділезнавства. Зусиллями його співробітників, передусім М.Яворовського і Ю.Сіцінського, були опубліковані ґрунтовні описи багатьох міст і містечок Поділля: Проскурова, Меджибожа, Смотрича тощо.

Аналіз показує, що в праці зроблений ґрунтовний аналіз діяльності іншого наукового краєзнавчого осередку – Товариства подільських лікарів, що виникло одне з перших в Правобережній Україні восени 1859 року. Го-

ловними його діячами були перший керівник, талановитий лікар, доктор медицини Олександр Кремер, скарбник, доктор медицини Казимеж Пшиборовський, бібліотекар, доктор медицини Олександр Маркевич, а душою всіх членів – секретар, доктор медицини, невтомний поділезнавець, історик і письменник Йосип Ролле. Це їх зусиллями активно вивчалось та популяризувалось минуле, було розпочато формування першого на Поділлі медико-краєзнавчого музею, а також створена низка нарисів з історії і культури краю¹².

У рецензованій книзі показано, що в 1878 році у Кам'янці-Подільському завдяки багаторічним домаганням авторитетних лікарів і особливо всесвітньо відомого вченого Миколи Пирогова та згоди офіційних властей з'явилося російське Товариство подільських лікарів, яке діяло аж до 1917 року, залишивши помітний слід у краєзнавчому русі та історичній регіоналістиці, заклавши міцний фундамент і славні традиції щодо організації досліджень краю. В середовищі цього товариства була сформована особистість майбутнього визначного українського вченого-мікробіолога, президента АН України Дмитра Заболотного¹³.

Відмітимо і те, що автор виявив і всебічно дослідив функціонування у Кам'янці-Подільському осередку науковців і аматорів на тлі дослідження історії та культури Поділля, який діяв із середини ХІХ і до початку ХХ століття при Подільському губернському статистичному комітеті. Провідними діячами комітету, що зробили спробу перетворити офіційну установу в науковий центр Подільського регіону, були А.Дем'янченко, І.Данильченко, Й.Ролле, М.Сімашкевич, М.Яворовський, М.Гогоцький, В.Гульдман і інші, здійснивши підготовку та опублікування низки фундаментальних статистичних збірників, збірників документів, довідників енциклопедичного характеру, наукових, науково-популярних праць про історико-культурні, природні пам'ятки і старожитності тощо¹⁴.

Особливе місце в розділі посіло висвітлення діяльності Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії, створеного влітку 1865 року при Кам'янець-Подільській духовній семінарії, визначено періодизацію його функціонування, розкрито внесок найвпливовіших діячів комітету в науково-краєзнавчі студії¹⁵. Йдучи по шляху олюднення історичного краєзнавства, дослідник зумів показати на кожному з них особистий внесок більшості членів комітету, серед них – Й.Ролле, М.Яворовського, О.Павловича, М.Сімашкевича, М.Орловського, М.Грейма, М.Дороновича, В.Якубовича та ін. Приміром, на другому етапі ця історико-краєзнавча інституція значно розширила склад за рахунок світської інтелігенції, міцно утвердилася в краєзнавчому русі, встановила зв'язки з різними науковими осередками за межами губернії, урізнома-

нітнула форми та методи регіональних досліджень, спрямувала їх на збагачення, розробку і використання джерельної бази, що поліпшило якість публікацій, завдяки чому місто Кам'янець-Подільський остаточно формувалося як відомий центр краєзнавства та наукової регіоналістики¹⁶.

У ньому чимало уваги приділено найбільш плідному третьому етапу діяльності товариства, який припав на 1890–1903 роки та відзначався важливим реформуванням роботи і найвищими кількісними та якісними результатами й досягненнями. За справедливою оцінкою дослідника, історичними у цьому відношенні стали відкриття в 1890 році при Казанському кафедральному соборі нової науково-культурної і просвітницької установи – першого на Поділлі офіційного історичного музею, який тоді носив назву епархіальне Давньосховище старожитностей, а також загальні збори товариства, що своїми рішеннями відкрили новий етап його життєдіяльності, позначений найвищим піднесенням, зрілістю та завершенням становлення наукового поділезнавства¹⁷. Перший рік директором Давньосховища старожитностей був Віктор Якубович – автор праць “Подільські архіпастирі” та “Міщани і селяни Брацлавського староства в боротьбі з польською старостинською владою за свободу і земельну власність”, а після нього впродовж наступних 25 років – Юхим Сіцінський. На цій посаді розкрилися справжній талант і організаторські здібності подільського краєзнавця.

Цілісного характеру розділу надала характеристика життєвого шляху, освітньої та професійної підготовки і багатогранної церковно-релігійної, педагогічної, краєзнавчої (археологічної, етнографічної, мистецтвознавчої, музеєзнавчої), науково-організаційної, літературно-просвітницької й іншої громадської діяльності Юхима Йосиповича, оригінальної діяльності активного члена товариства Михайла Грейма, талановитих дослідників історії та культури Поділля Костя Широцького і Олександра Прусевича, а також ініціатора та президента Товариства подільських природодослідників і любителів природи Петра Бачинського.

Предметом третього розділу виступила історична регіоналістика в Кам'янці-Подільському в добу визвольних змагань 1917–1920 рр. За переконанням автора, в цей період, незважаючи на складність політичної ситуації, в місті плідно працювали відомі українські історики В.Біднов, Д.Дорошенко, П.Клименко, П.Клепатський, І.Крип'якевич, О.Неселовський, Є.Сташевський, літературознавці і мовознавці Л.Білецький, І.Любарський, М.Драй-Хмара та інші. Досить науково доказовим і абсолютно переконливим є твердження вченого про те, що зі створенням у 1918 році Кам'янець-Подільського державного українського університету, об'єднано ідейно і науково державним, політичним і релігійним діячем УНР, ви-

датним організатором вищої національної освіти, ректором, професором Іваном Огієнко, він став головним осередком історико-краєзнавчого руху не тільки в місті та регіоні, а й усієї України¹⁸. Адже саме ректор одним із перших підтримав заснування в університеті Наукового товариства, метою якого були розроблення і популяризація українською мовою різних галузей науки, підтримання зв'язків між ученими, сприяння розповсюдження наукових знань тощо.

Важливо і те, що в розділі чільне місце посіла характеристика чинників, які зумовили активізацію роботи Подільського церковного історико-археологічного товариства, та значення червневого 1919 року засідання, що стало кульмінаційною подією в його функціонуванні. Завершується ця частина монографії аргументованим висновком про те, що важливим надбанням української революції стало визнання і зміцнення позицій національного краєзнавства, в тому числі історичного, перетворення його із замкнутого, корпоративного заняття вузького кола дослідників і аматорів у масовий, всенародний рух, який у наступні 20-ті роки опинився в авангарді українознавства та національної культури загалом¹⁹.

Логічним у розділі є обґрунтування, що в 1920-ті роки наукові осередки в місті Кам'янці-Подільському та історична регіоналістика продовжувала успішно розвиватися у контексті українського національно-культурного відродження, хоч у 1921 році офіційна влада ліквідувала державний український університет як “буржуазний” і натомість утворила інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут. Осередком цієї роботи стала заснована в ІНО у 1922 році науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля з двома секціями – культури і економіки, в структурі яких функціонувало вісім підсекцій, де наукові студії вели дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти, а навколо згуртувався науковий та краєзнавчий актив. Із книги довідуємося, що силами кафедри лише за літній сезон 1923 року було проведено 10 експедицій, а наступного опубліковано низку колективних праць²⁰. Проте, зростаючий наступ тоталітарної системи, безкінечні реорганізації, зміни і “чистки” кадрового складу вже в 1925 році привели до того, що історична регіоналістика у діяльності кафедри опинилась на задньому плані й через формальне зниження результативності була зовсім ліквідована.

За цих обставин, як справедливо зауважує автор, вже на початку 20-х років перед ученими та краєзнавцями міста постало завдання заснувати наукове товариство нового типу, яке б об'єднало інтереси усіх поділлянців у контексті загального краєзнавчого руху в країні. Тож краєзнавча естафету підхопило створене влітку 1925 року Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство. Іншими важливими осередками стали Кам'я-

нець-Подільська художньо-промислова школа імені Григорія Сковороди (1921 – 1931 рр.), державні і громадські музеї та бібліотеки міста.

Досліджуючи цей період, вчений зумів об'єктивно показати, що, не дивлячись на масовість, широку соціальну базу і вагомі результати краєзнавства, одним із яких стало перетворення його у власне українське, діяльність науково-краєзнавчих осередків у місті спочатку все більше формалізувалася, централізувалася й політизувалася під потреби радянської партійно-державної системи, а в середині 1930-х рр. краєзнавчий рух був повністю згорнутий і вилучений із науково-громадського життя. Водночас багато дослідників історії Поділля було репресовано²¹.

У наступному розділі монографії цікаво та змістовно відтворено процес відродження діяльності наукових краєзнавчих осередків у Кам'янці-Подільському та історико-регіональних досліджень Поділля в 1950–1980 роках ХХ століття. Стимулами до цього, на думку професора, стали лібералізація та криза радянської державної системи. Як наслідок, у Кам'янці-Подільському відбувся процес формування спочатку невеликих науково-краєзнавчих осередків та нового покоління вчених і краєзнавців, які присвятили себе регіональному вивченню Поділля²². Важливо, що, розкриваючи розгортання краєзнавства, автор віддає належне колективу Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, його ректору доценту І.С.Зеленюку та багатьом викладачам-історикам і філологам.

Одночасно важливим осередком краєзнавства став міський історичний музей-заповідник на чолі з його директором Г.М.Хотюном. Крім того, у 50 – на початку 60-х років були сформовані науково-краєзнавчий осередок у Державному архіві Хмельницької області, який тоді функціонував в місті над Смотричем, і Кам'янець-Подільський (обласний) відділ географічного товариства України при АН України на базі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Останньому, як показано в праці, належала вагомая роль у відродженні, розвитку й піднесенні краєзнавчого руху та організації регіональних природоохоронних досліджень, у охороні пам'яток природи на терені Хмельниччини й забезпеченні закладів освіти необхідною методичною літературою з географічного краєзнавства.

Найбільше уваги в розділі відведено заснуванню (лютий 1964 р.) та організації діяльності Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства та його ініціаторами – Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту, Кам'янець-Подільському історичному музею-заповіднику, Хмельницькому обласному краєзнавчому музею і Державному архіву Хмельницької області. Силами товариства, першими співкерівниками якого стали кам'яничани – професори педінституту Л.А.Коваленко та І.С.Винокур і хмельничанин С.К.Гуменюк, за роки свого існування було

проведено на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (з 2003 року – держуніверситету) одинадцять подільських історико-краєзнавчих конференцій із опублікуванням 7 книг загальним обсягом майже 185 друкованих аркушів, що склали унікальну бібліотеку поділезнавства²³.

Тут також показано, що в другій половині 60-х років в Кам'янці-Подільському було відкрите міське відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке, маючи суттєву державну підтримку і спираючись на грошові членські внески, у 1960–1990 роках перетворилося в одну з найбільших краєзнавчих організацій та зосередило в своїх руках основну науково-дослідну роботу вчених і краєзнавців у галузі історичної регіоналістики, здійсненні публікацій та популяризації історії і культури. Як зазначено в книзі, прикладом цього стала підготовка та опублікування 15-тисячним накладом фундаментальної праці із 26-томного видання *Історія Української РСР. Хмельницька область*”, де 39 із 50 нарисів належала кам'ячанам²⁴.

Значна увага в роботі приділена започаткованій у 1963 році постійно діючій Подільській археологічній експедиції Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (керівник – професор І.С.Винокур), силами якої було проведено десятки розвідок, здійснено низку відкриттів і опубліковано велику кількість наукових праць на основі матеріалів, досліджених у м. Кам'янці-Подільському, Кам'янець-Подільському, Дунаєвському, Городоцькому, Ізяславському, Новоушицькому, Старосинявському Хмельницькому, Шепетівському Хмельницької, Могилів-Подільському та Ямпільському районах Вінницької областей. Тому можна цілком погодитись із висновком автора про те, що дякуючи подвижництву на ниві краєзнавчого руху та історичної регіоналістики в 60–80-ті роки великої групи кам'янець-подільських науковців і краєзнавців, місто над Смотричем продовжувало зберігати провідні позиції одного з головних осередків української історичної науки та історичного краєзнавства, провідного центру в дослідженні історії і культури Поділля²⁵.

Центральне місце в праці (6–9 розділи) приділене досягненням і здобуткам історичної регіоналістики на сучасному етапі в контексті створення, становлення, реорганізаційних змін і десятирічної діяльності Центру дослідження історії Поділля державного університету та перетворення його в повноцінну та авторитетну науково-дослідну установу.

Зазначимо, що висвітлення цих питань побудовано через характеристику двох основних фаз розвитку – етапу перебудови краєзнавства та регіональних досліджень, на першій з яких з'явилися науково-краєзнавчі товариства нового типу, були проведені на базі Кам'янець-Поділь-

ського педінституту п'ята Всеукраїнська наукова конференція з презентацією капітальної книги “Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)”, низка міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, встановлені 7 обласних премій у галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження історико-культурної спадщини, в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії, літературної діяльності та пропаганди української мови, музичного мистецтва, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, природоохоронної роботи та популяризації екологічних знань і бібліотечної роботи, були проведені археологічні експедиції в Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Полонному, Дунаєвецькому, Кам'янці-Подільському районах Хмельницької та південних районах Вінницької областей, написані й опубліковані численні історико-краєзнавчі праці і на другій відбулися українського утвердження та розквіт національного краєзнавства. Аналізуючи останню фазу, дослідник називає десятки імен і відзначає їх визначний внесок у розбудову краєзнавства на Хмельниччині, підкреслює, що краєзнавство і регіональні дослідження на Хмельниччині і, головним чином у Кам'янці-Подільському, продовжують залишатися в авангарді національно-культурного розвитку в суверенній Україні, наголошує, що з-поміж краєзнавчих осередків найкраще була поставлена робота на історичному факультеті педінституту (з 1997 року – педуніверситет, а з 2003 року – державний університет), де з червня 1995 року розпочав функціонувати Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, в 1995 році було відновлено випуск наукового збірника “Історичні науки”, започатковано в 1998 році випуск спеціалізованого наукового збірника “Освіта, наука і культура на Поділлі” та в 2005 році наукового збірника Центру дослідження історії Поділля тощо.

У розділах йдеться про діяльність осередків краєзнавства та історичної регіоналістики в Подільському аграрно-технічному університеті, Національному історико-архітектурному заповіднику “Кам'янець”, Національному природному парку “Подільські товтри”, Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, Кам'янець-Подільському міському архіві, при редакція місцевих часописів “Подільський вісник”, “Край Кам'янецький”. Все це, за оцінкою автора, робить місто форпостом краєзнавчого руху та історико-краєзнавчих досліджень в Україні²⁶.

Змістовно, з насиченням багатого фактичного матеріалу і розкриттям внеску в розвиток історичного краєзнавства багатьох сучасників, висвітлено безпосередню діяльність Центру дослідження історії Поділля, що за десять років не тільки пройшов становлення і завоював заслужений авторитет у місті над Смотричем, на Хмельниччині і в Україні загалом, а й посів

позиції головного осередку регіональних досліджень на Поділлі, став місцем наукових і науково-методичних консультацій та становлення потужної наукової школи.

Цікавим з точки зору перейняття досвіду роботи є, на наш погляд, те, що автор представив розгалужену структуру та систему краєзнавчих і регіональних досліджень, а також поділив діяльність Центру на три основних періоди і подав їх всебічну характеристику та значний фактичний матеріал про його творчий доробок.

Логічним завершенням книги стало резюме, де на основі узагальнення краєзнавчого руху та регіональних історико-краєзнавчих досліджень виділено дев'ять етапів еволюційного розвитку й зроблено найважливіші узагальнення щодо вивчення та висвітлення минулого.

Текст праці довершують дванадцять інформаційно насичених додатків, які змістовно збагачують її загальний зміст. Із них постають статuti музею, наукових товариств, списки їх дійсних членів, бібліографія праць установ і осередків за два століття та іменний покажчик.

Отже, в новій праці вчений вперше у вітчизняній історіографії узагальнив і систематизував місце та роль Кам'янця-Подільського як головного центру розвитку науки, історичної регіоналістики й краєзнавчого руху на Поділлі впродовж ХІХ – початку ХХІ століття. Монографія академіка Української академії історичних наук Л.Баженова є найповнішим на сьогоднішній день бібліографічним джерелом з історії подільської регіоналістики²⁷.

Примітки

1. ІІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К.: ВЦ Академія", 2004. – С.29.
2. Вітання делегатом форуму дослідників і літописців рідної землі // ІІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К.: ВЦ Академія", 2004. – С.10.
3. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. – К., Кам'янець-Подільський: Медобори (ІІІ Мошак М.І.), 2003. – С.13-14.
4. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століття). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.
5. Завальнюк О., Філінюк А. Академіку Л.В.Баженову – 60 // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – 2005. – №1-2. – С.81.
6. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року. № 789. – С.2; Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні. Указ Президента України від 23 січня 2001

року. – № 35/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 31 січня.

7. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства... – С.4.

8. Будзей О. Дослідженням – 200 років, центру – 10 // Подолянин. – 2005. – 2 грудня.

9. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства... – С.12-15.

10. Там же. – С.16.

11. Там же. – С.18.

12. Там же. – С.26.

13. Там же. – С.28.

14. Там же. – С.29.

15. Там же. – С.33-40.

16. Там же. – С.46.

17. Там же. – С.56.

18. Там же. – С.68.

19. Там же. – С.74-75.

20. Там же. – С.77-78.

21. Там же. – С.94.

22. Там же. – С.96.

23. Там же. – С.102-103.

24. Там же. – С.112.

25. Там же. – С.130.

26. Там же. – С.169.

27. *Нестеренко В.* Лев Баженов – до 10-річчя Центру // Фортеця. – 2005. – 1 грудня.

А.Г.Філінюк

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. **Артамонов Володимир Олексійович** (м.Москва, Росія), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН.

2. **Баженов Лев Васильович** (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

3. **Блануца Андрій Васильович** (м.Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України Середніх віків Інституту історії України НАН України.

4. **Богачик Тамара Степанівна** (м.Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

5. **Будовіцький Анатолій Миколайович** (м.Хмельницький), заступник начальника управління Служби безпеки України в Хмельницькій області.

6. **Васильчук Геннадій Миколайович** (м.Київ), кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

7. **Ващук Дмитро Петрович** (м.Київ), кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України Середніх віків Інституту історії України НАН України.

8. **Веденєєв Дмитро Валерійович** (м.Київ), кандидат історичних наук, доцент, головний науковий співробітник Центру наукових досліджень Національної академії Служби безпеки України.

9. **Газін Володимир Володимирович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

10. **Григоренко Олександр Петрович** (м.Хмельницький), доктор історичних наук, професор Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.

11. **Жукова Олена Олександрівна** (м.Вінниця), аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

12. Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

13. Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

14. Зибачинський Ігор Володимирович (м. Чернівці), аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

15. Зінченко Арсен Леонідович (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий працівник Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

16. Кабачинський Михайло Ілліч (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.

17. Козій Олег Іванович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету

18. Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

19. Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

20. Кравчук Степан Йосипович (м. Хмельницький), кандидат юридичних наук, доцент Хмельницького національного університету.

21. Красуцький Мар'ян Іванович (м. Кам'янець-Подільський), почесний професор кафедри української літератури, член Спілки письменників України.

22. Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

23. Макарова Олена Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

24. Мельников Дмитро Олександрович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.

25. Мельничук Олег Анатолійович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

26. Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".

27. Мушинка Микола Іванович (м.Пряшів, Словаччина), доктор філологічних наук, професор, академік Національної академії наук України, почесний професор Кам'янець-Подільського державного університету.

28. Нагорнюк Ольга Миколаївна (м.Рівне) здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

29. Нечитайло Віталій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету.

30. Ніколаєць Юрій Олексійович (м.Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

31. Олійник Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

32. Олійник Юрій Васильович (м.Хмельницький), науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.

33. Петров Микола Борисович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

34. Посвістак Олеся Анатоліївна (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

35. Прокочук Віктор Степанович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету.

36. Санін Геннадій Олександрович (м.Москва, Росія), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН.

37. Скочиляс Ігор Ярославович (м.Львів), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

38. Соловйова Вікторія Володимирівна (м.Бердянськ), старший викладач Бердянського інституту підприємництва.

39. Степанков Валерій Степанович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

40. Стецюк Вадим Борисович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

41. Тарасенко Інна Юріївна (м.Київ), аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія".

42. Телячий Юрій Васильович (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

43. Трембіцький Анатолій Михайлович (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України.

44. Трубчанінов Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

45. Тучинський Віталій Анатолійович (м.Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

46. Філінюк Анатолій Григорович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського державного університету.

47. Хоптяр Юрій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

48. Христюк Тетяна Анатоліївна (м.Рівне), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету.

49. Чайка Галина Василівна (м.Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 16

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №9195 від 28.09.2004 р.*

Підписано до друку 30.06.2006. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 26,4. Ум. друк. арк. 29,3. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32301 м.Кам'янець-Подільський, пров.Михайлівський, 8/4.
тел. (03849) 9-08-14 oium@kpr.rel.com.ua

Віддруковано в друкарні ПП Мошака М.І.